

अत्र शब्दालंकारोऽनुप्रासः स गुणीभूतः । अर्थालंकारस्तु समुच्चयः प्रधानम् । आरम्भादा समाप्ति तन्निर्वाहणात् । यथा चात्र किञ्चिद्व्यङ्ग्यसत्त्वेऽप्यधमकाव्यत्वं तथोक्तं प्रथमोल्लास एव । एषां भेदाश्चालंकारभेदान्नवन्तीत्यलंकारनिर्णयेनैव ते निर्णेष्यन्त इति ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे चित्रकाव्यनिर्णयो
नाम षष्ठ उल्लासः ॥

सप्तम उल्लासः ।

एवंधर्मिणि काव्ये सप्रभेदे निरूपिते प्राप्तावसरतया दोषाभावादीनि लक्षण-
स्थानि विशेषणानि विवेचनीयानि । तेषु च दोषाभावः प्रधानम् । सति दोषे
गुणादेरप्यकिञ्चित्करत्वात् । यदाह—‘स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेण दुर्मगम्’
इति । सति तु दोषाभावे गुणादिकं विनापि किञ्चिदाह्लादसंभवात् । ‘अपदोष-
तैव विगुणस्य गुणः’ इति न्यायात् । अतः प्रथमं तस्मिन्निरूपणीयेऽभावस्य
स्वरूपतो निरूपणानर्हतया प्रतियोगिनिरूपणावीननिरूपणीयत्वाद्धेयापरिचये
तद्धानासंभवाच्च दोषा निरूपणीयाः । न च सामान्येऽविज्ञाते विशेषे जिज्ञासोर्हि
तत्सामान्यलक्षणमाह—

प्रसङ्गादित्यर्थः । चित्रार्थेति । चित्रौ च तावर्थशब्दौ च तयोरित्यर्थः । समु-
च्चयः प्रधानमिति । ‘तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत्’ इति वक्ष्यमाण
इत्यर्थः । क्षोभरूपैककार्येऽलकखलयोः समुच्चयोक्तेः श्लेषोपमयोस्तदङ्गत्वात्तस्यैव
प्राधान्यम् । नन्वत्र शृङ्गाररसाभिव्यक्तेः कथमव्यङ्ग्यचित्रभेदोदाहरणत्वमित्याश-
ङ्क्याह—यथा चेति । ‘चित्रस्यैवोद्भूततया चमत्कारित्वेन कवितात्पर्यविषयत्वा-
द्रूपरूपव्यङ्ग्यस्य चातथात्वाच्चित्रव्यवहारः’ इत्युक्तमित्यर्थः । एवं चोभयचित्रेऽपि
प्रत्येकभेदसंकरमात्रं न त्वतिरिक्तप्रभेदत्वमित्यूह्यम् ॥ इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यरामचन्द्र-
भट्टसरिवरसुवैद्यनाथभट्टकृतार्था प्रदीपप्रभायां षष्ठ उल्लासः ॥

प्रधानमिति । आवश्यक इत्यर्थः । श्वित्रं कुष्ठम् । ननु दोषत्वस्यापकर्षकत्वरू-
पस्य प्रसिद्धत्वात्तदवच्छिन्नाभावत्वेन निरूपणं स्यादेवेत्यत आह—हेयेति । तथा
च विशेषतः प्रतीतिं विना काव्ये तद्धानं न संभवतीति दोषविशेषनिरूपणमावश्यक-
मित्यर्थः । तत्सामान्येति । काव्यदोषसामान्येत्यर्थः । ‘हतिरपकर्षः’ इति प्रका-

कालता न त्यजन्ति । यथा कुटिलता न त्यजन्ति तथा कालतामित्यर्थः । कुटिलता कुञ्चि-
तत्वं वक्रता च । कालता इयामता यमरूपता च । कीदृशाः, नीचा हस्ताः क्षुद्राश्च ।
कृत्रिमविनयाय नीचाङ्गता प्राप्ता वा । सदैव सर्वदैव विलासेन विभ्रमेण सहितं यथा
स्यात्तथा अलीके ललाटे लम्बाः । खलपक्षे—निलं रन्ध्रम् । बवयोरभेदात् । तत्रासन-
मासः प्रहारस्तासहितं यथा स्यात्तथा अलीके मिथ्यावचने लम्बाः । सक्ता इत्यर्थः ।
अत्रार्थेऽप्यसमुच्चययोः प्राधान्यादर्थचित्रता । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।

उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥ १ ॥

मुख्यार्थस्य हतिर्यस्यादिति व्यधिकरणत्वेऽपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः । करण-
साधनो हतिशब्द इत्येवे । मुख्यत्वमर्थस्य न शक्यत्वलक्षणम् । येनार्थासंगतिः
स्यात् । किंत्वन्यदित्याह—रसश्चेति । रस्यत इति व्युत्पत्त्या रसशब्देन भावादि-
रप्युपसंगृह्यते । नन्वेवं नीरसेषु न कश्चिदोषः स्याद्विघ्नोभावादित्यत आह—
तदाश्रयादिति । आश्रयणमाश्रयः । तथा च तेन रसेनाश्रयणादुपकारित्वेनापेक्ष-
णाद्वाच्योऽपि मुख्य इत्यर्थः । न चैवम् । मुख्यशब्दार्थस्य नानात्वेनानुगमः ।
काव्ये प्राधान्येनोद्देशाप्रतीतिविषयत्वेनानुगमात् । तदेवं रसवति सर्व एव
दोषाः नीरसे त्वविलम्बितचमत्कारिवाक्यार्थप्रतीतिविघातका एव हेया इति
मन्तव्यम् । नन्वेवं तयोरेव दोषाधारत्वमुचितं, न तु शब्दादीनामित्यत
आह—उभयोपयोगिन इत्यादि । अत्र शब्दपदं प्रतिपादनात्मकशब्दनाव्यापार-
घतोः पदवाक्ययोर्वर्तते । ते नाद्यपदापदाद्वर्णरचने संगृहीते इति प्रकाशका-
रस्वरसः । न च तत्र बीजाभावः । अन्यथा वर्णस्यापि शब्दपदेनैव प्राप्तौ
शब्दाद्या इति बहुवचनासंगतेः । स्यादेतत् । हतिर्विनाशः । न च दोषेण रसो
नाश्यते । तस्मादलक्षणमेतत् । मैवम् । हतिशब्दस्यापकर्षवाचित्वात् । नन्वेवं
रसानुत्पत्तिप्रयोजकेष्वन्यासिः । अथानुत्पत्तिरेव हतिशब्दार्थः । तर्हि यत्र रस
उत्पद्यत एव परं त्वपकृष्यते तत्रान्यासिः । तदेतल्लक्षणमतिदरिद्रदंष्ट्रोः कृश-
तरनिशावगुण्ठनीयसनमिवैकेनापकृष्यमाणमपरं परिहरति । किं चार्थरूपस्य
मुख्यार्थस्यानुत्पत्तिरपकर्षो वा न दोषाधीन इति ।

अत्र ब्रूमः—उद्देश्यप्रतीतिविघातलक्षणोऽपकर्षो हतिशब्दार्थः । उद्देश्या च
प्रतीती रसवत्यविलम्बितानपकृष्टरसविषया च । नीरसे त्वविलम्बिता चमत्का-
रिणी चार्थविषया । तथा च तादृशप्रतीतिविघातकत्वं सर्वेषामविशिष्टम् । यतो

जीवव्याख्यानानुरोधादाह—मुख्यार्थस्येत्यादि । करणेति । हन्यतेऽपकृष्यतेऽ-
नेनेत्येवमित्यर्थः । एवं च मुख्यार्थापकर्षकत्वं दोषत्वमिति मतद्वयेऽपि लक्षणम् ।
प्रकाशविरोधोऽस्वरस एके इत्यनेन ध्वनितः । अर्थासंगतिर्लक्षणासंगतिः । रसादि-
दोषेष्वन्यासिः (सिं दर्शयति) । विघात्येति । विघात्यस्यापकर्षणीयस्य रसस्याभावा-
दित्यर्थः । काव्य इति । काव्ये प्राधान्येन चमत्कारित्वेनोद्देश्यामिप्रेता या प्रती-
तिस्ताद्विषयत्वमित्यर्थः । तयो रसवाच्ययोः । शब्दपदमिति । शब्दपदो-
पयोगीक्रियतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्येति भावः । न च तत्रेति । शब्दस्योक्तव्युत्पत्त्या
पदवाक्यपरत्वे । उद्देश्यप्रतीतीति । उद्देश्या या प्रतीतिस्तस्या विघातोऽनुत्पत्ति-
रपकर्षो नाम तत्प्रयोजकत्वं दोषत्वमित्यर्थः । एवं सति सर्वत्र लक्षणासमन्वय
इत्याह—उद्देश्या चेत्यादिना । अविलम्बितचमत्कारिप्रतीतेरुद्देश्यत्वाद्विशेष्यभूत-

दुष्टेषु कचिद्रसस्याप्रतीतिरेव, कचिद्विषयमानस्याप्यपकर्षः कचित्तु विलम्बः । एवं नीरसे कचिदर्थस्य मुख्यभूतस्याप्रतीतिरेव, कचिद्विलम्बेन प्रतीतिः, कचिद्वचनकारितेत्यनुभवसिद्धम् । इत्युद्देश्यप्रतीत्यनुत्पादो व्यक्त एव । तद्विधातकता च कस्यचित्साक्षात् । यथा रसदोषाणाम् । कस्यचित्परम्परया । यथा शब्दार्थदोषाणाम् । तेष्वपि कस्यचिदर्थोपस्थितेरभावात् । यथा-समर्थत्वादेः । कस्यचिद्विलम्बात् । यथा निहतार्थत्वादेः । कस्यचिद्वाक्यार्थबोधाभावात् । यथा च्युतसंस्कृत्यादेः । कस्यचित्तत्र विलम्बात् । यथा क्लिष्टत्वादेः । कस्यचित्सहृदयवैमुख्यव्यग्रताद्यापादनेन । यथा निरर्थकत्वादेः । कस्यचिद्विरोध्युपस्थापनेन विपरीतोपस्थापनेन वा । यथा विरसविरुद्धमतिकृत्वादेरित्याद्युहनीयम् । विधातकत्वं च कस्यचिज्ज्ञातस्य । यथा व्याहृतत्वादेः । कस्यचित्तु स्वरूपसत् एव । यथा निहतार्थत्वादेः । स चायं द्विविधः—नित्योऽनित्यश्च । तत्रानुकरणादन्येन प्रकारेण समाधातुमशक्यो नित्यः । यथा च्युतसंस्कृत्यादिः । अन्यादृशस्त्वनित्यः । यथाऽप्रयुक्तादिः । अथ विशेषलक्षणानि वक्तव्यानि । तत्र द्विविधोऽप्ययं त्रिविधः । शब्ददोषोऽर्थदोषो रसदोषश्चेति । तत्र शब्दार्थरसानां यथापूर्वमुपस्थितिः प्राथमिकीति तत्क्रमेणैव दोषमेवा निरूपणीया इति शब्ददोषाणां प्राथम्यम् । शब्दस्तु त्रिधा—पदं तदेकदेशो वाक्यं च । एवं च तदाश्रितः शब्ददोषोऽपि त्रिविधः । तत्र पदानां वाक्यघटकत्वेन प्राथम्याद्यथमं तद्दोषनिरूपणमिति परमार्थः । तत्रेदं निरूप्यते । एवं पदैकदेशस्य पदापेक्षयापि प्राथम्यात्तद्दोषनिरूपणस्यैव प्राथम्यमर्हति । अत्र आस्करः—‘सत्यमुच्यते । परं पददोषेष्वेव यथासंभवं केचित्पदैकदेशदोषाः’ इति समादधे तस्मात्तमनोरमम् । अस्त्वेवम् । तथापि पदैकदेशदोषत्वेन प्रथमाभिधानापादने किमुत्तरमिति । वयं त्वाल्लोचयामः—उपदेशो तावत्प्राथम्यादिविचारणा । अतिदेशस्तूपदेशानन्तरमेव । न च पदैकदेशो दोषोपदेशः । अतिदेशेनैव तल्लामे लाघवात् । न च पदैकदेश एवास्तूपदेशः, पदे त्वतिदेश इति वाच्यम् । पदैकदेशावृत्तीनामपि केषांचित्पदवृत्तिरित्येन तदर्थं पदेपूपदेशस्यावश्यकत्वादिति ।

प्रतीत्यनुत्पत्त्या वा विशेषणानुत्पत्त्या विधिप्रतीत्यनुत्पत्तिः सर्वत्र दुष्टेष्वस्तित्यर्थः । रसदोषाणामिति । स्वशब्दवाच्यत्वादीनामित्यर्थः । कस्यचिदिति सामान्याभिप्रायमेकवचनम् । वाक्यार्थेति । नाथत इत्यादावसाधुत्वज्ञानस्य शब्दबोधप्रतिबन्धकत्वम् । याचनरूपार्थोपस्थितिस्तु घातुतो भवत्येवेत्याशयेनेदम् । अथ वा पदार्थानुपस्थितिप्रयुक्त एव वाक्यार्थबोध इति द्रष्टव्यम् । विरसेति । अमतपरार्थत्वमित्यर्थः । यथापूर्वमिति । पूर्वमनतिक्रम्येत्यर्थः । एवमिति । सतीति शेषः । न च पदैकदेशस्य पदघटितत्वात्पदस्यैव प्राथम्यमिति शङ्कनीयम् । प्रकृतिप्रत्ययत्वादित्वात् त्रिरूपणस्य पदानपेक्षत्वादिति भावः । अर्हतीत्यस्य प्राथम्यमेव कर्तुं । नास्तीति अतिदेशानुकूलत्वान्मनोरममपि तस्यावश्यकत्वात्तस्यावचनाज्ञा-

पददोषविशेषलक्षणमाह—

दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम् ।

निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलम् ॥ २ ॥

संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्क्लिष्टम् ।

अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव ॥ ३ ॥

दुष्टं पदमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । ननु श्रुतिकटुप्रभृतिशब्दानां लक्षण-
परत्वे विभागपरत्वाभावालक्ष्यानुपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यत्वनिर्वाह इति ।
उच्यते—रुदियोगाभ्यामुभयार्थोपस्थितौ लक्ष्यलक्षणयोरुभयोरपि प्रत्ययः ।
यथा—‘प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः’ इतीन्द्रियलक्षणसूत्रे
गौतमीये । अथैषां लक्षणवाक्यत्वे त्रिधाश्लीलमित्यत्र त्रिधेति निरर्थकम् । तस्य
विभागमात्रार्थत्वेन लक्षणेऽनुपयोगादिति चेत् । न । अश्लीलशब्दस्य व्रीडादि-
व्यञ्जकत्रितयसाधारणैकावयवशक्तिविरहेण नानार्थतया लक्षणत्रयार्थत्वमित्यस्य
तदर्थत्वात् । तत्र श्रुतिकटुत्वं यद्यपि श्रुत्युद्देजकत्वं तच्च पुरुषभेदेनानियतं तथापि
तज्जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं विवक्षितम् । तच्च पुरुषवर्णत्वम् । तच्च दुर्वचत्वम् ।
उदाहरणम्—

‘अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।

तन्वङ्ग्यालिङ्गितः कण्ठे कार्तार्थ्यं लभते कदा ॥’

अत्र कार्तार्थ्यमिति पदं पुरुषवर्णप्रायम् । किं पुनरस्य दूषकताबीजम् । उद्दे-
गजनकत्वमिति चेत् । न । रौद्रादावपि दोषत्वप्रसङ्गात् । माधुर्यव्यञ्जकरचना-
मध्यगुम्फितमेव तदुद्देजयतीति चेत्तर्हि तादृशत्वेन ज्ञातं तत्तथा, उत स्वरूप-

तिसयीबीजमिति भावः । कथमिति । लक्षणवाक्यस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धबोधक-
त्वादिति भावः । रुढीति । तथा च रुढ्यर्थो लक्ष्यः योगार्थो लक्षणमित्यर्थः । अत्र
दृष्टान्तमाह—यथेति । जिप्रतीति प्राणमित्यादिरूपयोगार्थो लक्षणं बोध्यः । तद-
र्थत्वात्तत्प्रतिपाद्यत्वात् । पुरुषत्वं निर्वक्ति—तथेति । तादृशत्वेन माधुर्यव्यञ्जक-

१. ‘अनङ्गमङ्गल’ इति । अत्र लोचनेरित्युपलक्ष्यार्थम् । तृतीया चोपलक्षणे । तथा च तैरुपल-
क्षितया तन्वङ्ग्यालिङ्गितः स नायकः कदा कार्तार्थ्यं कृतार्थतां लभते प्राप्स्यतीत्यन्वयः ।
कदाश्चर्ययोगे कटु । कीदृशैर्कोचनैः । अनङ्गस्य मङ्गलगृहं चासावपाङ्गश्च तस्य भङ्गिभिः
प्रकारविशेषैस्तरङ्गितानि संज्ञाततरङ्गाणि तैस्तथाभूतैः । यदा तरङ्गितैरिति निजन्ताद्भावे
कः । तेनापाङ्गमङ्गीनां तरङ्गयुक्तीकरणेऽलक्षितयेति तन्वङ्ग्येत्यस्य विशेषणम् । अथवा
आचारकिञ्चन्ताद्भावे कः । तेनापाङ्गमङ्गीनां तरङ्गवदाचरणेरुत्तरोत्तरविच्छेदरूपैर्लक्षितये-
त्यर्थः । करणे वा तृतीया । तन्वङ्ग्यालिङ्गितः संस्तरङ्गितैः कार्तार्थ्यं कदा लभत इति
तन्वङ्ग्या तरङ्गितैर्दार (१) भूतैरालिङ्गित इति वार्थ इति । अत्र कार्तार्थ्यमिति कठोरवर्णव-
दित्याश्रुतिकटु । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

सदेव । नाथः । रसविशेषव्यञ्जकत्वाज्ञानेऽपि प्राथमिकतादृशपदश्रवणेनोद्देशा-
भावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधात् । अन्ये तु सत्यादयः प्रमा-
णम् । न ह्यविदितविशेषानपि तत्रैव तदुद्देशयति नान्यत्रेति प्रमाणमस्ति । किं
चैवं वैयाकरणादौ वक्तुरि किंनिबन्धनो दोषत्वाभावः स्यात् ।

अत्रोच्यते—स्वायत्ते शब्दप्रयोगे कर्णोपतापकशब्दप्रयोगेण श्रोतुरुद्देशो रसा-
पकर्षायेति स एव तद्दीजम् । अत एव प्रतिकूलवर्णादस्य भेदः । तस्य कर्णोप-
तापाहेतुत्वात् । अत एव चानुकरणे वैयाकरणादौ वक्तुरि श्रोतरि वा रौद्रादौ
रसे व्यङ्ग्ये नीरसे च काव्येऽस्य दोषत्वाद्भावः । आद्ये तस्यैवानुकरणीयतया
स्वायत्तभावाद्द्वितीये च तत्त्वभावावगमेनोद्देशाभावात् । तृतीये च श्रोतुस्तेना-
नुद्देशात् । चतुर्थे तदनुगुणत्वेनोद्देशाहेतुत्वात् । पञ्चमे मुख्यार्थहतेरभावात् ।
एवमर्थौचित्यप्रकरणादिवशेनाप्यनुद्देशकतया दोषत्वाभाव उपपद्यते ।

च्युतसंस्कृति च्युता स्वलिता संस्कृतिः संस्करणं व्याकरणलक्षणानुगमो
यत्र । यद्भाषासंस्कारकव्याकरणलक्षणविरुद्धं यत्तत्तद्भाषायां च्युतसंस्कृतीत्यर्थः ।
देश्यं तु न लक्षणविरुद्धं किं तु तदविषयः । संज्ञाशब्दानां बहुलवचनेन संस्कृ-
तत्वाच्च तत्रातिव्याप्तिः । यथा—

‘एतन्मन्दविपकतिन्दुकफलदयामोदरापाण्डुर-

प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते ।

रचनामध्यगुम्फितत्वेन । अन्त्य इति । वस्तुगत्या माधुर्यव्यञ्जकरचनामध्यगुम्फितं
न तु तत्त्वेन ज्ञानमिति पक्ष इत्यर्थः । सत्यादय इति । ‘सत्येन शापयेद्विप्रं’
इत्यादि स्मृत्युक्ताः शपथा इत्यर्थः । नान्यत्रेति । न रौद्रादिरस इत्यर्थः । ननु
माधुर्यव्यञ्जकरचनामध्यगतत्वेन ज्ञातमेवोद्देशकमित्येवानुभव इत्यतो दोषान्तर-
माह—किं चैवमिति । दोषत्वाभाव इति । वक्त्राद्यौचित्यवशादित्यग्रे वक्ष्य-
माण इत्यर्थः । यद्भाषेति । संस्कृतभाषाव्याकरणवत्सौरसेन्यादिप्राकृतभाषाव्याक-

१. ‘एतदिति । पल्लीपतिपुत्र्याः कुचयुगं दिदृक्षोः कस्यचिद्विदग्धस्योक्तिरियम् । हे पल्ली-
पतिपुत्रि, पल्ली वीथी क्षुद्रग्रामो वा । तत्त्वामिनः पुत्रि, एतदृश्यमानमर्थात्तव कुचयुगं
पुलिन्दानां शवराणां मध्ये सुन्दरस्तस्य करस्पर्शं क्षमं योग्यं यतो लक्ष्यते तत्तस्मात्कुञ्ज-
राणां करिणां कुलं समूहस्त्वां पत्रैरावृतमाच्छन्नं मा कृथा इत्यनुनायते याचते इत्य-
न्वयः । याचनाहेतुगमं कुञ्जरकुलविशेषणमाह—कुम्भेत्यादि । कुम्भयोरभयस्यान्यधेना
तया दीनम् । तथा च कुचयोः पत्रानावृतत्वे तदासक्तचेतसः शवरस्य मृगयावैमुख्याद-
वयकाम इति भावः । तदासक्तमनसः प्रक्षारपाटवं न स्यादिति वा । कीदृशं कुचयुगम् ।
मन्दसीपत्यकं तेन कठिनं पाण्डुरं च यत्तिन्दुकफलं तदच्छयाममुदरो मध्यभागो यस्य तं
तथाभूतं च तदापाण्डुरं हंत्वापाण्डुरः प्रान्तो यस्य तथाभूतम् । हन्तेति इधं लक्ष्यत इत्य-
नेनान्वयि । सत्त्वाभयदानयोग्यत्वात्पल्लीपतिपुत्रीत्यनेन भीतत्राणौचित्यं ध्वन्यते । अत्र
नाथ इति व्याकरणविरुद्धं च्युतसंस्कृति । ‘आशिषि नाथः’ इति नाथतेराशिष्येवात्मने-
पदविभागादत्र च याचनायेत्वात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

तत्पल्लीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभवाम्यर्थना-

दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पञ्चावृतं मा कृथाः ॥'

अत्र नाथत इति याचत इत्यर्थे च्युतसंस्कृति । सामान्यतः 'तिप्-' आदि-
सूत्रेण प्राप्तस्यात्मनेपदस्य नियामकेन 'आशिषि नाथः' इति सूत्रेणानाशिषि
तन्निषेधात् । तस्मात् 'नाथति स्तनयुगं' इति पठनीयम् । ननु नाथत इति
स्वरूपं संस्कृतमेव । तथा चार्थविशेषेण तथेति वक्तव्यम् । एवं चार्थदोषत्वं
प्राप्तमिति । मैवम् । यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि यो दोषोऽनुवर्तते तस्यार्थदोषत्वम् ।
यस्तु तथासति निवर्तते तस्य शब्ददोषत्वमिति विभागात् । अत्रार्थाप्रतीतिर्वृ-
षकताबीजमिति नित्यदोषत्वम् । अनुकरणे त्वर्थपरत्वाभावाद्दोषत्वाभावः ।

अप्रयुक्तं तथानुशासनसिद्धमपि कविभिर्न प्रयुक्तम् । यथा—

'यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥'

अत्र 'दैवतानि पुंस्ति वा' इत्यनेनाज्ञातोऽपि पुंलिङ्गो दैवतशब्दः कविभिर्न
कापि प्रयुक्तः । नन्वत्र किं दूषकताबीजम् । न तावच्छक्तिविरहः । तत्सत्त्वात् ।
शक्तिस्मृतिविरह इत्यपि नास्ति । शब्दानुशासनेन तद्गृहे स्मृतौ प्रतिबन्धकाभा-
वादिति चेत्, पदार्थोपस्थितिविलम्बस्तद्बीजम् । अत एव श्लेषमकादावपेक्ष-
त्वम् । उद्गटालंकारसंपत्त्या प्रतीत्यविलम्बस्य तत्रानुद्देश्यत्वात् । वस्तुतस्तु तादृ-
शकविसमयविलङ्घनप्रयोजनानुसंधानव्यग्रतया मुख्यार्थविच्छिन्निर्दूषकताबीजम् ।
अत एवानुकरणे दोषत्वाभावः । यमकादावप्यदोषत्वम् । अन्यत्राप्रयुज्यमान-
स्यापि तदर्थं कविभिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यग्रताभावादिति ।

असमर्थमित्यल्पार्थे नम् । तेन वस्तुदर्थं परिपठितमपि प्रकृतस्थले विवक्षि-
तार्थसामर्थ्यरहितमित्यर्थः । समर्थस्यैवासामर्थ्यं विरुद्धमिति चेत् । न । उपसं-
दानोपजीवित्वात्सामर्थ्यस्य । यथा हनधातोः पद्धतिजघनजङ्गादिषु पदादिपदो-
पसंदानेन मार्गाद्यर्थोपसंदानेन वा गतौ सामर्थ्यम्, न पुनरविशिष्टस्य । यथा—

रणस्यापि सत्त्वादित्यर्थः । देयं तत्तद्देशभाषारूपम् । संज्ञाशब्दा छित्यादयः । लङ्हा-
दयश्च प्राकृताः । 'उणादयो बहुलम्' इतिवत् 'लङ्हादयो बहुलम्' इति प्राकृतसू-
त्रात् । अर्थाप्रतीतिर्वाक्यार्थाप्रतीतिः पदार्थाप्रतीतिर्वा । उभयानङ्गीकारे तु सहद-
यवेमुक्तं बोध्यम् । पदार्थोपस्थित्यविलम्बेऽपि दोषत्वानुभवादाह—वस्तुत-

१. 'यथेति । अयं यथा यादृशो दारुणाचारः क्रूरचरणः । सर्वदैव न कदाचिद्विभाव्यते
इत्येते तथा तदनुक्तोऽस्य दैवत उपास्यः पिशाचोऽथवा राक्षस इति मन्ये इत्यन्वयः ।
'यथा यतस्तथा तत इत्यर्थः' इति केचित् । 'दैवतानि पुंस्ति वेलाज्ञातेऽपि दैवतशब्दः (पुंलिङ्गे)
कविभिरप्रयुक्तत्वं दोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

‘तीर्थान्तरेषु स्नानेन सर्जुपार्जितसत्कृतिः ।

सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति संप्रति सादरम् ॥’

अस्यार्थानुपस्थितिर्दूषकताबीजमिति नित्यता ।

निहतार्थं निहतः प्रसिद्धेनार्थेनाप्रसिद्धतया व्यवहितो विवक्षितोऽर्थो यस्य तत् । गूढेऽप्यर्थे क्वचित्प्रयोगात्ताप्रयुक्तसंकरः । उदाहरणम्—

‘यावकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन ।

मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य परिचुम्बिता सहसा ॥’

अत्र शोणितपदम् । अस्य रुधिरे प्रसिद्धिः । अप्रसिद्धिस्तूज्वलीकृतस्वरूपे विवक्षितार्थे । दूषकताबीजं प्रसिद्धस्यैव द्रागुपस्थित्या विवक्षितस्य विलम्बोपस्थितिः । अतो यमकादावदोषत्वम् । तत्रोपस्थितिर्विलम्बस्यापि सहृदयसंमतत्वेनाविलम्बानुद्देश्यत्वात् ।

अनुचितार्थमनुचितो विवक्षितार्थतिरस्कारकोऽर्थो यस्य तत् । यथा—

‘तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सन्निभिरिष्यते च या ।

प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥’

स्त्विति । मार्गाद्यर्थेति । मार्गाद्यर्थोपस्थितिसहकारेणेत्यर्थः । क्वचिदिति । श्लेषयमकादिव्यतिरिक्तस्थलेऽपि क्वचिदित्यर्थः । अप्रयुक्तस्य तु श्लेषयमकादिनिर्वाहार्थ एव प्रयोग इति ततो मेदः । उज्ज्वलीकृतत्वेति । आरक्तीकृतत्वेत्यर्थः । शोणं करोतीति ण्यन्तात्कप्रत्ययेऽयमर्थो विलम्बितः । रुद्ध्या रुधिरस्यैव द्रागुपस्थितेः । विवक्षितेति । विवक्षितार्थस्य शौर्यादेस्तिरस्कारो बुद्धिप्रतिबन्धस्तज्जनको जनकज्ञानविषयोऽर्थो यस्येत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वं च कातरत्वादेः शौर्यविरोधिनो

१. तीर्थेति । सत्कृतिः पुण्यं तदशात्सुराणां स्रोतस्विनी नदी गङ्गा तां प्रति हन्ति । गच्छतीत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् । अत्र ‘हन हिंसागल्योः’ इत्यनुशासनेऽपि केवलस्य हन्तेर्गतिबोधनेऽसमर्थत्वम् । पद्धतिरित्यादिषु पदादिपदोपसंदानसापेक्षत्वात् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २. ‘सक्रियः’ ख-ग.पुस्तकयोः. ३. ‘यावकेति । यावकस्या-कृत्कस्य रसेनाद्रौ यः पादस्तेन यः प्रहारस्तेन शोणिता आरक्तीकृताः कचाः केशा यस्य तमाभूतेन दयितेन प्रियेण रुधिरभ्रमात्साध्वसेन भयेन तरला व्याकुला अत एव मुग्धा विलोक्येयं साध्वसाकुलेत्यालोच्य सहसा अप्रसाद्यैव परिचुम्बितेत्यर्थः । सहसा शीघ्रमिति वा । विलम्बे भ्रमापगमसंभावनात् । अत्र शोणित-शब्दस्य रुधिरत्वविक्षिप्ते प्रसिद्धिबाहुल्यादारक्तीकरणरूपेऽर्थे निहतार्थत्वम् । इत्युदाहरण-चन्द्रिकासंक्षेपः. ४. ‘तपस्विभिरिति । या गतिस्तपस्विभिः सुचिरेण चिरकालेन लभ्यते या च प्रयत्नतः प्रयत्नेन सन्निभिरनेकदिनसाध्यसञ्चारयशकारिभिरिष्यते कालान्तरभावि-त्वात् पुनस्तदेव लभ्यते तां गतिं रणः सङ्ग्राम एवाश्वमेधस्तत्र पशुतां बध्यतामुपागता अत एव पशुत्वात् तामाशु गतिं प्रयान्तीत्यन्वयः । अत्र पशुतामित्यनुचितार्थम् । कातरत्वाभि-प्रायत्वा वर्णीयस्य शौर्यस्य तिरस्कारात् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

अत्र शौर्ये प्रतिपाद्ये पदान्तरानपेक्षमेव श्लेषपदं कातरतामभिव्यनक्ति । तदर्थं तस्या दर्शनात् । विरुद्धमतिकृतु पदान्तरसापेक्षं तथेति तस्माद्भेदः । दूषकता-
बीजं च विवक्षिततिरस्कारकार्योपस्थितिः । अतोऽस्य नित्यदोषत्वम् ।

निरर्थकमविवक्षितार्थकम् । वृत्तनिर्वाहमात्रप्रयोजनकमिति यावत् । अत एव वाक्यालंकारभूतं यमकादिनिर्वाहकं च खल्वादिपदमदुष्टम् । तच्च निपात-
रूपं चादिपदं बहुवचनादि च । उदाहरणम्—

‘उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरिणुते मम हि गौरि ।

अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥’

अत्र हिपदम् । अर्थस्याविवक्षितत्वात् । दूषकताबीजं त्वस्य चिन्त्यताम् । तद्धि न तावदर्थानुपस्थितिः । पदान्तरैरेव यावदभिधेयोपस्थापनात् । न चैव-
मवाचकादौ । तत्र तदभिधेयस्य वाक्यार्थघटकस्य पदान्तरैरनुपस्थापनात् । नापि प्रतिकूलवर्णवद्रसविरोधिता । चादीनां सार्थकत्वस्थलेऽपि रसविरोधित्व-
प्रसङ्गात्स्वरूपस्य तादृश्यादिति । उच्यते—निरर्थकं प्रयुज्जानस्य वचसि सहद-
यानां वैमुख्यं दूषकताबीजम् । प्रयोजनानुसंधानव्यग्रता वा ।

अवाचकं विवक्षितधर्मविशिष्टस्य विवक्षितधर्मिणः क्वापि न वाचकं यत्तदि-
त्यर्थः । अत एवासमर्थाद्भेदः । तस्य कचिच्छक्तिस्वीकारात् । एतादृशविशिष्ट-
विरहश्च कचिद्धर्मिणि शक्तावपि विवक्षिते प्रकारे शक्तिविरहात् । कचिद्व्यकारे
शक्तावपि धर्मिणि शक्तिविरहात् । कचिद्व्यकारधर्मिणोद्भवयोरपि शक्यभावात् ।
तत्राद्यं द्विधा—अपेक्षितयोगमनपेक्षितयोगं च । तयोराद्यं यथा—

‘अवन्ध्यकोपस्य निहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।

अमर्षश्चान्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न जिह्मिषादरः ॥’

अत्र पूर्वार्धे दारिद्र्यरूपापद्विषातकतया दातृत्वं विवक्षितमिति द्वितीयार्धे

व्यङ्गमादित्याह—अत्रेति । तदर्थं पशुपदार्थे । तस्याः कातरतायाः । बहुवचना-

१. ‘उदिति । उत्फुल्लं विकसितं यत्कमलं तस्य केसराणां परागो भूलिस्तद्वद्वैरा उति-
यस्यास्तथाभूते इति गौरीविशेषणम् । ममाभिवाञ्छितं प्रसिध्यत्विति संबन्धः । अत्र हि-
शब्दो निरर्थकः । छन्दःपूरणमात्रप्रयोजनकत्वात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘अव-
न्ध्येति । दुःशोधननिमज्जाय युधिष्ठिरमुद्रोधयन्त्या द्रौपद्या इयमुक्तिः । देहिनः शत्रुमित्ररूपा
यथाक्रमम् । अवन्ध्यः सफलः कोपो यस्य तथाभूतस्य । एवमापदां निहन्तुर्नाशयितुः ।
दातुरिति यावत् । स्वयमेव प्रयत्नं विना वश्या भवन्ति । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनापि दृढ-
यितुमार—अमर्षेत्यादि । अमर्षः क्रोधः स चावन्ध्यो बोध्यः । तच्छून्येन भवादृशेन
विहिषा शत्रुणा अर्थाच्छत्रुरूपस्य दरो भयं न भवति । तथा जातं हार्दं खेदो यस्य तेन
मित्रेण जन्तुना जन्तुमात्रेण । अदात्रेति यावत् । जनस्यार्थान्मित्ररूपस्यादरो न भवतीत्य-
कारप्रसङ्गेनार्थः । भयादरयोश्चाभावकथनेन भङ्गान्तरेण वश्यत्वाभाव एवोक्त इति द्रष्टव्यम् ।
अत्र जन्तुपदं विवक्षितेनादातृत्वेन रूपेणावाचकम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

तद्वैपरीत्यप्रदर्शकं जन्तुपदमदातरि मयुक्तम् । तत्र च जायत इति योगमपेक्ष्य
तस्य शक्तत्वेऽपि न विवक्षितया अदातृतया प्रकारेण सेत्यवाचकम् । अनपेक्षि-
तयोगं तथा—

‘हा धिक्सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा
तद्विच्छेपरुजान्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।
किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत्कथं
तादृग्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥’

अत्र दिनपदं प्रकाशमयमित्यर्थे विवक्षितम् । तामसीत्यनेन लब्धस्य तमोऽ-
यत्वस्य वैपरीत्याभिधानायापादानात् । तत्र च धर्मिणि योगमनपेक्ष्यैव रूढ्या
दिनत्वेन शक्तम्, न पुनः प्रकाशमयत्वेनेत्यवाचकम् । द्वितीयं यथा—

‘जलं जलधरे क्षारमयं वर्षति वारिदः ।
इदं वृंहितमश्वानां ककुभानेष हेषते ॥’

अत्र जलधरशब्दस्य जलधारकत्वे प्रकारे सामर्थ्येऽपि न समुद्रे धर्मिणि
सामर्थ्यम् । यद्यपि योगशक्तिस्तत्राप्यस्त्येव तथापि रूढ्या प्रतिबन्धादनस्ति-
कल्पेव ।

तृतीयं तूपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतमन्यथा च । तयोराद्यं यथा—

‘जैह्वाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालककाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।

१. ‘हा धिगिति । रात्रौ स्वप्ने उर्वशीं दृष्टवतः पुरुरवस उक्तिरियम् । यत्र रात्रौ सा
उर्वशीरूपा शशिमुखी मया दृष्टा सा किल तामसी तमस्विनी कल्पितेति लिङ्गविपरिणामेन
संबध्यते । धात्रेति विभक्तिविपरिणामेन । किलेत्यरुचावलीके वा । शशिसत्त्वे तमस्वि-
त्वानौचित्यात् । अत एव हेति खेदे । धिगिति निन्दायाम् । तथा तस्या विच्छेदो विरहस्त-
द्रूपया रुजा व्याधिनान्धकारितं संजातान्धकारमिदमनुभूयमानं कालरूपं वस्तु दग्धं दुः-
खदायित्वेन निन्द्यम् । दिनं प्रकाशमयं कल्पितम् । हा धिगित्यत्रापि योज्यम् । इत्थं
धाता विधिः कुशलेऽभीष्टे सदैव सर्वदैव विधुरः प्रतिकूलः । किं कुर्मः । विधेरवर्जनीय-
त्वादिति भावः । न चेद्विधुरस्तत्तदाधुना मे मम जीवलोको जीवनाखिलकालस्तादृग्याम-
वतीमयः पूर्वोक्तप्रियादर्शनयुक्तरात्रिस्वरूपः कथं नो न भवतीत्यर्थः । कल्पितेत्यत्र मये-
त्यस्य कर्तृत्वेनान्वयप्रदर्शनं तु केषांचिद्विचारितरमणीयमेव । ‘किल संभाव्यवार्तयोः ।
हेत्वश्च्योरलीके च’ इति हेमः । अत्र दिनपदं विवक्षितप्रकाशमयत्वविशिष्टावाच-
कम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. पतदुदाहरणमुदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातम्.
३. ‘जलिति । मर्तुः शिवस्य नृत्तानुकारे ताललयाश्रितनर्तनानुकरणदशायां भवान्या
अभिनव इदं प्रथमतया नृत्यप्रवृत्तो दण्डपादः प्रसङ्गोर्ध्वीकृतोऽत एव दण्डाकारः पादो
जयवीति संबन्धः । ‘नृत्यं पदार्थाभिनयो नृत्तं ताललयाश्रयम्’ इति संगीतरत्नाकरः ।
‘प्रसङ्गोर्ध्वीकृतः पादो दण्डपादोऽभिधीयते’ इति च । कीदृशः । निम्ना मयानीसंबन्धिनी
तनुरेव स्वच्छा लावण्यस्य वापी तत्संभूतं यदम्भोजं तस्य शोभां विदधत् । विशेषतो

अत्र सैन्यार्थस्य साधनशब्दस्य पुंव्यजनमर्थान्तरम् ।

जुगुप्साव्यक्तौ तथाभूतार्थस्मृतिमात्रहेतुत्वं यथा—

‘लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदप्राधरः

कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।

मुग्धा कुञ्जलिताननेन ददती वायुं स्थिता तस्य सा

भ्रान्त्या धूर्ततयाथवानतिमृते तेनानिशं चुम्बिता ॥’

अत्र वायुशब्दोऽपानवायुं सारयति । न तु तदर्थतया वाक्यमुपपद्यते ।

अमङ्गलव्यक्तौ विवक्षितस्यैवार्थस्य तथात्वं यथा—

‘मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशा-

द्धनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽद्य जातः ।

रतिविलुलितबन्धे केशपाशे सुकेदयाः

सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्ही ॥’

अत्र विनाशशब्दस्य विवक्षित एवार्थोऽमङ्गलः ।

एवं त्रिषु भिन्नभिन्नप्रकारोदाहरणेन प्रत्येकं त्रिप्रकारत्वमूहनीयम् । न्याय-
साम्यात् । दूषकताबीजं त्वनुभवसिद्धरसापकर्षकतादशार्थोपस्थितिः । नीरसे तु

वाहिण इति शेषः । तथाभावो हेतुत्वम् । तथाभूतार्थेति । जुगुप्सालम्बनेत्यर्थः ।

यदन्यस्य न विलोक्यते । असाधारणमित्यर्थः । तस्य धीशालिनो नीतिज्ञस्यारालितां कोपेन
कुटिलीकृतां भ्रुवं कोऽन्यः सहेतेत्यर्थः । अत्र साधनशब्दः पुंव्यजनरूपार्थान्तरोपस्थापक-
तया ग्रीवादायी । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘लीलेति । अन्यस्य वनितया न त्वन्यया वनितया । तदै’ (यै) ‘व क्रोधातिशयान्निःशङ्कं
दृष्टोऽधरो यस्य तथाभूतः । कश्चिल्लीलार्थेन तामरसेन कमलेनार्थात्स्ववनितया आगतः
सन्केसरस्तल्लग्नपरागैर्दूषिते आकुले ईक्षणे यस्य तथाभूत इव च्छलेन नेत्रे व्यामील्य
स्थितः । ततस्तदीयधूर्तत्वानभिज्ञतया कुञ्जलितेन तदाकारीकृतेनाननेन तस्य नायकस्य ।
‘सत्र’ इति पाठे नेत्रयोः । वायुं फूत्कारं ददती स्थिता सा मुग्धा तेन नायकेन नतिमृते
प्रणामं विनैवानिशं चिरं चुम्बिता । तत्र हेतुः—भ्रान्त्या धूर्ततयाथवेति । अस्याः
कोपोऽपगत इति भ्रान्तिः । कोपानपगमेऽपि सापराधत्वदशायामपि निराबाधं चुम्बेयमिति
धूर्तता । अत्र वायुशब्दोऽपानवायुसारकतया जुगुप्सादायी ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका-
संक्षेपः । २. ‘मृद्विति । विक्रमोर्वशीये उर्वशीविरहिणः पुरुरवस उक्तिरियम् । मृदुना
मन्देन पवनेन विभिन्नो विकसितः । घनो निविडश्चासौ रुचिरश्चासौ कलापो मयूरपिच्छं
मत्प्रियाया उर्वश्या विनाशाददर्शनादद्य निःसपत्नः सवृशरहितो जात इत्यन्वयः । सुकेदयाः
शोभनकेदया उर्वश्याः केशपाशे सत्येष बर्ही मयूरः कं हरेदनुरजयेत् । न कमपीत्यर्थः ।
विस्तृतकलापसाम्यात् मिश्रिनष्टि—रतौ विलुलितः शिथिलो बन्धो यस्य तथाभूते । तथा
कुसुमैः सनाथे युक्ते । तेन चन्द्रकसाम्यम् । ‘बर्ही’ इति त्वपपाठः । ‘पिच्छबर्ही नपुंसके’
‘तल्लग्नसनाथ’ । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ३. ‘विगलित’ ख-ग. ४. ‘बर्ही’ ख-ग.

चमत्कारापकर्षकत्वं तस्याः । अथवा तादृशार्थोपस्थित्या श्रोतुर्वैमुख्यं तद्बीजम् ।
अतः शमकथायां दोषत्वाभावः । तादृशोपस्थितेः शमपोषकत्वात् । भाव्यस-
ङ्गतादिसूचने कामशास्त्रस्थितौ च न दोषत्वम् । वैमुख्याभावात् । विवलिङ्ग-
भगिनीब्रह्माण्डादिशब्देषु तु 'संवीतगुप्तलक्षितेष्वसभ्यार्थानुपस्थितेः ।

संदिग्धं विवक्षिताविवक्षितोभयार्थोपस्थापनानुकूलस्वरूपद्वयसंदेहत्रिपयः ।
अथा—

‘आलिङ्गितस्तत्रभवान्संपराये जयश्रिया ।

आशीःपरम्परां वन्धां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥

अत्र वन्धामिति पदं वन्दीशब्दे सप्तम्यन्तं वन्धाशब्दे द्वितीयान्तं वेति
संदेहः । प्रथमे इठगृहीतमहिलायां कृपां कुर्विति, द्वितीये नमस्यामाशीःपरम्प-
रामित्यर्थोपपत्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावात् । दूषकताबीजमुद्देश्यनिश्चयाभावः ।
अतो यत्र संदेह एवोद्देश्यस्तत्र यत्र च वाच्यादिमहिम्ना प्रकरणादिवशेन वा
निश्चयस्तत्र चादोषत्वम् ।

अप्रतीतमिति नञोऽल्पावर्तयता शब्दानुशासनातिरेकशास्त्रमात्रप्रसिद्धमित्यर्थः ।

अत एवाप्रयुक्तान्नेदः । तस्यान्यत्रापि प्रसिद्धेः । उदाहरणम्—

‘सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्गलिताशयताजुषः ।

विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्म बन्धनम् ॥’

अत्राशयशब्दो मिथ्याज्ञानजन्यवासनार्थः । स चैवं योगशास्त्र एव प्रसिद्धः ।
एवं शास्त्रान्तरप्रसिद्धमप्युक्तम् । दूषकताबीजं तच्छास्त्रानभिज्ञस्यार्थानुपस्थितिः ।
अत एव यत्र तच्छास्त्राभिज्ञ एव प्रतिपाद्यः स्वयमेव वा परामर्शस्तत्र न दोष-
त्वम् । प्रत्युत व्युत्पत्तिसूचकतया गुणत्वम् ।

मात्रपदेन प्रकृतार्थान्वयित्वव्यवच्छेदः । संवीतेति । शिवपदार्थेन संवीतमाच्छा-
दितमिवेत्यर्थः । केवलस्यैव लिङ्गपदस्याश्लीलत्वं न तु शिवपदसंबद्धस्येत्यनुभवात् ।
भगिनीपदे तु रुद्ध्याश्लीलार्थो गुप्तः । ब्रह्माण्डपदे त्वण्डपदेन गौण्या लक्षितस्य
अगतः प्रतीतेर्नाश्लीलतेति हेयम् । ‘समुन्नीत’ इति त्वपपाठः । सरस्वतीकण्ठाभरणे
‘संवीत’ इत्यत्र पाठस्य दर्शनात् । स्वरूपद्वयेति । कवितात्पर्यविषयत्वेन सप्तम्य-

१. ‘समुन्नीत’ ख. २. ‘आलिङ्गित’ इति । संपराये युद्धे जयश्रियालिङ्गितस्तत्रभवान्पूज्य-
स्त्वमाशीःपरम्परामाशीर्वापरम्परामर्थाजितशत्रुप्रयुक्तां कर्णे कृत्वा आकर्ष्य कृपां कुर्विति
संन्यः । तत्र संपराय इति वा । अत्र भवयोरभेदाद्वन्दीयामित्यर्थकवन्धाशब्दस्य द्वितीयान्तं
कृप किं वा गृहीतमहिलायामिति कृपाविषयसमर्पकवन्दीशब्दस्य सप्तम्यन्तमिति संदेहः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘सन्दर्भमिति । सम्यग्ज्ञानं तत्त्वज्ञानं तदेव महाज्योतिस्तो न
वर्लितो नाशित आशयो मिथ्याज्ञानवासना यस्य । तत्ताजुषो नरस्य विधीयमानं क्रियमाणम-
प्येतत्कर्म विहितनिमित्तरूपं बन्धनं बन्धनकं न भवेदित्यर्थः । अत्राशयशब्दो मिथ्याज्ञानवा-
सनाया योगशास्त्रमात्रं प्रयुक्त इत्यप्रतीतत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

ग्राम्यं ग्रामे केवले लोके प्रसिद्धं न तु शास्त्रेऽपि । अत एवाप्रयुक्ताद्देहः
इत्येके । अपरे तु 'देश्यमनेन संगृह्यते । कटिशब्दादत्रस्तु नोदाहर्तव्याः । किं
तु गल्लभलादयः' इत्याहुः । तदुभयमप्यसत् । कटिशब्दस्य शास्त्रेऽपि प्रसिद्धस्य
व्युत्पन्नस्य चोदाहरणत्वेन दर्शितत्वात् । तस्मात्समस्तलोकप्रसिद्धम् । तस्मिन्दे-
सर्वलोकैर्यदास्थया यद्वस्तु व्यवहियते तदित्यर्थः । तेन देश्यमपि संगृहीतम् ।
अत एवाग्रे खादनपानगल्लादय उदाहरणीयाः । कमलमहिषीदध्यादयश्च प्रस्यु-
दाहर्तव्याः । उदाहरणम्—

‘शैकाविभावरीकान्तसंक्रान्तद्युति ते मुखम् ।

तपनीयशिलाशोभा कटिश्र हरते मनः ॥’

अत्र कटिशब्दः । लोकानभिज्ञं प्रति तदर्थानुपस्थितिर्दूषकताबीजमिति
ऋजवः । वस्तुतस्तु नागरोपनागरौ विहाय ग्राम्यशब्दप्रयोगाद्वक्तुरवैदग्ध्यो-
यनेन श्रोतुर्वैमुख्यं तदित्यालोच्यते । अत एव विदूषकादावधमेव क्तरि न दोष-
त्वम् । तस्य तथैवौचित्येन वैरस्याभावात् । कटिशब्दे तु ग्राम्यताप्रयोजकं
नाश्लीलत्वमिति न तत्संकरः ।

नेयार्थं नेयोऽर्थो यस्य तत् । नेयत्वं च—

‘निरुद्धा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् ।

क्रियन्ते चाधुना काश्चित्काश्चिन्नेव त्वशक्तितः ॥’

इत्यनेन रूढिप्रयोजनाभ्यां विना या लक्षणा निषिद्धा तद्विषयत्वम् । यथा—

‘शैरत्कालसमुल्लासिपूर्णमाशर्वरीप्रियम् ।

करोति ते मुखं तन्वि चपेटापातनातिथिम् ॥’

अत्र चपेटादिपदं निर्जितत्वे लक्षणया प्रयुक्तम् । न च तत्रास्य रूढिर्न वा

न्तद्वितीयान्तत्वादिरूपद्वयप्रकारको यः संदेहस्तद्विषय इत्यर्थः । समस्तेत्यस्य विवरणं
तस्मिन्देश इत्यादि । नागरो विदग्धमात्रप्रसिद्धः । तत्सदृशस्ततः किञ्चिद्न उपना-
गरः । ग्राम्यताप्रयोजकमिति । व्रीडाद्यालम्बनत्वरूपमश्लीलत्वं न ग्राम्यता-
प्रयोजकम् । अपि तु विदग्धाविदग्धसाधारणप्रयुक्तत्वमेवेति न सांकर्यशङ्केत्यर्थः ।
तेन क्वचिदुपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकराच्च दोष इति भावः । चपेटादीति । तत्रैकं

१. ‘शक्ति । राका पूर्णचन्द्रा पूर्णिमा तत्संबन्धी यो विभावरीकान्तश्चन्द्रस्तस्य
संक्रान्ता द्युतिर्यत्र तथाभूतं तव मुखं, तपनीयस्य सुवर्णस्य शिलायाः शोभा यत्र सा कटि-
निर्मलश्च मनो हरत इत्यन्वयः । अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः । पामरसाधारण्येन प्रयुज्यमा-
नत्वात् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘शरदिति । हे तन्वि, ते तव मुखं कर्तुं समुल्लासी-
यः पूर्णिमासंबन्धी शर्वरीप्रियश्चन्द्रस्तं चपेटापातनस्य करतलप्रहारस्यातिथिं पात्रं करोती-
त्यन्वयः । अत्र मुख्याधेनाधाचपेटाशब्देन निर्जितत्वं लक्ष्यते । तथा निर्जितत्वस्य यदापातनं
संबन्धस्तत्पात्रं करोतीत्यर्थः पर्यवस्यति । रूढिप्रयोजनान्यतरविरहेणानिषिद्धलक्षणिकत्वरूपं
नेयार्थम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

प्रयोजनम् । मुख्यशब्दार्थातिरेकिणोऽर्थस्याप्रतीतिः । दूषकतावीजं च वृत्त्यभावे-
नार्थानुपस्थितिरिति नित्योऽयं दोषः ।

अथ भवेत्क्लिष्टमित्यादि क्लिष्टादिकं दुष्टं पदं समासगतमेवेत्यभिसंबन्धः ।
तदयमर्थः—क्लिष्टत्वादोषत्रयं पदान्तरसाहित्येनैव संभवति । तथा च यदि
तयोः पदयोः समासस्तदैव समासेनैकपद्यापददोषता । असमासे वाक्यदोषत्व-
भव । इतरेषां तु समासेऽसमासे च पददोषत्वम् । द्वितीयपदनैरपेक्ष्येणैव
दुष्टत्वादिति ।

तत्र क्लिष्टमर्थप्रतीतौ क्लेशवत् । यतो विवक्षितस्यान्वितविशेषस्य प्रतिपत्ति-
विलम्बता तदित्यर्थः । निहतार्थादौ तु पदार्थोपस्थितिरेव विलम्बितेति ततो
जेटः । विलम्बश्चाप्रत्यासत्तेर्वा, सामान्यशक्तात्प्रकरणाद्यभावे विवक्षितविशेषस्य
द्रागनुपस्थितेर्वा । आद्ये वाक्यमात्रदोषत्वम् 'धम्मिल्लस्य—' इत्यादौ । अन्ये
तु पददोषत्वमपि । तद्यथा—

‘अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः ।

सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितम् ॥’

अत्रात्रिलोचनसंभूतेत्यादौ सामान्यतोऽन्वयबोधाविलम्बेऽप्यत्रिलोचनसंभूते-
त्यादिना चन्द्रादेर्न द्रागुपस्थितिः । अन्यस्यापि तथाभावान्नियामकस्याभावाच्च ।
अतः कुमुदैरित्यस्य व्यवधानेनोपस्थितिः । इदमेव च ‘अत्रिदृष्टेः समुद्भूतस्यो-
द्भूतेनावभासिभिः’ इति पाठे द्वितीयप्रभेदे वाक्यदोषोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।
दूषकतावीजं प्रतीतिविलम्बः । प्रहेलिकादौ तु तस्येष्टत्वादोषत्वम् । मत्तो-
क्त्यादौ तु गुणत्वमपि तदौचित्यात् ।

‘अविमृष्टविधेयांशम्’ अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् ।
प्राधान्यं च विधिप्रतीतियोग्यता । सा चानुपसर्जनीभूतत्वे सत्युद्देश्यान-
न्तर्यम् । अतो ‘न्यक्कारो ह्ययमेव—’ इत्यादौ ‘क्षणमप्यमुक्त—’ इत्यादौ वा

लक्षकमितरत्तात्पर्यग्राहकमिति भावः । मुख्यशब्दार्थेति । निर्जितमिति मुख्यश-
ब्देन प्रतिपाद्यो योऽर्थस्तद्व्यतिरिक्तस्येत्यर्थः । मुख्यशब्दप्रयोगादलभ्यं हि शैत्यपाव-
नत्वं प्रयोजनं, न चेह तथा प्रतीयमानमस्ति । वृत्त्यभावेनेति । उक्तहेतुकलक्ष-
णाया एव वृत्तित्वव्युत्पत्तेरिति भावः । अर्थप्रतीतौ वाक्यार्थप्रतीतौ । पदार्थोप-
स्थितिरेवेति । शक्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतपदार्थोपस्थितिरेवेत्यर्थः । इह तु
वाक्यतावच्छेदकस्य प्रकृताप्रकृतसाधारण्यात्तेन रूपेणोपस्थितावप्यन्वितविशेषानुप-
स्थितिमात्रमित्यर्थः । अन्यस्यापीति । चक्षुर्ज्योतिषोऽपीत्यर्थः । आदिना चन्द्रोद्ग-
मभासिभिः ।

१. ‘अत्राति । इ भूपाल, तव चेष्टितं चरित्रमत्रैर्मुनिविशेषस्य लोचनात्संभूतं यज्ज्योति-
रुद्गमरूपं तस्योद्गमेनोदयेन भासनशीलैर्यात्कुमुदैः सदृशमत्यर्थमतिशयेन शोभत इत्यर्थः ।
अत्र पूर्वार्थेन कुमुदरूपार्थबोधे क्लेशात्क्लिष्टत्वम्’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

नाव्यासिः । प्रथमे उक्तरूपप्राधान्याभावेन द्वितीये विधेयस्य प्रसज्यप्रतिषेध-
स्यानिर्देशेन विशिष्टविरहसत्त्वात् । उदाहरणम्—

‘मूर्ध्नामुदुत्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधारा
धौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।

कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिर्दूर्पोद्गुराणां
दोष्णां चैषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः ॥’

अत्र नगरीरक्षण एव यत्प्रयासस्तन्मूर्ध्ना महिमा मिथ्येति मिथ्यात्वं विधे-
यम् । अप्राप्तत्वात् । अत एव च नानुवाचम् । प्राप्तत्वे तु मिथ्यामहिम्नामफल-
त्वमेवोचितम् । अतः किमेतत्फलमित्यादिना नाभिसंबन्धः स्यात् । तच्च बहुव्री-
हावन्यपदार्थे गुणीभूतम् । विशेषणप्राधान्ये समासाननुशासनात् । किं चोद्देश्यं
विधेयं च यदि पृथक्पदाभ्यामुपतिष्ठते तदा प्राप्तमुद्दिष्ट्याप्राप्तं विधीयते । न च
समासे पृथक्पदादुपस्थितिः । अपृथगुपस्थितौ च न तथा व्युत्पत्तिरिति । एवं
समासान्तरेऽप्यविमृष्टत्वं द्रष्टव्यम् । तत्र कर्मधारये यथा—

‘क्षेप्तां नितम्बादवरोपयन्तीं पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम् ।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥’

मभासित्वेन कुमुदस्यापि न द्रागुपस्थितिः । चन्द्रविकासकुसुमान्तरसाधारण्यादि-
त्युक्तम् । तच्चेति मिथ्यात्वं चेत्यर्थः । विशेषणेति । एकार्थीभावभङ्गप्रसङ्गा-
दित्यर्थः । वैरूप्यादप्येकस्मिन्समस्तपदे उद्देश्यविधेयभावो न संभवतीत्याह—किं
चेति । प्राप्तत्वेनावगतं ह्युद्देश्यम् । अप्राप्तत्वेनावगतं च विधेयम् । न चैकस्मात्पदा-

१. ‘मूर्ध्नामिति । रामसेनया लङ्कायां वेष्टितायां रावणस्योक्तिः । मम मूर्ध्नां दोष्णां
हस्तानां चेद्वासिन्वानरापादानके नगरीरक्षणे यत्प्रयास एतदेव फलं किमित्यन्वयः । किमि-
त्यनेनोक्तमनौचित्यं समर्थयितुं मूर्ध्नां दोष्णां च क्रमेण विशेषणद्वयमाह—उदुत्तेत्या-
दिना । उदुत्तमुदुत्तं यत्कृत्तं कर्तनं तेनाविरला सान्द्रा गलाद्गलन्ती या रक्तस्य संसक्ता
अविच्छिन्ना धारा तथा धौतौ प्रक्षालितौ यावीशाङ्घ्रौ शिवचरणौ तत्प्रसादेनोपनतौ लब्धौ
यो जयस्तेन जगति जातो मिथ्याभूतो महिमा येषामिति मूर्ध्वविशेषणम् । कैलासस्योल्ला-
सने उदरणे या इच्छा तस्या व्यतिकरस्य संबन्धस्य पिशुनः सूचकश्चासावुत्सर्पी उत्कटो
दुर्पस्तेनोद्गुराणां समर्थानामिति दोष्णां विशेषणम् । कैलासेन विमानगतिनिरोधे जाते
तन्मुक्तुमान्दोलितवान् रावण इति पुराणम् । तथा चैवंविधानामेतत्फलमनुचितमित्यतो
महिमा मिथ्येति मिथ्यात्वस्य विधेयत्वं विवक्षितम् । अत एव समासे गुणीभावेन तदनि-
र्वाहादविमृष्टविशेषांशत्वदोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘क्षेप्तामिति । कुमार-
संभवे कामस्य इदं प्रत्यभियोगे सहायभूता पार्वती ‘अवृश्यत स्यावराजकन्या’ इति कुल-
कादिनोपक्रम्यैतत्प्रथमम् । कथंभूता स्यावराजकन्या । नितम्बात्प्रस्तां विगलितां केसरो बकु-
लस्तत्संबन्धिपुष्पमाकाररूपां काञ्चीं पुनः पुनर्नगरं वरोपयन्ती नितम्बे निवेशयन्ती । कामिव ।
स्मरेण न्यासीकृतां निक्षेपीकृतां कार्मुकसंबन्धिनीं द्वितीयमौर्वीमिव । अत्रैव किमिति न्यस्ता

अत्र द्वितीयत्वं मौर्व्यामुल्लेख्य विधेयम् । तच्च समासे गुणीभूतम् । 'मौर्वी द्वितीया' इति पाठे तु निरावाधा प्रतीतिः । नन्वत्र काव्यां द्वितीयमौर्वीत्वं विशिष्टमेवोल्लेख्यमतो नोक्तदोषावकाश इति चेत् । न । तथापि हि विशेषणा-
शस्य द्वितीयत्वस्य प्राधान्यम् । द्वितीयसद्भावे एकस्य न्यासीकरणौचित्यात् ।
मौर्वीत्वं तु तस्याप्रयोजकम् । अन्यस्यापि सद्वितीयस्य तदौचित्यादिति वस्तु-
विशेषपरिवायकतामात्रम् । तस्माद्विशिष्टविधावपि विशेषणमत्र प्राधान्येन वक्त-
व्यम् । अत एव 'आ कडारादेका संज्ञा' इत्यत्रैकत्वस्याप्राधान्यप्रसङ्गमयेन
समासो नाकारीति व्याख्यातारः । अन्यथा तत्राप्येकत्र संज्ञिन्युद्देश्ये एकत्व-
विशिष्टसंज्ञाविधाने दोषो न स्यात् ।

बहुव्रीहावेव तद्वितार्थगुणीभूतेऽन्यपदार्थे गुणीभावो यथा—

'वैपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥'

अत्र वरेषु मार्गणीयानां धर्माणां वैकल्यदर्शनप्रस्तावाज्जन्मन्यलक्ष्यत्वं विधि-
त्तिसत्तम् । तच्च समासे न्यग्भूतम् । 'अलक्षिता जनिः' इति पाठे तु पौर्वापर्य-
विपर्ययसत्त्वेऽपि समासनिबन्धनमप्राधान्यं निवर्तते ।

नन्वसमासे यथा—

'आनन्दसिन्धुरतिधापलशालिचैत-

संदाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता ।

इनेकरूपेणोपस्थितिरित्यर्थः । अयमेव चैकप्रसरताभङ्ग इत्युच्यते । यथा—'वषट्कर्तुः
प्रथममक्षः' इत्यत्र प्राप्तमक्षानुवादेन प्राथम्यविधौ । तत्राप्येकार्थीभावभङ्गप्रसङ्गेन

नान्यत्रेत्यत आह—स्थानविदेति । आश्रयसाद्गुण्येन गुणप्रकर्ष इत्येतदेव स्थानं समर्पणयोग्य-
मिति जानतेत्यर्थः । अत्र न्यासीकरणौचित्येन पर्यवसानगत्या द्वितीयस्यैवोल्लेखणीयत्वात्तस्य
न समासे गुणीभावादविधेयत्वदोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'वपु रिति । तत्रैव बहुवेषधारिणः शिवस्य पार्वतीं प्रति वचनम् । भो बाल-
मृगाक्षि, वरेषु यद्रूपकुलभनादि समस्तं मृग्यतेऽन्विष्यते त्रिलोचने हरे तद्व्यस्तमेकै-
कमपि किमस्ति । अपि तु नेत्यर्थः । बालमृगाक्षीतिसंबोधनेनैवविधसौन्दर्य-
शालिन्यास्तव विरूपवरप्रार्थनमनुचितमिति व्यज्यते । एकैकस्याप्यभावं दर्शयति—
वपु रित्यादिना । विरूपाणि विषमाणि सोमसूर्याभिरूपत्वाद्भीषणानि वाक्षीणि यस्य तथा-
भूतं वपुः । अलक्ष्यमप्येयं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता । अस्तीति शेषः । दिगम्ब-
रत्वेन नम्रतया वसु जनं निवेदितम् । कथितमित्यर्थः । अत्र जन्मनि विधित्सितम-
कस्यत्वं समासे गुणीभूतम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'आनन्देति । विरक्तं
नावर्कं प्रति नायिकासखीनामियमुक्तिः । यस्मात्सखी भवता सर्वदैव क्षणमप्यमुक्ता न
अस्य तस्मा उदन्तो वासां तच्चिन्तापि तव संप्रत्यधुना तान्ति ग्लानिं तनोति ।
वैराग्यात् । अतोऽस्मान्निनिषक् । एवंविधसखीदुःखदर्शित्वादतिशोच्या वयमित्यर्थः । किंभूता

या सर्वदैव भवता तदुदन्तमिन्ता
तान्ति तनोति तव संप्रति विग्निगस्मान् ॥'

अत्रावान्तरवाक्येऽमुकेत्यनेन ।

'नैवजलधरः संनद्धोऽयं न हसनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्त्रिधा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥'

इत्यत्रेव प्रसज्यप्रतिषेध एव विधेयो न तु—

'जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्मभनातुरः ।
अगृहुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् ॥'

इत्यत्रात्रस्तत्वाद्यनुवादेनात्मगोपनादिवदमुक्ततानुवादेनान्यत्किंचिद्विधेयमस्ति ।
न च समासे नञः प्रसज्यप्रतिषेधोऽर्थः किंतु पर्युदास एव । तदुक्तम्—

'विधेर्यत्र प्रधानत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥' इति ।

कथं तर्हि 'अश्राद्धभोजी' इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधलाभः । पर्युदासेनाक्षेपात् ।
ननु पर्युदासार्थोऽमुक्तत्वमेव विधीयतां फलाविशेषादिति चेत् । भवेदप्येवं यदि
तथा सति क्षणमपीत्यनेन संबन्धः स्यात् । स हि मुक्तत्वेनैव प्रतियोगिना

समासानुपपत्तेरुक्तवैरूप्यस्य च प्रसङ्गादिति । विधेर्यत्रेति । यत्र विधेः कर्तव्य-
तायाः प्राधान्यं प्रतिषेधे निवर्तनारूपेऽप्रधानता अविवक्षा स पर्युदासः । यथा-
'नेक्षेतोऽद्यन्तं (आदित्यं)' इत्यादावनीक्षणसंकल्पकर्तव्यताप्राधान्यादीक्षणप्रतिषेधस्य
चाविवक्षणात् । एतत्क भवतीत्यपेक्षायामाह—यत्रेति । उत्तरपदेनेति खोत्तरना-
मधात्वन्वतरपदार्थेन । संबध्यत इति शेषः । आक्षेपादिति । श्राद्धं न भोज्य

सखी । आनन्दस्य सिन्धुः समुद्रः । अतिचापलशालिनश्चित्तस्य संदाननं बन्धनं तस्यैकं
सदनं स्थानम् । तत्रैव चित्तस्य विश्रान्तिरिति । अत्रामुक्तेति पर्युदासप्रतीतिर्न तु विधे-
यस्य मुक्ता नेति प्रसज्यप्रतिषेधस्येत्यविमृष्टविधेयांशत्वदोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

१. 'प्रसज्यप्रतिषेधमुदाहृत्य दर्शयति—नवेति । विक्रमोर्वशीये विरहिणः पुरुरवस
इयमुक्तिः । अयं नवो जलधरः संनद्धः कवची हन्तुमुद्यतो वा हसनिशाचरो न । भव-
तीति शेषः । अयमग्रेऽपि विशेषदर्शनेन पूर्वसंजातभ्रमविषयनिषेधो नञो गम्यमानभव-
नक्रियान्वयाद्द्रष्टव्यः । इदं सुरधनुरिन्द्रधनुर्दूरमाकृष्टं तस्य राक्षसस्य शरासनं न । 'नाम'
इति पाठे वितर्कं नामेति । अयमपि पटुस्तीव्रो धारासारो धारावर्षः बाणपरम्परा न ।
कनकस्य निकषः कषणरेखा तद्वस्त्रिधा दीप्तिमती विद्युत् । मम प्रियोर्वशी न भवतीत्यर्थः ।
केचित्तु नञ्काक्ता तत्तदारोपपर्यवसितानेव वाक्यार्थानाहुः' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-
२. 'जुगोपेति । अगृहुरलुब्धः । असक्तोऽनासक्तः । शेषं स्पष्टम् । अत्रात्रस्तत्वाद्यनुवा-
देनात्मगोपनादेर्विधेयत्वात्पर्युदासेऽपि नाविमृष्टविधेयांशत्वदोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

विवक्षितः । न च पर्युदासे तथा संभवः । नन्वेवमपि नाविमृष्टविधेयांशता । विधेयस्यानुपस्थितेः । किं तु धारणे विदधदिति वदवाचकप्रवेशेव स्यात् । समा-
सेऽर्थान्तरनिरुद्धादिति चेत् । न । प्राधान्येनानिर्देशस्य तथाप्यक्षतेः । अत एव
'प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र' इत्याह वृत्तिकृत् न स्वप्राधान्येन निर्दिष्ट
इति । तर्हि विदधदित्यस्याप्यत्रैवान्तर्भाव इति चेत् । न । तदर्थस्यानिर्दिष्टस्या-
प्यविधेयत्वात् । अमुकेत्यस्याविमृष्टविधेयांशस्यावाचकप्रवेश इति चेत् । न ।
उभयोरसंकीर्णस्थलसंभवे कचिरसंकरेऽप्यदोषात् । दूषकताबीजं च विवक्षिता-
र्थाप्रत्ययः । तस्माच्चित्यदोषोऽयम् ।

विरुद्धमतिकृत्पदान्तरसंनिधानेन प्रकृतप्रतीतिन्यकारकप्रतीतिजनकम् । तच्चे-
दमनेकधा प्रवर्तते । कचित्समासान्तरविग्रहेण । यथा—

‘सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः ।

अकार्यमिन्नमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥’

अत्राकार्यं कार्यमन्तरेण मिन्नमिति विवक्षितम् । अकार्ये मिन्नमिति तु प्रती-
यते । कचिन्नामपदयोः समासे विरुद्धार्थनिरुद्धपदघटनया । यथा—

‘चिरकालपरिप्राप्तिलोचनानन्ददायिनः ।

कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम् ॥’

अत्र कण्ठग्रहार्थतया विवक्षितो गलग्रहशब्दो रोगविशेषे निरुद्धः । कचि-
द्विवक्षितविशेषपरत्वे पदवैयर्थ्याप्रसङ्गेनाविवक्षितविशेषपरत्वग्रहात् । यथा—

‘न त्रैलोक्यं यदिनाम भूतकरुणासंतापज्ञान्तात्मन-

स्तेन व्याकुजता धनुर्भगवतो देवाद्भवानीपतेः ।

इति संकल्पस्य प्रतवाचिणिनिप्रत्ययानुरोधेन लक्ष्यमाणत्वात्तस्य च श्राद्धभोजनवर्णनं
विनानुपपत्तेरिति भावः । नन्वेवमपीति । अमवन्मतयोगप्रसङ्ग एव तत्सार्क्यं
स्वयमेव निराकरिष्यति । पदान्तरेति । अनेनाश्लीलानुचितार्थनिहतार्थव्युदासः ।

१. सुवेति । सुधाकरश्चन्द्रस्तस्य कराः किरणास्तदाकारं निर्मलतया तत्सदृशं
विशारदं प्रगल्भं च विचेष्टितं यस्य सः । असावेकोऽकार्यमिन्नं यः कार्यं उपाधौ मिन्नं
कार्यमिन्नम् । पञ्चाङ्गन्तमासेन कार्यनिरपेक्षं मिन्नमित्यर्थः । तस्य किं वर्णयामहे । अर्था-
दुक्तान् । ‘विदधप्रगल्भौ विशारदौ’ इत्यमरः । अत्राकार्ये मिन्नमिति विरुद्धमतिकृत् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘चिरिति । कान्ता चिरकालाया परिप्राप्तिः समागमस्तेन
लोचनयोरानन्ददायिनः कान्तस्य गलग्रहं गलग्रहं ग्रहो ग्रहणमालिङ्गने विदधातीत्यर्थः ।
अत्र गलग्रहशब्दो रोगविशेषोपस्थापकतया विरुद्धमतिकृत् । इत्युदाहरणच-
न्द्रिकासंक्षेपः । ३. ‘नेति । दाशरथिमुद्दिश्य परशुरामोक्तिः । धनुर्न्यासजता मज्जता तेन
प्रकृतेन दाशरथिना यदि नाम भगवतो भवानीपतेर्देवाश्च त्रस्तं भीतं तत्पुत्रस्तु स्कन्दो-
ऽथवा स्कन्द इव प्रियोऽहं शिष्यः कथं विस्तृत इत्यन्वयः । यदिनामशब्दोऽलङ्कारः
संभावनायाम् । एतत्संभाव्यमित्यर्थः । कोपात्तेनेति विशिष्य नामाग्रहणम् । भवानी-

तत्पुत्रस्तु मदान्वतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः

स्कन्दः स्कन्द इव प्रियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ॥'

अत्र भवस्य पत्नीत्यर्थे भवानीति सिद्धम् । तथा च भवपत्नीपतौ प्रतीयमाने भवातिरिक्तः स द्वावप्रतीयते । नहि भव एवामिधेये भवपत्नीपतिरिति प्रयोगो योग्यः सचेतसाम् ।

कविस्समासैक्येऽपि समस्यमानपदयोर्धर्मतया । यथा—

'गोरेपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः ।

सविधे निरहंकारः पायाद्वः सोऽम्बिकारमणः ॥'

अत्राम्बिकारमणपदयोगौरीप्रीतिकरत्ववन्मातृस्वामित्वमप्यर्थः । दूषकतावाजं विवक्षितार्थेतिरस्कारकार्थोपस्थितिः । अतो यत्र विस्मृदोऽर्थो विवक्षित एव सप्रादोषत्वम् ।

हिंसादिदोषविशेषेषु समासगतत्वनियमविधानाच्छ्रुतिकदुप्रभृतिष्वनियमोऽम्बनुज्ञातः । तत्रासमासगतमुदाहृतमेव । समासगतेषु श्रुतिकद्वयं यथा—

'सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना ।

बर्हिनिर्ह्रादनाहोऽयं कालश्च समुपागतः ॥'

समासादैकपदम् । एवं च्युतसंस्कृत्यादयो दृष्टव्याः ।

उच्चान्पददोषान्पदैकदेशे वाक्ये चातिदिशति—

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।

वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥ ४ ॥

पतेरत्रासे हेतुगर्भे विशेषणम्—भूतेत्यापि । भूतेषु यः करुणासंतानः कृपासमूहस्तेन शान्तं आत्मा यस्य वधामृतात् । मदान्धो यस्तारकामुरस्तस्य वधाद्विश्वस्य देवगणस्य दत्त उत्सवो येनेत्युत्कर्षगर्भे विशेषणम् । स्कन्द इव प्रिय इत्यनेन धनुर्भङ्गोपेक्षासंभावनाविरहसूचनम् । अहमिदमेव धनियकुलान्तकत्वसंक्रमितवाच्येन धनुर्भङ्गकर्तुः साहसकारित्वातिशयो व्यज्यते । अत्र भवानीपतेरिति विस्मृमतिकृत् । भवपत्नीपतिरित्यर्थकादस्मात्पत्यन्तरप्रतीतिः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'गोरपीति । सोऽम्बिकाया रमणो महेशो वो युष्मान्पायादित्यन्वयः । स कः, यद्वाहनतां प्राप्तवतो गोवृषस्यापि सविधे निकटे सोऽप्यतिक्रूरतया प्रसिद्धोऽपि गिरिसुतायाः पार्वत्याः सिंहो निरहंकारः सौम्यः । भवतीति शेषः । अत्राम्बिकाया मातृ रमण इति विस्मृदं प्रतीयते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २ 'सेति । विरहिणो रामस्यैयमुक्तिः । सुधायाः सान्द्रास्तरङ्गाः सुधासान्द्रतरङ्गाः सुधासान्द्रतरङ्गाः संजाता ययोस्ते सुधासान्द्रतरङ्गिते तथापि विलोचने यस्याः सा सीता दूरे । स्थितेति शेषः । अयं बर्हिर्नाम वृषाणां बर्हिर्ह्रादनामव्यक्तशब्दस्तद्वस्तुयोग्यः कालो घनसमय एव कालोऽन्तकश्च समुपागत इत्यन्वयः । अत्र समासगतं श्रुतिकद्वयम् । एवमितरेषामपि समासगतत्वं बोध्यम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

च्युतसंस्कारेत्यादिर्भावप्राधानो निर्देशः । एते श्रुतिकद्वयपदप्रवृत्तिनिमित्त-
भूताः । श्रुतिकदुष्टवादय इत्यर्थः । अत्र यत्र पदान्तरसाहित्येन पदानां दुष्टत्वं
स वाक्यदोषः । न चासाध्यसमर्थनिरर्थकानां दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यापेक्षेति
तद्विषयोपासनमिति संप्रदायः । तदसत् । 'सोऽध्यैष्ट—' इत्यादिश्रुतिकटो-
र्दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यस्यानपेक्षणीयतया तदुदाहरणविरोधात् । न च तत्रापि
तथैवेति वाक्यम् । परुषवर्णारब्धत्वस्य स्वत एव सत्त्वात् । तथास्येऽपि वा 'स
पातु वो दुश्शयनः' इत्याद्यप्रयुक्ताद्युदाहरणाव्याप्तिः । न हि तत्रापि दुष्टत्वे पदा-
न्तरापेक्षेति वक्तुमपि शक्यते । किं चावाचकमप्यतमर्थसमानशीलं किमिति
नापास्तमिति सर्वव्याख्यानेषु विनिगमकं वक्तव्यमिति ।

अत्र ब्रूमः—विवक्षितधर्मिप्रत्यायकशब्दवृत्तित्वे सति । नानापदवृत्तित्वमे-
वात्र वाक्यवृत्तित्वमभिप्रेतम् । 'न्यङ्कारो ह्ययमेव—' इत्याद्यापि नाव्याप्तिः ।
उद्देश्यविधेयाभिधायकयोर्द्वयोरपि दुष्टत्वात् । अत एवाविमृष्टविधेयांशमित्यत्रां-
शपदोपादानम् । 'योऽसौ सुभगे तवागतः' इत्युदाहरणे प्रकाशे स्फुटमेतत् ।
एवं च युक्तं च्युतसंस्कृत्यादिव्युदसनम् । न चासमर्थसहोदरस्यावाचकस्यापि
न्युदासो युक्तः । तेनापि केनचिद्विवक्षितधर्मिज्ञापनात् । यथोदाहृतेन जन्तु-
पदेन । न्युदस्तेषु पुनर्न कोऽपि प्रमेदो विवक्षितधर्मिप्रतिपादक इति ।

तत्र श्रुतिकदुष्टवाक्यगतं यथा—

'सोऽध्यैष्ट वेदांश्चिदशानयष्ट पितृनताप्सीत्सममंस्त बन्धून् ।

व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥'

व्यक्तम् ।

न च तत्रापीति । सोऽध्यैष्टेत्यादावपि वाक्यस्य श्रुतिकदुष्टत्वं पदमात्रगतात्तस्माद-
न्यदतः सापेक्षमेवेत्याशङ्काह—तथापीति । नहीति । अप्रयुक्तत्वस्य पदमा-
त्रधर्मवदिति भावः । ननु वाक्येऽप्यप्रयुक्तत्वादस्त्येवेति वादिनं प्रत्याह—
किंचेति । सर्वव्याख्यानेषु दर्शितप्रकारेषु । विवक्षितेति । अत्र विवक्षितधर्मि-
प्रत्यायकनानापदवृत्तित्वोक्तौ वाक्यनिष्ठावाचकत्वे 'प्राध्वभाङ्—' इत्यादावसंभवः ।
सर्वेषां पदानां विवक्षितधर्मिप्रत्यायकत्वाभावात् । अतः पृथक्सत्यन्तम् । तादृश-
किञ्चिच्छब्दगतत्वाच्च न दोषः । च्युतसंस्कृत्यादित्रयं तु न तथेति तदपासनम् ।

१. 'च्युतसंस्कृत्यसमर्थनिरर्थकानपास्योक्तदोषान्वाक्यगतत्वेनोदाहरति—सोऽध्यैष्टेति ।
मट्टिकाव्यगतमिदं पद्यम् । स राजा वशरथो वेदानध्यैष्टाधीतवान् । त्रिदशान्देवानयष्टा-
पूजयत् । पितृनताप्सीदतपयत् । 'अपारीत' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । 'पू तर्पणे' इति
धात्वनुसारात् । बन्धून्सममंस्त संप्रानितवान् । षड्वर्गं कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याणां
षण्णां वर्गं समुदायं व्यजेष्ट विधितवान् । नीतावरंस्त रेमे । अरीन्समूलघातं न्यवधीच्च ।
समूलं हतवानित्यर्थः । अप्रानेकपदगतत्वेन श्रुतिकदुष्टस्य वाक्यदोषत्वम् । एवमन्येषामपि ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासदोषः.

अप्रयुक्तं यथा—

‘स रातु वो दुश्चयवनो भावुकानां परस्परात् ।
अनेदमूकताद्यैश्च एतु दोषैरसंमतान् ॥’

अत्र दुश्चयवनशब्द इन्द्रे, अनेदमूकशब्दश्चैदमूकेऽप्रयुक्तः ।

निहतार्थं यथा—

‘सायकसहायबाहोर्मकरध्वजनियमितक्षमाधिपतेः ।
अब्जहृदिमास्त्ररस्ते भातितरामवनिप श्लोकः ॥’

अत्र सायकशब्दः खड्गे, मकरध्वजशब्दः समुद्रे, क्षमाशब्दो भूमौ, अब्ज-
शब्दश्चन्द्रे, श्लोकशब्दो यशसि च प्रयुक्तः । अ चैतेषामेतेषु प्रसिद्धिभूयस्त्वम् ।
ततः प्रसिद्धैः शरमदनक्षान्तिपञ्चपदैरर्थैर्निहतार्थाः ।

अनुवितार्थं यथा—

‘कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितो
यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नञ्मास्तव विभो ।
शरज्योत्स्नाकान्तस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा
तथापि त्वत्कीर्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह ॥’

अत्र कुविन्द इति तन्नुवाचं, पटयसीति पटं करोषीति, गुणेति तन्तुं नमेति ।
यशोदीनं, यश इत्यकारप्रक्षेपादयशः, विगताच्छादनमित्यवसनमित्यर्थानुपश्लो-
क्यमानापकर्षघोतकतयानुवितान्प्रकाशयन्ति ।

१. ‘स रात्विति । स प्रसिद्धो दुश्चयवन इन्द्रो वो युष्माकं भावुकानां मङ्गलानां
परस्परां एतु दबातु । च परमसंमतान्शब्दजननेदमूकताद्यैर्मूकवधिरताद्यैर्दोषैः कारणमूढै-
र्यतु खण्डयतु । नाशयत्वित्यर्थः । ‘अनेदमूक उद्दिष्टः शठे वाक्श्रुतिवर्जिते’ इति
मेदिनी । अत्र दुश्चयवनानेदमूकशब्दावप्रयुक्तौ ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘साय-
केति । हे अवनिप राजन्, ते तव श्लोको यशोऽब्जस्य चन्द्रस्य शचिवद्भास्वरौ
भातितरां शोभतेतरामित्यन्वयः । कीदृशस्य, सायकः खड्गः सहायो यस्य तथाविधो
बाहुर्यस्य तथाविधस्य । मकरध्वजेन समुद्रेण नियमिता परिच्छिन्ना या क्षमा भूमिस्तस्या
अधिपतेः । सार्वभौमस्येत्यर्थः । अत्र सायकमकरध्वजक्षमाब्जश्लोकशब्दनां शरमदनक्षान्ति-
पञ्चपदैषु प्रसिद्धिबाहुल्यात्प्रकृतार्थतिरोधानम् । ‘सायकः शरखड्गयोः’ इति विश्वः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिका संक्षेपः. ३. कुविन्द इति । राजानं प्रति कवेरुक्तिः । हे विभो, त्वं
तावत्कुविन्दः । कुं पृथ्वीं विन्दति लभते इति कुविन्दः । लब्धपृथ्वीक इत्यर्थः । अभितः
समन्ताद्गुणानां शौर्यादीनां ग्रामं समूहं पटयसि पटूकरोषि । ख्यापयसीति यावत् । अतः
यैते नञ्मास्त्ररस्ते दिशि दिशि तव यशो गायन्ति । तन्माप्येवंविधे वैभवे सत्यपि त्वत्कीर्ति-
र्भी इह लोके विगताच्छादनमावरणं यत्र तथा भ्रमतीति व्याजस्तुतिः । कुरूपत्वा-
दुपेक्षायाश्च परिरहति—शरजिति । शरज्योत्स्नावद्गौराणि स्फुटानि दृश्यानि विक-
टानि चन्द्राणि यानि सर्वाङ्गानि तैः सुभगा । सुन्दरीत्यर्थः । अत्र कुविन्दस्तन्नुवा-
चस्य गुणग्रामं तन्नुसमूहमभितः सख्यापसव्यतुरीचालनेन पटयसि पटं करोषि । अतः

अवाचकं यथा—

‘प्राञ्जभादिष्णुधामाप्यविषमाश्वः करोत्ययम् ।

निद्रां सहस्रपर्णानां पलायनपरायणाम् ॥’

अत्रे आजत इत्यभ्रभाह जलदः । प्रकृष्टोऽभ्रभाह यत्र तद्विष्णुधामेयास्य विशेषणम् । अत्र प्राञ्जभाडिति प्रकृष्टजलदे, विष्णुधामेति विष्णुपदे, विषमाश्व इति सप्ताश्वे, निद्रेति संकोचे सहस्रपर्णेति सहस्रदले प्रकृष्टजलदत्वादिना प्रकाशनावाचकानि कानिचिच्चात्र धर्मिणि शक्तान्येवेति यथोक्तवाक्यदोषत्वम् ।

अस्त्रीलेषु व्रीडादायि यथा—

‘भूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना ।

तत्तत्प्रहरणोत्साहवती मोहनमादधे ॥’

अत्रोपसर्पन्तीति सुरतारम्भं, प्रहरणेति ताडनविशेषं, मोहनमिति बिभ्रुवनं चार्थान्तरप्रतिपादयद्व्रीडादायि ।

शुगुप्तादायि यथा—

‘तेऽन्यैर्वान्तं समभन्ति परोत्सर्गं च भुञ्जते ।

इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात्प्रवर्तेनम् ॥’

अत्र वान्तोत्सर्गशब्दौ छर्दितपुरीषार्थतया, प्रवर्तेनमिति पुरीषत्वासाधार्यान्तर-
तया शुगुप्तां प्रवच्छन्ति ।

एवमुक्तो वाक्श्रुतिहीनः । शक्तान्येवेति । विष्णुस्थानत्वरूपयोगे नाकाशवाचकं

एव त्वत्तो लब्धवस्त्वा एते नम्रा वस्त्रहीना दिशि दिशि तव यशो गायन्ति तयाम्येवं वस्त्रसमृद्धावपि स्वस्कीर्तिरूपाः स्त्री विगताच्छादनं वस्त्ररहितं अमतीत्यर्थान्तरं स्तूयमानस्य सख्योऽपकर्षगमकं प्रतीयत इत्यनुचितार्थत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. ‘प्राञ्जति । अयं विषमाश्वो विषमसंख्या अश्वो यस्य सः सप्ताश्वः । सूर्य इति यावत् । विष्णुधाम विष्णुपदमाकाशमाप्य प्राप्य सहस्रं पर्णानि पत्राणि येषां तेषां कमलानां निद्रां संकोचं पलायनतत्परां करोति । पद्यानि विकासयतीत्यर्थः । कीदृशं विष्णुधाम, अत्र आजत इत्यभ्रभाह जलदः प्रकृष्टोऽभ्रभाह यत्र तत्प्रवृत्तम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

२. ‘भूपतेरिति । कम्पना सेना उपसर्पन्त्यागच्छन्ती वामं भ्रुकुटीविषमं लोचना वस्यास्तादृशी । तत्तत्प्रहरणैः शकैरुत्साहवती च मोहनं व्याकुलीभावमर्थान्छन्नानामप्रदधे भकार । अत्र रमणायोपगच्छन्ती कम्पयुता सुन्दरलोचना तत्तत्प्रहरणैः कामशास्त्रो-
दितकम्पनादिताडनेरुत्साहवती मोहनं सुरतमादवावित्पर्यान्तरं व्रीडाजनकं प्रतीयते ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘तेऽन्यैरिति । येषां कवीनामितरार्थग्रहे इतरनिबद्धार्थग्रहे

प्रवर्तेनं प्रवृत्तिः स्यात्तेऽन्यैर्वान्तं छर्दितं समभन्ति भक्षयन्ति परोषमुत्सर्गं पुरीषं च भुञ्जते इत्यन्वयः । अत्र प्रवर्तेनशब्दः पुरीषोत्सर्गरूपमर्थान्तरं शुगुप्सितं व्यञ्जयति ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अमङ्गलार्थं यथा—

‘पितृवसतिमहं व्रजामि तां सह परिवारगणेन यत्र मे ।
भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशल्यकम् ॥’

अत्र पितृगृहं पावने वंश इति च विवक्षिते पितृवसतिपावकान्वयशब्दो
इमशानवह्निसंबन्धरूपामङ्गलार्थान्तरौ ।

संदिग्धं यथा—

‘सुरालयोच्छासपरः प्रासपर्यासकम्पनः ।
मार्गणप्रवणो भास्वभूतिरेष विलोक्यताम् ॥’

अत्र सुरालयेति देवगृहमदिरामन्दिरयोः प्रासपर्यासकम्पन इति प्राससैन्य-
त्वप्रासकम्पत्वयोरुपस्थापकम् । एवमग्रेऽपि ।

अप्रतीतं यथा—

‘तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताजुषः ।
वृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः स फलितः सखे ॥’

१. ‘पितृवसतिमिति । शोकपीडितायाः कस्याश्चिदियमुक्तिः । अहं परिवारजनेन
सह तां पितृवसतिं गृहं व्रजामि गच्छामि । यत्र पितृवसतौ पावकान्वये पवित्रे
वंशे पावकानां पावित्र्यकारकाणां पित्रादीनामन्वये संबन्धे सतीति वा । हृदयं न
शेषितं शोकरूपं शल्यकं कुत्सितं शल्यं यस्य तथाभूतं सपदि तत्कालं भवतीत्यन्वयः ।
पितृवसतिपावकान्वयशब्दौ इमशानवह्निसंबन्धरूपामङ्गलार्थगमकौ ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका-
संक्षेपः.

२. ‘सुरेति । सुरालयो देवगृहं मदिरामन्दिरं वा । तत्रोच्छासो हर्षस्तत्परः ।
प्रासा पर्यासा पूर्णा कम्पना सेना येन । प्राप्तं पर्याप्तं बहु कम्पनं वा येन
सः । मार्गणा वाणाः । मार्गणं याचनं वा । तत्र प्रवणो रतः । भास्वन्ती उज्ज्वला भूतिः
समृद्धिर्मेस वा यस्य एवंभूत एष राजा जनो वा विलोक्यतामिति संदेहः ।’ इत्युदा-
हरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘तस्येति । कस्यचित्सखायं प्रति मित्रवृत्तान्तोक्तिरियम् । हे सखे,
तस्यास्मिन्नस्य स नायिकाविशेषसंगमविषयको यत्नः प्रियस्य तन्नायिकासंगमस्य प्राप्तौ
सत्यां फलितः । किंभूतस्य । अधिका मात्रा प्रमाणं यस्य तथाविध उपायो दूतीसं-
श्लेषणादिर्यस्य तथाभूतस्य । तथा तीव्रः संवेगस्त्वेव यस्य स तथा तत्ताजुषः । कीदृशो
यत्नः । वृढभूमिर्वृद्धा स्थिरा प्रतिबन्धकानपनेया भूमिर्विषयः संगमरूपो यस्य स
इति प्रकृतोऽर्थः । इतरस्तु—हे सखे, तस्य पुरुषस्य स चित्तैकाग्रतास्थितिविषयको
यत्नः प्रियस्यात्मसाक्षात्कारस्य प्राप्तौ सत्यां फलितो मोक्षरूपफलभाग्जातः । फलप्राप्तौ
हेतुगमं विशेषणद्वयमाह—अधिमात्रेति । अधिमात्रं प्राग्भवीयसंस्कारादृष्टवशादुत्कट
उपायः अद्यादिर्यस्य सः । तथा तीव्रः परमः संवेगो वैराग्यं यस्य स तथा तत्ताजुषः ।
अमुकं प्राप्तमलभाष्यव्याख्यायां वाच्यरूपतिमिधैः—‘उपायाः श्रद्धादयो मृदुमध्याधिमात्राः
प्राग्भवीयसंस्कारादृष्टवशादेषां ते तथोक्ताः । संवेगो वैराग्यम् । तस्यापि मृदुमध्याधिमा-
त्रा प्राग्भवीयसासनादृष्टवशादेव’ इति । अद्यादयश्च ‘श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रशापूर्वक
इतरेषाम्’ इति सूत्रोक्ता वेदितव्याः । एवं च मृदुमध्याधिमात्रोपायानां त्रयाणां प्रत्येकं

अधिमात्रो दृढज्ञानवानुपायो यमादिर्यस्य । तीव्रः परमः संवेगो वैराग्यं यस्य
तत्तायुक्तस्य । दृढभूमिर्दृढसंस्कारः । मृदूपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपायश्चेति
त्रिविधा अपि योगिनः प्रत्येकं मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति त्रिविधः ।
अत्राधिमात्रादयः शब्दा योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः ।

ग्राम्यं यथा—

‘ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भलं जल्पति मानुषः ।

करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥’

अत्र गल्लभलमानुषखादनपानशब्दा ग्राम्याः ।

नेयार्थं यथा—

‘वैष्णवैदूर्यचरणैः क्षतसत्त्वरजःपरा ।

निष्कम्पा रचिता नेत्रयुद्धं वेदय सांप्रतम् ॥’

अत्र वैष्णवैदूर्यशब्देनाम्बरमणोर्विवक्षितत्वाद्वस्त्रशब्देन गगनं विवक्षितम् ।
न चास्य तत्र शक्तिरिति वाचकत्वलक्षणेन शक्यसंबन्धेनाम्बरपदं लक्षयति ।
तस्माच्च गगनप्रतीतिः । यद्वा स्ववाचकवाच्यत्वलक्षणशक्यसंबन्धेन गगनमेव
लक्षयतीति लक्षितलक्षणा लक्षणा चेति वस्तुगतिः । एवं वैदूर्येत्यस्य मणौ चर-

विष्णुधामेति तथा प्राप्त्राडित्यपियोगेन । तथा विषमाश्व इति चेत्यर्थः । लक्षित-

मृदुमध्यतीव्रसंवेगेस्त्रिभिर्मैर्देनैव योगिमेदा भवन्तीति । एवं च ‘तीव्रसंवेगानामासत्रे’
इति सूत्रात्फलप्राप्तिर्युक्तेति भावः । कीदृग्यलः । दृढभूमिः दीर्घकालादनैरन्तर्यसत्का-
रवत्तया दृढा व्युत्थानसंस्कारैरनभिभूता भूमिविषयश्चित्तैकाग्रतास्थितिरूपो यस्य सः ।
व्युत्थानं च चित्तस्य समाधिश्चैतन्यावस्थानमिति । अत्र च ‘भद्रात्मनः’ इत्यादिवत्प्र-
कृतनायकस्य योगिनिरूपितोपमा व्यज्यते । तत्राधिमात्रादिशब्दा योगशास्त्रमात्रप्र-
सिद्धाः । अत्राधिमात्रादिशब्दानां योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धत्वेनाप्रतीतत्वं दोषः । इत्युदा-
हरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

३. ‘ताम्बूलेति । ताम्बूलेन भृतः पूर्णो गल्लः कपोलो यस्य सोऽयं मानुषः सदैव
यथा खादनं मक्षणं पानं च करोति तथा तु तथैव भलं समीचीनं जल्पति । वदती-
त्यर्थः । नैसर्गिकत्वं चात्र साधर्म्यम् । अत्र गल्लादिशब्दा ग्राम्याः । इत्युदाहरणच-
न्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘वस्त्रेति । सखी विबोधयन्त्याः कस्याश्चिदुक्तिः । हे सखि, वस्त्रमम्बरमा-
काशं तस्य वैदूर्यमणिः सूर्यस्तस्य चरणैः पादैः किरणैर्निष्कम्पा निश्चला भूमिः क्षतं नि-
रस्तं सत्त्वरजोभ्यां परं तमो यस्यास्तथाभूता कृता । सांप्रतमधुना नेत्रयोर्युद्धं द्रष्टुं वेदय
कोत्रय । उद्धाटयेत्यर्थः । अत्र वस्त्रादिशब्दानां स्ववाचकाम्बरादिपदवाच्यत्वरूपशक्य-
संबन्धेनाकाशादिषु लक्षणारूढिप्रयोजनान्यतराभावात्त्रिविधेति । जयवा स्वशक्यवाचकत्व-
संबन्धेनाम्बरादिपदं लक्षयते । तेन च गगनप्रतीतिः । द्विरेकपदलक्षितेन अमरपदेनेव
अमरस्य । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

जेष्ठस्य पादे सत्त्वरजःपरेत्यस्य समसि निष्कम्प्येत्यस्य चाचलायां भूमौ युद्धमित्यस्य
इमे वेदेत्यस्य बोधने छद्मैव । न च तद्बीजं रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वम् ॥

छिष्टं यथा—

‘धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः ।

रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥’

अत्र कुरङ्गशावाक्ष्या धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति संबन्धे
प्रतीतिव्यवधानम् ।

अनिमृष्टविधेयांशं यथा—

‘न्यङ्कारोऽयमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

२. ‘धम्मिल्लस्येति । कुरङ्गशावाक्ष्या धम्मिल्लस्य केशपाशस्य शोभां प्रेक्ष्य अपूवा
अद्भुता या बन्धे व्युत्पत्तिः कौशलं बन्धस्य व्युत्पत्ती रचना वा तस्या हेतोः
कस्य मानसं न रज्यति दृश्यतीत्यन्वयः । अपूर्वा बन्धव्युत्पत्तिर्यस्येति धम्मिल्ल-
विशेषणं वा । अपूर्वबन्धेऽर्थाद्धम्मिल्लस्य व्युत्पत्तिर्निपुणता यस्या इति नायिकावि-
शेषणं वा । अत्रानासन्नतया छिष्टत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘न्यङ्कार
इति । रामेण राक्षसक्षये क्रियमाणे कुन्धान्तःकरणस्य रावणस्य स्वाधिक्षेपोक्ति-
रियम् । अरयो यत् । सन्तीति शेषः । अयमेव मे न्यङ्कारो निन्दा । अन्येषां पराभवा-
दिर्मम पुनर्वशीकृतजगत्रयस्यारिसत्त्वमेव न्यङ्कार इत्यर्थः । बहुवचनेनैतावत्कालमेकोऽपि
रिपुर्नासीत्ताम्रतमकस्माद्ब्रह्मो जाता इति न्यङ्कारातिशयो ध्वन्यते । तत्रापि तेष्वरिषु
मध्येऽसौ रामस्तापसः । मुख्य इति शेषः । तापसत्वेन निर्वीर्यत्वं शस्त्रानभिज्ञत्वं च सू-
च्यते । तथा च तपस्विसहस्रभक्षकस्य ममैकस्तपस्वी रिपुरित्यत्यन्तमेव न्यङ्कार इति
भावः । सोऽपि तापसोऽप्यत्रैव मत्समीप एव राक्षसकुलं निहन्ति न तु बालवृद्धस्त्रीष्वेक-
मपि त्यजतीति न्यङ्कारातिशयः । अहो आश्चर्यम् । एवं सत्यपि रावणो जीवति । अथवा
अहो इति खेदे । रावणो जीवति काका न जीवतीत्यर्थः । शक्रजितं धिग्धिकु । वी-
र्यस्य निन्दातिशयः । प्रबोधितवत्तेति निजन्ताद्भावे क्तः । ततो मतुप् । प्रबोधनकर्मभूते-
नैत्यर्थः । एवंविधेन कुम्भकर्णेन किम् । प्रयोजनमिति शेषः । एवं स्वर्ग एव ग्रामटिका
क्षुद्रग्रामस्तद्विलुण्ठनेन वृथोच्छूनैवृथा पुष्टैरेभिर्भुजैर्विशतिसंख्यैः किं प्रयोजनम् । न किमपी-
त्यर्थः । भुजैरिति बहुवचनेन बहुभिरपि भुजैर्दिभुजं शत्रुं प्रति प्रतीकाराक्षमतया न्य-
ङ्कारो व्यञ्ज्यते । अत्र च किंपदेन भुजवैयर्थ्यं वृथापदेन च तदुच्छूनत्ववैयर्थ्यमुक्तमिति
न मौनरुक्त्वम् । वृथात्वस्य पूर्वमसिद्धत्वाद्नुपादासंगतिः वृथोच्छूनतया वैफल्यस्योचित्यतया
तत्त्वात्तदभिधानसंगतिश्च इत्तिकृतैव दर्शितेति । अत्रायं पदन्यङ्कारपदयोस्त्वेदं विधेयार्थकत्वेन
निवक्षितयोः पौर्वापर्यविपर्ययो दोषः । ‘यच्छब्दयोगः प्राथम्यं’ इत्याहुदेरयलक्षणम् । तथा
‘अनुपादमनुक्तवैव नाभिधेयमुदीरयेत्’ इत्यादिवृद्धवचनेन तयोः पौर्वापर्यस्य नियमितत्वाद ॥
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

विधिवच्छकितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गप्राप्तिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥'

अत्र प्राप्तमरिसत्त्वमयमित्यनूयाप्राप्तं न्यक्कारत्वं विधीयते । अतोऽयमन्यक्कार इति वाच्यम् । 'अनुवाचमनुक्तवैव नाभिधेयमुदीरयेत्' इति वृद्धवचनमात्रम् । अन्यथा तु वैपरीत्येन विलम्बेन वा तथाभावः प्रतीयेत । अयं न्यक्कार इत्युभयोः पदयोर्दुष्टत्वाद्वाक्यदोषत्वम् । अतएव समासगतमेव दुष्टं पदमित्युक्तम् । अपि चात्र वृथोच्छूनैरित्यसंगतम् । उच्छूनत्वमात्रस्यैवानुवादौचित्यात् । न तु वृथात्वविशेषितस्य । किमेभिरित्यनेन वृथात्वस्यैव विधेयत्वात् । अर्थभेदोपगमेऽपि किमेभिरिति वैफल्यमिधानविरोधात् वृथोच्छूनस्य तदौचित्यात् । मनु न्यक्कारोऽयमित्यत्र वैपरीत्येन विधेयत्वप्रत्ययादर्थदोष एवायं स्यादिति चेत्, न खल्वत्र विवक्षितोऽर्थो दुष्टः । किं तु क्रमविशेषाद्विवक्षितार्थप्रत्यय एवेति शब्दविशेष एवापराध्यति । शब्दान्तरेण तत्प्रतीतेरवैकल्यात् । यथा विरुद्धमतिकृति ।

न केवलं विधेयस्योपसर्जनत्वव्युत्क्रमत्वाभ्यामेवायं वाक्यदोषः । किं तु विधेयानुपस्थित्यापि । यथा—

'अपाङ्गसंसर्गितरङ्गितं दृशोर्भुवोररालान्तविलासवेलितम् ।

विसारिरोमाञ्जनकञ्चुकं तनोस्तनोति योऽसौ सुभगे तवागतः ॥'

लक्षणेति । लक्षितेनाम्बरपदेन गगनबोधनादित्यर्थः । अर्थभेदोपगमेऽपीति । उच्छूनतायाः छुदस्वर्गलुण्ठनं न फलमिति वैयर्थ्यमन्यत्, भुजवैफल्यं तु स्वपराजयदर्शनादन्यदिति मेदाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । एवं चाप्रयुक्तानुवादत्वरूपोऽर्थदोषोऽपि

२. 'अपाङ्ग' इति । नायकागमनोत्सवं निवेदयन्त्याः सख्या इत्युक्तिः । तवेत्यस्य षष्ठ्यन्तप्रत्ययेऽप्यन्वयः । हे सुभगे, यो नायकस्तव दृशोरपाङ्गसंसर्गि नेत्रान्तसंबद्धं तरङ्गितं चालनं तथा भुवोरराले कुटिलेऽन्ते विलासेन वेलितं नर्तनं एवं च तनोर्विसारि सर्वाङ्गव्यापि रोमाञ्जनमेव कञ्चुकं च तनोति । यस्मिन्दृष्टे तवैवं भवतीत्यर्थः । असौ नायक आगत इत्यन्वयः । अत्र यस्तनोत्यसावागत इति यच्छब्दार्थानुवादेन तदर्थपरामर्शकतया असावित्यस्य विधेयसंगर्पकत्वमभिप्रेतं न संभवति । यच्छब्दसंनिध्येन प्रयुज्यमानस्यादसादेयच्छब्दार्थगतप्रसिद्धिबोधकतयानुवाचकोटिप्रविष्टार्थकत्वात् । एवं च यच्छब्दः स्वार्थपरामर्शकतच्छब्दशब्दभावात्साक्षात् एवावतिष्ठते । तदाहुः—'यस्तदो नित्यमभिसंबन्धः' इति । स चायमुपात्तयोः स्पष्ट एव । अनुपादानं तु त्रिप्रकारम्—यच्छब्दस्यैव तच्छब्दस्यैवोभयोर्वैति । तत्र यच्छब्दानुपादानेऽपि प्रकान्ताप्रसिद्धानुभूतार्थकेन तच्छब्देन यच्छब्दशब्दोपात्तसंबन्धः । क्वचिद्वानुपात्तस्य तच्छब्दस्य यच्छब्देनोत्तरवाक्यगतेनाक्षेपात् । क्वचिदर्थसामर्थ्यादुभयोरप्यनुपात्तयोराक्षेपादिति । तदेतत्तत्र तत्रोदाहरणे स्फुटीकरिष्यते । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

अत्र योऽसाविति पदद्वयमुद्देश्यविधेयार्थकतया विवक्षितम् । उद्देश्यवाचिनो यच्छब्दस्य स्वार्थपरामर्शकतच्छब्दापेक्षितत्वात् । न चैतत्तत्प्रतिपादकम् । यच्छब्दसांनिध्येनादसादीनां प्रसिद्धपरामर्शकत्वात् । ननु केवलयोरपि यत्तदोः प्रयोगदर्शनात्सापेक्षत्वमेवानयोरसिद्धम् । उच्यते—अनयोः परस्परार्थापेक्षार्थकत्वं नियतमेव । एतदेवोच्यते ‘यत्तदोर्नित्यसंबन्धः’ इति । स चाभिसंबन्धः शाब्दार्थो वा । तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः । यथा ‘स दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादरः’ इति । एकस्य द्वयोरपि वानुपादाने स्वार्थः । अनुपात्तस्यापि सामर्थ्यादेवाक्षेपात् ।

तत्र तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपः प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकेन । यथा—

‘कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं चापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥

अत्र स इति प्रकान्तं राजानमाह ।

‘द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥’

अत्र सेति प्रसिद्धा ।

‘उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता

ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।

दर्शितः । अत्रेति । उद्देश्यविधेयबोधानुकूलतयामिप्रेतमित्यर्थः । अनुवाद्यधर्मवत्तया यच्छब्दोपस्थितं तच्छब्देन परामृश्यमिह विधेयं बोध्यते । तच्छब्दस्य च तच्छब्दार्थकेत्यर्थः । यथा—‘यो रक्तवासास्तमानय’ इत्यादाविति भावः । यच्छब्दसांनिध्येनेति । यच्छब्दानन्तरत्वेनेत्यर्थः । तथा च यः प्रसिद्ध इत्युद्देश्यस्यैव

१. ‘कातर्यमिति । रघुवंशे राज्ञोऽतिथेर्वर्णनम् । कातर्यं कातरता । केवला शौर्यहीना । केवलेति लिङ्गविपरिणामेन शौर्यमित्यनेनापि संबध्यते । सिद्धिमर्थात्कार्यस्य । उभाभ्यां नीतिशौर्याभ्यामन्वियेषान्विष्टवान् । स प्रकान्तो राजा । ‘चापलचेष्टितम्’ इति पाठे चापलं चपलता तत्प्रयुक्तं चेष्टितमित्यर्थः । अत्र प्रकान्तार्थकेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपादन्वयबोधः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘द्वयमिति । कुमारसंभवे ननुवेषेण पार्वतीं छलयतो महादेवस्योक्तिरियम् । कपालिनः कपालधारिणः शिवस्य समागमप्रार्थनया हेतुभूतया संप्रति तवैवं निश्चये सति द्वयं शोचनीयतां गतं प्राप्तम् । पूर्वं त्वेकैव चन्द्रकला शोचयासीदित्यर्थः । कलावतश्चन्द्रस्य सा प्रसिद्धा कला अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी आह्लादकतया नेत्रयोश्चन्द्रिकारूपा त्वं चेत्यन्वयः । अत्र गतमिति भूतनिर्देशेनावश्यकत्वं दृश्यते । कपालिनो नेत्रकौमुदीलेताभ्यां च शोचनीयत्वस्य युक्तता ध्वन्यते । अत्र प्रसिद्धार्थकेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपादन्वयबोधः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. उत्कम्पिनीति । रसावल्यां वासवदत्तां (सागरिकां) दग्धां संभान्य तामनुध्याय शोचतो वत्सराजस्योक्तिरियम् । हे प्रिये, क्रूरेण दहनेन दारुणतया त्वं सहसैवाकस्माद्दग्धा

क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा
धूमाञ्जितेन दहनेन न वीक्षितासि ॥'

अत्र ते इत्यनुभूते । त्रिष्वप्येतेषु यच्छब्दोपादानं नावश्यापेक्षणीयम् । तद-
भावेऽप्याक्षेपादेव यः पूर्वोक्तगुणवान्, या प्रसिद्धा, ये अनुभूते इति च प्रत्य-
याविधातात् । यच्छब्दस्तत्तरवाक्यगत एव सर्वत्र तच्छब्दाक्षेपसमर्थः । यथा—

'साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके ।
उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥'

यथा च मम—

'मातर्भारति वत्सवत्सलतया किं नाम नाचर्यते
मित्राणि स्थिरताविवेकविनयाः कार्यं सुहृत्प्रार्थितम् ।
इत्यालोच्य विमुच्य मामिह मनागन्तर्हितं स्थीयतां
यावत्त्वादशविप्रयोगसुलभा लक्ष्मीर्मया लभ्यते ॥'

पूर्ववाक्यगतस्तु तदाक्षेपासमर्थतया तदुपादानमेवापेक्षते । यथात्रोदाहरणे
पूर्वार्धपादयोर्व्यत्यासे ।

ननु पूर्ववाक्यगतोऽप्ययं तदाक्षेपसमर्थः । यथा 'तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैः'
इत्यादाविति चेत् । सत्यम् । समर्थो न तु सर्वत्र । किं तु यदीत्येतावद्रूपस्त-

समर्पकत्वाच्च विधेयसमर्पकतेत्यर्थः । मातरिति । हे मातर्भारति, वत्से शिशौ
या वत्सलता स्नेहवत्त्वं तथा किं नाम नाचर्यते किं त्वकार्यमपि कियत् इत्यालोच्य
विचार्य, तथा भो मित्राणि सुहृदः स्थिरताविवेकविनयाः, सुहृदा प्रार्थितं कर्तव्य-
मित्यालोच्य इह राजसभायां मां विमुच्य मनागन्तर्हितं यथा तथा स्थीयताम् ।
कियत्पर्यन्तं तत्राह—यावत्त्वादशानां विप्रयोगेण विरहेण सुलभा श्रीर्मया लभ्यते ।
तावदित्यर्थाद्रम्यते । अतस्तदनुपादानेऽपि न दोष इति भावः । नन्विति । अयं
यच्छब्दः । तदाक्षेपेति । तत्रैव पदे 'तदा का सुधा' इति तच्छब्दाक्षेपसमर्थः

न वीक्षितासि । सौन्दर्यातिशयशालिन्यास्तव दर्शने सति क्रूरेणापि दहनेन दग्धुमशक्य-
त्वादिति भावः । अदर्शनहेतुमाह—धूमेति । धूमेनाञ्जितो युक्तस्तेन । 'धूमान्वितेन' इति
पाठः स्वप्तादेः एव । किंभूता त्वम् । उत्कम्पिनी उत्कटकम्पवती । भयेन परिस्खलितोऽशु-
कान्तो वसनप्रान्तो यस्याः सा तथाभूता । प्रतिविधुरे कातरे ते अनुभूते लोचने क्षिपन्ती ।
अत्रानुभूताभेकेन तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. 'साध्विति । पुष्करैः पद्मैः साधु कृतं यदभिरामतया सौन्दर्येणाधिके चन्द्रमसि सति
मीलितं मुकुलितम् । पुनरिति त्वयि । तेन चन्द्रेण तु साहसं धाष्टर्यमनुष्ठितम् । कृतमित्यर्थः ।
किंभूतेन । जयिन्युत्कर्षशालिनि कामिनीमुखे सत्युद्यतोदयं प्राप्तवता । अत्रोत्तरवाक्यगतेन
यच्छब्देन पूर्ववाक्ये तत्साधु कृतमिति तच्छब्दाक्षेपः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

स्पर्शाः । उत्तरधाक्यगतस्तु सकलरूपस्तथेति विशेषः । यद्वा यदीत्यर्थं न तु यच्छब्दः । तच्च भिन्नस्वभावमेव । एवं चेच्छब्दोऽपि ।

द्वयोरप्यनुपादानेऽप्यर्थो यत्तदोः संबन्धः । यथा—

‘ये’ नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवशां

जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥’

अत्र य उत्पत्स्यतेऽस्ति वा भम समानधर्मा तं प्रति यत्न इति स्फुटमेवाक-
भस्यते । यथाश्रुते हि न पूर्वार्धेन कथमप्यन्वयः ।

यत्तु ‘प्रक्रान्ताद्यर्थकस्य तच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षैव न’ इति व्याख्यानं तत्र-
क्तिषेवेकाग्रनालोचननिबन्धनं प्रकाशकृदनभिमतं च । यदयं यच्छब्दोपादानं
नापेक्षते’ इत्याह । न तु ‘यच्छब्दं नापेक्षते’ इत्यादि । तस्माद्यथाव्याख्यातमे-
वादरणीयम् । एवं च ‘योऽसौ सुभगे’ इत्यत्र तच्छब्दस्यानुपादानादाक्षेपासंभ-
वाच्च यच्छब्दः साकाङ्क्षः ।

ननु स्यादेवैतत् । यदि तच्छब्दार्थकोऽयमदःशब्दो न स्यादिति चेत्, तत्कि-
मदसस्तच्छब्दपर्यायता । तथा सति

‘असौ मरुचुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिषमण्डलाग्रणीः ।

वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥’

पूर्ववाक्यगतोऽपीत्यर्थः । द्वयोरपीति तु प्रसङ्गादुदाहृतं न तु प्रकृतोपयोगितयेति
ज्ञेयम् । तस्मादिति । ‘शब्दी साकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते’ इति न्यायादपेक्षास्त्येव ।
परंतु क्वचिन्नूनपदत्वरूपो दोषो नास्ति । यत्र प्रक्रान्तार्थकादिषु शीघ्रमध्याहारेण
प्रतीतिरित्येतावन्मात्रमेव सम्यगिति भावः । आक्षेपासंभवाच्चेति । यच्छब्दस्य

१. चेदिति शब्दोऽपि क. =. ‘य इति । भवभूतेरियमुक्तिः । न इति ‘असदो
द्वयोश्च’ इत्येकत्वे बहुवचनम् । तेन ममेत्येकवचनाविरोधः । नामेति क्रोधे कुत्सने वा ।
‘नामप्राकाङ्क्षयसंभाव्यक्रोधोऽगमकुत्सने’ इत्यमरोक्तेः । ये नाम केचिज्जना इह लोके
ममावशर्मवधीरणं प्रथयन्ति कुर्वन्ति ते किमपि जानन्ति । अपि तु न किमपीति काका
अर्थः । अतस्तान्प्रत्येय यत्नो मालतीमाधवाख्यप्रकरणारम्भरूपो न । भवतीति शेषः ।
अत्र ग्रन्थस्य परार्थत्वाद्विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञानफलकत्वात्कं प्रतीति जिज्ञासायामु-
त्तरार्थम् । कालोऽयं निरवधिरनन्त इति हेतोः कोऽप्येको मम समानधर्मा य उत्प-
त्स्यते पृथ्वी विपुला विस्तृतेति हेतोश्चास्ति वा तं प्रति यत्न इति यत्तच्छब्दयोर्वाशब्दस्य
व्याख्यादारेण योजनीयम् । इयता कालेनानुत्पन्नस्य कथमुत्पत्स्यमानत्वं विद्यमानत्वे वा
कथमदृश्यत्वमित्याशङ्कादयं क्रमेण हेतुद्वयेन परिहृतम् । अत्र यत्तदोरभावेऽप्यर्थसाम-
भ्यादुभयाभ्याहारेणान्वयः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘असाविति । असौ दृश्य-
मानचिह्नो वसन्तकालो लङ्कातो हनुमानिवागतः । कीदृशः । मरुता वायुना च्चुम्बितः

इत्यत्रादशशब्दस्तच्छब्दार्थमेवाभिदध्यात् त्विदमर्थम् । अथात्र वैयाख्यादि-
ष्टापत्तिमालम्बसे तर्हि—

‘करवालकरालदोःसहायो युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमलः ।

यदि भूपतिना स तत्र कार्ये विनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्यात् ॥’

इत्यत्र स इत्येतत्पुनरुक्तं स्यात् । अदशशब्देन तदर्थभिधानात् ।

नन्वर्थान्तरमस्य न निषेधामः किं त्वनुजानीमस्तदर्थकत्वम् । कथमन्यथा—

‘योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्गुः ।

आत्मपक्षपरिपूरिते जगत्स्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥’

इत्यत्रेदंशब्दस्यापि तच्छब्दार्थकता । इदमदसोः समानशीलत्वादिति चेत्,
सत्यमार्थः । परंतु यच्छब्दान्वयवहितानन्तरवर्ती समानाधिकरणस्तच्छब्दोऽपि
प्रसिद्धिमात्रे निरुद्धः किं पुनरिदमादिः । यथा—

पूर्वावयवगतत्वादिति भावः । तच्छब्दार्थमेवेति । एवं च यच्छब्दप्रयोगापत्ति-

संस्पृष्टाः केसरा वकुला नागकेसरा वा वसिन्तः । हनूमत्पक्षे मरुता पवनधिष्ठातृदे-
वतारूपेण पित्रा चुम्बिताः केसराः सद्य यस्य । प्रसन्नं यत्ताराधिपस्य चन्द्रस्य मण्डलं
तदग्रणीरग्रेसरो यस्य, प्रसन्नताराधिप एव मण्डलाग्रणीर्यस्येति वा । तथाभूतो वसन्तः, पक्षे
ताराभिधायाः स्त्रियोऽधिपः सुग्रीवस्तस्य मण्डलं राष्ट्रं सैन्यं वा तत्राग्रणीमुख्यः । विजु-
क्तानी रामानी रमणीभिरातुरया कातरया दृष्ट्या वीक्षितो वसन्तः । विरहोदीपकत्वात्,
पक्षे विजुक्तेन रामेणातुरयोत्सुक्या दृष्ट्या वीक्षित इत्यर्थः । अत्रासावित्यसा-तच्छब्दार्था-
प्रतीतेर्नादसस्तदर्थकत्वम् इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

२. प्रतीतौ विवदमानं प्रति बाधक्याह—करवालेति । योऽसौ प्रसिद्धः कर्णः स
भूपतिना युयोधनेन यदि तत्र कार्ये सेनापत्ये विनियुज्येत ततस्तदा कृतं पाण्डवराज्यत्या-
गादि कृतं सफलं स्यादित्यर्थः । कीदृशः । करवालेन खड्गेन करालो भीषणो दोर्बाहुरेव
सहायो यस्य तथाभूतः । तथा युधि सङ्ग्रामे विजयार्जनयोः पार्थकार्तवीर्ययोरेको मलः
प्रतीकारसमर्थः । विजयनामा योऽर्जुनः पार्थ इति वा । ‘विजयार्जनैकमलः’ इति पाठे
विक्षिप्तस्य जयस्याजने संपादने एकमलः प्राधान्येन समर्थ इत्यर्थः । अत्रासावित्युक्त्वा
पुनः स इति तच्छब्दनिर्देशात्तच्छब्दार्थकत्वं तस्य नास्तीति गम्यते । इत्युदाहरण-
चन्द्रिकासंक्षेपः. ३. य इति । परमेश्वरे प्रति भक्तस्योक्तिरियम् । हे ईश, इदं निखिलमर्थ-
मण्डलं प्रपञ्चजातं यः पुरुषोऽविकल्पं विकल्पः संशयस्तद्वहितं यथा स्यात्तथा भवद्गुर्भव-
त्स्वरूपं पश्यति । बाधायां सामाज्याधिकरणम् । परमार्थतोऽसत्त्वेन तद्वोधेन भवन्तमेव
पश्यतीत्यर्थः । यथाश्रुते जगत्स्य प्रपञ्चस्य परमहात्वरूपत्वाभावादसंगतेः । अस्यात्मैक्य-
दर्शिनो नित्यसुखिनः प्रकाशमाननित्यानन्दस्यात्मपक्षेणात्मरूपेण जगति प्रपञ्चे परिपूरिते
व्याप्ते आच्छादिते । बाधित इति भावः । कुतः कस्मान्नयम् । न कुतोऽपीत्यर्थः । ‘द्विती-
याद्वै भयं भवति’ इति श्रुतेः । अत्र यच्छब्दव्यवहितोपात्तत्वादिदंशब्दस्तदर्थपरामर्शकः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘यच्चूर्जितमश्रुमं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।

वीज्यताक्षैस्तदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥’

इत्यादौ । तस्मात् ‘योऽविकल्पं-’ इत्यत्रैव व्यवधानेनादप्रयोगो युक्तः, न स्वव्यवधानेन ।

कथं तर्हि—‘न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पाप-
भाक्’ इत्यत्र तच्छब्दो न प्रसिद्ध्यर्थ इति चेत्, य इत्यत्र विच्छेदेन व्यव-
धानात् योऽसावित्यत्र तु संधिना यच्छब्दैकनिविष्टैकदेशत्वेनाविच्छेदात् । ननु
भवेदेवं यदि यत्तदोर्नित्योऽभिसंबन्धः स्यात् । स एव तु नास्ति । कथमन्यथा
‘यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे’ इत्यत्रैक्यत्परामृष्ट्यैकेन तदा परा-
मर्शेऽपि द्वितीययच्छब्दान्निराकाङ्क्षा प्रतीतिः । द्वितीयतत्पदाभावात् । न च
तत्राक्षेपोऽपि यदः पूर्ववाक्यगतत्वादिति । मैवम् । न खल्वेकेनैव रूपेण यत्तत्त्वां
परामर्शनिगम इति ब्रूमः । किं त्वेकस्य ताभ्यां परामर्श इति । तथा चात्रापि
पापात्मकं वस्तु येन केनचिद्विशेषद्वयेन यत्पदाभ्यां परामृष्टं तत्पदेन तु पापत्वे-
नैकेनेति को विरोधः । वस्तुतस्तु यद्यदिति न पदद्वयम् । किं तु ‘नित्यवीप्सयोः’
इति सूत्रेण वीप्सायां यदो द्वित्वापन्नोऽयमादेशः । तथा चादेशिनैकेन यत्पदेन
तत्पदेन च द्वाभ्यामप्येकेनैव रूपेण पापपरामर्शः । आदेशस्तु साकल्येन संब-
न्धपरताग्राहक इति यत्पदीयेनैव तेन तदुपपत्तौ न तत्पदेऽपि । यत्र तु तत्प-
देऽपि वीप्सा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः किं तूभाभ्यां रूपद्वयेन सर्वोपस्था-
वमिति सारम् ।

इति भावः । परंत्विति । ‘यत्तया मेलनं’ इत्यादिवारणाय समानाधिकरण इति ।
एवं लिङ्गवचनभेदेऽप्यनेनैव वारणम् । विशेषद्वयेनेति । कामकृतत्वाकामकृत-
त्वादिरूपेणेत्यर्थः । अत्रायं पर्यवसितोऽर्थः—यच्छब्दोपस्थितार्थवृत्तिकिञ्चिन्निष्ठवि-
धेयतानिरूपितोद्देश्यतासंबन्धेनान्वयबोधे यच्छब्दव्यवहितोच्चरिततच्छब्दजन्योप-
स्थितिर्हेतुः । एवं तच्छब्दार्थनिष्ठविषयतयान्वयबोधे यत्पदजन्योपस्थितिर्हेतुः । तत्र
द्वयोरुपादानं मुख्यम् । अनुपादानं तु यत्रैकेनापराक्षेपस्तत्र प्रतीत्यविलम्बाच्च
दोषाय । यथा प्रकान्ताद्यर्थकतच्छब्दप्रयोगे यच्छब्दस्य । उत्तरवाक्यगतयच्छब्द-
प्रयोगे च तच्छब्दस्य । अन्यत्र त्वन्यतरानुपादाने न्यूनपदत्वं दोषः । आक्षेपासा-
मर्थ्येन प्रतीतिविलम्बादिति । यत्र तु ‘यद्यत्पापं’ इत्यादौ यत्पदद्वयं तत्पदं, चैकं

यत्तदिति । षष्ठीसंहारे भीमस्योक्तिः । अस्य भूपतेर्युधिष्ठिरस्य तत्प्रसिद्धं यद्-
जितमुद्रमश्रुमं क्षात्रं तेजः प्रतापरूपम् । आसीदिति शेषः । तदा घृतप्रसङ्गेऽस्यै-
व ताक्षैस्तदानेन राणा नूनं तदपि तेजो हारितम् । अर्थाच्छत्रुभिर्गृहीत-
मित्यर्थः । राण्यं हारितमेव तदेव नूनं तेजोऽपीत्यपिशब्दार्थः । अत्र यच्छब्दानन्तर-
वर्ती तच्छब्दोऽपि प्रसिद्धिपरामर्शकः । किं पुनरिदमादिरिति योऽसावित्यत्रोक्तदोषो वज्रके-
नाप्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

असमासवत्समासेऽप्यनेकपदगतत्वेनास्य वाक्यदोषत्वम् । यथा—

‘किं’ लोमेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
मात्रा स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।
मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
मोता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥’

अत्र कलत्रे तातसंबन्धस्यानुजे चार्यसंबन्धस्योत्कर्षाधायकत्वेन विधित्सितयोः
समासाद्गुणीभावः । वाक्यदोषत्वं तु यथा तदुक्तम् । सोऽयं पट्टीतत्पुरुषस-
मासः । एवं समासान्तरेऽपि ।

विरुद्धमतिक्रियया—

‘श्रितक्षमा रक्तभुवः शिवालङ्घितमूर्तयः ।
विग्रहक्षपणेनाद्य शेरते ते गतासुखाः ॥’

तत्र यत्पदद्वयोक्तं धर्मद्वयावच्छिन्नमेकरूपेण तच्छब्देन परामृश्यते । अथवा ‘वीप्सायां
द्विभावः’ इत्येकेनैवादेशिना साकल्येनोपस्थितं तत्पदेन परामृश्यते वीप्सा तु तात्पर्य-
ग्राहिकेति न तत्पदेऽप्यपेक्ष्यते । यत्र तु तत्पदेऽप्यावृत्तिस्तत्र नादेशः । उभयत्र
तद्वैफल्यात् । अतो रूपभेदेनाभ्यामुपस्थितिरिति । आदेशपक्षे व्यापकत्वप्रतीतिः
पक्षान्तरे तु नेति विशेष इति । तदुक्तमिति । नानापदवृत्तित्वादिति पूर्वमुक्त-

१. ‘किं लोमेनेति । रामस्य वनवासे हेतुं चिन्तयतो लक्ष्मणस्योक्तिरियम् । स विन-
याजैवादिमत्त्वेन प्रसिद्धो भरतो लोमेन विलङ्घित आक्रान्तः किम् । येन भरतेनैतद्वनवा-
सादिकमेवं कपटेन मात्रा करणभूतया । मातृद्वारेति यावत् । कृतम् । संपादितमित्यर्थः ।
येन पुत्रलोमरूपेण हेतुना मात्रा कर्तृभूतया एतदेवं वरप्रार्थनाच्छलेन कृतमिति वा । अनौ-
चित्यकारित्वेन कोपान्नामाग्रहणम् । अथवा मे मध्यमा माता कैकेय्येव स्त्रीणां निसर्ग-
सिद्धा लघुतां शुद्धतां गता प्राप्ता किमिति वितर्कः । एवकारेण भरतस्य व्यवच्छेदः ।
पुनर्विमृश्याह—मिथ्यैतदिति । एतन्मम चिन्ताविषयीभूतं द्वितयमपि भरतस्य लुब्धत्वं
मातुः शुद्धत्वं च मिथ्या । कुत इत्यत आह—आर्येति । इतिशब्दो हेतौ । असौ
गुरुभरतः । विमर्शेन कोपापगमान्मान्यत्वेन नामाग्रहणम् । आर्यस्य श्रेष्ठस्य रामस्यानुज
इति हेतौरात्र माता तातस्य दशरथस्य कलत्रं भार्येति हेतोर्द्वितीयं चेत्यर्थः । तर्हि
केनैतत्कृतं तत्राह—अनुचितमिति । विधात्रानुचितं कृतमिति मन्ये इति संबन्धः ।
अत्रानुजिलाकरणे हेतुत्वेन विधित्सितस्यानुजे आर्यसंबन्धस्य कलत्रे तातसंबन्धस्य गुणी-
भावादविमृष्टविशेषागता दोषः । इत्युदाहरणत्रन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘श्रितेति । सामोपायैक-
सिद्धीनां राजा वर्णेनमिदम् । अथ ते राजानो विग्रहस्य युद्धस्य क्षपणेन त्यागेन
गतमसुखं दुःखं येवा तथापिधाः शेरते । निश्चिन्ततया निद्रां कुर्वन्तीत्यर्थः । कीदृशाः ।
श्रिता आश्रिता क्षमा शान्तिर्यैस्तथाभूताः । रक्तानुरक्ता भूर्लक्षणया तद्रतनिखिलजना
येषु तादृशाः । श्रितेन कल्याणेनालङ्घिता मूर्तयो येषां तथाभूता इति । अत्र श्रिता क्षमा
भूमिर्यैस्तथा रक्तस्य रुधिरस्य भुवः स्थानानि शिवामिः क्रोशीभिरालङ्घितमूर्तयो विग्रहस्य

अत्र क्षान्तिमन्तोऽनुरक्तभुवः कल्याणालिङ्गिता युद्धक्षपणेन दुःखाभाववन्तः शेरत इति विवक्षिते भूमिपतिता रुधिरस्थानानि शिवाभिरालिङ्गिताः शरीर-क्षपणेन गतप्राणेन्द्रियाः शेरत इति विरुद्धं प्रतीयते । अमतपरार्थे विरुद्धोऽप्यर्थो विवक्षित इति ततो भेदः । न च प्रकाशितविरुद्धसंकरः । तत्रार्थस्यात्र तु शब्दस्य व्यञ्जकतया विशेषात् ।

पदैकदेशे यथासंभवमुदाहरणानि तत्र श्रुतिकटु यथा—

‘अलमिति चपलत्वात्स्वप्नामायोपमत्वा-

त्परिणतिविरसत्वासंगमेनाङ्गनायाः ।

इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वमालोचयाम-

स्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥’

एकत्रपदे वर्णद्वयकटुत्वे पददोषत्वम् । पदस्यैव कटुत्वप्रतीतिः । एकस्यैव तथात्वे पदैकदेशदोषत्वम् । न चैवं ‘सोऽध्यैष्ट-’ इत्यादौ प्रत्येकं पददोषाभावात्कथं वाक्यदोषतेति वाच्यम् । नहि नानापददुष्टत्वे वाक्यदोषता किं तु नानापदवृत्तितामात्रेण । सा च पदावच्छेदेन तदैकदेशावच्छेदेन वेति को विशेषः । त्वादित्यस्य कटुत्वासंमतौ,

‘तद्गच्छ सिद्ध्यै कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलढ्यै बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाग्भः ॥’

अत्र सिद्ध्यै लढ्यै इत्युदाहार्यम् ।

निहतार्थं यथा—

‘यैश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्विभर्ति ।

शरीरस्य क्षपणेन नाशेन गता असवः खान्तीन्द्रियाणि च येषां तथाभूताः शेरते निद्रान्तीति विरुद्धप्रतीतिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. ‘अलमिति । कस्यांचित्कामिन्यामनुरक्तस्य कस्यचित्कामुकस्येयमुक्तिः । चपलत्वादिहेतवोऽङ्गनासंगमनिष्ठतया योजनीयाः । तथा चातिचपलत्वादस्थिरत्वात्स्वप्नः स्वप्नसृष्टिः मन्त्रादिनासदर्थप्रकाशनं माया तत्सदृशत्वात् । परिणतिविरसत्वाद्विरहादिदुःखानुबन्धित्वाच्चाङ्गनायाः संगमेनालं प्रयोजनाभाव इति तत्त्वं परमार्थं शतकृत्वोऽनेकवारं यदि यद्यप्यालोचयामस्तदपि तथाप्यन्तरात्मा हरिणाक्षीं न विस्मरतीत्यन्वयः । अत्र त्वादित्यैकदेशं श्रुतिकटुः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. तद्गच्छेति । कुमारसंभवे कामं प्रतीन्द्रोक्तिः । हे काम, तत्तस्मात्सिद्ध्यै कार्यसिद्ध्यर्थं गच्छ । कार्यं किं तत्राह— देवानां सर्वेषां न भूमैव कार्यं स्कन्दोत्पत्तिरूपं कुरु । शिवयोः संगमैकलभ्येऽस्मिन्नर्थे किं भवेति शङ्कायामाह—अर्थोऽयमिति । अर्थान्तरेणोमामहेश्वरसंगमेन लभ्य एव लभ्योऽप्ययं स्कन्दोत्पत्तिरूपोऽर्थोऽङ्गस्य स्वरूपस्य लढ्यै लाभाय प्रत्ययं शिवस्य पार्वतीवशतासंपादनेन कारणमर्थात्त्वामपेक्षते । अत्रोमामहेश्वरसंगमस्य बहुमयोग्यत्वादर्थान्तरत्वेनोक्तिः । कः किमिव । बीजाङ्कुर उदयात्प्रागम्भो जलमिव । अङ्गेति कामसंगोधनमिति केचित् । ‘प्रत्ययमुत्तमं त्वा’ इति कचित्पाठः । अत्र चतुर्थ्यन्तपदद्वयैकदेशः कटुः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘यक्षेति । तत्रैव हिमालयवर्णनम् । यक्ष

बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंख्यामिव धातुमत्ताम् ॥'

अत्र मत्ताशब्दः । स हि क्षीबायां सुप्रसिद्धः ।

निरर्थकं यथा—

‘आदावजनपुञ्जलिसवपुषां श्वासानिलोद्भासित-

प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः संतापितानां दृशाम् ।

संप्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो

मल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा ॥’

अत्र दृशामिति बहुवचनमविवक्षितार्थमेव वृत्तपूरणायोपात्तम् । एकस्याः कुरङ्गेक्षणाया इवबहुत्वाभावात् । ‘मलसवलित-’ इत्यादिवद्भाषारमेदाद्बहुत्वमिति चेत् । न । तत्रेक्षणैरिति वदत्र तदनुपादानात् । न च भावसाधनतया इच्छब्द एव न्यापारे वर्तते । विशेषणानन्वयप्रसङ्गात् । एवं कुरुत इत्यात्मनेपदमपि निरर्थकम् । प्रधानक्रियाफलसंबन्धस्य कर्तर्यविवक्षणात् । ननु ‘आशिषि नाथः’ इति च कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभावे आत्मनेपदमसाध्वेव न तु निरर्थकम् । नाथत इत्यपि वा निरर्थकमेव । अविशेषात् । एवं द्वयोरर्थयोर्बहुवचनमसाध्वेवेति । उच्यते—‘आशिषि नाथः’ इत्यनेनाशिष्यात्मनेपदं नियमयतानाशिषि तदभावो बोध्यते । तस्माद्याचने तस्य युक्तमसाधुत्वम् । ‘स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले’ इत्यनेन तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलविवक्षायां तच्चि-

मित्यर्थः । प्रधानक्रियाफलेति । पानक्रियाफलं हि जगज्जरूपं तत्संबन्धो मन्मथगतत्वेन विवक्षितो न कुरङ्गेक्षणागतत्वेनेत्यर्थः । अवयवाभिप्रायेण प्रत्यया-

दिमालयः सिखरैः कारणभूतैर्धातुमत्तां गैरिकादिधातुमतो भावस्तत्ता तां विभर्तीत्यन्वयः । कीदृशीम् । अप्सरसां विभ्रमार्थं विलासार्थं मण्डनान्यलंकरणानि तिरुक्कपत्रिकादीनि तेषां संपादयिषीम् । तथा बलाहकानां मेवानां छेदेषु खण्डेषु विभक्तो रागो यस्यास्तथाभूताम् । अकालसंख्यामिवेत्युत्प्रेक्षा । तदकालेऽपि तद्वद्भासनात् । अत्र मत्तेत्येकदेशः क्षीबार्थं सुप्रसिद्ध इति निहतार्थता । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. आदाविति । रुदत्या विरहातुरायाः कस्याश्चिद्वर्णनमिवम् । कुरङ्गेक्षणा काममतिशयेनाश्रुपयसा संप्रत्येव दृशां निषेकं कुरुत इत्यन्वयः । उत्प्रेक्षते । चेतोभुवो देवस्य यदनस्य मल्लीनां पाणविशेषरूपाणां पानकर्मवेति । इवशब्दस्यार्थवशाद्भिन्नकर्मत्वम् । आदावित्येवार्थात् पदेन लिङ्गाप्रो संताप्य पयसा क्षालनं पानकर्मस्वरूपम् । तत्र लेपापयोः संपादनार्थं दृशां विशेषणमाह—आदावित्यादि । आदौ प्रथममजनपुञ्जं लिङ्गं वपुः स्वरूपं भासां तन्माभूतानाम् । मल्लीनामप्यङ्गारचूर्णाजनेन लेपात्तथाभूतत्वम् । ततोऽनन्तरं श्वासानिलोद्भासितः संधुक्षितोऽत एव प्रोत्सर्पन्तार्वाङ्गव्यापी यो विरहानलस्तत्र संतापितानां वेति मिश्रकर्मश्चकारः । मल्लीनां तु मन्माश्वासानिलोद्भासितेन प्रोत्सर्पता विरहसङ्घेनानलेन संतापितत्वमवसेयम् । अत्र दृशामिति बहुवचनमनर्थकम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

जुगुप्सादायि यथा—

‘यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्ध-

ज्ञानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन ।

सौजन्यमान्यजनिरुजितमूर्जितानां

सोऽयं दृशोः पतति कस्यचिदेव पुंसः ॥’

अत्र पूयेति पूयव्यञ्जकतया जुगुप्सादायि ।

अमङ्गल्ये यथा—

‘विनयेप्रणयैककेतनं सततं योऽभवदङ्ग तादृशः ।

कथमेष स तद्वदीक्ष्यत तदभिप्रेतपदं समागतः ॥’

अत्र प्रेतेति भागोऽमङ्गल्यसारकः ।

संदिग्धं यथा—

‘कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम् ।

अयं साधुचरस्तस्मादङ्गलिर्बध्यतामिह ॥’

अत्र चरभागो ‘भूतपूर्वं चरद्’ इति चरदप्रत्ययो वा ‘चरेष्टः’ इति टान्तश्च-
रधातुर्वेति संदेहात्पूर्वं साधुरिति वा साधुषु चरतीति वार्थे इति संदेहः ।

नेयार्थं यथा—

किमुच्यतेऽस्य भूपाळमौलिमालामहामणेः ।

सुदुर्लभं वचोवाणैस्तेजो यस्य विभान्यते ॥’

आशीरूपप्रकृत्यर्थासंभवप्रयुक्ततया प्रत्ययासाधुत्वस्य पददोषत्वस्य तत्राभ्युपग-

१. ‘य’ इति । कस्यचिन्महापुरुषस्य प्रशंसनमिदम् । सोऽयं पूर्वोक्तगुणवान्महापुरुषः
कस्यचिदेव पुण्यशालिनः पुंसो दृशोः पतति । गोचरीभवतीत्यर्थः । स कः । यः सुरस-
रिद्रक्षा तन्मुखानि तत्प्रधानानि तत्प्रभृतीनि वा तीर्थानि तेषां सार्धे समूहे ज्ञानेन तथा
शास्त्रस्य वेदान्तादेः परिशीलनेनाभ्यासेन यत्कीलनं संस्कारदाढ्यं तेन पूयते पवित्रो
भवति । कीदृशः । सौजन्यमानयोजनिरुत्पत्तिस्थानम् । तयोजनिरुत्पत्तिर्यस्मादिति वा ।
‘सौजन्यमान्य’ इति पाठे सौजन्यमान्या जनिरुत्पत्तिर्यस्येत्यर्थः । ऊर्जितानां बलवता-
मूर्जितं बलम् । ऊर्जितानां बलानामपि बलमिति वा । अत्र पूयेत्येकदेशो विकृतरधि-
रूपपूयव्यञ्जकतया जुगुप्सादायी । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘विनयेति । हे अङ्ग,
यः सततं विनयप्रणययोरेकं केतनं स्यात् तादृशस्तत्तद्गुणवत्त्वेन प्रसिद्धोऽभवत् । सोऽयं
तस्याभिप्रेतममिलयित्वा परमधीशीलं समागतः प्राप्तः सन् तद्वत्पूर्ववत्कथमीक्ष्यतां वृश्य-
ताम् । नीचप्रवृत्त्या गुणलोपादिति भावः । तदेतत्सखायं प्रति कस्यचित्पूर्वप्रवृत्तमै-
त्रिकस्य पुरुषस्य वृत्तान्तकथनम् । अत्र प्रेतेत्येकदेशोऽमङ्गल्यार्थः । इत्युदाहरणचन्द्रिका-
संक्षेपः. ३. ‘कस्मिन्निति । अस्य पुरुषस्य । उत्तपते दीप्यते । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.
४. ‘किमिति । भूपाळमौलीनां माला तत्त्वेनाध्यवसिता पङ्क्तिस्तत्र महामणेर्मेकस्या-
नीयमणेरस्य राशः किमुच्यते किं वर्ण्यते । न किमपि वर्णयितुं शक्यम् । यस्य तेजो

अत्र वचोवाणशब्दो गीर्वाणे विवक्षितः । न च तत्र समर्थः । गीर्वाणशब्द-
योरेव समस्तयोस्तदर्थरूढिर्न तु तत्पर्यायान्तराणाम् । अत एव गीःशरादि-
शब्दोऽपि सत्रासमर्थः । पर्यायपरिवृत्तसहत्वात् । तस्माद्वचःशब्देन गीःशब्दो
लक्ष्यते न च तत्र रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थता । एवं जलध्यादिशब्देऽपि
पदपरिवर्तनं द्रष्टव्यम् । परं तु तत्रोत्तरपदमेव परिवृत्त्यसहम् । वडवानलादौ तु
पूर्वपदमेवेति तदन्यपरिवर्तनेऽप्यदोषः । नन्वसमर्थत्वं विवक्षितार्थप्रतीतिसा-
मर्थ्यविरह एवोच्यताम् । स च प्रसिद्धभावात्समयाद्यभावाद्देत्यप्रयुक्तावाचक-
सिंहतार्थादयोऽप्यसमर्थमेदा एव भवितुमर्हन्तीति किमिति पृथक्निर्दिष्टा इति
चेत्तथ्यमास्थ । परं त्वन्यैरलंकारकारैर्भेदेन दर्शिता इति तथा निर्दिष्टाः । किं
च वैजात्याभावेऽपि शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रमेदा वक्तव्या एवेत्यतोऽपि विम-
ज्योक्ता इति ।

अथ वाक्यमात्रदोषलक्षणमाह—

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्ग विसंधि हतवृत्तम् ।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥ ५ ॥
अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।
अपदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥ ६ ॥
भग्नप्रक्रममक्रमममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।

अत्रापि रूढियोगाभ्यामर्थद्वयोपस्थितौ लक्षणवाक्यत्वोपस्थितिः । वाक्यमेव
तथा प्रतिकूलवर्णत्वादिकं वाक्य एव दोषो न तु पदादिष्वपीत्यर्थः ।

तत्र प्रतिकूलवर्णं विवक्षितरसादेः प्रतिकूला अननुगुणा वर्णा यत्र तत् ।
अनुगुणत्वं वर्णानां गुणविवेचनावसरे वक्ष्यते । शृङ्गारे यथा—

‘अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम् ।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठातिमुद्धर ॥’

मात् । अत्र तु प्रकृत्यर्थाबाधेन तद्वैलक्षण्यादिति । वाक्यमेवेति । यद्यप्येक-

वचोवाणैर्गीर्वाणैर्देवैः सुदुर्लभं विभाव्यते । ज्ञायत इत्यर्थः । अत्र वचःशब्देन स्वशक्यनिरू-
पितवाचकत्वसंबन्धेन गीःशब्द एव लक्ष्यते । गीर्वाणशब्दयोरेव मिलितयोर्देवेषु रूढत्वात् ।
न च शब्दलक्षणायां रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

१. ‘लक्ष्यलक्षण’ क. २. ‘अकुण्ठेति । नायिकासंगमोत्सुकस्य कस्यचिदियमुक्तिः ।
हे कलकण्ठि । कलो मधुरस्वरस्तद्युक्तः कण्ठो यस्यास्तथाविधे इति दूतीसंबोधनम् ।
विरहातुरतया कोकिलाया वा । मां कम्बुकण्ठ्याः । शङ्खसदृशश्रीवाया नायिकायाः कण्ठे-
क्षणं कुरु । तदालिङ्गनशालिनं कुर्वित्यर्थः । कण्ठस्याति तदालिङ्गनोत्सुक्यरूपामुद्धरापहर ।
कीदृशं माम् । आकण्ठं कण्ठपर्यन्तमकुण्ठाप्रतिज्ञा । उत्तरोत्तरवर्धमानेति यावत् । तथाविधा
वा वक्तव्या तया पूर्णम् । व्याप्तमित्यर्थः । अत्र शृङ्गारे ‘अटवर्गाः’ इत्यादिना प्रतिषेधद्वारा-
प्रतिकूल इति प्रतिकूलवर्णत्वं दोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

अत्र टवर्गः शृङ्गारप्रतिकूलः 'अटवर्गः—' इत्यादिना निवेधात् ।

रौद्रे यथा—

'देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्हृदाः पूरिताः

क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशप्रहात् ।

तान्येवाहितहेतिघस्मरगुरूपयस्त्राणि भास्वन्ति मे

यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥'

अत्र मृदवो वर्णाः प्रतिकूलाः । ओजस्विनि रसे त्रिकटवर्णत्वस्य दीर्घसमास-
त्वस्य चानुगुणत्वात् । यथा—

'प्रागप्राप्तनिशुम्भशांभवधनुर्द्वेधाविधाविभव-

त्क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् ।

उज्ज्वालः परशुर्भवत्तश्चिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथि-

येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते ॥'

इत्यत्र । यत्र तु न क्रोधश्चतुर्थपादे तत्र शिथिल एव प्रयोगः । अपरुषस्यापि
रौद्रादिविरोधितयास्य न श्रुतिकटुमेदत्वम् । न च श्रुतिकटोरेव तद्विशेषत्वम् ।

स्मिन्नपि पदे टकारादिसत्त्वे प्रतिकूलवर्णत्वं प्रसज्यते तथापि वाक्यगतत्वेनैव रसा-

१. 'देश इति । वेणीसंहारेऽश्वत्थाम्नः कर्णं प्रतीयमुक्तिः । यस्मिन्नरातीनां शङ्कणां शोणि-
तरूपैर्वलैः पञ्च हृदाः पूरिताः । अर्थात्परशुरामेण । सोऽयं कुरुक्षेत्ररूपो देशः । तातस्य द्रो-
णस्य केशप्रहाद्वेतोः क्षत्रात्क्षत्रियादेव धृष्टद्युम्नात्तथाविधः कार्त्तवीर्यार्जुनाज्जमदग्रेरिव परिभवः
अहितानां शङ्कणां या हेतयः शस्त्राणि तेषां घस्मराणि भक्षकाणि अतएव गुरुणि श्रेष्ठानि
मे मम भास्वन्ति भास्वराणि अस्त्राणि ब्रह्मास्त्रादीनि तान्येव यानि मत्तातेन परशुरामात्प्रा-
प्तानि । अतः क्रोधनो द्रोणात्मजो मलक्षणो जनो यद्रामेण परशुरामेण कृतं पितृवैरतिर्या-
तनं तदेव कुरुते इत्यन्वयः । अत्र रौद्रे मृदवो वर्णाः प्रतिकूलाः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-
२. 'प्राप्तिः । कृतपिनाकधनुर्भङ्गं रामं प्रति भार्गवोक्तिः । स परशुः क्षणात्त्वत्कण्ठपी-
ठातिविभयत्विति संबन्धः । स कः । येनानेन जगत्सु देवो हरः । खण्डपरशुरिति ख्याप्यते
प्रसिद्धः क्रियते । हरेण स्वपरशोरेकः खण्डः परशुरामाय दत्त इति प्रसिद्धिः । यद्रा
खण्डयतीति खण्डस्तथाभूतः परशुर्यस्येत्थेवं ख्याप्यते । रिपुखण्डनेन तन्नामत्वेन प्रसिद्धः
क्रियत इत्यर्थः । तेन यदनुस्त्वया खण्डितं तत्परशुना त्वमपि खण्डनीय इति ध्वन्यते ।
कीदृशः परशुः । प्राक्पूर्वमप्राप्तो निशुम्भो नमनं सङ्गो वा येन तथाभूतस्य शांभवस्य
धनुषो वा देधाविधा द्वैधीकरणं तेनाविभवन्त्यः क्रोधस्तेन प्रेरितो यो भीमो भयानको
भार्गवस्य मम भुज एव स्तम्भस्तेनापविद्धः क्षिप्तः । अत एवाशिथिलो वेगवत्तरः । तथा
उज्ज्वाला दीप्तिर्यस्य तथाभूतः । अत्राच्छतः परशोरनिवारणीयत्वद्योतनायातिथि-
त्वोक्तिः । तस्य च पीठारोहणौचित्यात्पीठत्वारोप इति बोध्यम् । अत्र चतुर्थपादे
गुरुस्मरणेन भावोद्रेकात्तदौचित्येन मसृणवर्णविन्यासः । पादत्रये तु रौद्रप्राधान्यात्तदुचितो
त्रिकटवर्णविन्यास इति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

तस्य लक्ष्यचोरोऽप्यतन्त्रमात् । अस्य तु वाक्यव्यापित्वेन । अत एवास्य न पददोषत्वम् । एकत्र तादृशवर्णप्रयोगस्य रसाविरोधित्वात् । दोषत्वबीजमप्यस्य रसाविरोधित्वमेव । अत एव नित्यदोषोऽयम् । नीरसादावात्मलाभाभावात् । अनेक्योस्तु नीरसादावात्मलाभादनित्यत्वमिति महान्मेदः । इदं तु चिन्त्यम्—तैदादिरसे स्तोत्रार्चनार्थं समासेनैकपदे सृद्वर्णप्रायेऽस्य न कथं पददोषत्वमिति । अथान्यसाहित्येन दोषत्वं वाक्यदोषत्वं निरपेक्षदोषत्वं तु पददोषत्वमिति चेत्, न । एवं हि छिष्टादावपि पददोषत्वं न स्यात् । किं बहुना चादृशविवक्षया छिष्टत्वं पददोषत्वेनोक्तं तथेदमपि तथेति न्यूनः पददोषत्वविभागः ।

उपहृतलुप्तविसर्गम् । उपहृतविसर्गं लुप्तविसर्गं चेति द्वयमित्यर्थः । उपहृता बोत्वं प्राप्ता लुप्ता वा विसर्गा यत्रेति बहुवचनान्तो विग्रहः । एकविसर्गस्य उपात्तेऽप्यत्रात् । उपधातश्चोत्प्राप्तिः । उपधातान्तरस्य दोषान्तरत्वे प्रवेशात् । तेनैवैरन्तर्वैयर्थ्यप्राप्तबहुविसर्गत्वं तथा लुप्तविसर्गत्वं च लक्षणे । द्वयोरेकमुदाहरणम्—

‘धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः ।

यस्य नृत्या बलोत्सिक्ता भक्त्या बुद्धिप्रभान्विताः ॥’

दूषकत्रावीचं बन्धवारुण्येण सहृदयोद्वेगः । अत एवायं नित्यः । अत्रापीदं चिन्त्यम्—‘नृपो महीयोऽन्तियश्चोविभूषितः’ इत्यादौ कथं न पददोषत्वमस्येति ।

विसर्गवि विरूपः संविः संनिकर्षो यत्र । वैरूप्यं च त्रिधा—विश्लेषोऽश्ली-
लत्वं कष्टत्वं च । विश्लेषस्तु मातस्य श्लेषस्य संहिताकार्यस्याभावः । स च ‘अन्यत्र तु विनापया’ इति वचनादैच्छिक आनुशासनिकश्च । तत्रान्त्यः प्रगृह्या-
द्विधात्, ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्यादिना विसर्गादिलोपासिद्धेर्वा । तेष्वप्ययः सकृदपि वर्तमानो दोषाय । इच्छानिवन्धनत्वेनाशक्तिमूलकतया प्रथमत एव सहृदयो-
द्वेवकत्वात् । अन्त्यां त्वसकृत् । आनुशासनिकत्वेनाशक्त्यनुज्ञायकतया बन्ध-
वारुण्येणैव हि तस्य दोषत्वम् । तच्चासकृद्ययोग एव । त्रैरूप्यवतामनुगमश्चान्य-

सकृत्त्वप्राप्तिकृत्ययोरनुमतसिद्धत्वाद्वाक्यदोषत्वमेवेति तात्पर्यम् । द्वयमित्यर्थ-
इति । यदप्युपहितलुप्तान्यतरविसर्गत्वमेकं लक्षणं संभवति तथापि गौरवाद्द्वयस्य
वेदेनानुमत्तत्वं दोषद्वयमित्युक्तम् । बहुवचनान्त इति । वृत्तौ त्वेकवचनं जाल्य-
मिथ्यावमिति भावः । उपधातान्तरस्य स्वरूपग्रंथस्य । दोषान्तरेति । लुप्तत्वारु-
ण्यदोषेणैव । अन्यत्र त्विति । ‘संधिरेकपदे नित्यो नित्यो घातूपसर्गयोः ।

१. ‘तथेदं क. २. ‘धीर इति’ । अत्र स इति सावधारणम् । तेनात्र जगति स एव
नृपो धीमत्त्वादिगुणयुक्त इत्यन्वयः । वरः श्रेष्ठ आकारो यस्य सः । यस्य नृत्याः सेवका
अनेनोत्सिक्ता इत्याः । बुद्ध्या प्रमया देवसा भ्रान्विता युक्ता इत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धे रोरु-
त्वाभिप्रायादिसर्गोपधातुचरार्थे च तल्लोपादन्वयैवित्यम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.
३. ‘तत्रैकस्य’ क.

तमत्वेन । अश्लीलवन्नार्थत्वमेव वा । एवं त्रिप्रकारके विश्लेषे आद्यप्रकारद्वयं यथा—

‘राजन्विभान्ति भवतश्चरितानि तानि
इन्दोर्धुतिं दधति यानि रसातलेऽन्तः ।
धीदोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती
आतन्वती विजयसंपदमेव भातः ॥’

अन्यो यथा—

‘तैत उदित उदारहारहारिण्यतिरुचैरुदयाचलादिवेन्दुः ।
निजवंश उदारकान्तकान्तिर्बत मुक्तामणिवच्चकारत्यनर्घः ॥’

दूषकताबीजमस्योक्तम् । अश्लीलत्वं यथा—

‘वेगादुड्डीय गगने चलण्डामरचेष्टितः ।
अयमुत्तपते पत्री ततोऽत्रैव रुचिं कुरु ॥’

अत्र ‘चिह्न’ इत्यश्लीलम् ।

नित्यः समासे द्रष्टव्यो ह्यन्यत्र तु विभाषया ॥’ इति वचनम् । अन्यत्र वाक्ये । असकृदित्यत्र दोषायेत्यनुषज्यते । तत उदित इत्यादौ लुप्तविसर्गत्वं नाशङ्कनीयम् ।

१. ‘राजन्निति । हे राजन्, भवतस्तानि चरितानि विभान्ति शोभन्ते । यानि रसातले पातालेऽन्तर्गभीरप्रदेशे इन्दोर्धुतिं दधति धारयन्ति । इन्दुवत्प्रकाशमानानि सन्तीत्यर्थः । धीनीत्यनुसारिणी बुद्धिः । दोर्बलं बाहुबलं ते उभे विजयस्य संपदं संपत्तिमेव प्राप्य भातः शोभते । किंभूते । अतितते अतिविस्तृते । उचितयोरवसरयोरनुवृत्ती अनुसरणे आतन्वती कुर्वाणे । यथोचितावसरानुसारेण प्रवर्तमाने इत्यर्थः । ‘उचितानुवृत्तिम्’ इति कचित्पाठः । अत्र पूर्वार्धेऽनित्यतया ऐच्छिकः संध्यभावः सकृदपि दोषः । उत्तरार्धे तु ‘ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यम्’ इत्यानुशासनिकप्रगृह्यसंज्ञाप्रयुक्तत्वादसकृदेव । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘तत इति । प्रतिवर्षा प्रति सख्या इयमुक्तिः । ततः पूर्वोक्तात्पितुरवमुदित उत्पन्नः । कस्मात्क इव । उच्चैरत्युच्चादुदयाचलादिन्दुरिव । कीदृशः । उदारेण महता हारेण हारिणी मनोहारिणी धृतिर्यस्य सः । इन्दुस्तदारहारकद्धारिण्यतिः । एवंविधोऽयं निजवंशे मुक्तामणिवच्चकास्ति दीप्यते । मुक्तामणेरपि वंशे समुत्पत्तेः । कीदृशः । उदात्ता उत्कटा कान्ता रमणीया कान्तियस्य तथाभूतः । तथानर्घः श्रेष्ठोऽमूल्यश्चेति । अत्र यलोपासिद्धत्वप्रयुक्तसंध्यभावः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘वेगादिति । नायकाधिष्ठितं संकेतस्थानं बोधयन्त्या दूत्या इयमुक्तिः । हे सखि, अयं पत्री पक्षी वेगादुड्डीय गगने चलबुत्तपते उत्तरो भवति । तत्तस्मादत्रैव प्रवेशे रुचिं प्रीतिम् । अवस्थितिमिति यावत् । कुर्वित्यन्वयः । कीदृशः । डामरमुद्भूतं चेष्टितं यस्य सः । ‘डामरं डमरंवाचं तद्वच्चेष्टितं यस्येत्यर्थः’ इत्यन्ये । अत्र चलण्डामरेति रुचिं कुर्वति च संनिर्गुरूपसंध्युपस्थापिताभ्यां लण्डान्चिह्नशब्दाभ्यां पुंव्यजनयोर्न्यङ्करणयोः प्रतीतिरित्यश्लीलः संधिः । लाटदेशभाषायां चिह्नशब्देन योन्यग्राभिधानादिति । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

कष्टत्वं यथा—

‘उर्वसावन्न तर्वाली मर्वन्ते चार्यवस्थितिः ।

नाग्रजुः क्षमते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाह ॥’

अत्र दूषकतावीजं पददोषप्रस्तावे उक्तमिति । अत्रापीदं विन्ययम्—समासे-
नैकपद्येऽष्टीलकष्टेच्छानिवन्धनविश्लेषाणामश्लीलकष्टायाधुमध्यप्रवेशो लोपासिद्धि-
निबन्धनविश्लेषस्य पदेऽपि सद्भावाकथमस्य न पददोषत्वम् । यथा—‘सूय
उषैर्मह उदात्तयश उदारः’ इति । वयं तु तर्कयामः—सकलप्रमेदमिच्छा एते
दोषा दूषणान्तरासंकीर्णा वाक्य एवेति वाक्यमेव तथेति नियमार्थः । अतएव
न पददोषविभागन्यूनतापि तादृशस्यैव पदवृत्तस्य विभागादिति ।

इतदुक्तम् । इत्वं वृत्तं यत्र तत् । इतत्वं चाश्रयत्वं गुरुकार्याक्षमपादान्त्व-
लघुवर्णत्वं प्रकृतरसाननुगुणत्वं वा । अन्यतमत्वेनैवामनुगमः । अश्रयत्वं च
लक्षणाननुगमाद्यतिभङ्गात्स्थानविशेषे गणविशेषयोगाच्च । यद्वा इतत्वमश्रय-
त्वमेव । तच्च गुर्वादिनियमरूपलक्षणाननुगमाद्यतिभङ्गात्स्थानविशेषे गणविशेष-
योगात् । शिखरिण्यादावन्यस्य लघोगुरुकार्याक्षमत्वात्प्रकृतरसाननुगुणत्वाच्च ।
तत्रार्थं यथा—

‘यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥’

तत्प्रयुक्तसंध्यभावस्यैव वैरस्याधायकत्वेन दोषत्वात् । असाधुमध्यप्रवेशो-
ऽपीति । ततश्च तेषां पददोषत्वे इष्टपत्तिरित्यर्थः । दूषणान्तरेति । पदे तु
लोपासिद्धिनिबन्धनविश्लेषस्यासंकीर्णत्वेऽप्यश्लीलकष्टेच्छानिवन्धनानामश्लीलादिसंकर-
स्योक्तत्वाच्च सकलप्रमेदानामसंकीर्णता । एवं प्रतिकूलवर्णत्वमपि शृङ्गारे समस्त-
पदगतं श्रुतिकटुत्वेनापदस्थसमासत्वेन च संकीर्णम् । तयोपहतलुप्तविसर्गत्वमप्रयु-
क्तसंकीर्णमिति भावः । तादृशस्यैव दोषान्तरासंकीर्णसकलमेदस्यैव । लक्षणान-
नुगमादिति । वृत्तौ लक्षणानुसरणेऽपीत्यपिना तदननुसरणस्यापि ग्रहणमित्या-
शयः । अन्यथा छन्दोमङ्गेऽप्यदुष्टकाव्यत्वापत्तेः । अश्रयत्वस्य सर्वत्रानुभवाद्वाधवा-
त्तत्त्वमेव दोषः । अन्यत्तु तत्प्रयोजकमित्याह—यद्वेति । यस्मिन्पञ्चेति ।
श्रुतिवाक्यमिदम् । अत्र पञ्चजनशब्देन रज्ज्वा प्राणचक्षुःश्रोत्राक्षमनांस्युच्यन्ते ।
‘प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यात्र मनसो ये मनो विदुः ।’ इति
वाक्यशेषात् । पञ्चजनाः कृतीत्यपेक्षायां पञ्चेति विशेषणम् । तथा च यस्मिन्परमे-

१. उर्वीति । अध्वगं प्रति कस्यचिदुपदेशोक्तिरियम् । अत्र मरुदेशस्यान्ते समीपे
चरन्वस्त्वित्येत्यास्तधामृता उर्वी महती तर्वाली तरुपङ्क्तिः । अस्तीति शेषः । अत्र
कञ्जु यथा स्यात्तया गन्तुं न युज्यते । तत्तस्मान्मनागीषच्छिरो नमय नीचैः कुर्वि-
तन्मनः । क्षमते इति पाठे जन लघ्याहार्यन् । अत्र संवेः श्रुतिकटुत्वम् । इत्युदाहरण-
चन्द्रिकासंक्षेपः । २. इतदुदाहरणं कान्यप्रकाशे नास्तीत्युदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातम् ।

अत्र श्लोके पञ्चमस्य गुरुत्वाच्छन्दोभङ्गः ।

यतिभङ्गो वर्णवृत्ते यथा—

‘अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा

मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।

सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन्नरसान्तरविजनो

वदतु यदिहान्यरत्नादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥’

अत्र हरिणीच्छन्दसि षष्ठे दशमे च यतिरुचिता । चतुर्थे तु पादे तद्गङ्गा
इत्यश्रव्यता ।

मात्रावृत्ते स्थानविशेषे गणविशेषयोगो यथा—

‘जं परिहरउं तीरइ मणजं पि ण सुन्दरत्तणगुणेण ।

अह णवरं जस्स दोसो पडिपक्खेहिं वि पडिबण्णो ॥’

अत्रार्यायां द्वितीयतृतीयौ सगणभगणौ । तौ च तथाविधौ छन्दःशास्त्रेण
दुःश्रवत्वेन प्रतिपादितौ ।

श्वरे प्राणादयः पञ्च पञ्चजनाख्या आकाशश्च प्रतिष्ठितस्तमेव धीरो ब्राह्मणो विज्ञाय
निश्चित्य प्रज्ञां तत्त्वबुद्ध्यभ्यासं कुर्वीतेत्यर्थः । छन्दोभङ्ग इति । ‘श्लोके षष्ठं गुरु
ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्’ इति वचनादिति भावः । चतुर्थे त्विति । वदतु
यदिहेति षष्ठे हकारे यतिभङ्ग इत्यर्थः । यतिरुपरमः । ‘वदतु मधुरं यत्स्यादन्यत्प्रिया
रदन(दशन)च्छदात्’ इति तु युक्तम् । जं इति । ‘यत्परिहर्तुं तीर्यते मनागपि न
सौन्दर्यगुणेन । अथ केवलं यस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्नः ॥’ [इति च्छाया] ।

१. ‘अमृतमिति । अत्र द्वितीयममृतपदं स्वादुतरत्वरूपार्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । स्वादुतर-
त्वासौगव्यवच्छेदो व्यङ्ग्यः । तथा चामृतममृतं स्वादुतरमत्र कः संदेहः । मधून्यप्यन्यथा न
अमधूनि न । मधून्येवेत्यर्थः । मधुराण्येवेति यावत् । चूतस्याग्रस्यापि प्रसन्नरसं स्वच्छरसं
फलमधिकमधुरम् । कः संदेह इत्यनुषज्यते । पुनरिति परंत्वित्यर्थकम् । परंतु रसानामान्तरं
तारतम्यं वेत्तीति तथाभूतो रसानामान्तरं मर्मं वेत्तीति तथाभूतो वा जनो मध्यस्थः
पक्षपातरहितः सज्जिह्व जगति प्रियाया दशनच्छदादधरात् । तदपेक्षयेत्यर्थः । स्वादु मधुरं
यदन्यत्स्यात्तत्सकृदेकवारमपि वदतु । तथा च जगति न तादृशं विद्यत इति भावः ।
अत्र हरिणीच्छन्दसि षष्ठवर्णे प्रतिपादे यतिरुचिता । चतुर्थपादगते षष्ठे हेतिवर्णे परपदसंधानेन
यतिभङ्गादश्रव्यत्वम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘जं परीति । मानवर्ती प्रति दूत्याः
समाधानोक्तिरियम् । तथाविधमेतत्कामचेष्टितं यत्सौन्दर्यगुणेन रमणीयतारूपेण गुणेन
मनागीषदपि परिहर्तुं न तीर्यते न शक्यते । अथ च यस्य दोषः पूर्वोक्तापरिहार्यत्वरूपः
प्रतिपक्षैरपि ब्रह्मचार्यादिभिः केवलं प्रतिपन्नोऽङ्गीकृतो न तु परिहृतः । त्वत्कान्तस्य तु कैव
कयेति तस्य देवादित्यवनितासंगमेऽपि कोपातिशयो न विषेय इति भावः । अत्रार्यायां
द्वितीयस्य ‘हरिउं’ इत्यन्तगुरोः सगणस्य ‘तीरइ’ इति तृतीयस्यादिगुरोर्भगणस्य चाश्रव्यत्वं
छन्दःशास्त्रसिद्धम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

पादान्तलघोर्गुरुकार्याक्षमत्वं यथा—

‘विकसितसहकारतारहारिपरिमलपुञ्जितगुञ्जितद्विरेफः ।

नवकिसलयचारुचामरधीर्हरति मुनेरपि मानसं वसन्तः ॥’

अत्र ‘वा पादान्ते’ इति पादान्तस्य गुरुत्वाच्छन्दोभङ्गाभावेऽपि प्रथमपादान्तवर्तिनो रिकारस्य लघोर्गुरुकार्यकरणाक्षमत्वम् । इन्द्रवज्रादिषु तु तत्कार्यक्षमत्वाददोषः । तस्मात् ‘हारिप्रमुदितसौरभ—’ इति पठनीयम् । न केवलं प्रथमतृतीयपादयोरेवायं दोषः । किं त्वन्ययोरपि । तत्र चतुर्थे यथा—

‘अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा

संभाराः किल तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।

श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलास्त्रीणां नितम्बस्थला-

दृष्टे यत्र पतन्ति मृदमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥’

अत्र ‘वस्त्राण्यपि’ इति पाठे गुरोरेव संयोगपरतया स्वरवृद्धौ लघुरपि गुरुकार्यकारी संपद्यते । एवं द्वितीयपादेऽप्युद्धम् । एषु चाश्रन्यता सहृदयोद्वेजिनी दुष्टताबीजम् । अतो नित्यदोषोऽयम् ।

प्रकृतरसानुगुणत्वं यथा—

‘हौ नृप हा बुध हा कविबन्धो विप्रसहस्रसमाश्रय देव ।

मुग्ध विदग्ध सभान्तररत्न कासि गतः क वयं च तवैते ॥’

सगणोत्ते । वणत्रयात्मक एकैको गणः । तत्र ‘हरिउं’ इति द्वितीयो गणः

१. ‘विकसितेति । वसन्तो मुनेरपि मानसं हरतीत्यन्वयः । कीदृशः । विकसितानां सहकारणामात्रवृक्षाणां तार उद्भूतो हारी मनोहरश्च यः परिमलस्तेन गुञ्जिता गुञ्जनयुक्ताः पुञ्जिताः पुञ्जीभूताश्च द्विरेफा अमरा यत्र तथाभूतः । अथवा तथाविधः परिमलो यत्र स चासौ गुञ्जितपुञ्जितद्विरेफश्चेति विग्रहः । मुनिमनोहारकत्वसमर्थनाय वसन्तगतप्रकर्षाभावकतया विवक्षितस्य तथाविधपरिमलस्य शब्दतो वसनान्वयसंभवे अर्थतत्संबन्धानुधावनस्यानुचितत्वात् । पुनः कीदृक् । नवकिसलयानि नवपल्लवा एव चारूणि मनोहराणि चामराणि तैः श्रीः शोभा यस्य सः । अत्राद्यपादान्तस्यस्य रिकारस्य गुरुत्वानुशासनेऽपि तत्कार्याक्षमतयाश्रन्यत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘अन्या इति । कस्यचिद्राशौ वर्णनमिदम् । स एष युवा विधिना यैः पदार्थैः सृष्ट उत्पादितस्तास्तदन्तर्गतगुणरूपाणां रत्नानां संबन्धिन्यो रोहणस्य रत्नोत्पत्तिस्थानभूतपर्वतविशेषस्य भुवो भूमयोऽन्याः । विलक्षणा इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । मृदुपादानभूतपार्थिवभागरूपा । संभारा उपकरणानि । स कः । यत्र यस्मिन्दृष्टे सति द्विषां करतलादस्त्राणि पतन्ति स्त्रीणां नितम्बस्थलादस्त्राणि च पतन्तीति योज्यम् । श्रीमदित्यादि मूढेत्यादि च द्विषां स्त्रीणां च विशेषणम् । मोहश्च द्विषां मयप्रयुक्तः स्त्रीणां कामावेशादित्यूहनीयम् । अत्र लोकान्त्यस्य गुरुकार्याक्षमत्वम्’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘हा नृपेति । राशिभूते तदीयानां विलापोऽयम् । मुग्ध सुन्दर, सभान्तरे सभामध्ये रत्नभूत, त्वं क गतोऽसि । तव संबन्धिन पते ईदृगवस्था वयं च क । वनखण्डे गताः सा इति शेषः ।

इदं दोषकवृत्तं शोकाननुगुणम् । तद्विरोधिहास्यव्यञ्जकत्वात् । अस्य च प्रतिकूलवर्णत्वं दुष्टताबीजम् । नीरसे च नास्यात्मलाभ इति नित्यदोषता ।

न्यूनाधिकेत्यादि । न्यूनपदमधिकपदं कथितपदं चेत्यर्थः । तत्र न्यूनपदं न्यूनं पदं वाचकशब्दो यत्र तत् । द्योतकन्यूनतायां त्वनभिहितवाच्यत्वमिति विशेषः । उदाहरणम्—

‘तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥’

अत्र पादत्रयमध्येऽस्माभिरिति, खिन्ने इत्यस्य पूर्वमित्यमिति च पदं नास्ति । आवश्यकं च ते । अन्यथा कर्तुरलाभादेकवाक्यत्वासंभवाच्च तदर्थस्य विवक्षितत्वात् । अर्थश्चैतादृश एव विवक्षित इति शब्दस्यैवायमपराधः । यत्र त्वर्थ एव न तावद्गुरुं विवक्ष्यते तत्रार्थ एव दुष्ट इति साक्षात्कृतत्वं दोषान्तरमिति द्रष्टव्यम् । विवक्षिताप्रतिपत्तिश्च दूषकताबीजम् । अतो इदित्याक्षेपतस्तुल्यभावेऽदोषत्वम् ।

अधिकपदं यथा—

‘स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः ।
अविरुद्धसमन्वितोक्तियुक्तः प्रतिमह्यस्तमबोदयः स कोऽपि ॥’

‘सोऽन्तगुरुः’ इति वचनात्सगणः । ‘तीरद्व’ इति च तृतीयो भगणः । ‘म आदिगुरुः’ इत्युक्तेः । पादत्रयमध्य इति । दृष्ट्वेत्यत्रोषितमित्यत्र स्थितमित्यत्र च कर्तुरपेक्षणात् । इत्यमित्यभावे चैकवाक्यत्वासंभवात् तत्सत्त्वे तु तथाभूतनृपतनयादर्शनादितः खिन्न इत्येकवाक्यतासंभव इत्यर्थः । इदिति । ‘मा मा मानद—’

प्रत्येकं हापदेन नृपत्वादेः प्रत्येकं प्राधान्येन शोकोद्दीपकत्वं व्यज्यते । इदं दोषकवृत्तं हास्यव्यञ्जकतया शोकाननुगुणम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. ‘तथाभूतामिति । तृतीयोलासे व्याख्यातमेतत् । अत्र वल्कलधरैरित्यस्य विशेष्यसाक्षात्कृत्वात् स्थितमित्यस्य च कैरिति कर्तृसाक्षात्कृत्वादस्माभिरित्यपेक्षितम् । तथा खेदमेत्यनन्तरमित्यमित्यपि । अन्यथा खेदपदस्य पूर्वोक्तार्थहेतुकत्वात्तामेन हेतुसाक्षात्कृत्वापत्तेर्मात्सर्यानौचित्यापरिपोषाच्च न्यूनपदत्वम् । न च दृष्ट्वा खिन्ने इत्यन्वयादिस्थमिति व्यर्थमिति वाच्यम् । दृष्ट्वेत्यस्य गुरुणैवान्वयात् । अन्यथानौचित्यासंगतेरिति दिक् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘स्फटिकेति । कस्यचिद्विदुषो वर्णनमिदम् । स प्रकृतो विद्वान्कोऽपि । लोकोत्तर इत्यर्थः । कीदृक् । स्फटिकाकृतिवन्निर्मलः स्वच्छान्तःकरणः । अत एव प्रकाममत्यर्थं प्रतिसंक्रान्तं निशातं तीक्ष्णम् । तीक्ष्णमतिवेद्यमिति यावत् । शास्त्रतत्त्वं शास्त्रस्यानाधितायो यत्र तथाभूतः । पञ्चमविरुद्धा समन्विता संगता उक्तियुक्तिरुक्तियोजना यस्य सः । पुनः कीदृशः । प्रतिमह्यानां प्रतिवादिनामस्तमयस्य लक्षणया पराभवस्योदयः प्रादुर्भावो यस्मात्तथाविधः । कदापि कैनाप्यपरिभूतानामपि पराभवकर्तृत्वार्थः । अत्राकृतिपदमधिकम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘समर्थितोक्ति’ क.

अत्र स्फटिकमेव 'निर्मलतायामुपमानं विवक्षितम् । उपात्तेऽप्याकृतिपदे यथाकथंचित्तेनैवोपमितिपर्यवसानादित्याकृतिपदमधिकम् । न तु व्यर्थत्वाद्-
पुष्टार्थेन संकर इति वक्ष्यते । न केवलं समास एव पदाधिक्यं किं स्वसमा-
सेऽपि । यथा—

‘इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्वपि मान्मथो विकारः ।

यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥’

अत्र कृतमधिकम् । पूर्वार्धवत्तेन विनैव प्रतीतिपर्यवसानात् । कृतं प्रत्युत प्रक्रमभङ्गावहति । पूर्वार्धेऽकरणात् । तथा च ‘यदपि च न कुरङ्गलोचनानां’ इति पठनीयम् । निष्प्रयोजनशब्दश्रवणेन श्रोतुर्वैमुख्यं दूषकतात्रीजम् । अतो हर्षादावभिव्यङ्ग्ये न दोषत्वम् ।

कथितपदं यथा—

‘अधिकरतलतल्पं कल्पितस्वापलीला-

परिमिलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।

सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव

सरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥

अत्र लीलापदं वारद्वयमुपात्तम् । दूषकतात्रीजं च कवेरशक्युन्नयनेन श्रो-

इत्यादावायासयेत्यादिक्रियायाः शीघ्रं प्रतीत्या दोषलाभावो वक्ष्यत इति शेषः । यथाकथंचिदाकृतिपदस्य स्वरूपपरतया । न त्विति । इदं हि व्यर्थम् । तदर्थस्या-
वयवसंयोगविशेषस्याविवक्षितत्वात् । अपुष्टार्थं तु न तथा । विततत्वाद्यर्थस्य विवक्षितत्वेऽप्यर्थलभ्यत्वेनानुपादेयत्वादिति वक्ष्यत इत्यर्थः । कृतमिति । कृतमि-

२. इदमिति । इह जगति पुंसां जरास्वपि वृद्धावस्थास्वपि यन्मान्मथः कामसंबन्धी विकार इदमनुचितं वैरस्याधायकत्वादयुक्तम् । तथायमक्रमोऽप्रशस्ता परिपाटी । कुसंप्रदाय इत्यर्थः । शाल्ययौवनजरासु विद्याविषयोपभोगधर्मा इति शास्त्रोक्तसंप्रदायस्यैवावस्थानु-
रूपतया समीचीनत्वात् । यदपि च नितम्बिनीनां स्त्रीणां जीवितं रतं वा स्तनपतनमवधि-
परावधिरस्य तथाभूतं न कृतम् । अर्थादिधात्रा । तदप्यनुचितम् । पूर्वोक्तदेव हेतोः । अत एव कुसंप्रदायश्चेति योज्यम् । अत्र कृतमित्यधिकम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
३. ‘अधिकरतले कपोलमाधाय चिन्तयन्ती नायिकां प्रति सख्या इयमुक्तिः । हे सुतनु,
करतलरूपे त्वया इत्यधिकरतलतल्पम् । सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । कल्पिता स्वापलीला यथा
तथाभूता परिमिलनेन करतलधर्षणेन रक्तिभोदयान्निमीलंस्तिरोभवन्पाण्डिमा यस्यास्तादृशी
सर्वं गण्डपाली गण्डस्थली कर्त्री कस्य यूनाः सरनृपतेलीलायां वशीकरणरूपायां यौवराज्या-
भिषेकमजता पश्यता व्यञ्जयति सूचयतीति कथयेत्यन्वयः । यः सरेण स्वतः कर्तुमशक्यं
सर्वैर्विभ्रं स्वापादि करोति स ध्रुवं वृद्धेन सरेण यौवराज्येऽभिषिक्त इति भावः । अनेन
कदम्पादन्यधिकं वशीकारकत्वं व्यञ्ज्यते । अत्र लीलेत्यस्य द्विःप्रयोगात्कथितपदत्वम् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

तुर्वैमुख्यम् । अतो लाटानुप्रासादावदोषत्वम् । अशक्यनुज्ञयात् । इदं तु विन्यम्—समासे प्रत्येकस्मिन्पि पदे व्यवधानालाटानुप्रासविरहेऽप्यस्य संभवात्कथं न पददोषत्वमिति ।

पतत्प्रकर्षम् अलंकारकृतस्य बन्धकृतस्य वा प्रकर्षस्य यत्रोत्तरं पातो निर्वर्णः ।

यथा—

‘कः कः कुत्र न घुघुरायितघुरीघोरो घुरेत्सूकरः

कं कं कः कमलाकरं विक्रमलं कर्तुं करी नोद्यतः ।

के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः

सिंहीस्नेहविलासबद्धवसतिः पञ्चाननो वर्तते ॥’

सूकराद्यभिधानेऽपि विकटबन्धकृतोऽनुप्रासकृतश्च प्रकर्षः सिंहाभिधाने पतितः । दूषकताबीजं चाशक्यनुज्ञयनेन श्रोतुर्वैरस्यम् । रसानुगुणतया तत्पातेऽपि न दोषः ।

समासपुनरात्तम् । समासं सत्पुनरात्तम् । वाक्ये समासे पुनस्तदन्वयिशब्दोपादानं यत्रेत्यर्थः । यत्तु समासे वाक्येऽविशेषविधायि विशेषणान्तरोपादानवत्त्वं तल्लक्षणम्’ इति, तच्च । ‘प्रागप्राप्त—’ इत्यादौ वाक्यान्तरारम्भे विशेषणान्तरानुपादाने तल्लक्षणविरहेण तत्रानित्यदोषत्वव्युत्पादनविरोधात् । उदाहरणम्—

त्यधिकमित्यर्थः । कृतं पठितम् । तत्पातेऽपीति । प्रकर्षपातेऽपीत्यर्थः । यथा— ‘प्रागप्राप्त—’ इत्यादौ ‘येनानेन—’ इत्यादि चतुर्थपादे । समासं सदिति । तथा च कर्मधारयसमासः । जनितान्वयबोधं सत्पुनरुपात्तम् । शब्दान्तरस्य स्तेन सहैकवाक्यत्वाय पुनरावृत्तमित्यर्थः । अस्य विशेषं दर्शयति—वाक्य इत्यादिना । तदन्वयिशब्दस्तदन्वयिवोधकशब्दः । कैश्चिद्दर्शितं विषयं दूषयितुमुपन्यस्यति— यत्त्विति । अविशेषेति । प्रकृतोपयुक्तविशेषाबोधकेत्यर्थः । तेन ‘अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः’ इत्यत्र प्रमाणेत्यादि विशेषणान्तरोक्तौ न

१. ‘कः केति । कस्कादित्वात् कस्क इति युक्तम् । पञ्चाननः सिंहो यतो यस्मात्सिंहा-
लेहेन यो विलासः कण्डूयनादिस्तेन बद्धा स्थिरीकृता वसतिः स्थितिर्येन तथाभूतो वर्तते ।
अतः कः कः सूकरः कुत्र न घुरेद्भीमं शब्दं कुर्यात् । अपि तूत्तममध्यमाधमरूपः सर्व-
एव सर्वेषु । घुर भीमार्तशब्दयोः’ इति दीपिका । ‘घुरेत्पर्यटेत्’ इति महेशः । कीदृक् ।
घुघुरायिता तादृशशब्दवती या घुरी नासिका । तथा घोरो भीषणः । ‘घुरी घोरे सूकरमु-
खाग्रम्’ इत्यन्ये । ‘घुरी वाक्प्रतिशेषस्तद्वहोरे’ इत्यपरे । एवं कः करी हस्ती कमलनामा-
करमुत्पत्तिस्थानं विगतकमलं कर्तुं नोद्यतः । अपि तु सर्वः सर्वमपि । के केऽरण्यमहिषा-
कानि वनानि नोन्मूलयेत् । अपि तु सर्वाणि । स्वाश्रयोन्मूलनेन मदौत्कट्यं सूच्यते ।
एवं च राजानि न्यसनशीले भूता अपि भौमिका निर्मर्यादा भवन्तीति प्रस्तुतध्वननाद-
प्रस्तुतप्रशंसाकारः । अत्र वाक्यस्य सूकरादेरुत्तरोत्तरमुत्कृष्टतया तथैव समुचितस्य
बन्धप्रकर्षस्य भङ्गः । उत्तरोत्तरं तदप्रकर्षस्य स्फुटत्वात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘कैंकारः स्मरकामुकस्य सुरतक्रीडापिकीनां रवो
शंकारो रतिमञ्जरीमधुलिहां लीलाचकोरीध्वनिः ।

तन्व्याः कञ्जुलिकापसारणभुजाक्षेपस्खलत्कङ्कण-

काणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणुस्वनः ॥’

अत्र ‘तनोतु वः’ इति समासमेव वाक्यं ‘नववय-’ इत्यादिविशेषणे-
नोपात्तम् । निराकाङ्क्षत्वं च दूषकताबीजम् । अतश्चानित्यदोषोऽयम् । वाक्यान्त-
रारम्भे तदभावात् ।

अर्धान्तरैकवाचकम् । द्वितीयाधगतमग्रधानहेत्वाद्यर्थकमेकं वाचकं यत्र
तत् । यथा—

‘मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा
विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि धर्मः कठोरः ।

तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णैः

पथि पथिकवधूभिः शिक्षिता वीक्षिता च ॥’

अत्र भूः सदर्भा तन्मसृणचरणपातं गम्यतामिति वाक्यम् । तत्र च तादृ-
त्यर्धान्तरगतम् । अत्र निराकाङ्क्षता दुष्टिबीजम् । श्रुतमात्रस्यैव भूसदर्मत्व-

दोष इत्यर्थः । प्रागप्राप्त-इत्यादौ हि येनेत्यादिना न परशोर्विशेषणान्तरमुच्यते किं
तु परशोरेव प्रकृतपरामर्शयत्पदार्थविशेषणतेत्युक्तलक्षणासंभव इत्यर्थः । अथवा
सामानाधिकरण्यपदार्थरूपविशेषणान्तरोपादानं नास्तीति तात्पर्यम् । तदभावा-
दिति । यच्छब्दादिना निराकाङ्क्षत्वाभावादित्यर्थः । अत एवात्रापि ‘यो नववयो-

१. ‘कैंकार इति । स्वगृहं प्रसितान्पथिकान्प्रति कस्यचित्कवेरियमुक्तिः । तन्व्याः
कञ्जुलिकाया अपसारणेऽर्थाङ्गवद्भिः क्रियमाणे सति यो भुजयोराक्षेपो धूननं तेन स्खलतां
कङ्कणानां काणः शब्दो वो युष्माकं प्रेम प्रीतिं तनोत्विति संबन्धः । कीदृश इत्यपेक्षायां
कैंकार इत्यादीनि पञ्च रूपकाणि । कैंकार इति धनुर्ध्वनेरनुकरणम् । सुरतक्रीडार्थं पिक्यस्ता
एव वा पिक्यः कोकिलाः । रतिरेव विलासादिफलोत्पत्तिस्थानत्वान्मञ्जरी तत्संबन्धितां
मधुलिहां शंकारः । रतिमञ्जरीमधुलिहां लम्पटतया तत्स्वेनाध्यवसितानां कामुकानां शंकारो
हर्षोद्भवचुम्बनादिशब्दः । लीलार्थं वा चकोरी लीलैव वा चकोरीति पूर्ववत् । नववयस्ता-
वस्य तस्य लास्याय तत्तद्विलासादिरूपनृत्ताय वेणुस्वनो वंशीध्वनिः । अत्र समासमेव
वाक्यं नवेत्यादिविशेषणेन स्वान्वयाय पुनरुपात्तम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘मसृणेति ।
जनकपुत्री सीता पथि मार्गे पथिकानां वधूभिरश्रुपूर्णैर्लोचनैर्वीक्षिता इति पूर्वोक्तप्रकारेण
शिक्षिता चेत्यन्वयः । इति किम् । हे नाले, यतो भूः सदर्भा दर्भाङ्कुरसहिता । तस्मान्मसृणो
मन्वश्चरणपातो यत्र तथा गम्यताम् । एवम् यतो धर्म आतपः कठोरस्तीक्ष्णस्तस्मान्मूर्ध्नि
सिचयस्य बलस्यान्तं मान्तं विरचयेति । अत्र पूर्वार्थान्वयिनस्तदित्यस्यार्धान्तरगतत्वात्प्रतीति-
विलम्बः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

स्याक्षेपादिना हेतुत्वप्रतीतेः । यस्य तु कर्त्रादेर्न तथा प्रतिपत्तिस्तस्यार्धान्तरोपादानेऽप्यात्मलाभ एव नास्ति । तल्लामेऽपि वा न दोषत्वमिति ।

अभवन्मतयोगम् । अभवत्तन्मिमतो योगो यत्र । न चाविमृष्टविधेयमध्येऽस्यान्तर्भावः । उपजीव्यत्वेन मेदात् । इति केचित् । वस्तुतस्तु तत्र पदार्थयोरुपस्थितयोरन्वयो भवत्येव । परं त्वनभिमतनाप्राधान्यादिना रूपेण । अत्र तु संबन्ध एव तयोर्न प्रतीयत इति महान्भेदः । नन्वेवमभवन्मतयोगमित्यत्र योगे मतत्वविशेषणार्थक्यमिति चेत्, न । एकवाक्यस्थपदोपस्थापितत्वादिरूपस्य योगस्यापि सत्त्वात् । मतत्वं चान्वयबोधविषयत्वमित्यप्रसङ्गः । एतच्च क्वचिद्विभक्तिमेदात् । यथा—

‘येषां तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि-
र्लीलापानभुवश्च चन्दनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः ।
येषां हुंकृतयः कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां
किं तैस्त्वत्परितोषकारि विहितं किञ्चिद्विप्रवादोचितम् ॥’

अत्र यैरित्यस्य विशेष्यतया क्षपाचारिशब्दार्थो विवक्षितः । न च तेन तत्तत्तथायोगः प्रतीयते । विभक्तिमेदात् । अथ यैर्लीलापानभुवः कल्पिता

‘तास्याय’ इत्युक्तौ न दोष इति ज्ञेयम् । कर्त्रादेरिति । यथा—‘तव तुल्यः प्रभो नास्ति भुवनत्रितयोदरे । राजा न[य]दयाशीलः—’ इत्यादावित्यर्थः । आत्मलाभ एवेति । अप्रधानेत्युक्तदोषस्वरूपस्यैवाभावादिति भावः । तल्लामेऽपीति । यथाश्रुत इत्यर्थः । निराकाङ्क्षत्वस्य दूषकतावीजस्याभावादित्यर्थः । योगोऽन्वयबोधः । उपजीव्यत्वेनेति । अविमृष्टविधेयांशत्वस्य मतयोगभावप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः । पदार्थयोरिति । परस्परान्वयित्वेन विवक्षितयोरित्यर्थः । तथा च तत्रान्वयविशेषाभावः । इह तु तत्प्रामाण्याभाव इति भावः । नन्विति । अन्वयसामान्याभावविवक्षायां विवक्षितार्थकमतत्त्वविशेषणमन्वये व्यर्थम् । प्रत्युताविमृष्टविधेयांशसंकीर्णतापादकमेव स्यादिति भावः । नात्र विवक्षितार्थकतया मतशब्दप्रयोगः । किं तु शब्दबोधविषयत्वार्थकतयेति समाधत्ते—नेति । तथान्वयो-

१. ‘येषामिति । हनुमता लङ्कायां दम्पायां वीरराक्षसानधिकृष्टः कस्यचिद्रावणं प्रतीयमुक्तिः । हे प्रभो, येषां क्षपाचारिणां निशाचराणां प्रतापोष्मभिः कर्तुंभूतैस्ताः प्रसिद्धास्त्रिशाना देवानामिभस्यैरावतस्य दानसरितो मदजलनयः पीताः । शोषिता इत्यर्थः । तथा यैर्नन्दनस्येन्द्रकीर्णवनस्य तरुणां छायासु लीलया यत्पानमर्थान्मधस्य तस्य भुवो भूभयः कल्पिता रचिताः । येषां हुंकृतयो हुंकाराः कृतोऽमरपतेरिन्द्रस्य क्षोभो यामिस्तयामृताः । जासन्निति शेषः । तैः क्षपाचारिभिस्तव परितोषकारि प्रवादोचितं तत्रायां कथनयोग्यं प्रवादस्य स्वख्यातेरुचितं वा किञ्चित्किञ्चिद्विहितम् । अपि तु न किञ्चिदित्यन्वयः । अत्र यैरित्यस्य क्षपाचारिपदार्थेनाभिमतोऽन्वयो न भवति । भिन्नविभक्ति-
कत्वात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

येषां प्रतापोष्मभिरित्यादिप्रकारेण यच्छब्दाभिधेययोरेव तथान्वयोऽस्तु किं विशेष्यान्तरविवक्षयेति चेत्, न । अनुवाधानां हि विधेयेनैव साक्षादन्वयः न तु तदनन्तर्भाव्यनुवाधान्तरेण । गुणत्वस्योभयत्र तुल्यतया विशेष्यवद्विनिगमनाया अवश्यत्वात् । तदेतदुक्तम्—‘गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात्’ इति । अत एव ‘अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाति ।’ इत्यारुण्यादीनां पिङ्गाक्ष्यादिभिर्नान्वयो नापि गवा । तस्या अपि क्रयसाधनत्वेन गुणत्वात् । किं तु क्रयेणैव । कथं तर्हि धर्म्यन्तरस्यैरारुण्यादिभिः क्रय इति चेत् । आरुण्यादीनां गवान्तानामार्थसमाजात् । तर्हि तद्वदेवात्राप्यर्थे एव समाजोऽस्त्विति चेत्, भवेदेवम् । यदि तद्वत्समानविभक्तित्वं भवेत् । कथं तर्हि भवत्यभिमतो योग इति चेत्, ‘क्षपाचारिभिः’ इति पाठे कथम् । सकल्यत्पदनिर्दिष्टानां तत्पदेन परामर्शं तेषां सर्वेषां क्षपाचारित्वावगतेः । कञ्चिद्व्यनतादिनिबन्धनो यथा—

‘त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः

कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः ।

अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे संवदति वा-

मतः शेषं यत्स्याजितमिह तदानीं गुणितया ॥’

ऽभेदसंसर्गेण विशेषणविशेष्यभावेनान्वयः । ‘यः शुक्लवासास्तमानय’ इत्यादिषु यत्तच्छब्दजन्यतादृशबोधस्य समानविभक्तिकत्वाभावेऽपि दर्शनादिति भावः । अनुवाधानां हीति । यत्पदनिर्देशानां हीत्यर्थः । विधेयेन विधेयत्वेन स्वार्थबोधकतच्छब्दार्थेनैव । गुणत्वस्येति । यच्छब्देन यादृशधर्मविशिष्टं निर्दिष्टं तत्तत्पदविधेये गुणभूतम् । यथा—‘यः शुक्लवासास्तमानय’ इत्यादौ शुक्लवसनादेर्विधेयानयनाङ्गत्वेन गुणत्वमित्यर्थः । यथाश्रुतेऽनुवाचस्य विधेयं प्रति प्रधानत्वाद्गुणत्वोक्तेरसंगतेः । धर्म्यन्तरस्यैरपीति । ‘वाससा क्रीणाति’ इति वचनात्क्रयसाधनवस्तुपरिच्छेदकतयाप्यारुण्यादि क्रियाङ्गं स्यादित्यर्थः । आर्थसमाजादिति । परस्पराकाङ्क्षयार्थतः परस्परनियमादित्यर्थः । ननु क्षपाचारिभिरित्युक्तावपि येषामित्यादिष्वन्तान्वयानुपपत्तिरित्याशयेन पृच्छति—कथमिति । भिन्नविभक्तिकेनापि तत्पदेन सक-

१. त्वमेवमिति । नायिकां प्रति दूत्या इत्युक्तिः । हे सुभगे, त्वमेवं दृश्यमानोत्कर्षं सौन्दर्यं यस्यास्तथाभूत् । स च । प्रकृतनायकोऽपीत्यर्थः । चकारस्याप्यर्थत्वात् । रुचिरतायाः सुन्दरतायाः । परिचितः संबन्धी । इह संसारे कलानां चातुरीणां परां सीमानं काष्ठां युवामेव भजथ आश्रयथः । ‘सीमानं’ इति पाठेऽपि स्फुट एवार्थः । तत्तत्सादित्येवंविधं वा युवयोर्द्वन्द्वं मिथुनं दिष्ट्या भाग्येन संवदत्यपि परस्परयोग्यमपि भवति । अतः पूर्वोक्ताच्छेषमन्विष्टं समागमरूपं यदि स्वात्तदानीमिह द्वन्द्वे विद्यमानया गुणितया जितं स्यादित्यनुपपत्तेरान्वयः । तदेव गुणितया उत्कर्षोऽन्यथा वैफल्यदपकर्ष इति भावः । अत्र यदीत्यस्याभावाच्च-दित्यस्य च तदयामोक्तत्वादभिमतान्वयालाभः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्र शेषसंपत्तेर्गुणिता जयप्रयोजकत्वान्वयो विवक्षितः । स च द्विधा संभवति—यदित्यस्य चेदित्यर्थकतया, तद्यदि पदार्थयोर्विवक्षया वा । तयोर्वेदि प्रथमे तात्पर्यं तदावाचकता । द्वितीये तु न्यूनपदत्वमिति । न च न्यूनपदस्याप्यत्रैवान्तर्भावः । क्वचिदन्यूनपदेऽप्यध्याहारादिना सतयोगसंभवे त्रिलम्बादेरदुष्टत्वसंभवात् । क्वचिदाकाङ्क्षाविरहाद्यथा—

‘सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैरिरिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकप्रथम् ॥’

अत्र पूर्वार्धार्थेनोत्तरार्धस्य योगो विवक्षितः, न च कथंचित्संपद्यते । तथाहि—अर्थानां वाक्यार्थयोगः क्रियात्वेन वा कारकत्वेन वा संबन्धित्वेन वा एषां विशेषणतया वा हेतुत्वलक्षणत्वादिना वा तदादिना पूर्ववाक्यार्थमनूय वाक्यान्तरावष्टम्भाद्वाक्यैकवाक्यतया वा भवेत् । तत्र कोदण्डादेः प्रथमतृतीयपञ्चमषष्ठाः पक्षास्तद्विशेषणता चासंभाविता एव । कारकत्वमपि कर्मकर्तृभावाभ्यामन्यत्र घटते । तत्राकर्णनक्रियायां पदार्थमात्रस्य कर्मत्वे विवक्षिते ‘कोदण्डं शरान्’ इत्यादि स्यात् । अथ परस्पराश्रितता मिळिताः पदार्थाः कर्म, न प्रत्येकम् । अतो न प्रत्येकवाचकात्कोदण्डादिशब्दाद्वितीयेति चेत्, तर्हि शुद्धप्रातिपदिकार्थमात्रार्थकत्वात्कोदण्डः शरा

लयच्छब्दार्थपरामर्शे क्षपाचार्यभेदलाभ इत्याह—सकलेति । तद्यदीति । शेषं यत्तद्यदि स्यादित्यर्थः । अध्याहारादिनेति । आदिपदेन लक्षणापरिग्रहः । तथा च स्वरूपायोग्यविषये प्रकृतदोष इति विषयभेद इति भावः । उत्तरार्धस्य तदर्थस्य । कर्मत्व इति । कर्मविशेषणत्वादित्यर्थः । येनेत्युत्तरवाक्यगतयच्छब्दाक्षिप्तेन हि तच्छब्देन कर्म समर्प्यते तत्राभेदेन कोदण्डादेरन्वये समानविभक्तिकत्वस्यापेक्षितत्वात्प्रत्येकं द्वितीया स्यादित्यर्थः । अथेति । परस्परं कर्तृकर्मभावानानन्विताः समुद्रिताः कोदण्डादयस्तच्छब्दोपात्तकर्मविशेषणमिति न प्रत्येकं द्वितीयापत्तिरित्यर्थः । तर्हीति । कर्तृकर्मभावान्वये हि तद्वोधकविभक्तिप्रसङ्गः

१. ‘सङ्ग्रामेति । खण्डप्रशस्ती पद्यमिदम् । सङ्ग्राम एवाङ्गणं निर्भवसंचारात् । आगतेन भवता चापे समारोपिते मौर्व्यामारोपिते सति । देवेति संबोधनम् । येन येन सहसा क्षटिति यद्यत्समासादितं प्राप्तं तदाकर्णयेति संबन्धः । केन किं समासादितमित्याकाङ्क्षायाः मुत्तरार्थम् । तत्र च समासादितमित्यस्य वचनादिविपरिणामेन समासादिताः समासादितं समासादितः समासादितेत्येवमनुषक्तो बोध्यः । भूमण्डलेन च राशः समासादनं स्वस्वामितयेत्यवगन्तव्यम् । अत्र कोदण्डादीनां कर्तृकर्मभावेनान्वयोऽभिमतो न संभवति । विभिन्नलिङ्गवचनतया । कोदण्डेन शराः समासादितमित्यन्वयायोगात् । आकर्णनक्रियाकर्मत्वेनान्वये कोदण्डं शरानित्यायापत्तेरभवन्मतयोगत्वं दोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

इत्यादि प्रथमा स्यात् । 'माहिषं दधि सशर्करं पयः' इत्यादिवत् । अथ समासादनक्रियायां कोदण्डादीनां कर्तृतया शरादीनां तु कर्मभावेनान्वय इति चेत्, न शराः समासादितमित्यनन्वयात् । किं च येन यस्यसमासादितं कोदण्डेन शराः समासादितास्तदाकर्णयेति पर्यवसाने कर्त्रोः कर्मणोश्च भेदः प्रतीयेत न चाकाङ्क्षानिवृत्तिः स्यात् । अथ यच्छब्दस्य बुद्धिस्थवाचकतया कोदण्डादिपदार्थ एव यच्छब्दार्थः । तथा च यच्छब्दार्थस्य क्रियान्वये कोदण्डादीनामन्वयो जात एवेति चेत्, न । एवं हि कोदण्डादीनां पुनरुपादानं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मादस्ति कश्चित्प्रकारकृतस्तदर्थयोर्भेद इति तदवच्छिन्नतया योगः कथंचिदुपपादनीयः । एतेनाक्षिप्ततच्छब्दार्थत्वमपि निरस्तम् । अथ कर्तृकर्मणोर्विशेषणानि कोदण्डादीनीति चेत्, न । कोदण्डेन येन शरा यस्यसमासादितं तदाकर्णयेति वाक्यार्थपर्यवसाने पुनर्विशेषानुक्तावाकाङ्क्षाया अतिवृत्तिप्रसङ्गात्, शरा यदित्याद्यन्वयबाहुल्यप्रसङ्गाच्च । अत एव 'कोदण्डादि-शरादिकर्तृकर्मणी । तद्विशेषणं तु यच्छब्दार्थ इत्यपि व्युदक्तम् । अथ येन

स्यात् । तदभावे तु प्रत्येकं साधुत्वार्था प्रथमा स्यादित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—
माहिषमिति । 'माहिषं दधि सशर्करं पयः कालिदासकविता नवं वयः । एणमांसमबला च कोमला स्वर्गशेषमुपभुञ्जते जनाः ॥' इत्यत्र हि माहिषदध्यादिसमुदायस्याभेदेन स्वर्गशेषपदार्थे कर्मणि समन्वयः । वृत्तौ वाक्यार्थपदं पदार्थसमुदायपरम् । यथाश्रुते प्रथमाया आपादनानुमवात् । 'परस्परान्विता' इति पाठस्तु प्रामादिक एव । वाक्यार्थकर्मताया अनुपदमेव शङ्क्यमानत्वाच्चेति बोध्यम् ।
अथेति । एवं च कोदण्डादेः प्रत्येकं समुदितस्य वा नाकर्णनक्रियान्वयो येन प्रत्येकं द्वितीया प्रथमा वा स्यात् । किं तु समासादनक्रियायामुपात्तविभक्तिनिरेव वाक्यार्थानां चाकर्णनक्रियायां कर्मत्वेनान्वय इत्यर्थः । समासादितमिति लिङ्गवचनविपरिणामेनान्वयमाशङ्क्याह—**किं चेति ।** कर्त्रोः येनेति कोदण्डेनेति पदोपात्तयोः कर्मणोः । यद्यदिति शरा इत्यादिपदोपात्तयोः । भेद इति । येन कोदण्डेनेत्येवमभेदान्नयाबोधादित्यर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह—**न चेति ।** येन यदित्यस्य विशेषानुक्तेरिति भावः । येन येनेत्यनेनैव बुद्धिस्थकोदण्डादिबोधकेनाकर्णनक्रियाकर्मत्वेन कोदण्डादेरन्वयान्न तेषामनन्वय इति शङ्कते—**अथेति ।** अस्मिन्पक्षे उत्तरार्धवैयर्थ्यम् । यच्छब्दार्थतात्पर्यग्राहकत्वे तु तदेवोपादेयं न येनेत्यादीत्याह—**एवं हीति ।** प्रसारकृतो बुद्धिस्थकोदण्डत्वादिप्रकारभेदकृतः । तदर्थयोर्यच्छब्दकोदण्डादिशब्दार्थयोः । **आक्षिप्तेति ।** उत्तरवाक्यस्थयच्छब्दाक्षिप्तेत्यर्थः । **अथेति ।** कर्तृकर्मणोर्यच्छब्दोपात्तयोः । विशेषणानीति । कोदण्डेन येनेत्येवं पूर्वार्धकवाक्यतापन्नानीत्यर्थः । अत एवोक्तदोषात् । येन कोदण्डेनेति कोदण्डादिविशेषणत्वं यत्पदार्थस्येति पक्षेऽपि साकाङ्क्षत्वम् । शरा यदित्याद्यसामञ्जस्यं च तुल्यमित्यर्थः । **अथेति ।** अत्र प्रश्नवशेन कोदण्डादेर्मत्पदार्थाभेदलाम उत्तरवाक्यस्यासंबन्धार्थकत्वपरिहारस्य भवतीति भावः । असौ प्रश्नः । उत्तरेण प्रश्नो

यदिति सामान्यतोऽवगमात्केन किमिति विशेषप्रश्ने कोदण्डेन शरा इत्याद्युत्तर-
रूपाणि वाक्यान्तराणीति चेत्, न । तादृशप्रश्नाश्रवणात् । अथासावुन्नीयते
एवमुत्तरालंकारोऽपि लभ्यत इति चेत्, न । येन यदासादितं तदाकर्णयेति
प्रतिज्ञाय प्रश्नं विनापि कोदण्डादिनिर्देशसंभवेन तदुन्नयनासिद्धेः । ननु
चासादितमित्यस्य क्रियापदस्य वचनाद्विपरिणामेनानुपपन्ने कोदण्डेन शराः
समासादिता इत्यादिवाक्यान्तरारम्भे को दोष इति चेत्, वाक्यभेदः ।
पूर्वापरार्धयोरनन्वयतादवस्थ्यात् । लोके तादृशवाक्यभेदेऽपि दोषाभावात्तथा
प्रयोग इति ।

न्यङ्ग्यस्यापि विवक्षितयोगाभावेऽस्यावतारो यथा—

‘चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः

शस्त्रान्यस्तः सदनमुदधिभूरियं हन्तकारः ।

अस्त्येवैतत्किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां

बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥

अत्र रेणुकाकण्ठबाधाजन्यनिन्दया भार्गवस्य योगो विवक्षितः तन्निन्दा-
प्रकरणात् । परशोः स्वक्रियापाटवेनानिन्दनीयत्वाच्च न च तथा प्रतीयते ।
कृतवतेति तृतीयया परशुनैव संबन्धावगमात् । ‘कृतवतः’ इति पाठे तु
भार्गवे निन्दायोगः प्रतीयते, यदि तु परशुनिन्दानन्तरं विदग्धोक्त्या भार्गवेऽपि
निन्दावगमस्तदा कृतवत्वस्यानेन योगाद्वाच्यायोगोदाहरणमेवैतत् । तथाहि स्पर्धा-
योग्यत्वोपपत्तये परशुस्वामिनो महादेवशिष्यत्वादीनि विशेषणान्युपात्ताति तथा
सद्योग्यत्वोपपादनाय तस्यैव कश्चिद्धर्मो वक्तुमुचित इति भार्गवेण कृतव-

अनेन उत्तरालंकारो वक्ष्यत इत्ययं पक्षो युक्त इत्यर्थः । दूषयति—नेति ।
सामान्यतोऽभिहितस्यार्थस्य पर्यवसानाय प्रश्नं विनाप्युत्तरवाक्योपपत्तेः प्रश्नोन्न-
यनासंभवात् । यत्र प्रश्नोन्नयनं विना वाक्यान्तरानुपपत्तिस्तत्रैव तदुन्नयनेनालं-
कारत्वोपगमात् । यथा—‘चाणिअअ हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाणं—’ इत्याद्युदाहरणे ।
तर्हि निर्दुष्ट एवायं पक्षः । आसादितमित्यस्य लिङ्गवचनविपरिणामेनान्वयोपपत्तेरिति
शङ्कते—नन्विति । वैरस्याप्रसक्त्या लोके दुष्टत्वाभावेऽपि काव्ये तत्प्रसक्त्या
दोषत्वमवगमनीयमित्याह—लोक इति । संबन्धावगमादिति । निन्दाप्रयोज-
करेणुकाकण्ठबाधाकारित्वसंबन्धावगमादित्यर्थः । विदग्धेति । अन्यनिन्दाव्याजे-
नान्यनिन्दोक्तिरूपयेत्यर्थः । अनेन भार्गवेण । ननु कृतवत्वस्य भार्गवान्वयवि-
वक्षायां किं मानमत आह—तथा हीति । परशोर्हि स्पर्धनीयत्वं स्वामिद्वार-
कमिति तत्प्रयोजकविशेषणानि भार्गव एव यथोक्तानि । तथा तद्व्यतिरेकप्रयो-

२. ‘चापाचार्य इति भार्गव व्याख्यातम् । अत्र रेणुकाकण्ठच्छेदकारित्वस्य भार्गवेण
योगोऽभिमतः । तन्निन्दाप्रस्तावात् । न चासौ संभवति । कृतवतेति तृतीयान्तस्य परशुनान्व-
यादिति स एव दोषः ।’ इत्याद्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

स्वस्वाम्बयो विवक्षितो न प्रतीयत इति दुष्टत्वम् । एवं च चण्डीदासादि-
व्याख्यावमनादेयम् ।

कचित्समासाच्छन्नतया भक्तयोगाभावः । यथा—

‘चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान्कर्मोपदेष्टा हरिः
सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतमता ।
कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं
राजन्योपनिमग्नणाय रसति स्फीतं हतो दुन्दुभिः ॥’

अत्र सङ्ग्रामाध्वरस्य ऋत्विगादिषु सर्वत्रान्वयो विवक्षितो न तु प्रतीयते ।
समासच्छन्नत्वात् ।

कचिद्व्युत्पत्तिविरोधात् । यथा—

‘जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्राकृष्टकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
अर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥’

अत्र तनुपदार्थस्य पार्वत्या योगोऽभिमतो दण्डपादेन प्रतीयते । वाक्ये
यत्प्रधानं तत्रैव निजादिपदव्युत्पत्तेः । दूषकताबीजमिष्टप्रतीतिविरह इति
नित्यदोषोऽयम् ।

अनभिहितवाच्यमित्यावश्यके ण्यः । तेनानभिहितं वाचकपदातिरिक्तमव-
श्यवाच्यं यत्र तदित्यर्थः । वाचकपदानभिधाने न्यूनपदत्वव्यवस्थापनात् ।
यत्तु “न्यूनपदेऽप्रतीतिमात्रमत्र तु विरुद्धा प्रतीतिरित्यनयोर्भेदः । ‘अप्राकृत—

अक्रमपि तत्रैव वक्तुमर्हम् । अतो विवक्षिताप्रतीतिरिति भावः । एवं चेत्त्यनन्तरं
सतीति शेषः । वाक्ये यत्प्रधानमिति । प्रधानक्रियाकर्त्रन्वितस्वार्थबोधकत्व-
व्युत्पत्तेरित्यर्थः । आदिपदेन स्वात्मादिपदपरिग्रहः । अनभिहितमनुक्तम् । वाच-

३. ‘चत्वार इति । वेणीसंहारे दुन्दुभिध्वानमाकर्ण्य रणयज्ञः प्रवर्तत इत्युक्त्वा मीम-
स्योक्तिरियम् । चत्वारो युधिष्ठिरव्यतिरिक्ता वयं आतर ऋत्विजः । अर्थात्सङ्ग्रामाध्वरे ।
पवममेऽपि योज्यम् । स सर्वशत्वेन प्रसिद्धो भगवान्हरिः श्रीकृष्णः कर्मणामुपदेष्टोपदेशकः
सदस्यापरनामधेयः । सङ्ग्रामाध्वरे दीक्षितो गृहीतनियमो नरपतिर्युधिष्ठिरः । पत्नी द्रौपदी
गृहीतं मतं दुर्योधनवधपर्यन्तं वेणीसंयमरूपं यया तथाभूता । सपत्नीकस्यैव यज्ञाचरणौ-
चित्वात् । कौरव्या दुर्योधनाद्याः शतं आतरः पशवः । तत्तुल्यतया वध्यत्वात् । प्रियाया
द्रौप्याः परिभवः समायां केशभराकर्षणादिरूपस्तज्जनितस्य क्लेशस्योपशान्तिरेव फलम् ।
राजन्यानां क्षत्रियाणामुपनिमग्नणायानाया हतो दुन्दुभिः स्फीतं स्निग्धं यथा स्यात्तथा
रसति । शब्दायत इत्यर्थः । ताडने स्निग्धशब्दोदयाज्जयसूचनम् । ‘यशोदुन्दुभिः’ इति
पाठे यश एव दुन्दुभिरिति रूपकम् । स्फीतमिति यशोविशेषणं वा । अत्र ऋत्विगादीनामध्व-
रसमवस्थाभिमतस्यासम्भवः स्पष्टः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

इति वक्ष्यमाणोदाहरणे च मरसंबन्धित्वेन वीरशिशुप्राप्तिरेव विरुद्धा प्रतीतिः”
इति कल्पविद्याख्याने तदनुभवविरुद्धम् । तथानुभवस्याप्रतीतेः । इदं चान्ध-
धावाच्यस्थान्यथाभिधानाद्वा, अवाचकस्य द्योतकादेरनभिधानाद्वा । भासं यथा—

‘अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टे-

रत्याहतस्य मम नाम तथापि नास्या ।

कोऽप्येष वीरशिशुकाकृतिरप्रमेय-

सौन्दर्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥’

अत्राहमपहतोऽस्मीति प्रकारेणापहतत्वस्य विधिर्वाच्यः । तेन वाक्यद्वय-
संपत्तौ तथापीत्युपपद्यते । द्वितीयवाक्यगतत्वेनैव तस्य प्रतीतिः । नन्वयम-
विरुद्धविधेयांश एवेति चेत्, न । नहि विधेयाविमर्शमाश्रमन्न दूषणम् । किं तु
तथापीत्यस्यासंगतिरपि । तदनुरोधेनैव अपहतत्वस्य विधेयत्वाम्युपगमो न तु
सम्प्राधान्यात् । एतेन ‘अवान्तरवाक्येन विधेयाविमर्शः’ इति समाधानम-
नादेशम् । नीजभावात् । ‘क्षणमप्यमुक्त-’ इत्यवान्तरवाक्य एव तदुदा-
हरणात् । अस्तु बाह्योदाहरणे विधेयाविमर्शस्तथापि द्वितीयमेदे तदसंकरमात्रेणैव
दोषमेदम्यवस्थितेः । यथा—

‘एषोऽहमद्वितनवामुखपञ्चजम्भा

प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्ती ।

रूपदातिरिक्तमर्याद्योतकम् । अर्थादेर्वाचकत्वमते तु स्वातन्त्र्येणाप्रयोज्यम् । वाच-
रूपदातिरिक्तत्वेनेन विवक्षितमिति हेयम् । तथानुभवस्य तत्संबन्धितया वीरशि-
शुकानुभवस्य । द्वितीयवाक्येति । तस्य द्वितीयवाक्यगतत्वेनैव वाक्यार्थप्र-
तीतेरित्यन्वयः । नन्वास्थाप्रसङ्गकतयापहतत्वस्य प्राधान्यमावश्यकमतो विधेयाविम-

१. ‘अप्राकृतस्येति । रामेण अनुमते कृते जनकस्योक्तिरियम् । दृष्टेति भिन्नक्रमच-
कारेण सुतत्वसमुच्चयः । अप्राकृतस्य यत्किञ्चित्कौतुकानाकर्षणीयस्यात्यद्भुतैर्दृष्टे’ सुतैश्च
चरितातिशयैरर्थादन्वेषा इत्यस्य वशीकृतस्य मम तथापि तेषु नास्या । अनादर इत्यर्थः ।
मम पुरोवर्ती रामो वीरशिशुकाकृतिर्वीरबालकाकृतिरप्रमेयस्यापरिमितस्य माहात्म्यस्य
साराणां मः समुदायस्तन्मयः कोऽप्यनिर्वाच्यः पदार्थः । वर्तते इति शेषः । अत्र तथापी-
त्यस्य वक्ष्यमित्युक्तत्वाकाङ्क्षायां यत्प्रत्यपहत इति वाच्यं न च तथोक्तमित्यनभिहितवाच्यत्वं
दोषः । इत्युदाहरणवन्धिकासंक्षेपः । २. ‘एषोऽहमिति । उदाहरणे स्वमे उवाचिरुदयो-
र्वास्व संगमं निगूढं संपाषागतस्य कामस्येयमुक्तिः । एषोऽहं कामोऽसुरराजस्य बाणस्य
सुतामुवास्या । स्वमेऽनिरुद्धेन महत्सुतेन वा घटना समागमस्तेनाधिगतं प्राप्तमभिरूपं
योग्यं कल्प्याः सौन्दर्यमिमं कलं यथा तथाभूतां विभाय संपाष प्राप्त आगत इत्यन्वयः ।
कीदृशः । अद्वितनवाया मुखपञ्चजम्भ यस्य तथाभूतः । दाहानन्तरं हरेण वरे वचे
गौरीवदनात्कामोत्पत्तिरिति पुराणप्रसिद्धिः । पुनः कीदृक् । सुरासुरमनोरथानां दूरवर्ती ।

स्वप्नेऽनिरुद्धघटनाधिगतानुरूप-

लक्ष्मीफलामसुरराजसुतां विधाय ॥'

अत्र सुरासुराणामपि मनोरथस्य दूरवर्तीत्यप्यर्थोऽवश्यवाच्यः । अन्यथा-
भ्यमनोरथविषयत्वं प्रतीयते । असमासेऽप्येव दोषो यथा—

'प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसस्त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः ।

कमपराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥'

अत्र लवमपीत्यप्यर्थोऽवश्यवाच्यः । अन्यथा लवनिषेधे स्थूलप्रतीतिप्रस-
ङ्गात् । दूषकताबीजं प्रथमेऽनभिमतप्रतीतिः अन्ययोस्तु विरुद्धप्रतीतिरिति
नित्यदोषोऽयम् ।

अपदस्थेति । अस्थानस्थपदमस्थानस्थसमासं चेति द्वयमित्यर्थः । अस्था-
नस्थत्वं चायोग्यस्थानस्थत्वम् । तयोराद्यं यथा—

'प्रियेणै संग्रथ्य विपक्षसंनिधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने ।

स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥'

शास्त्रेवेत्यत आह—अस्तु वेति । द्वितीयमेवेद्योतकानुक्तिरूपे । अप्यर्थ-
इति । अतश्चापिरवश्यवाच्य इति भावः । एवमप्रेऽपि । अन्वयप्रतियोगिसंनिधि-

सुरासुरैर्मनसाप्यचिन्त्यगतिरित्यर्थः । अन्यथेन्द्रियान्तरगम्यत्वसंभावनापत्तेः । अत्राप्यर्थो-
ऽवश्यवाच्योऽनभिहितः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

२. प्रणयेति । विक्रमोर्वशीये उर्वशीं प्रति पुरुरवस्त उक्तिरियम् । हे मानिनि, माम-
कमपराधस्य लवं लेशं पश्यसि । यतो यस्मादपराधलेशादासभूतं जनं महक्षणं त्यजसी-
त्यन्वयः । कीदृशस्य मम । त्वयि निबद्धरतेः स्थिरानुरागस्य । तथा प्रियवादिनः । एवं
प्रणयभङ्गे पराङ्मुखं तद्भीरु चेतो यस्य तथाभूतस्य । एवं विशेषणत्रयस्यापराधलेशाभावो-
पपत्त्याभिप्रायवार्तमानात्परिकरालंकारः । अत्रापि लवमपीत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा लवनिषेधेऽपि
स्थूलसंभावनापत्तेः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. काव्यप्रकाशपुस्तकेऽवसिञ्छोकपूर्वार्धे
प्रथमद्वितीयपादयोर्व्यत्ययः, उदाहरणचन्द्रिकायामपि 'त्वयीति' इत्येव प्रतीकं गृहीतमस्ति.
३. 'प्रियेणेति । किरातार्जुनीये जलक्रीडावर्णने पद्यमिदम् । काचिन्नायिका प्रियेण
कान्तेन विपक्षसंनिधौ सपत्नीसमक्षं संग्रथ्य सम्यग्रग्रथित्वा पीवरौ पीनौ स्तनौ यत्र
तथाविधे वक्षस्तुपाहितां निहितां जलेनाविलां म्लानामपि स्रजं मालां न विजहौ न
पीनलज्जवतीत्यन्वयः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—वसन्ति हीत्यादि । हि यस्मात्प्रेम्णि
गुणा वसन्ति न वस्तुनि । प्रेमसत्त्वं एव वस्तुन उपादेयत्वचित्ताकर्पकत्वयोर्दर्शनात्तदभावे
चादृशनामन्वयव्यतिरेकान्वा प्रेमोपादेयं चित्ताकर्पकं च भवतीति तदेव गुणवदित्यर्थः ।
तथा न सपत्नीसमक्षं निर्मास प्रेमपूर्वकं कान्तेन हृदि निहितायाः स्रजो जलाविस्तृता
सौरभामानेऽपि प्रेमात्पदतयापरित्याज्यत्वं युक्तमिति भावः । अत्र नकारोऽस्थानस्य ।
न कान्तिरिति, नमि तु सर्वा इति विरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

अत्र न काचिविति न योग्यं ननः स्थानम् । प्रतियोगिसंनिविर्हि तथेति न युक्तम् । तद्व्यवधानेऽपि 'न खलु न खलु बाणः संनिपात्योऽयमस्मिन्' इत्यादौ निरवधप्रयोगदर्शनात् । परं तु न काचिद्विजहौ अपि तु सर्वा एव विजहुरिति विरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गादयोग्यं स्थानमेतत् । विरुद्धप्रतीतिजननादिव विवक्षितोपयोगस्य पदस्योपयोगासंभवादपि स्थानस्यायोग्यत्वम् । यथा—

‘लभः केलिकचग्रहश्लथजटालम्बेन निद्रान्तरे

मुद्राङ्कः शितिकंधरेन्दुशकलेनान्तःकपोलस्थलम् ।

पार्वत्या नखलक्ष्मशङ्कितसखीनर्मसितवीडया

प्रोन्मृष्टः करपङ्कजेन कुटिला ताम्रच्छविः पातु वः ॥’

अत्र कुटिलाताम्रच्छवित्वं नखलक्ष्मशङ्काबीजमिति तत्पूर्वमेव प्रयुज्यमानमुप-
युज्यते न तु पश्चादिति स्पष्टं दुष्टबीजम् । नित्यश्रायम् ।

अस्थानस्थसमासं यथा—

‘अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि

स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।

१. ‘लभ इति । शितिकंधरस्य महादेवस्येन्दुशकलेन चन्द्रखण्डेन निद्रान्तरे स्वापमध्येऽन्तः-
कपोलस्थलं कपोलस्थलमध्ये लभो मुद्राङ्कस्तदाकारचिह्नं वो युष्मान्पातु रक्षत्विति संबन्धः ।
कपोलस्थलं तु महादेवस्येति केचित् । पार्वत्या इत्यन्ये । शितिकंधरपदोपादानस्वार-
स्यात्तु चरमपक्ष एव युक्तः प्रतिभाति । कीदृशेनेन्दुशकलेन । केल्या क्रोडया यः
कचग्रहस्तेन श्लथा शिथिला या जटा तस्यां लम्बो लम्बनं यस्य तथाभूतेन । एवं च कपो-
लसंबन्धोपपत्तिः । कीदृशो मुद्राङ्कः । पार्वत्या नखलक्ष्मणि नखचिह्ने शङ्कितः संजातशङ्का
या सखी तस्या नर्मसितेन लीलासितेन या व्रीडा लज्जा तथा हेतुभूतया करपङ्कजेन
प्रोन्मृष्टो मारुजितः । तथाविधसितेन व्रीडा यस्या इति पार्वत्या विशेषणमित्यन्ये ।
पुनः कीदृक् । कुटिलश्चासावाताम्रच्छविरीषदारक्तकान्तिः । इदमेव च नखलक्ष्मशङ्काबीज-
मिति । ततः पूर्वमेवैतत्पदस्थानं युक्तम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘अद्यापीति ।
असौ दृश्यमानः शशी तत्क्षणे सत्फुल्लद्विकसयत्करवं कुसुदं तस्य कोषः कुञ्जल एव
कोषः खड्गपिधानं तस्मात्त्रिःसरतामलीनां अणी पङ्क्तिरेव कृपाणः खड्गस्तं कर्षती-
त्यन्वयः । कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुमुत्प्रेक्षते—अद्यापीत्यादि । एष मानः सीमन्ति-
नीनां हृदि अद्यापि मत्संनिध्येऽपि स्थातुं वाञ्छति । धिङ्निन्धमिदमिति क्रोधादिवेत्यर्थः ।
असंप्रवालोहित आरक्तः । कोपेन रक्तिमोदयात् । हृदि तिष्ठासायां हेतुगर्भे तद्विशेषण-
माह—स्तनेति । स्तनविषये शैली तद्रूपेण दुर्गेण विषमेऽनाक्रमणीये । शशी कीदृक् ।
प्रोषन्तो दूरतरः प्रसारिताः कराः किरणा एव करा हस्ता येन तथाभूतः । खड्गाकर्षणेऽपि
हस्तस्य तथात्वात् । ‘प्रोषन्’ इति पाठे भिन्नमेव शशिविशेषणम् । ‘तत्क्षणात्’ इति पाठे
तत्क्षणात्कर्षतीत्यन्वयः । अत्रास्याने दीर्घसमासः । पूर्वार्धे एव कुडोक्तौ तदौचित्यात् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

उद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणो-
 फुल्लकैरवकोषतिःसरदलिन्रेणीकृपाणीं प्राप्ती ॥'

अत्र पूर्वार्धे कुक्षस्य शशिः उक्तिरिति तत्समासस्य योग्यं स्थानं न पुनः
 कवेरुक्तिरुत्तरार्धमित्युक्त्या न समासता । न च प्रतिकूलवर्णत्वान्तर्भावः । समा-
 सस्यावर्णरूपत्वात् । नापि पताप्रकर्षता । प्रथमवृत्तस्य प्रकर्षस्याग्रे स्थाने
 हि तत्संभवः । अत्र तु तद्वैपरीत्यम् । किं चोभयत्रोचितस्यैव प्रकर्षस्याभावे
 तत्संभवः । अत्र त्वेकतरत्रैव समासौचित्यमिति । दूषकतानीजं सहृदयवै-
 सुत्यम् ।

संकीर्णं वाक्यान्तरपदेन मिश्रम् । यथा—

'किमिति न पश्यसि कोपं पादनतं बहुगुणं गृहाणमम् ।
 ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥'

अत्र पादनतं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि, इमं कण्ठे गृहाण कोपं मुञ्चेति
 वाक्यत्रयेऽन्योन्यवाक्यस्थपदमादायानभिमतं प्रतीयते । इदमेव दुष्टिनीजं
 प्रतीतिविलम्बो वा । एकवाक्ये छिष्टत्वमिति ततो भेदः ।

गमितं जातगर्भम् । अन्तःस्थितवाक्यान्तरं वाक्यमित्यर्थः । तैस्तु वाक्यं कचि-
 त्समाधत्त एवैकम् । कचित्तु वाक्यैकवाक्यतयैकीभूतम् । तत्रार्थं यथा—

'परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः ।
 वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥'

अत्र वदामि भवतस्तत्त्वमिति वाक्यान्तरं प्रथमवाक्ये स्थितम् । द्वितीयं
 यथा—

'लम्प रागावृताङ्गा सुचिरमिह ययैवासि यथारिकण्ठे
 मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।
 तत्सज्जोऽयं न किञ्चिद्वृणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
 मृत्युम्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिव गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥'

१. 'किमिति' । मानिनीं प्रति सख्या इत्युक्तिः । अत्र पादनतं पादप्रणतं बहुगुणं
 हृदयनाथं किमिति न पश्यसि । इमं कण्ठे गृहाण । मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्चेति
 वाक्यत्रयेऽन्योन्यवाक्यस्थपदमादायानभिमतं प्रतीयते । इदमेव दुष्टिनीजं
 प्रतीतिविलम्बो वा । एकवाक्ये छिष्टत्वमिति ततो भेदः ।
 २. 'तत्र' ख. ३. 'समा-
 सतः' क. ४. 'परेति' । स्पष्टम् । अत्र संगतिर्न विधेयेति वाक्यं वदामीत्यादि-
 वाक्यान्तरेण गमितम् । एवं च संगतेः सदसत्त्वसंशयः अग्न्यपादे कर्म साका-
 रत्वं चेति दूषकतानीजमिति केचित् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ५. 'लम्पमिति ।
 अत्रासि यथारिकण्ठेन श्री राजपत्नीत्वेन कीर्तिश्च दूतीत्वेनाध्यवसिता बोध्या । यस्य
 रागाः कीर्तिरम्बुधिं प्रति गतेत्यन्वयः । फलमुत्प्रेक्षते—अयो नियोगादाक्या इति
 तत्संदेशं गदितुं वक्तुमिवेति । संदेशस्वरूपं लम्पमित्यादि मृत्युम्य इत्यन्तम् । तदर्थस्तु—हे
 लम्पे, रागो यथारिकण्ठेनैव रागोऽनुरागलोनाहतं व्याप्तमहं यस्यास्तन्नामूतवा ययै-

अत्र तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति तेन भृत्येभ्यो दत्तासीति वाक्यैकवाक्यमध्ये विदितं तेऽस्त्विति वाक्यान्तरं स्थितम्, प्रत्युत लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धमतिकारित्वात्प्रकाशितविरुद्धम् । प्रतीतिविच्छेदोऽत्र दुष्टिरीजम् । अतो न यत्र प्रतीतिर्विच्छिद्यते तत्र नायं दोषः ।

प्रसिद्धिमतमिति ।

‘मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति ।
सुनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥’

इति । प्रसिद्धिमतिक्रान्तम् । यथा—

‘महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक-
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिस्तानुकारी मुहुः ।
रवः भ्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकंदरः
कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ॥’

रवो मण्डूकादिशब्दे कविप्रसिद्धो न तूकविशेषणे सिंहनादे । न चावाच-

योग्यत्वं तदभाववायोग्यत्वमिति मतं दूषयति—प्रतियोगीति । विरुद्धमतिकारित्वादिति । एतत्परित्यागे ममापराध इति बुद्धिर्न कार्येत्येतदर्थं मयैतज्ज्ञापितमिति पर्यवसानात् । विदितमित्यनुक्तौ हि जामातृशिक्षाप्रकारश्चिन्तनीय इत्ये-

वास्तिवष्टया खड्गपट्टयेह सङ्ग्रामेऽरीणां कण्ठे सुदृढं यथा स्यात्तथा लग्नम् । या चासि-
यधिरिह सङ्ग्रामे मातङ्गा गजा एव मातङ्गाश्चण्डालास्तेषामुपरि पतन्ती परेषां शत्रूणां
पुरुषैरेव प्रकृष्टपुरुषैर्दृष्टा । तेन प्रकृष्टसाक्षिसत्त्वान्मिध्यात्वशङ्कानिरासः । तस्यां खड्गपट्टयां
सक्तः संबद्ध एव तस्यां सक्तोऽनुरक्तोऽयं मम भर्ता राजा न किञ्चिदुक्तयुक्तं गणयति
विचारयति । यथाश्रुते तु किञ्चित्पाङ्गुण्यादिकं न गणयतीत्यर्थः । तेन युक्तयुक्तगणना-
भावेन हेतुमाह भृत्येभ्यो दत्तासीदं ते मत्पितुर्विदितमस्त्विति । तेन राज्ञेति कर्तरि
तृतीयेति केचित् । खड्गपट्टेऽयं रेखाविशेष इति दीपिकायाम् । एवमनया भङ्ग्या शौर्येदा-
तृत्वयशसासुत्कर्षो वर्णितः । अत्र भृत्येभ्य इत्यन्तवाक्यैकवाक्यमध्ये विदितमित्यादिवाक्यान्तरं
प्रविष्टमिति विशेषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘महाप्रलयेति । वेणीसंवरणे रणकोलाहलमाकर्णयतोऽश्वत्थाम्न इयमुक्तिः । अद्यार्थं
समरोदधेः सप्तमरूपाभ्यः संबन्धी तत्संक्राशाद्वा पूर्वमभूतोऽभूतपूर्वो रवः सिंहनादो
मुहुर्वाँवारं कुतः कस्मादितोरसीति पशुः । कीदृशः । महता प्रलयमारुतेन क्षुभितानां
पुष्करावर्तकानां मेघविशेषाणां प्रचण्डमुहं घनं निमिषं च यद्गर्जितं तस्य प्रतिरवस्य
प्रतिध्वनेरनुकारी सदृशः । तथा भ्रवणभैरवो भीषणः । एवं स्थगिता आच्छादिता ।
व्यासेति यावत् । रोदसी आवापुषिभ्योस्तिरालमेव कंदरा गुहा येन तथाभूतः । अत्र
रवशब्दस्य मण्डूकादिशब्द एव कविप्रसिद्धिर्नस्त्वेवंविधे मञ्जीराणां गर्जित इति सदतिक्रमः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

कसंकरः । तुल्येनैव रूपेणोभयत्र शक्तिसत्त्वेऽप्येकत्रैव कविप्रयोगनियमात् ।
अत एवायं वाक्यदोषः । विशेषणविशेष्यसंविधानेन विशेषपरत्वादिति ।

भग्नप्रक्रममिति । भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावौचित्यं यत्र तत् । तच्चानेकधा
व्यवस्थितम् ।

तत्र प्रकृतेः क्रमभङ्गो यथा—

‘नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्त्वंगते हन्त निशापि याता ।

कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति ॥’

भग्नस्तंगत इति गमेः प्रकृतेः प्रस्तावे यातेति यातेः प्रकृतिक्रमभङ्गः ।
भिन्नाभ्यामुपस्थापितं भिन्नवज्रातीति कुलाङ्गनानां स्वामिसदृशावस्थाप्रतीतिर्न
संभवति । तस्मात् ‘गता निशापि’ इति युक्तः पाठः । ननु ‘नैकं पदं द्विः
प्रयोज्यं प्रायेण’ इति वामनसूत्रम् । अत्रापि कथितपदं दुष्टमनुपदमेवोक्तम् ।
तथा च पुनर्गमेः प्रयोगो दुष्टः स्यादिति चेत्, न । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यातिरिक्तं
द्वेकं पदं द्विःप्रयोगनिषेधविषयः । तादृशे तु विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य
सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः । यथा—

तदर्थः संदेश इत्येव स्यादिति भावः । अत एवेति । वक्ष्यमाणहेतोरेव ।
तमेवाह—विशेषणेति । संनिधानं समभिव्याहारः । औचित्यमिति । यथाश्रुते
कथितपदस्य प्रक्रमभङ्गदोषवारकतया गुणत्वमेव सर्वत्र स्यात् । औचित्यस्य तु
कचिदेव सत्त्वादन्यत्र कथितपदत्वस्य दोषवत्त्वमुपपन्नमित्याशयः । प्रक्रमपदस्य
पूर्वोपक्रान्तपरत्वे ‘महीभृतः पुत्रवतः’ इत्यादौ पुत्रपदे प्रक्रमभङ्गो न स्यादतः
प्रस्तावः प्रक्रमपदार्थतयोक्त इति ज्ञेयम् । यातेरिति । पाठादिति शेषः ।
भिन्नाभ्यामिति । संज्ञामेदेऽर्थभेदप्रत्ययस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः । उद्दे-
श्येति । उद्देश्यस्योक्तस्यैव पुनः कथनं प्रतिनिर्देशः । तच्च कचिदुद्देश्यतयोक्तस्य
विधेयतया, कचिद्विधेयतयोक्तस्योद्देश्यतया । तत्र नाथ इत्यत्र चन्द्रास्तगमने निमित्ते
निशाया अपि तद्विधीयते । उदेतीत्यादौ विधेयतयोक्तस्य ताम्रत्वस्य ताम्र एवास्त्र-
मेतीत्युद्देश्यतया निर्देशः । इदं चोपलक्षणम् । लाटानुप्रासेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये चादु-
ष्टत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ‘ते हिमालयं—’ इत्यादावसौ इत्युद्देश्यस्य तच्छब्देन प्रति-

१. ‘नाथ’ इति । निशाया नाथे चन्द्रे नियतेर्देवस्य नियोगादस्तं गते सति निशापि
तदधस्तं याता । हन्तेति इषे । स च दशानुरूपत्वात् । इदमेवार्थान्तरन्यासेन समर्थ-
यति—कुलाङ्गनानामिति । हि यस्मात्कुलाङ्गनानां दशानुरूपं पतिविनाशदशायोग्यमतो-
नुगमनात्परमन्यद्भद्रतरं शोभनतरं न समस्ति । नास्तीत्यर्थः । अत्र गते इति गमधातोः
प्रक्रमादमेऽपि तत्प्रयोग एवोचितो न तु यातेति याधातोरिति प्रकृतेः प्रक्रमभङ्गः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः—

‘उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तामेति च ।
संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥’

अत्र ‘रक्त एवास्तामेति च’ यदि क्रियेत तदा पदान्तरप्रतिपाद्यमानः स
एवार्थो भिन्न इव प्रतीयमानः प्रतीतिं व्यवधीत । प्रत्ययस्य यथा—

‘येशोऽधिगन्तुं सुखलिप्तया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्गमुपैति लक्ष्मीः ॥’

अत्र तुमुनः क्रमे सनोऽभिधानमेकरूपताप्रतीतिं स्थगयति । ‘सुखमीहितुं
वा’ इति युक्तः पाठः । सर्वनाम्नो यथा—

‘ते’ हिमालयमाम्रश्च पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥’

अत्रास्मै इतीदमा प्रक्रमात्तद्विसृष्टा इत्यत्राप्यनेन विसृष्टा इत्येव वाच्यम् ।
न च तदिदमोरर्याभेदः । इदमः प्रस्तुतप्रत्यक्षपरामर्शकत्वात् । अन्यथा तयोः
पर्यायतापत्तेः । पर्यायस्य यथा—

‘महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥’

निर्देशो द्वयः । एकरूपतेति । यशःप्रभृतिफलार्थिनां निरुत्सुकत्वादिविशिष्टानां

१. उदेतीति । निगदव्याख्यातम् । एवं चोद्दिष्टप्रतिनिर्देशरूपतया कथितपदत्वा-
व्यवधानवताराद्यथाप्रक्रान्तमेव ताम्रपदं प्रयुज्यते तथा दर्शितोदाहरणेऽपि प्रक्रान्तमेव
प्रयोजनमुचितमिति सिद्धम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘यश्च इति । किराताकुं-
नीये दीपद्या इयमुक्तिः । यशोऽधिगन्तुमित्यादीनामभियोगभाजामित्यनेनान्वयः ।
अधिगन्तुं लक्ष्म्यम् । मनुष्येषु संख्यां गणनामतिवर्तितुमतिक्रम्य वर्तितुम् । मनुष्यदुर्ल-
भमुत्कर्षं प्राप्तमिति यावत् । निरुत्सुकानामौत्सुक्यरहितानाम् । अभियोगभाजामुद्यो-
गवताम् । अङ्गमुत्सङ्गम् । अत्र सन्प्रत्ययप्रयोगात्तुमुन्प्रत्ययप्रक्रमभङ्गः । इत्युदाहरण-
चन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘त इति । कुमारसंभवे पद्यमिदम् । ते मरीच्यादयो मुनयो हिमाल-
यमाम्रश्च पुनः शूलिनं महादेवं प्रेक्ष्यास्मै शूलिने सिद्धमर्थं गौरीविवाहघटनारूपं
प्रयोजनं निवेद्य कथयित्वा तेन शूलिना विसृष्टा आश्रिताः खमाकाशमुद्ययुरुत्पेतुरित्यर्थः ।
अत्रेदमः प्रक्रमभङ्गः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ४. ‘महीभृत इति । इदमपि तत्रत्यमेव
पद्यम् । पुत्रवतोऽपि महीभृतो हिमाचलस्य दृष्टिस्तस्मिन्गौरीरूपेऽपत्ये तृप्तिं दिवृक्षापूर्तिं न
जगाम । न प्रापेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—अनन्तैत्यादि । हि यतः अनन्तपुष्पस्य मधो-
र्वसन्तस्य सन्नधिनी द्विरेफाणां भ्रमराणां माला प्रक्षिप्यते आग्ने सविशेषः सातिशय-
सङ्ग आसक्तिर्यस्यास्तथाभूता । भवतीति शेषः । अत्र द्विरेफमाला सादृश्यातिश-
यादसन्तद्वृत्तित्वेनाव्यवसिता बोध्या । अत्र पुष्पसामान्यसत्तायां तद्विशेषादरदृष्टान्तेन
दार्ष्टान्तिकेऽप्यपत्यसामान्यसत्ताभिधानार्थमप्यवगत इत्येव वक्तुमुचितं न तु विशेषतः
पुत्रवतः इति । दृष्टान्तवैषम्यापत्तेः । अतः प्रक्रमभङ्गः । पर्यायत्वं त्वेकधर्मिवाचकतया

अत्रापत्येषु बहुषु सत्यपि तस्मिन्पत्ये स्नेहातिशयविवक्षणादपत्यशब्दे प्रयो-
क्तव्ये पुत्रशब्दप्रयोगात्पर्यायप्रक्रमभङ्गः । केचित्तु 'असति पुत्रे सुतायां स्नेहो
युक्तस्तस्य तु सत्यपि पुत्रे तस्यां सोऽभूदिति विवक्षणाज्ञात्र दोषप्रतीतिः' इति
समादधिरे । तदयुक्तम् । अनन्तपुष्पस्य चूते इति दृष्टान्तवैषम्यप्रसङ्गात् ।
तत्र च सामान्यविशेषभावेनोपादानाद्दार्ष्टान्तिके तथैवाचित्यात् । तस्मात्
'अपत्यवतोऽपि' इति युक्तः पाठः । न चात्रापि बहुवालाभाद्दृष्टान्तवैषम्यम् ।
अपत्यान्यस्य सन्तीति बह्वर्थ एव मतुपो विधानात् । एतेन "साधुरेव 'पुत्रवतः'
इति पाठः इत्यतः केचिदित्यनेन सांप्रदायिका इत्यर्थकेन वृत्तिकृतोऽत्रानुमतिरेव"
इति चण्डीदासमतमनादेयम् । अत्रापत्यपुत्रशब्दयोः कथं पर्यायता । तत्र
केचित्, 'अपत्यपर्यायोऽपि पुत्रशब्दः । अन्यथा पुत्रीत्यत्र स्त्रीप्रत्ययस्य कुशा-
न्वयः' इत्याहुः । तत्र युक्तम् । तथा सति दोषस्यैवाप्रसङ्गात् । अपत्यार्थक-
त्वाविशेषात् । तस्मात्पर्यायत्वमेकार्थप्रतिपादकत्वमात्रम् । न त्वेकप्रकारकप्र-
तीतिजनकत्वमपीति । अत एव लघुतामुपक्रम्यागरीयानित्युक्तावपि पर्याय-
क्रमभङ्ग उच्यते । यथा—

‘विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।

नियता लघुता निरायतेरगरीयाञ्च पदं नृपश्रियः ॥’ इति ।

अत्रैव विपदापदोरुपसर्गप्रक्रमभङ्गो द्रष्टव्यः । 'तदभिभवः कुरुते निरायतिम् ।
लघुतां भजते निरायतिर्लघुताभागपदं नृपश्रियाम्' इति पाठो युक्तः । यदि न
छन्दोभङ्गः ।

नियतलक्ष्मीप्राप्तेरेकरूपतया विवक्षितत्वादिति भावः । तथा सतीति । पुत्रशब्दस्या-
पत्यसामान्यार्थत्वे सतीत्यर्थः । अयं भावः—अत्र हि दृष्टान्तानुरोधेन सामान्य-
विशेषभावेनापत्यप्रतीतिर्विवक्षिता । सा च शब्दभेदेऽप्युपपद्यते न दोषप्रसक्तिः ।
उद्देश्यप्रतिनिर्देशस्थल एवैकरूपताप्रतीत्यनुरोधेन शब्दभेदे दोषोपगमात् । इह च
तदभावादिति । अत एव उक्तपर्यायरूपत्वोपगमादेव । विपदित्यादौ कारणमालायां
पूर्वविहितविपदादेरुत्तरत्रानुवाद्यत्वादुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभाव इति शब्दभेदे पूर्वस्योत्तरत्र
हेतुत्वप्रतीतिः स्थगनं न दोष इति ज्ञेयम् । वृत्तौ युक्तमित्युक्तम् । छन्दोभङ्गप्रसङ्गात् ।
अतः शेषं पूरयति—यदि नेति । कर्मकारकवाचकस्येत्यनन्तरं प्रस्तावौचित्यभङ्ग

गौणं न तु मुख्यमिति बोध्यम् । एतेन 'पुत्रे सत्यपि कन्यायामधिकप्रीतिरिति विवक्षणात्र
दोषः' इति समाधानं निरस्तम् । इति कृतं पल्लवितेन । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

२. 'विपद इति । किरार्जुनीये द्रौपया इयमुक्तिः । अविक्रमं पराक्रमरहितम् ।
आपदा उपेतं युक्तं जनमायतिरुत्तरकालशुद्धी रहयति त्वजति । निरायतेरायतिरहितस्य
जनस्य लघुता नीचता नियता । अगरीयान्नौरवहीनो जनः श्रियो लक्ष्म्याः पदमाश्रयो
न । भवतीति शेषः । नृपेति युधिष्ठिरसंबोधनम् । अत्रापदित्युपसर्गप्रक्रमभङ्गः अगरीया-
निति पर्यायस्य चेति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘काचिद्विकीर्णां रजोभिर्दिवमनुविदधौ मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-

रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्गान्तसखाः ।

अमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत्कम्पमानाः

प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरोभावि नार्यः शशंसुः ॥’

अत्र काचिदित्युपक्रम्य काश्चिदिति वचनप्रक्रमभङ्गः । तस्मात् ‘काश्चिद्विकीर्णां रजोभिर्दिवमनुविदधुर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभा निश्रीकाः’ इति पठनीयम् । ‘कम्पमाना’ इति च ‘कम्पमापुः’ इति पठनीयम् । शतृशानचोर्गुणीभूतक्रियान्तराभिधायकत्वनियमात् । न चात्र क्रियान्तरं प्रधानमस्ति ।

‘गोहन्तां महिषा निपानसंलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं

छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्धमभ्यस्यताम् ।

१. ‘काचिदिति । पार्थिवानां राक्षां प्रस्थाने यात्रायां पुरोऽप्ये भावि उत्पत्त्यमानमशिवममङ्गलं नार्यः स्त्रिय इत्यनेन प्रकारेण शशंसुः सूचितवत्यः । कथमित्याकाङ्क्षायामाह— काचिदित्यादि । काचिन्नारी रजोभिः कीर्णा व्याप्ता रजस्वला सती दिवमन्तरिक्षमनुविदधावनुचकार । तस्या अपि रजोभी रेणुभिर्व्याप्तत्वात् । पतिवियोगदुःखेन भूमिपतनाद्रेणुभिः कीर्णेत्यर्थः’ इति केचित् । कीदृशी । मन्दा वक्त्रेन्दोर्मुखचन्द्रस्य लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तथाभूता, द्यौरपि मन्दवक्त्रसदृशचन्द्रशोभा बोध्या । काश्चिन्नार्योऽश्रीकाः शोभाहीना दिश इवान्तर्दाहं दधिरे । दिग्दाहस्याप्यमङ्गलसूचकत्वात् । कीदृश्यः । उद्गान्तं सत्त्वं चित्तं यासां तथाभूताः । दिक्पक्षे उद्गान्तानि सत्त्वानि प्राणिनो यासु तथाभूता इत्यर्थः । तयान्या नार्यः प्रतिपदं वात्या इव अमुर्भ्रमणं चक्रुः । एवमपरा नार्यो भूमिवत्कम्पमाना अशिवं शशंसुरिति संबन्धः । वात्याभ्रमणभूकम्पयोरशुभसूचकत्वं प्रसिद्धम् । अत्र काचिदित्येकवचनप्रक्रमादये तद्भङ्गः । एवं कम्पमाना इत्याख्यातप्रक्रममङ्गोऽप्युक्तः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘गोहन्तामिति । शाकुन्तले आश्रमे शकुन्तलादर्शनाद्विचित्रमृगयागिलाषस्य राक्षो दुष्यन्तस्य सेनापतिं प्रतीयमुक्तिः । तत्रोपक्रमे ‘अद्य तावत्’ इति श्लोकशेषः सर्ववाक्यान्वयी बोध्यः । महिषाः शृङ्गैर्मुहुर्वारंवारं ताडितमुत्फालितं निपानसंलिलं कूपसमीपजलाशयसंबन्धिजलं गोहन्तामालोडयन्तु । त्रासापगमेन प्रकृतिस्वाच्छन्दात् । सेर्यं महिषजातिरुक्ता । एवमग्निमयोरपि जातिकथनमुन्नेयम् । छायायां बद्धं कदम्बकं समूहो येन तन्मृगकुलं रोमन्धमुद्रिलितकवलचर्वणमभ्यस्यतु । त्रासात्पलायनपरतयान्योन्यवार्तानभिज्ञं विस्मृतरोमन्धं चाधुना तदपगमे सति संभूय रोमन्धाभ्यासं करोत्वित्यर्थः । कदम्बानां बहुत्वात्कुलस्यान्यपदार्थत्वोपपत्तिः । एवं वराहपतिभिः । स्रकरश्रेष्ठैर्विश्रब्धं विश्वासयुक्तं यथा स्यात्तथा पल्लवेऽल्पसरसि मुस्तायाः प्रसिद्धौषधिविशेषस्य क्षतिरुत्खननं क्रियताम् । तथेदं नानाविधदानवसेनाविनाशकमसङ्गुक्षं शिथिलो ज्यावन्धो यस्य तथाभूतं सद्विग्रहं लभताम् । यदासदिति पञ्चमीबहुवचनान्तं पृथक्पदम् । असात्सकाशादिरतं भवत्वित्यर्थः । अत्र गोहन्तामिति कर्तृतिङः प्रक्रमात्क्रियतामित्यत्र तद्भङ्गः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुक्ताक्षतिः पल्वले
विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्माद्धनुः ॥'

अत्र गाहन्तामिति कर्तृकारकवाचकतिङः प्रक्रमे क्रियतामिति कर्मकारकवाच-
कस्य । 'विश्रस्ता रथयन्तु सूकरवराः' इत्यदुष्टम् ।

'अंकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नि तपोनिधा-
ववितथमदाध्माते रोषान्मुनावभिगच्छति ।
अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे
स्फुरति रभसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च ॥'

अत्र तेजोवीर्यरोषौ क्रमेणोपक्रम्य तदुभयोचितयोः पादोपसंग्रहधनुर्ग्रहणयोः
पौर्वापर्यं योग्यम् । 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' इति न्यायात् । इति तदन्य-
थाकरणे क्रमप्रक्रमभङ्गः । एवमन्यदप्युक्तम् । अत्र सर्वत्रैकरूपप्रसृतायाः प्रतीतेः
स्थगनमुपघातो वा दूषकताबीजम् । यदुक्तम्—

'प्रक्रमस्यान्यथात्वेन प्रतीतौ प्रखलद्रुतौ ।
ह्लादः स्फुरन्ननास्वादी यत्र ग्लानत्वमश्रुते ॥
दोषः प्रक्रमभेदाख्यः शब्दानौचित्यभूश्च सः ।' इति ।

अतएव नित्यदोषोऽयम् ।

अक्रममविद्यमानः क्रमो यत्र तत् । पदानन्तरं यत्पादोपादानमुचितं ततोऽन्यत्र
तदुपादानं यत्रेत्यर्थः । यथा—

'द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥'

इति शेषः । अत्र सर्वत्रेति । तथा ह्युद्देश्यप्रतिनिर्देशस्थले तावदेकरूपताप्रतीति-
र्विवक्षितैव । यशोऽधिगन्तुमित्यादावपि यशःप्रभृतेः फलत्वेनैकरूप्यमिष्टम्
महीभृत इत्यत्राप्यपत्यत्वेनैक्यं दृष्टान्तवशादिष्टम् । काचित्कीर्णेत्यत्राप्यशुभसूचकत्वे-

१. 'अंकलितेति । धनुर्भङ्गकुपिते भार्गवेऽभ्यागते श्रीरामचन्द्रस्योक्तिरियम् । मुनौ
भार्गवे रोषादभिगच्छत्यभ्यागते सति पाणिरर्थान्ममाभिनवाया नूतनाया धनुर्विद्याया दर्पस्य
क्षमाय योन्याय युद्धरूपाय कर्मणे च रभसाद्देगात्स्फुरति । नमस्यतया पादयोरुपसंग्रहणाय
च स्फुरतीत्यन्वयः । चदयेन तुल्यकालत्वाभिग्यक्तिः । कथंभूते मुनौ । अंकलितोऽपरिमि-
तस्तपस्तेजसो वीर्यस्य प्रभावस्य प्रथिमा महिमा यस्यैवंभूते । यशोनिधौ प्रतिष्ठिते । तेनै-
तत्त्वयादुत्कर्षाधिक्यम् । अवितथेन यथार्थेन मदेन दर्पेणाध्माते । प्रदीप्त इत्यर्थः । अत्र
तपसः प्रथमोद्दिष्टत्वेन तदुचितस्य पादोपसंग्रहणस्यापि प्राश्न्यमुचितम् । 'क्रमश्च देशसा-
मान्यात्' इति पाञ्चमिकन्यायादिति प्रक्रमभङ्गः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'द्वयमिति ।
पूर्वं व्याख्यातम् । अत्र त्वंपदार्थस्यैव शोच्यतायां समुच्चयविवक्षणात्त्वं चेति पाठक्रमो-
युक्तः । तदभावात्प्रक्रमत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्र लोकस्य चेति चकारस्वशब्दानन्तरं युक्तः । त्वंशब्दार्थस्यैव शोच्यतायां समुच्चयस्य द्योतनीयत्वात् । लोकपदार्थे समुच्चयाभावात् । अथापदस्यपदादस्य को भेदः । तत्र प्रतीत्यन्तरमत्रैव प्रतीतिः । किं तु विलम्बितेति केचित् । तत्र । 'कुटिला ताम्रच्छविः—' इत्युदाहृतेऽपदस्यपदे प्रतीत्यन्तराभावात् । वयं तु ब्रूमः—अव्यवधानेनैव यत्राभिमतप्रतीतिजननसामर्थ्यं तदेतस्य विषयः । अन्यः पुनरितरस्य । चादीनां चाव्यवहितपदार्थेष्वेव समुच्चयादिद्योतकता । यदुक्तं महिमभट्टेन—

‘अत एव व्यवहितैर्बुधा नेच्छन्ति चादिभिः ।

संबन्धं ते हि स्वां शक्तिमुपदधुरनन्तरे ॥’ इति ।

न च नजोऽप्यव्यवहितस्यैव तथात्वम् ! अतः ‘स्वजं न काचिद्विजही’ इत्यादिकमप्यक्रमभेदः स्यादिति वाच्यम् । ‘न खलु न खलु बाणः संनिपात्योऽयमस्मिन्’ इत्यादौ व्यवधानेऽपि प्रतीतिविशेषाभावात् । न चायं चादिपदेऽप्येव दोषः । किं त्वित्यमादिष्वपि । यथा—

‘शक्तिर्निस्त्रिशजेयं तव भुजयुगले नाथ दोषाकरश्री-

वक्त्रे पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टनी खड्गयष्टिः ।

आज्ञेयं सर्वगा ते प्रसरति पुरतः किं मया वृद्धया ते

प्रोच्येदेत्थं प्रकोपात्सितकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम् ॥’

नैकरूपत्वम् । तथा गाहन्तामित्यत्रापि तत्तत्क्रियाकर्तृत्वमेकरूपेणैव मृगयानिवृत्ति-प्रयुक्तत्वेन वाच्यम् । एवमकलितेति पद्येऽपि यथासंख्यन्यायेन पूर्वोक्तक्रमैकरूप्यमित्युक्तम् । तत्र गता यातेत्यादौ तुमुनादौ तादृशप्रतीतेः स्थगनं विलम्बितत्वम् । पुत्रवतोऽपीत्यादौ तूपघातोऽत्यन्ताभाव इति यथानुभवं द्रष्टव्यम् । स्वां शक्तिमिति । स्वार्थाभिधानसामर्थ्यरूपाम् । अनन्तरेऽव्यवहितपदार्थे उपदधुर्यवस्था-

१. ‘शक्तिरिति । यस्य राज्ञः सितकरश्चन्द्रस्तद्वत्सितया श्वेतया कीर्त्या प्रकोपादित्थं प्रोच्येदोक्तेव प्रयातं प्रकर्षेण यातम् । दूरं गतमित्यर्थः । अत्र कीर्तेः पत्नीत्वेनाध्यवसानं बोध्यम् । एवं शक्त्यादीनामप्यसत्रायावित्वेन । कीदृशुक्तेत्याकाङ्क्षायामाह—शक्तिरित्यादि । हे नाथ, इयं प्रत्यक्षा, निस्त्रिशः खड्ग एव निस्त्रिशः क्रूरस्तज्जन्मा शक्तिः सामर्थ्यमेव नायिका तव भुजयुगले प्रतिवसतीत्येतनेनान्वयः । असत्त्वं च क्रूरजायाः क्रूर-स्वभावत्वाद् । त्रिशतः पूरणस्त्रिशः स निर्गतो यस्मात्समुदायात्स निस्त्रिशः पुरुषसमुदायस्तज्जन्मा ऊनस्त्रिशत्पुरुषसमुदायजा । वैश्यापुत्रीति यावदित्यर्थः ।’ इति महेशः । तथा तव वक्त्रे दोषाकरस्य चन्द्रस्य श्रीरेव दोषनिधानभूता श्रीर्नायिका प्रतिवसति । तथा तव पार्श्वे एषा प्रत्यक्षा महाकुट्टनी महाच्छेदिकाव्यभिचारस्य महादूती खड्गयष्टिरेव नायिका प्रतिवसति । तथा सर्वगा सर्वत्राप्रतिवसति सर्वपुरुषगामिनी । वैश्येति यावत् । इयं ते आशारूपा नायिका पुरतो विलसति । वृद्धया समृद्धयेव जरत्या मया ते तव किं प्रयोजनमितीत्यमुक्तेति योज्यम् । अत्रापीत्थं प्रोच्येति क्रम उचितः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

अत्रेत्यं प्रोच्येवेति वाच्यम् । इत्थंशब्दस्याव्यवहितपरामर्शकत्वात् । पादत्रयस्य च परामर्शनीयत्वात् । एवं 'रुमं रागावृताङ्ग्या—' इत्यादावपि इति श्रीनियो-
गादिति वाच्यम् । इतेरपि तत्तुल्यत्वात् । दूषकताबीजं चोद्देश्यप्रतीतिविरह
इति नित्योऽयम् ।

अमतपरार्थममतः परार्थो द्वितीयोऽर्थो यस्य तत् । अमतत्वं च,

'ज्ञेयौ शृङ्गारबीभत्सौ तथा वीरभूयानकौ ।

रौद्राङ्गुतौ तथा हास्यकरुणौ वरिणौ मिथः ॥'

इत्याद्युक्तदिशा प्रकृतरसविरुद्धरसव्यञ्जकत्वम् । यथा—

'राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥'

अत्र प्रकृतस्य बीभत्सस्य विरोधी शृङ्गारः । तस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः ।
तादृशार्थोपस्थित्या रसापकर्षकतास्य दोषत्वबीजम् । अतो नित्योऽयं दोषः ।
वीरसे स्वात्मलामस्यैवाभावात् ।

अर्थदोषलक्षणान्याह—

अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ॥ ७ ॥

संदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ।

अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्तः ॥ ८ ॥

साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।

विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ॥ ९ ॥

पददोषलक्षणसूत्रस्यं दुष्टमिति पदं लिङ्गविपरिणामेन संबध्यते ।

तत्रापुष्टः पुष्टान्निष्ठः । पुष्टत्वं च विवक्षितार्थवाधप्रयोजकानुपादानत्वम् ।
तद्विरुद्धश्च द्विधा—अप्रयोजकत्वात्प्रयोजकत्वेऽप्यन्यलभ्यत्वाच्च । यमेनम्—

पयेयुः । तदन्वितस्वार्थबोधका इत्यर्थः । पुष्टत्वं चेति । यस्यार्थस्यानुपादाने
शब्देनाप्रतिपादने विवक्षितार्थस्य बाधोऽसिद्धिस्तत्त्वं पुष्टत्वमित्यर्थः । अन्यल-

१. 'रामेति । रघुवंशे श्रीरामहतायास्ताडकाया वर्णनमिदम् । मन्मथ इव रामो राममन्मथः
स एव रमयतीति रामो मन्मथस्तस्य दुःसहेन शरेण हृदये ताडिता सा निशाचरी राक्षसी
ताडकैव निशाभिसारिका जीवितेशो यम एव जीवितेशः प्राणेश्वर सपचारेण नायकस्तस्य
वसतिं जगामेत्यन्वयः । कीदृशी । गन्धवद्गुधिररूपं चन्दनमेव गन्धवद्रक्तचन्दनं तेनोक्षिता
सिक्ता । गन्धवत्त्वं च पूतनाधूमस्येव रुधिरस्यापि पापक्षयादित्याहुः । अत्र रूप्यमाणाना-
मप्रकृतार्थानां प्रकृतबीभत्सरसविरोधि शृङ्गारव्यञ्जकत्वादमतपरार्थत्वं दोष इति । दूषकता-
बीजं तु शृङ्गाररसव्यञ्जकैर्यदि बीभत्सः प्रत्यायनीयः स्यात्तदा कथं तस्य परिपुष्टिरिति
ध्येयम् ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘व्यर्थमाहुर्गतार्थं यद्यच्च स्थाभिप्रयोजनम्’ इत्यनेन भोजराजो व्यर्थमाह । अत एव प्रकाशकारोऽपि ‘अत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतीयमानमर्थं न बाधन्ते’ इत्येवाह । नत्वप्रयोजका एवेति । उदाहरणम्—

‘अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रमानन्दः ।

मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहासकृद्विर्जयति ॥’

अत्रातिवितते निरवलम्बे व्योभयविश्रामं गमनादितराप्रकाश्यकमलप्रकाशनाच्च रवेरुत्कर्षो विवक्षितः । अत्रातिविततत्वं गगनस्यार्थादेवावगम्यते अग्नेरिवौष्ण्यम् । सरणित्वं मरुदुल्लासितसौरभत्वं चाप्रयोजकमेवेत्युपुष्टा एतेऽर्थाः । नन्वेतेऽर्था अपुष्टा इति सिद्धं परं त्वतिविततेति पुनरुक्तः । गगनपदादेव तदुपस्थितेः । मरुदुल्लासितसौरभेति विरुद्धम् । विकासात्पूर्वं सौरभाभावेन तद्विशिष्टस्य सूर्येणाप्रकाश्यत्वादिति नायं पृथगिति चेत्, न । गगनपदं न विततत्वे शक्तम् । अथ लभ्यत्वे च न पुनरुक्तता । यदुक्तं भोजराजेन—‘काव्येतिहासादावर्थवृत्त्या लब्धस्य साक्षाद्गणनमपौनरुक्त्याय’ इति । नापि विरुद्धम् । सौरभस्योपलक्षणत्वात् । यद्वा चित्रहेतुपुरस्कारेण पूर्वभावाभिधानात् । अथाधिकपदादस्य को भेदः । अप्रयोजके प्रयोजनाभावकृतोऽपि भेदो न संभवति । अत्र कश्चित्—‘तत्र पदार्थान्वयसमकालं दुष्टत्वप्रतिभास इह तु तदनन्तरमिति विशेषः’ इति । तत्रातिसमीचीनम् । तथा नियमे प्रमाणाभावात् । एतावता च विशेषेण शब्ददोषत्वमेकस्यापरस्यार्थदोषत्वमिति विभागानुपपत्तेश्च । विरुद्धमतिकृदमतपरा-
र्थादौ शब्ददोषेऽन्वयप्रत्ययोत्तरमेव दुष्टत्वप्रतिभासात् । वयं तु पद्यामः—यत्र विवक्षित एवार्थोऽन्यथाभिधानेऽपि दुष्यति सोऽर्थदोषः । अन्यस्तु रसदोषभिन्नः शब्ददोष इति विवेकः । तथाच यत्राविवक्षितोऽप्यर्थः कथंचिदन्यततयाभिधी-
यते तत्राधिकपदत्वम् । तत्पदेन विनापि तन्निर्वाहात् । यत्र तु सोऽर्थो विवक्षित एव परं त्वप्रयोजकत्वान्यलभ्यत्वाभ्यां शब्देन नोपात्तुमर्हस्तत्रापुष्टत्वम् । ‘स्फटिकाकृति-’ इत्यत्र नाकृतिपदार्थं उपमानत्वेन विवक्षितः । तस्य नैर्मल्याभावात् । ‘यद्यपि च न कृतं नितम्बिनीनां’ इत्यत्रापि च रतस्य स्तनपतनावधित्वव्यतिरेक

भ्यत्वादिति । शब्देनानुक्तावप्यर्थगम्यत्वादित्यर्थः । अतएव उक्तापुष्टत्वनिर्वचना-
देव । चित्रेति । चित्रं हेतुकार्ययोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिः । तदेत्वभि-
प्रायेण कार्यस्य पूर्वाभावाभिधानादित्यर्थः । अप्रयोजके प्रयोजनशून्ये । प्रयोजनव-
त्यनन्यलभ्ये हि न प्रयोजनाभावः । अधिकपदे तु स इत्यस्तु भेदः । न त्वप्रयोजके ।

१. ‘वृत्तिकृत्’ क. २. ‘अतिविततेति । रविर्जयति । कीदृक् । अतिविततं विस्तृतं यद्गगनं तद्वर्षायां सरणौ मार्गे प्रसरणेन गमनागमनेन परिमुक्तस्त्यक्तो विश्रमानन्दो विश्रान्तिसुखं येन तथाभूतः । तथा मरुता उल्लासितं प्रकाशितं सौरभं यस्य तादृशस्य कमलानामाकरस्य हासकृत् । विकासकारीत्यर्थः । अत्रातिविततत्वसरणित्वमरुदुल्लासितसौरभत्वानामर्थानामनु-
पादानेऽपि प्रकृतार्थस्याक्षतेरुपुष्टार्थत्वम् ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

एवानुचितत्वेन विवक्षितो न तु तत्कृतिव्यतिरेकः । पूर्वार्धे तथैव क्रमात् । किं तु
छन्दोनुरोधादिना द्वयमपि कथंचिदन्वितस्त्वेनोपात्तमित्यधिकपदत्वम् । 'अतिवि-
स्तृत—' इत्यादौ त्वतिविततत्वादिकं वक्तुर्विवक्षितमेव । परं स्वर्थलभ्यत्वादिना
नोपादानार्हमित्यपुष्टम् । व्यक्तं च पूर्वस्य शब्ददोषत्वमुत्तरस्य चार्थदोषत्वमिति ।
दूषकताबीजं चाशक्त्युत्पन्नेन श्रोतुर्वैमुख्यम् । अतएव यमकादावदोषता ।
सुत्रालंकारान्तरारम्भेणाशक्त्यनुत्पन्नात् । कर्णावतंसादिपदे च विशेषकद्योतकतया
सदुपादानं नाशक्त्युच्चायकमित्यदुष्टत्वम् । अतएव विशेषणदानार्थं विशेष्यप्रयो-
गेऽपि दोषाभावः ।

कष्टः प्रतीतिक्लेशवान् । दुरुह इत्यर्थः । यथा—

‘सदा मध्ये यासामियममृतनिःस्पन्दसरसा

सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलम् ।

प्रसादं ता एता घनपरिचयाः केन महतां

महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः ॥’

अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यात्मकमार्गप्रवयसी भारती
चमत्कारं वहति ता गम्भीरकाव्ये घनपरिचिताः कथमितरकाव्यवत्प्रसन्ना
भवन्तु । तथा यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा नदी संबन्धं वहति ता
मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीत्यर्थो विवक्षितः । स च शब्दान्तरैरपि
क्लेशेनैव प्रतीयत इत्यर्थ एवायं दुष्टः । क्लिष्टत्वादिकं तु शब्ददोषः । घटनानन्त-
रेणार्थस्य सुखेनैव प्रतीतेः । सम्यक्प्रतीतिविरहश्च दूषकताबीजम् । अतो
नित्योऽयं दोषः ।

प्रयोजनाभावस्योभयत्र साम्यमिति भावः । व्यक्तं चेति । अविवक्षितार्थकत्वं

१. ‘सदेति । स्वकाव्यस्य गम्भीरचमत्कृतार्थशालितयातिस्फुरार्थकत्वाभावेऽपि दोषाभावं
समर्थयितुं कस्यचित्कवेरियमुक्तिः । ता एता घनपरिचया अत्यन्ताभ्यस्ता अर्थाद्गम्भीरकाव्ये
महतां कवीनां रुचयो विवक्षाः क्षुद्रकाव्य इव महाकाव्यव्योम्नि व्योमसदृशे महाकाव्ये केन
प्रकारेण प्रसादं यान्तु गच्छन्तु । सुव्यक्ता भवन्तित्यर्थः । कथंभूता रुचयः । स्फुरितो
विषयीकृतो मधुरः शृङ्गारादिरसो याभिस्तथाभूताः । तेन नीरसत्वपरिहारः । ताः का
इत्यपेक्षायामाह—सदेत्यादि । यासां कविरुचीनां मध्ये यद्गोचरीभूता अमृतनिःस्पन्दवत्सरसा
उद्दामा उद्भटशुणा बहुमार्गा वेदभ्यादिरीतित्रयवती इयं कवित्वरूपा सरस्वती परिमलं
चमत्कारं वहतीति प्रकृतोऽर्थः । अन्यस्तु यासां रुचीनामादित्यप्रभाणां मध्ये बहुमार्गा
त्रिपथगेयं गङ्गारूपा सरस्वती नदी परिमलं संबन्धं वहति । ता एता मेघपरिचिता
स्फुरितमधुररसाः । स्फुरितो दृष्टो मधुरो रम्यपदार्थो याभिस्तथाभूता वा महतां द्वादशादित्यानां
रुचयः प्रमाः केन प्रकारेण प्रसादं स्वच्छकान्तित्वं यान्तिवति । विशेषणद्वयमुक्तार्थम् ।
अमृतस्य जलस्य निःस्पन्देन प्रवाहेण सरसा दृश्येति वार्थः । नदीसामान्यवचनोऽपि सरस्वती-
शब्दः । अयं चार्थो दुरुहत्वात्कष्टः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

व्याहतः,

‘उत्कर्षो वापकर्षो वा प्राग्यस्यैव निगद्यते ।
तस्यैवाय उदन्यस्त्रेयाहतोऽर्थस्तदा भवेत् ॥’

इत्युपलक्षितविरुद्धत्ववान् । यथा—

‘जयति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिसधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।
मम तु यदि यं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥’

अत्र पूर्वाधे साधारणचन्द्रिकाचन्द्रकलाः स्वं प्रत्यसारतया प्रतिपादिताः ।
तेनैवोत्तराधे चन्द्रिकात्वमुत्कर्षायारोप्यत इति व्याघातः । दूषकतावीजं च
वाक्यार्थाप्रतीतिः । अयं नित्यो दोषः ।

पुनरुक्तः शब्देन प्रतिपन्नत्वे सति पुनस्तैनैव प्रतिपादितः । अर्थेन प्रतिपन्नस्य
प्रतिपादनेऽपुष्टत्वमुक्तम् । यत्तु प्रयोजनं विनेति विशेषणं तदयुक्तम् । एवं सत्य-
स्थानित्यदोषत्वं न स्यात् । प्रयोजनस्थले पुनरुक्तस्यैवाभावप्रसङ्गात् । स चायं
द्विधा—पदार्थवाक्यार्थभेदात् । तयोराद्यो यथा—

अरेरे अर्जुनार्जुन, सात्यके सात्यके, न युक्त ईदृशो मत्तातस्य सुतशोक-
भ्रान्त्या न्यस्तशस्त्रस्य दिवमुपगच्छतः केशाकर्षणरूपः परिभवः । अपि च,

‘कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मयैर्माद्विभ्रदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृष्टमेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥’

अत्रार्जुनार्जुनेति संबोध्य यैर्भवद्भिरित्यनेन परामृश्य तेषामित्यनेन परामर्शो-
दार्जुनस्यापि प्राप्तेः सभीमकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः । न च
प्राधान्यप्रतिपत्तये पुनरुपादानमित्यदोषता । संबोधनेनैव तल्लाभात् ।

१. ‘जगतीति । मालतीमाधवे माधवस्येयमुक्तिः । येऽन्ये नवेन्दुकलादलो भावाः प-
दार्था जगति मनो मदयन्ति हर्षयन्ति । अर्थादन्येषान् । ते ते सन्त्येव । एवकारेण स्वस्य
महोत्सवहेतवो न भवन्तीत्यनादरः प्रकाश्यते । कीदृशाः । जयिनः उत्कर्षशालिनः ।
तथा प्रकृत्यैव मधुरा रमणीयाः । तव तर्हि किं महोत्सवहेतुस्तत्राह—मम त्विति । मम
तु जन्मनि स एवैको महोत्सवो यदि यं मालती विलोचनयोश्चन्द्रिकारूपा लोके नयन-
विषयं याता । नयनगोचरतां प्राप्तेत्यर्थः । अत्र । पूर्वमसारतयोक्तायाश्चन्द्रिकाया माल-
त्यामारोपो व्याहतः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘कृतमिति । व्याख्यातमेतत् । अत्रा-
र्जुनार्जुनेति प्राक्संबोधनाद्यैर्भवद्भिरित्युक्त्वा तेषामिति परामर्शोदार्जुनस्यापि प्राप्तेः किरी-
टिपदार्थः पुनरुक्तः । अत्र केचित्तुदोक्तित्वेन परिहारमाहुः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

वाक्यार्थस्य पुनरुक्तत्वं यथा—

‘अस्त्रज्वालावल्लीदप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्त्रिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।
कर्णालं संभ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥’

अत्रालं संभ्रमेण, को भयस्यावकाश इत्यभिप्रायौ । न च वक्तु रौद्ररसावि-
ष्टत्वं समाधानमाशङ्कनीयम् । वीरस्यायुक्तकारित्वावर्णेनात् । दूषकताचीजं च
निष्प्रयोजनाभिधानेन श्रोतुर्वैमुख्यम् । अत एव प्रयोजनसंवेनादोषत्वादति-
त्योऽयं दोषः । केचित्तु—“अर्थप्राप्तस्यापि वचने पुनरुक्तता । तदुदाहरणम्—
‘अस्त्रज्वाला-’ इति । अप्रयोजकाभिधानमात्रस्थले ‘त्वपुष्टार्थत्वम्’ इत्याहुः ।

दुष्क्रमो दुष्टक्रमः । दुष्टत्वं च क्रमस्य लोकशास्त्रविरुद्धत्वम् । तत्रायं यथा—

‘भूपालरत्न निदैन्यप्रदानप्रथितोत्सव ।
विश्राणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥’

अत्र तुरङ्गमभूयिष्ठं प्रति मातङ्गं देहि तुरङ्गं वेति लौकिकक्रमः । गुरुदाना-
नक्तौ लघुदानौचित्यात् । वक्तुश्च यथास्थित एव क्रमो विवक्षित इत्यर्थदोषं
एवायम् । द्वितीयं तु—

‘कौराविक्रण खड्गं गामडलो मज्जिक्रण जेमिअ अ ।
णक्खत्तं तिहिवारे जोइसिअं पुच्छिउं चलिदो ॥’

हि शब्ददोष इति व्यक्तमेव । विवक्षितार्थकत्वे तु न पदं दुष्टं किं त्वर्थ एवाप्रयोज-
कत्वान्यलभ्यत्वाभ्यां तथेत्यपि व्यक्तमिति भावः । अत्रालमिति । तात इत्यादे-
स्त्वर्थलभ्यस्य कथनाच्च पौनरुक्त्यमित्याशयः । ‘चतुर्थपादार्थः’ इति वृत्तिप्रन्थो
मंतान्तरामिप्रायेणेति ध्वनयितुमाह—केचित्त्विति । अस्त्रज्वालेत्यादिनार्थप्राप्तस्य

१. ‘अस्त्रेति । वेणीसंवरणेऽश्वत्थाम्न इयमुक्तिः । अस्त्रज्वालाभिरवलीढं व्याप्तं प्रतिबलं
शत्रुसैन्यमेव जलधिस्तस्यान्तर्मध्ये और्वायमाणे वदवानलतुल्ये । सर्वधन्वीश्वराणां सक-
लधनुर्धरश्रेष्ठानां गुरावस्त्रिन्प्रसिद्धशौर्ये मम पितरि द्रोणे सेनानाथे सेनापतौ स्थिते सति
हे-कर्ण, संभ्रमेण भयेनालम् । हे कृप, समरं व्रज गच्छ । हे हार्दिक्य कृतवर्मन्, शङ्कां
प्राप्तं मुञ्च । चापमेव द्वितीयं यस्य चापैकसहाये ताते द्रोणे रणधुरं वहति सति भयस्य
कोऽवकाशः । अवसर इत्यर्थः । अत्र चतुर्थपादार्थः पुनरुक्तः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
२. ‘भूपालेति । कस्यचिदर्थिन उक्तिः । हे भूपालेषु रत्नभूत श्रेष्ठ, निर्गतं दैन्यं
यस्मात् । अर्थादर्थिनाम् । तथाविधे प्रकृष्टदाने प्रथितः ख्यात उत्सवो यस्य तथाभूत राजन्,
मे तुरङ्गमभ्यं विश्राणय देहि । मदालसं मातङ्गं वा विश्राणयेत्यनुपङ्गः । ‘रत्नं स्वजातिभे-
देऽपि’ इत्यमरः । अत्र तुरङ्गं मातङ्गं वेति क्रमो लोकविरुद्धः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
३. ‘कौराविक्रणेति । अयं क्रमो धर्मशास्त्रविरुद्धः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

नक्षत्रादिज्ञानपूर्वकं क्षौरस्य शास्त्रेण विधानात्तद्विरुद्धमिदम् । दूषकतावीजं च विरोधेनाप्रतीतिः सहृदयोद्देशो वेति । नित्य एवायम् ।

ग्राम्यो ग्रामसंभनः । अविदग्धोक्तिप्रतिपादितो रिरंसादिश्च । तदुक्तम्—

‘स ग्राम्योऽर्थो रिरंसादिः पामरैर्यत्र कथ्यते ।

वैदग्ध्यवक्त्रिमबलं हित्वैव वनितादिषु ॥’ इति ।

यथा—

‘स्वपिति यावदयं निकटे जनः स्वपिमि तावदहं किमपैति ते ।

तदपसंहर कूर्परमायतं त्वरितमूरुमुदञ्चय कुञ्चितम् ॥’

अत्र निकटे तावदहं स्वपिमि त्वविदग्धस्य रिरंसोक्तिः । एवमन्यत् । दूषकता चाश्लीलवत् । किं चैतादृशोक्तिकवलितो विभावादिरूपोऽर्थो न रसाय पर्याप्यते । भृष्टमिव बीजमङ्कुरायेति ।

संदिग्धः संदेहविषयः । तत्प्रयोजकरूपवानिति यावत् । यथा—

‘भौत्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणासुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥’

अत्र भूधरनितम्बानां कामिनीनितम्बानां वा सेव्यत्वं व्यञ्जनया प्रतिपादयितं द्वितीयेन संदिह्यते । प्रकरणाद्यभावात् । यत्तु ‘वक्तृविशेषसंदेहः’ इति व्याख्यानं सर्वमान्यानां तदुत्तानताविलसितम् । वक्तुः पदवाक्यार्थत्वाभावेन तत्संदेहस्यार्थदोषत्वाभावात् । अतएव वृत्तिकृता वक्तृविशेषनिश्चयः संदेहाभावप्रयोजकत्वेनोक्तः । तन्निश्चये एकतरनितम्बस्य सेव्यत्वनिर्णयेनासंदेहात् । वन्द्यामीत्यादौ द्वितीयासप्तम्यन्तत्वाभ्यां पद एव संदेहोऽत्र तु पदानामसंदिग्धत्वे सत्येव स इति पदसंदिग्धत्वाद्भेदः । दूषकतावीजं चोद्देश्यनिश्चयविरहः । यत्र तु संदेह एवोद्देश्यस्तत्रादोषत्वमेवेति ।

निहंतुर्निष्क्रान्तो हेतुर्यस्मात् । यथा—

‘गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि

प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।

तात इत्यादेर्वचनेऽपि पुनरुक्तमेव । यत्र त्वप्रयोजन एवार्थोऽभिधीयते तत्रैवापुष्टत्वम् । न तु सप्रयोजनस्यार्थप्राप्तस्याभिधान इत्यर्थः । अत्र च प्रकाशविरोध एवारुचिवीजम् । काराविजृणोति । ‘कारयित्वा क्षौरं ग्रामवृद्धो मङ्क्त्वा भुक्त्वा च ।

१. ‘स्वपितीति । नबोदां प्रति रन्तुमिच्छोः कस्यचिदुक्तिरियम् । अयं जनः सखीरूपो निकटे स्थितो यावत्स्वपिति तावदहं स्वपिमि । लक्षणया, रमामीत्यर्थः । ते किमपैति हीयते । तस्मात्कूर्परं जानुमपि सांप्रतमुञ्चितं यथा स्यात्तथा अपसंहर संकोचय । तथा कुञ्चितं संकुचितमूरुं त्वरितं शीघ्रमुदञ्चय प्रसारयेति । ‘अयि’ इति पाठे संबोधनम् । अयमर्थो ग्राम्यः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. व्याख्यातमिदं पञ्चमोद्धासे. ३. ‘प्रतिपादयिषितं’ ग. ४. ‘गृहीतमिति । द्रोणे इति शोकाविष्टस्याश्वत्थान्नः शखं संबोध्येयमुक्तिः । हे शख, येन मम पित्रा

परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकात् न भया-

द्विमोक्षये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥'

अत्र स्वशस्त्रत्यागे हेतुर्नोपात्तः । ननु तं विनाप्रतीतेः पर्यवसानं न वा । आद्ये दोषभावोऽन्ये साकाङ्क्षसंकर इति । अत्र कश्चित्—'उपात्तस्य परेणान्वये साकाङ्क्षत्वमनुपादाने निर्हेतुत्वमिति विशेषः' इति । तत्र । साकाङ्क्षोदाहरणे उपेक्षितुमित्याकाङ्क्षतीत्यनेनानुपात्तसाकाङ्क्षताया एव वृत्तौ प्रदर्शनात् । तस्मादेतत्तद्विषयापेक्षतया द्वयोर्भेद इत्येव ज्यायः । यद्वात्राप्रतीतिमात्रं तत्र तु विरुद्धा प्रतीतिः । स्त्रीरत्न एवामर्षप्रतीतेरिति विशेषः । दुष्टिवीजं चोद्देश्यप्रतीतिविरहः । अत एव प्रसिद्धावनुपादानेऽपि न दोषः ।

प्रसिद्धिविरुद्धो लोकस्य कवेर्वा यत्रार्थे न प्रसिद्धिः । यथा—

'इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने

यदेतस्मिन्हेनः कटकमिति धत्से खलु धियम् ।

इदं तद्दुःसाधाक्रमणपरमाद्यं स्मृतिमुवा

तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥'

अत्र कामस्य चक्रं लोके कविमार्गे वा न प्रसिद्धमिति प्रसिद्धिविरुद्धः । यत्र तु लोकस्य कवेश्व प्रसिद्धोर्विशेषस्तत्र कविप्रसिद्धेर्बलवत्त्वम् । तथाच लोकविरुद्धेऽपि कवीनां यथा यत्र समयस्तत्र न दोषः । यथा—

नक्षत्रं तिथिवारौ ज्यौतिषिकं प्रष्टुं चलितः ॥' [इति च्छाया] । रिरंसोक्ती रमणेच्छाकथनम् । स्वपिमीलस्योपगमनार्थत्वात् । उपात्तस्येति । अयमर्थः—'स्त्रीरत्नं चेत्यादौ स्त्रीरत्नेऽमर्षस्यायोगात्परस्येतत्साकाङ्क्षता स्त्रीरत्नस्य । तच्चोपात्तमप्युत्कर्ष चेत्यनेनान्वितत्वाच्च स्त्रीरत्नेनान्वययोग्यमिति तत्र साकाङ्क्षत्वदोषः । अनुपात्तेन हेतुना साकाङ्क्षत्वे निर्हेतुत्वमिति । प्रसिद्धाविति । 'चन्द्रं गता पद्मगुणान् भुङ्क्ते' इत्यादौ

नोचितमपि ब्राह्मणजालानुचितमपि त्वं रुपदरूपशत्रोः परिभवमयाद्गहीतमासीः । यस्य प्रभावाच्चव कश्चिन्न विषयो नाभूत् । अपि तु सर्वोऽपीन्द्रादिस्त्वत्पातविषयोऽभूत् । तेन मत्पित्रा सुतस्य मम मिथ्यामरणश्रवणजाच्छोकात्त्वं परित्यक्तमसि । न तु भयात्यक्तम् । अहमपि त्वां विमोक्षये यतः अतो भवते स्वस्तीत्यर्थः । यतो यत्र भवते स्वस्ति तत्र विमोक्षये इति वा । अत्र स्वस्य शस्त्रत्यागे हेतुर्नोपात्त इति निर्हेतुत्वम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'इदं त इति । कमलानामातङ्को भयं यस्मात्तादृशं वदनं यस्यास्तथाभूते हे सुन्दरि । अनेन वदनस्य चन्द्रत्वं सूचितम् । एतस्मिन्करस्थिते हेनः कटकं कङ्कणमिति-यद्विषयं धत्से धारयसि इदं ते केन भ्रान्तप्रतारकेणोक्तं कथयेति संबन्धः । तर्हि किमेतदेत्याकाङ्क्षायामाह—इदमिति । इदं तत्प्रसिद्धं दुःसाधानां जितेन्द्रियाणामाक्रमणं वशीकारो यस्मात्तथाभूतं परमाद्यं चक्रं स्मृतिमुवा कामेन प्रीत्या तव करकमलमूले हस्ते विनिहितम् । अत्र चक्रस्य कामाद्यध्वनमप्रसिद्धम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘सुसितवसनालंकाराणां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा
पतिगृहमगान्मुक्ताशङ्का क नासि शुभप्रदः ॥’

अत्र कीर्तेर्मूर्तत्वं ज्योत्स्नावत्प्रकाशता च लोकविरुद्धे अपि कविसमयसिद्धे
इत्यदोषः । एवमकीर्त्यादेर्मालिन्यादौ द्रष्टव्यम् । यत्तु—

‘उपपरिसरं गोदावर्याः परित्यजताध्वगाः
सरणिमपरो मार्गस्तावद्वज्रिरवेक्ष्यताम् ।
इह हि विहितो रक्ताशोकः कयापि हताशया
चरणनलिनन्यासोदञ्जलवाङ्मुरकञ्चुकः ॥’

इति कविसमयसिद्धोदाहरणं तदयुक्तम् । चरणन्यासेनाशोकाङ्कुरस्य कवीनाम-
प्यसंमतेः । पुष्पोद्गम एव तेषां समयात् । दूषकतावीजं च विरोधादर्थप्रतीति-
रिति । उल्पातादिना तत्प्रतीतावदोषः ।

विद्याविरुद्धः शास्त्रेण विरोधवान् । स चायं शास्त्रभेदाद्विद्यते । तत्र धर्मशा-
स्त्रविरुद्धो यथा—

‘सैदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः ।
नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च मृणोति च ॥’

१. ‘सुसितेति । राजानं प्रति कवेरुक्तिः । हे राजन्, सुदृशि शोभननयनायां कस्यांचन
नायिकायां कदाचन कस्मिंश्चिदवसरे कौमुदीमहसि चन्द्रिकोद्भूते स्वैरं शङ्करादित्येन
स्वच्छन्दं यान्त्याम् । ज्योत्स्नाभिसारं कुर्वत्यामित्यर्थः । अतएव सुसिता अतिश्रुता वसना-
लंकारा वस्त्रसहिता अलंकारा यस्यास्तथाभूतायां सत्यां विभुश्चन्द्रोऽस्तंगतोऽभूत् । तदनु
तदनन्तरं केनापि भवतः कीर्तिरगीयत गीता । येन कीर्तिगानेन तज्ज्योत्स्नाप्रकाशा-
त्ताभिसारिका मुक्ता आशङ्का श्वेताभरणैकदृश्यत्वभयं यया तथाभूता सती पतिगृहम-
गात् । अतस्त्वं क कसिन्देशेऽवसरे वा शुभप्रदो नासि न भवसि । अपि तु सर्वत्रेत्यर्थः ।
अत्र कीर्तेर्ज्योत्स्नावत्प्रकाशनं कविसंप्रदायप्रसिद्धमित्यदोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.
२. ‘उपेति । अशोककलिकादर्शनमूर्च्छितस्य गृहमगच्छतः पथिकस्य तेनैव पथा जिग-
मिषूनन्यान्प्रतीयमुक्तिः । भो अध्वगाः, गोदावर्या उपपरिसरं पर्यन्तभूतमीपे सरणिं मार्गं
परित्यजत । भवद्विस्तावदपरो मार्गोऽवेक्ष्यतां दृश्यताम् । तावदिति यावदशोकोऽङ्कुरितः ।
कृत इत्यत्राह—हि यस्मादिह सरणौ कयापि हताशया वनितया रक्ताशोकश्चरणनलिनस्य
चरणकमलस्य न्यासेनाघातेनोदञ्जन्त उदञ्जन्तो नवाङ्कुरा एव कञ्चुकं सर्वाङ्गव्यापितया
यस्य तथाभूतो विहितः कृतः । हताशयेत्याशाविधातकतया रोधोक्तिः । अत्र पादाघातेना-
शोकस्य पुष्पोद्गम एव कविसमयो न त्वङ्कुरोद्गम इति नैतत्कविप्रसिद्धेरुदाहरणम् ।’ इत्युदा-
हरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘सदेति । निगदव्याख्यातम् । अत्र निमित्तं विना रात्रौ स्नात्वा
धर्मशास्त्रविरुद्धम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

ग्रहोपरागादिकं विना रात्रौ खानं धर्मशास्त्रेण प्रतिषिद्धमिति तद्विरुद्धोऽय-
मर्थः । अर्थशास्त्रविरुद्धो यथा—

‘अनन्यसदृशं बाह्योर्बलं यस्य विलोक्यते ।
पाङ्गुण्यानुसृतिस्तस्य सत्यं स्यान्निष्प्रयोजना ॥’

अत्र महाबलस्यापि संध्यादिपाङ्गुणानुसरणमर्थशास्त्रेण विहितमिति तद्विरोधः ।
कामशास्त्रविरुद्धो यथा—

‘विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गदमङ्गना ।
बभार कान्तेन कृतां करजोल्लेखमालिकाम् ॥’

अत्र केयूरपदे नखक्षतं कामशास्त्रे विरुद्धम् । बाहुमूलावयवविशेषे तस्य
लिधानात् । अर्थतः शेषेषु प्रतिषेधात् । योगशास्त्रविरुद्धो यथा—

‘अष्टाङ्गयोगपरिशीलनकीलनेन
दुःसाधसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे ।
आसादयन्नभिमतमधुना विवेक-
ख्यातिं समाधिधनमौलिमणिर्विमुक्तः ॥’

अत्र मुक्तिसमीपस्थमसंप्रज्ञातयोगमनपेक्ष्यैव मोक्षो योगशास्त्रे विरुद्धः ।
विवेकख्यातिः प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वज्ञानरूपा । ततो वितर्कविचाराद्यनुसारिरूपः
संप्रज्ञातयोगः । पश्चात्पुरुषमात्रावलम्बनरूपोऽसंप्रज्ञातयोगः । ततो मुक्तिः ।
न तु विवेकख्यातिमात्रत एवेति हि योगशास्त्रम् । एवं तुरगादिशास्त्रविरोधोऽ-
प्यूहनीयः । अभिमतप्रतीतिविरहो दूषकताबीजम् ।

१. ‘अनन्येति । यस्य बाह्योर्भुजयोरनन्यसदृशमनुपमं बलं समीक्ष्यते तस्य सा प्रसिद्धा
पाङ्गुण्यानुसृतिः संधिविग्रहयानासनद्वैधसंश्रयाख्यपाङ्गुणानुसरणं निष्प्रयोजनेति सत्यमित्य-
न्वयः । पाङ्गुण्यमिति स्वार्थे ष्यञ् । अयमर्थो नीतिशास्त्रविरुद्धः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.
२. ‘विधयेति । अङ्गना केयूरं प्रसिद्धमङ्गदं दूरे विधाय अनङ्गाङ्गदरूपां कान्तेन कृतां
करजानां नखानामुल्लेखानां क्षतानां मालिकां पङ्क्तिं बभार धृतवतीत्यन्वयः । अनङ्गाङ्गदमि-
त्यनङ्गायाङ्गप्रदमेवानङ्गसंबन्धि बाहुभूषणमिति श्लेषार्थः । ‘अनङ्गाङ्गणम्’ इति वा पाठः ।
तत्रापि केयूरविशेषणत्वमिति केचित् । अत्र केयूरस्थाने नखक्षतं कामशास्त्रविरुद्धम् । ‘नख-
क्षतस्य स्थानानि कक्षौ वक्षस्तथा गलः । पार्श्वौ जघनमूरू च स्तनगण्डललाटिकाः ॥’ इति
वात्स्यायनोक्तस्थानभिन्नत्वात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. अष्टाङ्गेति । यमनियमासन-
प्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपाण्यष्टावङ्गानि यस्य तथाभूतस्य योगस्य परिशी-
लनेन यत्कीलनं स्थिरीकरणं तेन दुःसाधाया दुष्प्रापायाः सिद्धेर्मुक्तिरूपायाः सविधं निक-
टस्थं पुरुषमात्रविश्रान्तमनोवृत्तिरूपमसंप्रज्ञातयोगं दूरे विदधत् तमनपेक्ष्यैवाभिमतं कार्य-
समर्थं विवेकख्यातिं प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञानरूपमासादयन्नप्राप्तुवन्सन्समाधिधनानां योगिनां
मौलिमणिः श्रेष्ठः कश्चिदधुना ‘विमुक्तः’ इत्यन्वयः । दुःसाधसिद्धयोऽणिमाद्याः । तत्संनिध्यं
वर्जयन्नित्यर्थं इति केचित् । अत्र विवेकख्यात्यनन्तरं संप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोगावनपेक्ष्य मुक्ति-
कथनं योगशास्त्रविरुद्धम् । वितर्कविचाराद्यनुसारी संप्रज्ञातयोगः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अनवीकृतो भङ्गेरूपेण यत्नवत्वं तत्र प्रापितः । एकमङ्गलिर्दिष्टानेकार्थं
इत्यर्थः । यथा—

‘प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुष्कृतः किं
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
संमानिताः प्रणयिनो विभवेस्ततः किं
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥’

अत्र सर्वेष्वर्थेषु ‘ततः किम्’ इत्येकैव मङ्गलिः । अर्थात् कथितपद एवान्तर्ग-
विष्यतीति चेत् । पर्यायान्तरप्रयोगे भङ्गेरूपरूपतायामसांक्रयात् । अयं नवीकृतं
कीदृक् ।

‘यदि दहल्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥’

इतीदृक् । अत्र हि सतामविषादिता स्वाभाविकीति नाश्चर्याय । यथानलादेर्दाहक-
त्वादीति विवक्षितम् । तत्र च ततः किमित्यादिना किमद्भुतमित्यादि नवीकृतम् ।
पारुष्येणाशक्तिप्रकाशनेन वा सहृदयोद्देजकत्वं दूषकताबीजमिति नित्योऽयम् ।

सनियमादिभिश्चतुर्भिः परिवृत्तपदान्वयात्सलियमपरिवृत्तादिचतुष्टयं लभ्यते ।
परिवृत्तिश्च सनियमानियमयोर्विशेषाविशेषयोश्च । अविशेषः सामान्यम् । तत्र
सलियमपरिवृत्तः । सनियमत्वेन वक्तुमुचितोऽनियमत्वेनोक्तः । न च न्यूनपद-
त्वेऽनभिहितवाच्यत्वे वानुप्रवेशः । तादृशेऽर्थे विवक्षिते तयोरवकाशात् । अवि-

निधि पद्मसंकोचादिहेतुप्रतिपादित्यर्थः । भङ्गेरूपरूपतायामिति । यथा वक्ष्य-
माणे ‘यदि दहल्यनलोऽत्र किमद्भुतम्’ इत्यत्र ‘यदि च गौरवमद्रिषु किं चित्रम्’
इति पर्यायभेदेऽपि भङ्गेरूपत्वादित्यनवीकृतत्वमेवेति ज्ञेयम् । अत एवेति ।
अविवक्षितत्वादित्यर्थः । विवक्षितस्य हि शब्देनाप्रतिपादने शब्ददोषत्वमिति भावः ।

१. ‘प्राप्ता इति । शान्तस्य भर्तृहरेरियमुक्तिः । सकलकामदुष्काः सकलकामदापिन्यः
श्रियः संपदः प्राप्तास्ततस्तेन किं कः पुन्यार्थः । मुक्तिं विना कृतकृत्यताया अभावादिति
भावः । एवमग्रेऽपि । विद्विषतां शत्रूणां शिरसि पदं दत्तम् । तेषामाक्रमणं कृतमिति यावत् ।
प्रणयिनो मित्राणां । विभवैः समृद्धिभिः । तनुभृतां शरीरेणां तनुभिः शरीरैः कल्पं व्याप्य
स्थितं जीवितं ततोऽपि किमित्यर्थः । अत्र ततः किं ततः किमिति पुनस्त्वया अनवीकृतत्वम् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘यदीति । सतामविषादिता प्रकृतिरेव नाश्चर्यकारी ।
अत्रोपमानभूतं वाक्यार्थत्रयमुपन्यस्यति—यदीत्यादिना । एवं च यथानलो वह्निर्यदि दहति
अत्रार्थे किमद्भुतमाश्चर्यम् । न किमपीत्यर्थः । यदि चाद्रिषु पर्वतेषु गौरवम् । अस्तीति शेषः ।
ततः किम् । तदपि नाद्भुतमित्यर्थः । महोदधेरम्बु सदैव लवणं क्षारमतस्तदपि नाद्भुतम् ।
तथा सतामविषादिता प्रकृतिरेवेत्यर्थपर्यवसानं बोध्यम् । अत्रैक एवाश्चर्याभावो भङ्गिभेदेनोक्त
इति । नवीकृतत्वसत्त्वाच्च दोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

वक्षिते त्वेतत्प्रसरति । अत एवायमर्थदोषः । विवक्षितमात्रस्य पदान्तरेणाप्यु-
पस्थितौ तस्य तादवस्थात् । एवमितरेष्वप्युक्तम् । यत्तु—‘अर्थत्वेन विशेषणं
समाधानम्’ इति, तन्न । न्यूनपदादिषु त्रिषु त्रयाणां संकरप्रसङ्गात् । चण्डी-
दासस्तु—‘शब्दोच्चारणानन्तरमेव यस्य प्रतिभासः स शब्ददोषः, यस्य त्वर्थ-
प्रत्ययानन्तरं सोऽर्थदोषः । अस्य त्वर्थप्रत्ययानन्तरमेवेत्यसावर्थदोषः, अत
एवानभिहितवाच्यान्निघते’ इत्याह । तच्चायुक्तम् । बहुषु स्थानेषु व्यभिचारात् ।
शब्दार्थविभागस्यासंगतत्वात् । उदाहरणम्—

‘यत्रानुलिखिताख्यमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधे-

रुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यङ्कारकोटिः परा ।

याताः प्राणभृतां मनोरथगतीरुल्लङ्घय यत्संपद-

स्तस्याभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मस्त्वमेवोचितम् ॥’

विवक्षितमात्रस्येति । यावानर्थो विवक्षितस्तावन्मात्रस्यानियमरूपस्य पदान्तरेण
नियमवाचिमात्रादिपदभिन्नेनाभासमणीकृताश्मस्त्वित्यादिनोपस्थितौ तस्य परिवृत्तत्वरू-
पाथदोषस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः । **न्यूनपदादिष्विति ।** न्यूनपदाधिकपदानभिहि-
तवाच्येषु त्रिष्वित्यर्थः । त्रयाणां सनियमपरिवृत्तानियमपरिवृत्तविशेषपरिवृत्तानाम् ।
तत्र हि प्रथमस्य न्यूनपदेन संकरः । द्वितीयस्याधिकपदेन । तृतीयस्यानभिहितवाच्ये-
नेति । तथा हि सनियमपरिवृत्ते नियमवाचिपदानुपादानान्यूनपदत्वम् । अनियमपरे-
वृत्ते नियमवाचकस्याधिकस्योपादानादधिकपदत्वम् । विशेषपरिवृत्ते त्ववश्यवाच्यस्या-
नुक्तेरनभिहितवाच्यस्य सविशेषस्यानुक्तेरनभिहितवाच्यत्वमिति । न चाविशेषपरिवृत्ते-
ऽप्येतदिति शङ्क्यम् । तत्रानपेक्षितस्य विशेषस्य कथनेऽप्यपेक्षितानुक्त्वभावात् । अयं
त्विति । सनियमपरिवृत्त इत्यर्थः । अनभिहितवाच्यस्तु कमपराधलवमित्यादौ
शब्दश्रवणानन्तरमेव प्रतिभासत इति ततो भेद इत्यर्थः । बहुष्विति । अपदस्थ-

१. ‘यत्रेति । तस्य मणेश्चिन्तामणेरभासेनेषत्कान्तिमात्रेणामणय एव मणित्वेन कल्पिता
येऽश्मानः पाषाणास्तेषु मध्येऽश्मत्वं पाषाणत्वमेवोचितं न तु मणित्वम् । चिन्तामणेरभासेन
साधारणमणिगणनायां गणनमनुव्रितमित्यर्थः । यस्य कस्येत्यपेक्षायामाह—यत्र चिन्तामणौ
सति एतत्सकलं विधेर्निर्माणं सृष्टिः न उल्लिखिता निर्दिष्टा आख्या नाम यस्य तथाभूतम् ।
भवतीति शेषः । प्रयोजनाभावेन नामाग्रहणात् । ‘अनुलिखितार्थ’ इति पाठे अनुलिखितोऽनि-
र्दिष्टोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् । अप्रयोजकमित्यर्थः । अथवा यत्र यद्विषयकं विधेर्निर्माणम-
निर्वचनीयप्रयोजनमित्यर्थः । तथा यत्र मणावुत्कर्षस्य प्रतियोगिनोऽवधेः कस्यचित्कल्पनमपि
परा न्यङ्कारस्यावशायाः कोटिः । सर्वोत्कृष्टतया यत्किंचित्ररूपितोत्कर्षकथनस्यापकर्षहेतुत्वात् ।
‘रुत्कर्षप्रतियोगिनः प्रतिसंबन्धिनः । सृष्टशस्येत्यर्थः । कल्पनं कथनं परा न्यङ्कारकोटिः ।
निरूपमत्वहानेः’ इति केचित् । तथा यस्य मणेः संपदः प्राणभृतां प्राणिनां मनोरथगतीरुल्लं-
घ्यातिक्रम्य याताः । मनोरथस्याप्यगोचरा इत्यर्थः । अवान्योक्तावाभासमात्रेणेति वाच्यम् ।
अन्यथा निन्दनीयानां मणीनां गुणान्तरव्यवच्छेदाप्रतीतिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

अत्रान्यापदेशे आभासमात्रेण मणीकृतेष्विति वाच्यम् । गुणान्तरव्यावर्त-
नेन निन्दातिशयप्रतीतेः । अनियमे तु न निन्दनीयानां गुणान्तरव्यवच्छेदप्र-
त्ययः । तस्मात् 'छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्यादमतैवोचिता' इति पठ-
नीयम् । अव्युत्पत्त्युत्पत्त्यनेनैव वैमुख्याधायकत्वमेव दुष्टिबीजम् । नित्यदोषोऽयम् ।

अनियमपरिवृत्तो यथा—

‘वक्राम्भोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते

बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः ।

बाहिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चन्त्यभीक्ष्णं

स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन्कथमवनिपते तेऽम्बुपानाभिलाषः ॥’

अत्र शोण एवेति नियमो न वाच्यः । वैयर्थ्यात् । प्रत्युतान्यजलाशयाना-
त्मकप्रतीतौ पिपासानौचित्यातिशयाप्रतीतेः । अधिकपदभेदो दूषकताबीजं च
पूर्ववत् । विशेषपरिवृत्तो यथा—

‘इयामां श्यामलिमानमानयत भोः सान्द्रैर्मैषीकूर्चकै-

र्मैत्रं तन्मथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां श्रियम् ।

पदसमासामतपरार्थादिवाक्यदोषसार्थप्रत्ययं विना प्रतिभासाभावेन शब्ददोषत्वस्यो-
क्तनियमव्यभिचारादित्यर्थः । पूर्ववदिति । अनधिकार्थविवक्षायामधिकपदत्वं
दोषः । तदविवक्षायामयमर्थदोष इत्यर्थः । एवकारस्य द्योतकत्वाच्चाधिकपदत्वमि-

१. ‘वक्राम्भोजमिति । मृगयायां पिपासुं राजानं प्रति कवेरियमुक्तिः । हे अवनि-
पते, ते तवान्तः स्वच्छे सत्त्वगुणप्रधान एव स्वच्छे निर्मले मानसेऽन्तःकरण एव मानसे
सरसि सत्यभीक्ष्णं पुनः पुनरम्बुपानस्याभिलाषः कथम् । भवतीति शेषः । जलाधार-
तया तव पिपासानुचितेति भावः । अनौचित्यातिशयं प्रतिपादयितुमाह—वक्रेत्यादि । ते
इत्येतन्मिहापि संबध्यते । तव वक्राम्भोजं सरस्वती भारत्येव नदीविशेषः सदाधिवसति ।
ते तवाधरः शोणो रक्त एव शोणो नद एव । ते दक्षिणो दक्षिणदिगवस्थ एव वामेत्तरो बाहु-
मुद्रया राजचिह्नभूतया सहित एव समुद्रो जलधिः । कीदृशः । काकुत्स्थस्य रामस्य वीर्य-
स्मृतेः करणे पटुः समर्थः । तद्बाहुसादृश्यात् । एवं समुद्रोऽपि बन्धनात्तथाभूतः । एता
बाहिन्यः सेना एव नद्यो भवतः पार्श्वे क्षणमपि नैव मुञ्चन्ति । अत्र शोण एवेत्यवधारणमनु-
चितम् । अन्यजलाशयव्यावृत्तेः पिपासानौचित्यातिशयप्रतिकूलत्वात् । इत्युदाहरणचन्द्रिका-
संक्षेपः । २. ‘श्यामामिति । विद्वशालभजिकायां मृगाङ्गावलीवियोगातुरस्य राशो विद्याधर-
मल्लदेवस्येयमुक्तिः । भो इत्याकाशे संबोधनम् । भो जनाः, सान्द्रैर्मैषीणां कूर्चकैस्तू-
लिकाभिः । चूर्णैरिति महेशः । श्यामां रार्थि चन्द्रिकाधवलां श्यामलिमानं श्यामलता-
मानयत प्रापयतेत्यर्थः । अथेति विकल्पे । मन्त्रमथवा तन्त्रं वैद्यकादिशास्त्रं प्रयुज्य ।
तदुक्तौषधप्रयोगं कृत्वेत्यर्थः । तन्त्रमौषधमित्यन्ये । श्वेतानामुत्पलानां श्रियं शोभां हरत
नाशयत । ‘रुचं’ इति पाठे दीप्तिम् । चन्द्रं च शिलापट्टके कृत्वा निधाय क्षणात्क्षणश-
श्चूर्णयत । येनैवविधकरणेनाहं तस्या मृगाङ्गावल्या वक्रमुद्रया वदनरूपचिह्नेनाङ्किता दक्ष

चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके
येन द्रष्टुमहं क्षमे दशदिशस्तद्वक्रमुद्राङ्किताः ॥'

अत्र ज्योत्स्नीमिति रात्रिविशेषो वाच्यः । अपरविशेषस्य स्वत एव श्याम-
त्वात्तत्राकाङ्क्षाविरहात् । इदमेवात्र दूषकताबीजम् । अन्यत्र विरोधादिकमपि
दुष्टिबीजं द्रष्टव्यम् । विशेषनियामकप्रकरणादिसत्त्वे त्वदोषत्वम् । सामान्यप-
रिवृत्तो यथा—

‘कल्लोलवेष्टितदृष्टत्परूपप्रहारै

रत्नान्यमूनि मकरालय मावमंस्थाः ।

किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम

याञ्चाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥’

अत्र कौस्तुभेनेति विशेषतो रत्नवचनं नोचितम् । कौस्तुभमात्रस्योपकार-
कत्वेनान्यावमानने निषेधायोगात् । ‘एकेन किं न भवतो विहितः स नाम’
इति पाठे तु भेदानवगमाद्विवक्षितनिर्वाहः । तदनिर्वाहादिकं च दूषकताबीजमिति
नित्य एवायम् ।

साकाङ्क्षः सहाकाङ्क्षया वर्तते । इतरपदार्थान्वयाय विशेषणसाकाङ्क्ष इत्यर्थः ।
निर्हेतुभेदस्तु तदवसर एवोक्तः । उदाहरणम्—

‘अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभो प्रत्युत

द्रुह्यन्दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तथा कन्यया ।

त्यप्याहुः । अन्यत्रेति । ‘संतानं कीर्तिमातनुते’ इत्यादावसत्संताने कीर्तिजनकवि-

दिशो द्रष्टुं क्षमे समर्थो भवामि । भावनोपनीतं तन्मुखं दशमुखं दिक्षु पश्यतश्चन्द्रिकादि-
भिरुद्दीपकतया संतापकैः क्रियमाणं प्रतिबन्धमुक्तरीत्या तदपनयनेनापहरतेत्यर्थः । अत्र
ज्योत्स्नीरूपरात्रिविशेषस्य विवक्षितत्वाद्विशेषत एव ज्योत्स्नीमित्यभिधातुमुचितम् । अन्यथा
विशेषस्य प्रतीतौ विलम्बापत्तेः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

२. ‘कल्लोलेति । हे मकराणामालय समुद्र, कल्लोलैस्तरङ्गैर्वेष्टितानां चालितानां दुषदां पापा-
णानां परुषैः कठोरैः प्रहारैरमूनि स्वाश्रितानि रत्नानि मावमंस्थाः मावशासीः । कुत इत्यपेक्षा-
यामाह—किमिति । भवतः कौस्तुभाख्येन रत्नेन पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णोऽपि याञ्चार्थं प्रसारितः
करो येन तथाभूतः किं नाम न विहितः । अपि तु विहित एवेत्यर्थः । तथा चैकेन रत्नेनैवंवि-
द्योत्कर्षलाभादन्येषामपि रत्नानामवमाननं नोचितमित्यर्थो विवक्षितः । स च कौस्तुभेनेति
विशेषतोऽभिधाने न निर्वहति । कौस्तुभस्योपकारकत्वेऽप्यन्यरत्नासामान्यावमानननिषे-
धायोगात् । कौस्तुभस्य रत्नसामान्यान्तर्गतत्वेनाप्रतीतेः । ‘एकेन किं न’ इति पाठे तु
तथाभतीतेर्न दोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘अर्थित्वे इति । सीताप्राप्तौ निराशस्य
रावणदूतस्य शौष्कलस्येयमुक्तिः । अर्थित्वे मत्प्रेषणाद्याचकत्वे प्रकटीकृतेऽपि प्रभो रावणस्य
फलप्राप्तिः सीतालाभो नास्ति । प्रत्युत विपरीतं द्रुह्यन् सुकेतुताडकादिवधेन द्रोहकारी
विरुद्धं चरितं यज्ञादिरक्षणरूपं यस्य तथाभूतो दाशरथिस्तथा प्रार्थ्यमानया कन्यया

उत्कर्षं च परस्य मानयशसोर्विसंसनं चारमनः

खीरलं च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते ॥'

अत्र खीरलमित्यस्यार्थं उपेक्षितुमित्यस्यार्थमाकाङ्क्षति । अन्यथा कथं मृष्यत इत्यनेनामर्पाथकेनान्वयाप्रसङ्गः । नहि खीरलं एवामर्पः किं तु तदुपेक्षायाम् । न च परस्येत्येतदन्तर्भाष्यं तदन्तयोऽस्त्विति वाच्यम् । तस्य जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् । न चाभवन्मतयोगसंकरः । वक्तृविवक्षितयोगस्यात्र सत्त्वात् । परं तु विवक्षित एवार्थः साकाङ्क्षतया दुष्टः । अत एव न न्यूनपदत्वान्तर्भावः । दूषकताबीजं चाभिधानापर्यवसानम् । अतो नित्य एवायम् । कश्चित्तु—'खीरलस्य कथं मृष्यत इत्यनेनाकाङ्क्षा । तदन्वयश्च परस्येत्यन्तर्भाष्यं संभवति । तच्च जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षमिति दूषणार्थः । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वेनोपस्थितत्वे सत्यपर्यवसितार्थान्वयत्वं च लक्षणमतोऽभवन्मतयोगाद्भेदः । तत्रान्वयप्रयोजकरूपेणानुपस्थितेः । 'समासपुनरात्ते विशेषणस्यापर्यवसानमिह तु विशेष्यस्येति ततो भेदः' इत्याह । तद्वृत्तिविरोधादिप्रसक्तम् ।

अपद्युक्तः अपदेऽस्थाने युक्तः । यत्र तद्योगे प्रकृतविरुद्धप्रतीतिः । उदाहरणम्—

'आज्ञा शक्रविश्वामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं

भक्तिर्भूतपती पिनाकिनि पदं लङ्घेति दिव्या पुरी ।

उत्पत्तिर्दुहिणान्वये च तदहो नेहवरो लभ्यते

स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥'

रोध इत्यर्थः । वृत्तिविरोधादीति । उपेक्षितुमित्याकाङ्क्षतीति वृत्तिग्रन्थादुपेक्षितुमित्यनेनानुपात्तेनैव साकाङ्क्षतायाः प्रतीतेस्तद्विरोध इत्यर्थः । साकाङ्क्ष इत्यक्षरानार्ज-

क्षीतया युक्तः संयुक्तः । दाशरथिरिति पितृसंबन्धोत्कीर्तनेन स्वतःख्यात्यभावादपकर्षसूचनम् । स्वप्रार्थितं स्वयं न लब्धं किं तु शत्रुणेति वैपरीत्यम् । परस्य शत्रोरुत्कर्षमात्मनश्च मानयशसोर्विसंसनं अंशं खीरलं च सीतास्यं जगतां पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते क्षमते । न कथंचिदपीत्यर्थः । अत्र खीरलेऽमर्पायोगेन खीरलमुपेक्षितुमित्यर्थसाकाङ्क्षम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. 'आज्ञेति । वीरचरिते । सत्येव बहवो गुणास्तथापि बलवानेको दोषस्तानपवदतीत्युपक्रम्य रावणदूतं प्रति जनकपुरोहितस्य शतानन्दस्येयमुक्तिः । यस्य रावणस्याज्ञा शक्रस्येन्द्रस्य विश्वामणेः प्रणयिनी प्रिया । शिरोधार्येति यावत् । प्रणमित्येन रूपणादपत्योरभिच्छेदसूचनम् । शास्त्राण्येव नवं चक्षुः । शास्त्रदृष्टयेवाचरणात् । बहुवचनैकवचनान्तर्या सर्वशास्त्रविषयकज्ञानसूचनम् । नवत्येनाग्रान्तत्वं सूच्यते । भूतपती सकलप्राणिनामीश्वरे पिनाकिनि हरे भक्तिः । लङ्घेति प्रसिद्धा दिव्या पुरी पदं निवासस्थानम् । दुहिणस्य ब्रह्मणोऽन्वये कुले चोत्पत्तिर्जन्म । तत्समादपो आश्चर्यगीष्टगुणगणयुक्तो वरो न लभ्यते । दुर्लभ इत्यर्थः । एष रावणः रावयति पीडाजननेनाक्रन्दयति श्लोकानिति

अत्र जगदाक्रन्दनदायित्वादिना रावणस्य त्याज्यत्वं विवक्षितम् । तथा च स्याच्चेदेष न रावण इत्यत्र क नु पुनरित्यादि योजितं समाधाने पर्यवस्यतीति दुष्टम् । उत्पत्तिर्दुहिणान्वये चेत्यत्र यदि योज्यते तदा विवक्षितासिद्धिरेवेत्यपद-
स्थपदवदस्य दोषत्वम् । न च प्रकाशितविरुद्धान्तर्भावः । स्थानविशेषयोगमन-
वेक्ष्य तस्य प्रवृत्तेः । दुष्टिबीजं च विरुद्धप्रतीतिः । अतो नित्य एवायम् ।
केचित्तु—अपदमुक्त इति पठित्वा व्याचक्षते—“अपदमुक्तः पदे स्थाने योऽमुक्तः ।
‘आज्ञा शक्र-’ इत्यादौ च स्याच्चेदेष न रावण इत्येतावता विच्छेदे कापि कान्ति-
रनुभवसिद्धा । ‘जीवत्यहो रावणः’ इतिवत् । सोऽयमर्थोऽत्र चेन्न त्यज्यते क नु
पुनरित्यादिना विस्तार्यते तदा मध्यप्रवेशेनायमर्थोऽलक्षितप्रायश्चमत्कारं नावह-
तीत्यनुभवसिद्धम्” इति ।

सहचरभिन्नः समभिख्याहृतविजातीयः । वैजात्यं चोत्कृष्टत्वापकृष्टत्वाभ्याम् ।
उदाहरणम्—

‘श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा ।
निशा शशाङ्केन धृतिः समाधिना नयेन चालंक्रियते नरेन्द्रता ॥’

अत्र श्रुतबुद्ध्यादिभ्यः उत्कृष्टेभ्यः समभिख्याहृतेभ्यो व्यसनमूर्खतयोर्विजातीय-
त्वमुभयोरुपादेयत्वमनुपायदेत्वं वा प्रतीयत इति वृषकताबीजम् । नित्यश्रायम् ।

प्रकाशितविरुद्धः । प्रकाशितो विवक्षितार्थस्य विरुद्धोऽर्थो येन वाक्यार्थेन
सः । सहचरभिन्ने पदार्थस्यैव तथात्वमिति ततो भेदः । उदाहरणम्—

वमार्थः । विवक्षितासिद्धिरेवेति । तदाहि उत्पत्तिर्दुहिणान्वये चेत्यन्ताः सर्वे
गुणा न सर्वत्र । यद्यसौ रावणस्तद्वान्भवेदस्ति चासौ तादृशोऽन्यस्तु नेदृश इत्यर्थप-
र्यवसाने विवक्षितस्य रावणत्याज्यस्यासिद्धिरेव न त्वापाततोऽपि सिद्धिरित्यर्थः ।

तथामृतश्चेन्न स्यात्तदा क नु पुनः सर्वत्र जने सर्वे पूर्वोक्ता गुणाः । न कापि । किं तु रावण
एव सर्वगुणशालितयोत्कृष्टः स्यात् । जगदाक्रन्दनदायित्वेन तु बलवता दोषेणायमनुपादेय
इति भावः । अत्र स्याच्चेदेष न रावण इत्यत्रैव काव्यार्थसमाप्तिरुचिता । क नु पुनरित्यादि-
विस्तारणे तु मध्यप्रवेशेन स्याच्चेदेष न रावण इत्यर्थोऽलक्षितप्रायस्तथा न चमत्कारविश्रान्ति-
स्थानतां लभत इत्यनुभवैकसाक्षिकमिति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. ‘श्रुतेनेति । श्रुतेन शास्त्रश्रवणेन बुद्धिरलंक्रियत इत्याद्यन्वयः । व्यसनेन धृतादिना ।
निम्नगा नदी । धृतिर्वैर्यम् । समाधिना योगेन धर्मेचिन्तया वा । नयेन नीत्या । शेषं स्पष्टार्थम् ।
अत्र श्रुतादिषुत्कृष्टतया सहचरेषु निकृष्टतया तद्विन्नयोर्व्यसनमूर्खतयोरुपादानमनुचितम् ।
प्रायपाठ(?)न्यायेन तयोरप्युपादेयत्वप्रतीतिप्रसङ्गादिति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘लक्षं रागावृताङ्गया सुदृढमिह यथैवासि यथारिकण्ठे
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।
तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्व्रणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्भदितुमिव गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥’

अत्र विदितं तेऽस्त्विति वाक्यस्यार्थो लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धं प्रकाश-
यति । इदमेव दूषकताबीजमिति नित्यदोषोऽयम् ।

विध्ययुक्तः । अयुक्तविधिरित्यर्थः । अयुक्तत्वं च विधेरविधेयस्यैव विधेयत्वेन
वा अयुक्तक्रमतया वा । तत्राद्यो यथा—

‘प्रयत्नपरिवोधितस्तुतिभिरद्य शेषे निशा-
मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।
इयं परिसमाप्यते रणकथाय दोःशालिना-
मपैति रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः ॥’

अत्र पाण्डवभयेनाद्यावधि तव निद्रा नाभूदेव । अद्य तु मया शमितेषु तेषु
निःशङ्कतया निद्राणस्त्वं प्रयत्नेन बोध्यस इति तात्पर्यम् । तथा च शयितस्त्वं
प्रयत्नेन बोध्यस इति विधिर्युक्तो न तु शेष इति शयनस्य अविमृष्टविधेयांशे तु
युक्तस्यैव विधिः । परं त्वविमर्शमात्रम् । अत्र त्वप्रयुक्तस्यैव विधिरिति भेदः ।
विवक्षितानिर्वाहोऽत्र दुष्टबीजम् । द्वितीयो यथा—

विरुद्धं प्रकाशयतीति । राजस्तुतिविरोधितमित्यर्थः । तथा चेति । शयितः
प्रयत्नेन बोध्यत इति प्रयत्नबोधनं हि शयनातिशयव्यञ्जकतया प्राधान्येन बोधनी-
यमिति तस्यैव विधेयत्वं युक्तं शयनविशिष्टस्य तस्य वा न तु शयनमात्रस्य ।

१. लक्षमिति । व्याख्यातपूर्वः । अत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति
विरुद्धार्थप्रकाशः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘प्रयत्नेति । वेणीसंवरणे द्रोणवधकुपितस्य
शत्रुप्रति प्रतिकर्तुमिच्छोरश्वत्थामो दुर्योधनं प्रत्याश्वासनोक्तिरियम् । हे राजन्, अद्य त्वं
निशां व्याप्य शेषे विद्रास्यसीति संबन्धः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानत्वेन निर्देशः ।
कीदृशः । स्तुतिभिः प्रयत्नेन परिवोधितः । तथा निद्रास्यसि यथैवं प्रतिबोधनीय इत्यर्थः ।
अद्य भुवनमकेशवं श्रीकृष्णरहितमपाण्डवं पाण्डवैश्च रहितं निर्गताः सोमकाः पाञ्चाला
यस्मात्तथाभूतं च । यतः करोमीति शेषः । अद्य दोःशालिनां बाहुशालिनां क्षत्रियाणामियं
रणकथा सङ्ग्रामवार्ता परिसमाप्यते । दूरतस्तु सङ्ग्रामः । अद्य भुवः पृथिव्या भारोऽपैत्वप-
गच्छतु । कीदृशः । रिपुरूपेण काननेन वनेनातिगुरुरीयानित्यर्थः । कालान्तरकर्तव्यसंमा-
वनायाः सर्वथैव निरासाय प्रतिपादमथेत्युक्तिः । अत्र तथा निद्रास्यसि यथैवं परिवोधयसे
इति प्रतिबोधन एव विधेयत्वविश्रान्तिर्युक्ता न शेषे इति शयने इत्ययुक्तविधित्वम् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘वाताहारतया जगद्विषधैराश्वास्य निःशेषितं
ते प्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रवतैर्बहिभिः ।
तेऽपि कूरचमूरचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-
र्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते ॥’

मृगचर्मवसनं मेघतोयकणिकापानं वायुभक्षणं चेत्युत्तरोत्तरं तीव्रमिति तत्क्रमेण
विधिर्युक्तः । लोकप्रसिद्धक्रमलङ्घने श्रोतुस्तेगोऽत्र दुष्टिबीजमिति नित्योऽयम् ।

अनुवादायुक्तः अयुक्तोऽनुवादः । अयुक्तत्वं चात्र विधयननुगुणत्वम् । यथा—

‘अरे रामाहस्ताभरण भसलश्रेणिशरण
सरक्रीडाव्रीडाशमन विरहिप्राणदमन ।
सरोहंसोत्तंस प्रचलदल नीलोत्पल सखे
सखेदोऽहं मोहं श्लथय कथय केन्दुवदना ॥’

अत्र विरहिप्राणदमनेत्यनुवादः । कथय केन्दुवदनेति विधिविरुद्धः । तदेव
च दूषकताबीजमिति नित्यदोषोऽयम् ।

बोधितः शेष इति विरोधाच्चेति भावः । लोकप्रसिद्धेति । लोकप्रसिद्धस्योत्तरो-
त्तरतीव्रक्रमस्य त्यागमात्रम् । न त्वत्र लौकिकक्रमेण विरोधः ‘तुरंगं मातङ्गं वा-’
इतिवदस्तीति दुष्क्रमाद्भेदो ध्वनितः । तादृक्त्वादजातिपुरस्कारेणेत्यर्थः । आदिना

२. ‘वातेति । विषधैः सर्वैर्वाताहारतया जगदाश्वास्य एतेऽतिधर्मिष्ठास्तपस्विन इति
विश्वासयुक्तं कृत्वा निःशेषितं भक्षितम् । ते पुनर्विषधरा अभ्रसंबन्धितोयकणिकैव तीव्रं
व्रतं येषां तथाभूतैः । मेघजलविन्दुमात्राहारैरित्यर्थः । बहिभिर्मयूरैर्ग्रस्ताः । तेऽपि मयूराः
कूरं कठिनस्पर्शं चमूरोश्चित्रमृगस्य चर्मैव वसनं येषां तथाविधैर्लुब्धकैर्व्याधैः क्षयं नीताः ।
इत्येवं दम्भस्य शास्त्रेण धर्माचरणस्य स्फुरितं चेष्टितं विदन्नपि वाताशनादिव्रतं सर्पाद्यै-
र्जगदादिभक्षणाय कृतमिति जानन्नपि जाल्मो मूर्खो जनो गुणानीहते । दाम्भिकेष्विति
शेषः । ईहते संभावयतीत्यर्थः । ‘जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्’ इत्यमरः । अत्र दम्भचे-
ष्टया विधेयत्वेन विवक्षितत्वाज्जगन्निःशेषयितुं वाताहारः कृतस्तान्ग्रसितुमभ्रकणिकाव्रतं
कृतं तान्क्षयं नेतुं चर्मवसनं कृतमित्येवं व्युत्क्रमेणाभिधातुं युक्तम् ।’ इत्युदाहरणच-
न्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘अरे इति । विरहिणः पुरुरवस इत्युक्तिः । अरे हे सखे नीलोत्पल,
अहं सखेदः खेदसहितोऽस्मि अतः इन्दुवदना सर्वशी केति कथय मोहं श्लथय शिथिलं
कुर्विति संबन्धः । कीदृश । रामाणां हस्ताभरणालंकारभूत । अनेन परिचयादा-
र्ताभिज्ञत्वं ध्वन्यते । भसलानां भ्रमराणां श्रेण्याः शरणं गृहभूत । सरक्रीडायां या
व्रीडा तच्छमनं उद्दीपनतया तदपनायक । विरहिप्राणानां दमनं संत्रासक । सरोहंसस्य
सरःश्लेष्ठस्योत्तंसं भूषण । प्रचलानि मन्दमारुतेन चञ्चलानि दलानि यस्य तथाभूतेत्यर्थः ।
‘नीलोमे नृपतौ हंसः’ इति विश्वः । अत्र विरहिणः स्वस्य मोहश्लथनविधौ विरहिप्राणदमनेत्य-
नुवादो विरुद्धत्वादयुक्तः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

त्यक्तपुनःस्वीकृतः पूर्वं त्यक्तोऽनन्तरं पुनः स्वीकृत उपात्तः । तस्मिन्नेव वाक्यार्थे विशेषणान्तरोपादाने समासपुनरात्तम् । अत्र त्वन्य एव वाक्यार्थे इति ततो भेदः ।

उदाहरणम्—‘कमलं रागावृताङ्गया—’ इति ।

अत्र विदितं तेऽस्त्वित्युपसंहृतो राजदोषस्तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्य इत्येतावता पुनरुपात्तः । स चाप्रयोजकः । उत्प्रेक्षाया उपसंहृतेनैव निर्वाहात् । श्रीनियोगादिकं त्वदुष्टमेव । अन्यथा वाक्यैकवाक्यतोच्छेदापत्तेः । वृषकतात्रीजं त्वप्रयोजकत्वं सहृदयवैरस्याधानं वा । लोकेऽपि हि त्यक्तस्य भक्ष्यादेः पुनरुपादानं वैरस्यमावहति । नित्यश्चायम् ।

अस्त्रीलो व्रीडादिसमर्पकोऽर्थः । यथा—

‘उद्यतस्य परं हन्तुं सन्धस्य विवरैषिणः ।

यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥’

शब्दान्तरेणाप्युपादीयमानोऽयमर्थः पुंव्यञ्जनादिसाधारण्येन प्रतीतेर्व्रीडादायी ।

ननुदाहरणेषूक्तेषु किमुदाहृता एव दोषाः । तथा सत्यन्यलक्षणानां तेषु दर्शनादतिव्याप्तिः । अथ तत्र दोषान्तराण्यपि तर्हि किमिति न प्रकाशितानीति चेद्, अप्रकृतत्वादिति ।

अथैषां यथायथमदोषत्वे प्रतिपादयितव्येऽर्थदोषाणां संनिधानात्प्रथममर्थदोषस्यैव तत्प्रतिपादयति—

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः ।

संनिधानादिबोधार्थं

अवतंसादिपदैर्जात्यादिपुरस्कृतेण कर्णाभरणादीन्येवोच्यन्त इत्यर्थे प्रासौ कर्णपदादीनां यद्यप्युद्गार्यत्वं पुनरुक्तत्वं वा युज्यते तथापि क्वचित्कर्णेऽवतंस इत्यादि व्युत्पत्त्या क्वचिद्व्युत्पत्त्यादिना च कर्णस्थित्यादिरूपस्याधिकस्य विवक्षितार्थस्य प्रतिपत्तेरदोषत्वम् । यथा—

‘अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् ।

तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः श्रवणकुण्डलम् ॥’

अत्रावतंसस्य कर्णस्थित्यवस्था कर्णपदोपादानेनावगम्यते । तदवगत्या किं

१. ‘हन्तुमेव प्रवृत्तस्य’ इत्युदाहरणचन्द्रिकाधृतः पाठः । ‘हन्तुमिति । हननं हिंसा सुरतोचितप्रहारश्च । स्तम्भत्वमनम्रता दृढत्वं च । विवरं परदूषणं स्त्रीणां वराङ्गं च । पातोऽपकर्णो धातुपातजनितसंकोचश्च । उन्नतिरुत्कर्णो धातुप्रत्यागमादुन्नता च । अत्र स्पष्टमस्त्रीत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘अस्या इति । स्पष्टम् । अत्रावतंसादिपदेनैव कर्णाभरणोक्तावपि कर्णपदस्य कर्णस्थितिभ्यजकतया न पुनरुक्तत्वाददोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

प्रयोजनमिति चेत्, वर्णनीयोरकर्णः । कथमिति चेत्, न स्वरूपतोऽस्य विभूष-
णजेतृत्वम्, किं तु तत्कर्णावस्थिरयेति पर्यवसानात् । एवं श्रवणकुण्डलपदेऽप्यु-
हम् । न केवलं कर्णश्रवणपदयोरेवायं महिमा, किं त्वन्येषामपि । यथा—

‘अपूर्वमधुरामोदप्रसादितविशस्ततः ।

आयुर्भृङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥’

अत्र शिरःपदादाने शेखरस्वाम्यमात्रं कथ्यते, न तु तदलंकृतत्वम् । तथा च
तत्पतीतेरदोषत्वम् ।

‘विदीर्णाभिमुखारातिकराले संयुगान्तरे ।

धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फूर्जितं तव ॥’

अत्र धनुःशब्दो ज्याया आरूढत्वप्रतिपादनाय । तच्च किणस्य प्रहारकृतत्व-
प्रतिपत्तये । यत्र त्वारूढत्वं तत्पतीतिप्रयोजनं वा नास्ति तत्र न धनुःशब्दो-
पादानमपि । यथा—

‘ज्याबन्धनिःस्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्रपरम्परेण ।

कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्घेश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥’

इत्यत्र ।

‘प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।

मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् ॥’

अत्र हारशब्दस्य मुक्तासंदर्भशक्तत्वेऽपि न मुक्ताशब्दवैयर्थ्यम् । अन्यरत्ना-
मिश्रत्वप्रतिपादनेनोपेक्षायामुपयोगात् ।

२. ‘अपूर्वेति । अपूर्वो लोकोत्तरो मधुरो हृद्यो य आमोदो गन्धपुष्पादिपरिमलस्तेनामो-
दिता दिशो वैस्तथाभूताः शृङ्गैर्मुखराः शिरसि शेखरशालिनः किरीटशोभिनः पुरुषा
आयुरित्यन्वयः । ‘मदिरामोद-’ इति पाठे परिपीताया मदिराया आमोदः । अत्रापि
शिरःशेखरेति पूर्ववत् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘विदीर्णैति । हे राजन्, संयु-
गान्तरे रणमध्ये तव दोष्णा हस्तेन विस्फूर्जितमित्यन्वयः । कीदृशे । विदीर्णैर्विक्षतैर-
भिमुखैरारातिभिः शत्रुभिः कराले व्याप्ते भीषणे वा । किंभूतेन दोष्णा । धनुर्ज्यायाः
किणः प्ररूढजणचिह्नं तदेव चिह्नं यस्य तथाभूतेनेत्यर्थः । अत्र धनुरारूढता प्रतीयते
धनुःपदेन । सा च किणस्य प्रहारकृतत्वप्रतिपत्तये ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘ज्या-
बन्धेति । यस्य कार्तवीर्यार्जुनस्य कारागृहे बन्धनागारे निर्जितेन्द्रेणापि लङ्घेश्वरेण
रावणेनाप्रसादात्प्रसादपर्यन्तं सितमिति संबन्धः । कीदृशेन । ज्याया मौर्व्या यो बन्ध-
स्तेन निःस्पन्दो निश्चेष्टो भुजौ यस्य तथाभूतेन । तथा विशेषतो निःश्वसन्ती वक्रपरम्परा
यस्य तथाभूतेनेत्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तप्रयोजनाभावाद्भनुःपदानुपादानम् ।’ इत्युदाहरण-
चन्द्रिकासंक्षेपः. ४. ‘प्राणेश्वरेति । स्तनद्वयं कर्तुं प्राणेश्वरस्य दयितस्य परिष्वङ्गेणालिङ्गनेन या
विभ्रमस्य विज्ञासस्य प्रतिपत्तयस्ताभिरुपलक्षितं लसता स्फुरता मुक्ताहारेण हसतीवेत्यन्वयः ।
मुक्ताहार एव हास इत्यर्थः । ‘हारो मुक्तावली’ इति विश्वः । अत्रापि रत्नान्तरामिश्रत्वबोध-
नाय मुक्तापदप्रयोगः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘सौन्दर्यसंपत्तारुण्यं यस्यास्ते ते च विभ्रमाः ।

पदपदान्पुष्पमालेव कं नाकर्षति सा सखे ॥’

मालाशब्दो यद्यपि पुष्पस्यैव स्रजि शक्तस्तथापि न पुष्पपदमपुष्टार्थम् । लक्ष-
णयोत्कृष्टत्वप्रतिपादकत्वात् । अयमेव करिबृंहितन्यायः । ननु मालाशब्दस्य
पुष्पस्रज्जात्रशक्तत्वमित्यसम्भ्यक् । रत्नमालेत्यादिप्रयोगदर्शनादिति चेत्, न ।
निरूपपदस्य तस्य तथात्वात् ।

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥ १० ॥

महाकविप्रयुक्तेष्वेवं समाधानम् । न तु स्वेच्छया कर्णावतंसादिपदवज्रघन-
काद्वयादि करिकलभवदुद्गकरभादि वा प्रयोक्तव्यम् । वामनस्तु—“अपुष्टस्यापि
तत्रोपादानमुचितं यत्र तद्विशिष्यते । अन्यथा कुतस्तद्विशेषणान्वयः स्यात् ।
यथा—‘जगाद् विशदां वाचं मधुराक्षरशालिनीम्’ इत्यादौ । अत्र हि वाचमि-
त्यनुपादाने मधुरत्वादितद्विशेषणयोगः कः प्रत्येतव्यः” इत्याह । तच्च युक्तमुदा-
हृतम् । विशदं जगादेत्यादिक्रियाविशेषणत्वेनैव समीहितसिद्धेः । तस्माच्च न
क्रियाविशेषणत्वं योग्यं तदुदाहरणीयम् । यथा—

‘चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यामपि स्फुटम् ।

पादाभ्यां दूरमध्वानं व्रजन्नपि न खिद्यते ॥’ इति ।

अत्र हि चरणत्रेत्यादि पदविशेषणं न क्रियाविशेषणार्हमिति प्रकाशकृत् ।
तदपि न युक्तमुदाहृतमिति वयम् । कर्तृविशेषणत्वेनैवोपपत्तेः । तस्मान्मदीयं
पद्यमुदाहरणीयम् । यथा—

‘निर्वातपद्मोदरसोदराभ्यां विलोचनाभ्यामवलोकयन्ती ।

न केवलं यूनि मनोभवेऽपि व्यनक्ति कंचित्तपसः प्रभावम् ॥’

अत्र निर्वातपद्मोदरसोदराक्षीत्येवं कर्तृविशेषणत्वेनोपपत्तिरिति चेत्सत्यम् ।

कर्णाभरणत्वोपाधिना वेत्यर्थः । तत्रापक्षे कर्णाभरणत्वमर्थप्राप्तमन्त्ये तु पुनरुक्त-
तेत्यर्थः । निर्वातेति । वातसंबन्धरहितं यत्पद्मं तस्योदरं मध्यं तत्सदृशाभ्याम् ।
निमेषरहिताभ्यामिति यावत् । मनोभवेऽपीति । एवंविधकामिनीरूपनिजकार्य-

१. ‘सौन्दर्येति । हे सखे, सा वनिता कान्पुरपात्राकर्षति न वशीकरोति । कान्केव ।
पदपदान्पुष्पमालेव । सा का । यस्याः सौन्दर्यसंपत्तारुण्यं च । अस्तीति शेषः । ते तेऽनु-
भूता नानाविधा विभ्रमा विलासाः सन्तीत्यर्थः । अत्र निरूपपदान्मालाशब्दादेव पुष्पस्रजप्रतीतेः
पुष्पपदमुत्कृष्टपुष्पत्वे संक्रमितवाच्यम् । एवमेव करिबृंहितादिष्वपि बोध्यम् ।’ इत्युदाहरणच-
न्द्रिकासंक्षेपः २. ‘चरणत्रेति । चरणत्रमुपानत् । तत्कृतपरित्राणरहिताभ्यामित्यर्थः ।
अत्र चरणत्रेति विशेषणबोधनाय पादाभ्यामित्यस्योपादानाच्चापुष्टार्थत्वम् ।’ इत्युदाहरण-
चन्द्रिकासंक्षेपः ३. अयं श्लोकस्तुदाहरणचन्द्रिकायां न न्याख्यातः.

परं त्वक्षिपदोपादानमपेक्ष्यैव । किं च सोदरत्वमात्रं नान्यविशेषणीभवितुमर्हति
यथा मधुरत्वचरणप्रतिघ्राणरहितत्वे ।

ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरदुष्टता

यथा—

‘चन्द्रं गता पद्मगुणाञ्च भुक्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिल्याम् ।

उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥’

रात्रौ चन्द्रगतायाः पद्मगुणानुपभोगे पद्मसंकोचो हेतुः । दिवा च पद्माश्रिता-
याश्चन्द्रगुणानुपभोगे चन्द्रस्य निष्प्रभत्वं कारणम् । ते चातिप्रसिद्धेरेवावगम्येते
इति न तदुपादानापेक्षेत्यदोषः ।

अथ पदादिदोषाणामप्यदोषः कचिदित्याह—

अनुकरणे तु सर्वेषाम् ।

प्रतिपादितदूषकताबीजाभावात् तत्र वैरस्याभावस्यानुभविकत्वेन तदतिरि-
क्तस्थल एव दोषत्वव्यवस्थितेर्वा । यथा—

‘मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।

पश्यैष च गवित्याह सुत्रामाणं यजेति च ॥’

अत्राद्राक्षंगोसुत्रामपदानि श्रुतिकदुच्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तानि । अनुकरणे चैषाम-
दोषत्वबीजं प्रतिपादितम् । तद्वदन्यत्राप्युद्धम् ।

वक्तृप्रतिपाद्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादिमहिम्ना दोषस्यापि कचिदोषत्वाभावमात्रं
कचित्तु भाक्तो गुणव्यवहारोऽपीत्याह—

वक्राद्यौचित्यवशादोषोऽपि गुणः कचित्कचिन्नोभौ ॥११॥

नोभौ न गुणो न दोषश्च । तत्र स्ववैयाकरणत्वं प्रतिपादयिषौ वक्तुरि

साधनसंपत्तेरिति भावः । बीजं प्रतिपादितमिति । प्रथमे स्वायत्तत्वाभावः,
द्वितीयेऽर्थाविवक्षा, तृतीये कविसमयलङ्घनस्यानुकारिण्यप्रसक्तेरित्येतदोषप्रतिपादनाव-
सरे प्रतिपादितम् । इहापि वैरस्याभावरूपमप्युक्तमित्यर्थः । प्रतिपाद्यपदेनार्थो

१. ‘चन्द्रमिति । कुमारसंभवे पद्यमिदम् । लक्ष्मीश्चन्द्रगता सती पद्मगुणान्सौरभ्यादीन्
भुङ्क्ते । तत्संपृक्ता न भवतीत्यर्थः । रात्रौ पद्मस्य संकुचितत्वात् । पद्माश्रिता दिवा विकसितकमला
श्रिता सती चान्द्रमसीमभिल्यां शोभां न भुङ्क्ते इत्यनुपङ्गः । अत्र चन्द्रस्य निष्प्रभत्वं हेतुः ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य प्राप्य अत एव लोला चपलाक्षी लक्ष्मीर्द्विसंश्रयां चन्द्रपद्मोभयाश्रितां
प्रीतिमवाप । तस्योभयगतगुणाश्रयत्वादिति भावः । अत्र हेतोः प्रसिद्धत्वात् पूर्वार्थे निर्हेतुत्व-
दोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘मृगेति । मृगचक्षुषं मृगनेत्रम् । गवीत्यपशब्दानु-
करणम् । सुत्रामाणमिन्द्रम् । अत्र परोक्तानुकरणाच्छ्रुतिकदुच्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तत्वानामदोषता ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

कष्टत्वं गुणः । प्रतिपाद्यस्य ततोऽतिशयेन प्रतीतेः । दोषत्वाभावश्चोपपादित एव । यथा—

‘दीधीङ्वेवीङ्समः कश्चिद्गुणवृद्धोरभाजनम् ।

क्लिप्त्ययनिभः कश्चिद्यत्र संनिहिते न ते ॥

वैयाकरणादौ प्रतिपाद्ये च तस्य गुणत्वम् । तज्जावनाभावितस्य तच्छब्देन प्रीत्युपचयात् । यथा—

‘यैदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदम् ।

उपाध्यायं तदास्मार्घं समस्प्राक्षं च संमदम् ॥’

भोजस्विनि रौद्रादिरसे व्यङ्ग्ये च तस्य गुणत्वम् । कठिणनशब्दस्य तद्व्यञ्ज-
कत्वात् । तत्र बीभत्से यथा—

‘अत्रप्रोतवृहत्कपालनलककूरकणस्कङ्कण-

प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराधोषयन्त्यम्बरम् ।

पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लस-

द्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दण्डितं धावति ॥’

बोधनीयजनश्चोच्यते । प्रतिपाद्यस्य वैयाकरणत्वस्य । उपपादित एवेति । श्रोतु-
रनुद्देशादिति तदवसरे उक्त इत्यर्थः । दीधीङिति । एतद्भातुद्वयसमः कश्चित्तव शत्रु-
रिति राजानं प्रत्युक्तिः । साम्यमाह—गुणेति । ‘दीधीवेवीङाम्’ इति निषेधात् ।

१. ‘दीधीङिति । कश्चिन्मन्दभाग्यो दीधीङ् वेवीङ् इति धातुद्वयसदृशः । गुणो
यैयादिः वृद्धिः सवृद्धिस्तयोर्गुणवृद्धोरभाजनमाश्रयः । धातुपक्षे गुणः ‘अदेङ्गुणः’ इति
परिभाषितः । वृद्धिः ‘वृद्धिरादैच्’ इति परिभाषिता । तयोरभाजनम् । ‘दीधीवेवीङाम्’
इति सूत्रेण निषेधात् । तथा कश्चित्क्लिप्त्ययेन निभस्तुल्यः । यत्र यस्मिन्दैवहतके पुरुषे
क्लिप्त्यये च संनिहिते सति ते गुणवृद्धी न भवतः । ‘इति च’ इति निषेधात् । अत्र
वक्तुर्वैयाकरणत्वात्कष्टत्वं गुणः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘यदिति । पद-
विद्यायां व्याकरणशास्त्रे विशारदं निपुणं त्वामहं यदाद्राक्षं दृष्ट्वास्तदा स्वस्योपाध्यायं
गुरुमस्मार्घं सादृश्यात्सूतवान् । संमदं हर्षं च सम्यगस्प्राक्षं स्पष्टवान् । प्राप्तवानित्यर्थः ।
अत्र वैयाकरणस्य संबोध्यत्वाद्वगुणत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘अत्रेति । अत्र प्रकृता
तादृका दर्पणोद्भूतं यथा स्यात्तथा धावतीत्यन्वयः । कीदृशी । अत्रैः प्रोक्तानि ग्रथितानि
बृहन्ति महान्ति यानि कपालानि शिरोस्त्रीनि नलकानि जङ्घास्थीनि च तान्येव कूरं यथा
स्यात्तथा कणानि कङ्कणानि तत्प्रायाणि तद्गुलानि प्रेङ्खितानि चञ्चलानि यानि भूषणानि
त्रैवेयाङ्गदादीनि तेषां रवैः शब्दैरम्बरमाकाशमाधोषयन्ती प्रतिध्वनिन्याप्तं कुर्वती । तथा पूर्वं
पीतं पुनश्छर्दितं वान्तं रक्तमेव कर्दमः पङ्कस्तेन घनो व्याप्तो यः प्राग्भार उत्तरकायस्तत्र
घोरं यथा स्यात्तथोल्लसन्तौ नृत्यन्तौ व्यालोलौ चपलौ यौ स्तनौ तयोर्भावेण भैरवं भीषणं
नपुर्वस्यास्तथाभूता । ‘प्राघार’ इति पाठे प्राघारो निरन्तरक्षरणम् । सेक इति कश्चित् । तेन
सौराविति स्तनविशेषणम् । अत्र बीभत्सरसस्य व्यङ्ग्यत्वात्कष्टत्वं गुणः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका-
संक्षेपः.

ओजस्विनि सिंहादौ वाच्येऽपि तस्य गुणत्वम् । यतो मस्युणशब्दप्रयोगेनोक्ति-
कोऽप्यर्थो मृदुब्रह्मासते । ऊर्जितशब्दप्रयोगे त्वोर्जित्येन । उदाहरणम्—

‘मातङ्गाः किमु वदितैः किमफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः

सारङ्गा महिषा मदं व्रजथ किं शून्येषु शूरा न के ।

कोपाटोपसमुद्भूतोत्कटसटाकोटेरिभारेः पुरः

सिन्धुध्वानिनि हुंकृते स्फुरति यत्तद्गर्जितं गर्जितम् ॥’

अत्र सिंहो वाच्यः । प्रकरणविशेषे च गुणत्वम् । वक्तुर्वैयाकरणाद्यभावेऽपि
कोपादिप्रस्तावे च तदनुगुणत्वात् । तथा—

‘रैकाशोक कृशोदरी क नु गता त्यक्त्वानुरक्तं जनं

नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः ।

उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासंघट्टदृष्टच्छद-

स्तपादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः ॥’

अत्र मिथ्याशिरोवधूतनेन कोपप्रकरणे । न चास्य व्यङ्ग्य एव प्रवेशः ।
कोपस्य व्यङ्ग्यत्वादिति वाच्यम् । वक्राद्यतिरिक्तस्थानीयस्य व्यङ्ग्यस्य व्यङ्ग्यप-
दोपादानाद्गोबलीवर्दन्यायात् दोषत्वाभावश्चैतेषु गुणत्वप्राप्तेः स्फुट एव । कचि-
त्पुनर्न दोषत्वं न वा गुणत्वं यत्र न रसो न वा प्रतिपाद्याद्यौचित्यम् । अथ

१. ‘मातङ्गा इति । हे मातङ्गा गजाः, वलितैर्वहितैः किमु । प्रयोजनमिति शेषः । हे
जम्बुकाः शृगालाः, अफलैराडम्बरैः किम् । हे सारङ्गा मृगास्तथा महिषाः, मदं गर्वं किं
किमर्थं व्रजथ । शून्येषु बलवद्रहितेषु स्थानेषु के न शूराः । अपि तु सर्वेऽपीत्यर्थः । तथा च
शून्यत्वापनार्थमपि नैतदुचितमिति भावः । किं तर्हि सार्थकं तत्राह—कोपेत्यादि । कोप-
स्याटोपेन परिपाट्या समुद्भूता उत्कटा उच्छ्रिता सटाकोटिः केसराग्रं यस्य तथाभूतस्येभारेः
सिंहस्य पुरोऽग्रे सिंघोरिव ध्वानिनि ध्वानशालिनि हुंकृते स्फुरति सति यद्गर्जितं तद्गर्जितम् ।
सार्थकमित्यर्थः । द्वितीयगर्जितपदस्य सार्थकत्वविशिष्टलाक्षणिकत्वात् । सफलगर्जितत्वरूपा-
न्तरसंक्रमितवाच्यत्वं तु न युक्तम् । गर्जितान्तरस्याफलत्वेन पूर्वमनुक्तत्वादिति । अत्र
सिंहरूपवाच्यौचित्यात्तदभिधाने कष्टत्वं गुणः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. रक्तैति ।
विरहिणः पुरुषस्य किलेयमुक्तिः । हे रक्तवर्णाशोक, श्लेषादनुरक्तानामशोको यस्मा-
त्तथाभूत, अनुरक्तं जनं मदपं त्यक्त्वा कृशोदरी क नु गतेत्यन्वयः । वातचालितां तद-
न्मशाखां दृष्ट्वा पुनराह—नो दृष्टेतीति । इतीत्यनन्तरं सूचयितुमिति शेषः । वातेनाधूतं
कम्पितं शिरो मुधैव धृयैव । मिथ्येति यावत् । किं कुतश्चालयसि । पवनावधूतस्यैव
शिरसः क्रोधाद्वातव्याधिकम्पितत्वेनोक्तिः । मिथ्यात्वं समर्थयति—उत्कण्ठेत्यादिना । तस्या
कृशोदर्याः पादाहतिं पादाघातमन्तरेण विना भवतोऽयं वृक्ष्यमानः पुष्पोद्गमः कुतः कस्मा-
देतोः । स्यादिति शेषः । कीदृशः पुष्पोद्गमः । उत्कण्ठया घटमानानां मिलितानां षट्पदानां
या घटा समूहस्तस्य संघट्टेन निम्बिसंवन्धेन दष्टाः खण्डिताश्छदाः पत्राणि यस्य तथाभूत
इत्यर्थः । अत्र मिथ्याशिरोवधूतनेन कोपप्रकरणे कष्टत्वं गुणः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

नीरसे यदि वियात्याभावादस्यादोषत्वं तदान्येषामपि स्यात्, तथा च नीरसदोषो-
दाहरणं विरुध्येतेति चेत्, न । तस्योपलक्षणत्वादोषपरिचयमात्रार्थत्वाद्वा ।
यथा—

‘शीर्णैर्प्राणाङ्घ्रिपाणीन्त्रणिभिरपघनैर्धर्घराग्यक्तयोषा-

न्धीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन्त्यः ।

घर्माशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते-

र्वत्तार्घाः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥’

नीरसत्वं चात्रानुप्रासमात्रमभ्यतया रसे तात्पर्याभावात् । नचानुप्रासास्पदैकत-
यैव गुणत्वम् । ‘सोऽध्वैष्ट वेदान्-’ इत्यादावपि तदापत्तेरिति । न च परुषवर्ण-
त्वमनुप्रासे प्रयोजकम् । येन तद्वदकतया अदोषत्वं स्यात् ।

अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषयमकादावदुष्टाविति प्रतिपादितं प्राक् । यदि च प्रयो-
जनानुसंधानव्यग्रता दुष्टिबीजं तथाप्यत्र न दोषता । तदलंकारत्वस्य प्रयोजनस्य
प्रतीतेर्व्यग्रताभावात् । यथा—

‘येने ध्वस्तमनोभवेन बलिजिस्कायः पुरास्त्रीकृतो

यो गङ्गां च दधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपन्नप्रियः ।

यत्र किंप्रत्यये संनिहिते ते गुणवृद्धी न स्तः । ‘कृति च’ इति निषेधादिति । शेषं स्पष्टम् ।
संमस्प्राक्षं संस्पृष्टवान् । संमदं हर्षम् । अथ नीरसेति । वियात्यं रसाभावा-
दित्यर्थः । अन्येषामप्यश्लीलादिदोषाणां रसापकर्षकत्वाच्चीरसेऽदोषत्वं स्यात् । एवं च
नीरसं दोषोदाहरणमयुक्तम् । यथाश्लीले ‘साधनं सुमहद्यस्य-’ इति, तथा ‘सोऽध्वैष्ट-’
इत्यादिश्रुतिकद्वदाहरणमपि नीरसत्वादयुक्तमिति शङ्कार्थः । न तस्येति । नीरसो-

१. ‘शीर्णेति । मयूरकवेः सूर्यस्तुतिरियम् । तस्य घर्माशोः सूर्यस्य घृणयो रश्मयो वो
युष्माकर्महसां पापानां विघातं नाशं शीघ्रं विदधतु कुर्वन्त्वित्यन्वयः । स कः । यो विशी-
र्णनासाचरणहस्तान् त्रणयुतैरपघनैरङ्गैरुपलक्षितान् । अतएव धर्घरवच्चलज्जलध्वनिवदव्यक्ते
घोषः शब्दो येषां तथाभूतान् । यतोऽघौघैः पापसमूहैर्दीर्घकालं व्याप्याघ्रातानाक्रान्ताजना-
नुल्लाघयन्नीरोगान्कुर्वन्घटयति अर्थाद् प्राणादिभिरङ्गैः संबध्नाति । कीदृशस्य घर्माशोः । अन्त-
र्द्वये द्विगुणा बहुला घना निबिडा या घृणा कृपा तच्चिन्ना तदायत्ता निर्विघ्ना विघ्ननाशिका
वृत्तिर्व्यवसायो यस्यैवंभूतस्य । घृणयः कीदृशाः । सिद्धानां संघैः समूहैर्दत्तोऽर्घो येभ्यस्त-
थाभूताः । ‘घृणिभिरपघनैः’ इति पाठे जुगुप्साविषयैरित्यर्थः । ‘धर्घरस्तु चलद्वारिध्वाने’
इति विश्वः । ‘उल्लाघो निर्गतो गदात्’ इत्यमरः । अत्रानुप्रासैकपरतया नीरसत्वात्कष्टत्वं न
युगो न वा दोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

२. ‘येनेति । सर्वदः सर्वप्रदो माधवः श्रीकृष्णस्त्वां पायादित्यन्वयः । स कः । अभा-
वेनासंसारिणा येनानः शकटं ध्वस्तं पादेन पर्यस्तम् । बलि वैत्यं जयतीति बलिजित् स्वस्य
कायः पुरामृतमथनायसरे स्त्रीकृतः कैटभीरुपतां प्रापितः । यश्चोदुत्तस्य भुजंगस्य कालि-
यस्य हन्ता । रवे शब्दमहाणि लयो यस्य सः । अराणां बलयं मण्डलं यत्र तदरवल्यं

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
सोऽस्यादिष्टभुजंगहारवलयस्त्वा सर्वदोषाभवः ॥'

अत्र भाववपक्षे राहौ शशिमत्पदमप्रयुक्तम् । क्षयपदं गृहे निहतार्थम् । न
च श्लेषरूपालंकारप्रयोजकतया गुणत्वमपि शङ्कनीयम् । तत्राप्रयोजक-
त्वात् । एवमन्येषु प्रतीतिविकल्पावसु द्रष्टव्यम् ।

अश्लीलत्वं कचिद्गुणः । यथा सुरतारम्भगोष्ठ्यां 'ययैः पदैः पिशुनयेच रहस्य-
वस्तु' इति कामशास्त्रस्थितौ दोषत्वाभावे व्युत्पत्तिप्रकटनात् । यथा—

'करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।

उपसर्पन्ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥'

अत्र संबाधादिपदानि । शमकथास्त्वप्यश्लीलं गुणः । तत्पोषकत्वात् । यथा—

'उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसन्निभे ।

हेदिनि स्त्रीवणे सक्तिरकुमेः कस्य जायते ॥'

दाहरणस्येत्यर्थः । मात्रपदेन तत्काव्यस्य दुष्टत्वव्यवच्छेदः । इष्टापत्तिमाशङ्क्य निरा-
करोति—न चेति । तत्त्वस्याप्रयुक्तत्वादेः । तत्रालंकारे । संयुक्ते तर्जन्यनामिके

चक्रं उद्धत्तभुजंगं इतवत्तदस्येति वा । 'अरं शीघ्रे च चक्राङ्गे' इति विश्वः । अगं गोवर्धन-
गिरिं गां पृथ्वीं च वराहरूपेण यो धृतवान् । यस्यामराः शशिनं ममतीति शशिमद्राहु-
स्तच्छिरोहर इति स्तुत्यं स्तवनीयं नामाहुः । अन्धकानां यादवानां क्षयस्य द्वारकाख्यनि-
वासस्य कर्तव्यार्थः । शिवपक्षे तु—सर्वदा स स्वयमुमाया धवः शिवस्त्वां पायात् । स
कः । ध्वस्तो मनोमवः कामो येनैवंभूतेन येन बलिजितो विष्णोः कायः पुरा त्रिपुरदाहका-
लेऽस्त्रीकृतो बाणतां प्रापितः । उद्धत्तभुजंगैर्हारीषलयानि यस्य सः । यो गङ्गां शिरस्यधा-
रयत् । यस्य शिरः शशिमच्चन्द्रयुक्तमाहुः । अमरा हर इति स्तुत्यं नाम चाहुः । अन्ध-
कासुरस्य क्षयकरो नाशक इति । 'यो बर्हिपत्रप्रियः' इति पाठे बर्हिपत्रं मयूरपिच्छं तत्प्रियः
श्रीकृष्णः । शिवस्तु बर्हि पत्रं वाहनं यस्य स्कन्दस्य तत्प्रिय इत्यर्थः । एवं 'इष्टभुजंगहा'
इति पाठे इष्टो भुजंगहा गरुडो यस्य स श्रीकृष्णः । शिवपक्षे तु सुगममेव । अत्र कृष्णपक्षे
शशिमत्पदस्य राहावप्रयुक्तत्वं क्षयपदस्य च गृहे निहतार्थत्वं न दोषः । 'श्लेषनिर्वाहकत्वा-
दिति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. 'करिहस्तेनेति । साधनस्य सेनाया अन्तर्मध्ये प्रविश्योपसर्पन्गच्छन्पुंसो ध्वजः
केतुर्विराजत इत्यन्वयः । अन्तः कीदृशे । संबाधे नराश्वादिभिः संकटे । करिणां हस्तेन
शुण्डया विलोडिते विस्फारित इत्यर्थः । अत्र साधनस्य स्त्रीवराङ्गस्यान्तर्मध्ये प्रविश्योपसर्पन्-
तागतं कुर्वन्पुंसो ध्वजो लिङ्गं विराजते । कीदृशेऽन्तः । संबाधे संकुचिते । कथं तर्हि प्रवेश-
स्तत्राह—करिहस्तेन 'तर्जन्यनामिके श्लिष्टे मध्यमा पृष्ठतस्तयोः । करिहस्त इति प्रोक्तः कामशा-
स्त्रविशारदः ॥' इति परिभाषितेन विलोडिते विस्फारिते । इति गुप्तोऽश्लीलार्थः । 'ययैः
पदैः पिशुनयेच रहस्यवस्तु' इति कामशास्त्रेण सुरतारम्भोपयुक्तवार्तायामनुमतत्वाद्गुणः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'उत्तानेति । उत्तान उच्छूनो जातशोफश्च यो मण्डू-

सूचनीयविशेषे यथा—

‘निर्वाणवैरदहनाः प्रश्नमादरीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।
रक्तप्रसाधितसुवः क्षतविप्रदाश्च स्वस्या भवन्तु कुरावमुताः सन्मृताः ॥’

अत्र प्रश्नमादिति स्वस्या इति मरणार्थेकत्वादृष्टीले अपि भाव्यमङ्गल-
सूचनाद्वयः ।

संदिग्धमपि वाच्यमहिम्ना नियतार्थप्रतीतिकारित्वाद्यावस्तुतिपर्यवसायितया
गुणः । यथा—

‘पृथुकातेस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥’

अत्र पृथुकातेस्वरान्विताः पृथुकानामातेस्वरः पृथु बहुलं कातेस्वरं चेति
संदिग्धाः ।

अप्रतीतोऽपि यत्र प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्द्वयोरपि तद्वृत्ता तत्र गुणः । अर्थाप्र-
तीतिरूपश्रीजामावेनादोषतायां व्युत्पत्तिप्रकटत्वात् । यथा—

‘आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोद्रेकादिवदिततनोप्रमथयः सत्त्वनिष्ठाः ।

कलस पादितं विदारितं यदुदरं तत्सन्निभं तनुत्वे छेदेनि छिन्ने लोत्रगे योनिरूपे कस्य कृमि-
निबल सञ्चिरासञ्चिर्वाचते । उदासक्तः कृमिरेवैत्यर्थः । अत्र ज्ञानोद्रेकायां जुगुप्साशीलं
गुणः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. ‘निर्वाणेति । वेणीसंवरणे सूत्रधारोक्तिर्यत्र । अरीणां प्रश्नमात्कउहोपशमात्रिर्वाणः
ज्ञानतो वैरमेव दहनोऽद्विषेयां तादृशाः पाण्डुतनयाः पाण्डवा माधवेन कृष्णेन सह
नन्दन्तु । तथा कुरावस्य धृतराष्ट्रस्य मुता दुर्योधनादयः सन्मृताः स्वस्या निश्चिन्ता
भवन्तु । कीदृशाः कुरावमुताः । रक्ता अनुरक्त प्रकर्षेण साधिता भूयैस्तादृशाः । क्षतो
निर्वर्तितो विग्रहः कलहो वैल्लघान्मृताः । अत्र प्रश्नमात्राशाद, रुधिरशोभितभूमयः खण्डि-
तशरीराः स्वर्गस्याः, इत्यनङ्गलाशीलं भाव्यर्थेचूचकतया गुणः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.
२. ‘पृथ्विति । राजानं प्रति कवेरुक्तिः । नो देव, संप्रत्ययुता आवयोः सदनं गृहं
सममित्यन्वयः । त्वत्तो धनलामानन्दरं न सममिति संप्रति पदामिप्रायः । साम्यमेव शेषे-
ण्याह—पृथ्विलादिना । पृथ्वी महान्ति कातेस्वरस्य सुवर्णस्य पात्राणि यत्र तद्राजगृहम् ।
कविगृहं तु पृथुचनानां बालानामातेस्वरस्य पात्रं स्थानम् । भूषिता अलङ्कृता निःशेषाः परि-
जना यत्रेति राज्ञः । कवेस्तु भुवि उषितो भूशायी निःशेषः परिजनो यत्र तादृशम् । तथा
विलसन्तीभिः करेणुभिर्हस्तिनीमिर्व्याप्तं राज्ञः । कवेस्तु विले विवरे सीदन्ति ते विलसदः ।
विलसद एव विलसत्का मूषकास्तेषां रेणुभिर्गहनं व्याप्तम् । वनयोरभेदात् । यद्वा विलसत्
कं वलं रेणुश्च ताम्बा व्याप्तम् । अत्रोक्तविशेषणानां योग्यतया तत्तत्तद्वानुकूलार्थनिर्णया-
न्वयस्तुतिनिर्वाहकतया संदिग्धं गुणः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘आत्मेति । वेणी-
संवरणे श्रीकृष्णवन्धनोक्तं दुर्योधनं कृत्वा किं दुर्योधनो वासुदेवरूपं न जानातीति पृच्छन्तं

यं ध्यायन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्ता-
त्तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥'

इयं भीमसेनस्य सहदेवं प्रत्युक्तिः । अत्र निर्विकल्पादिशब्दा आत्ममात्रावल-
म्बनत्वादावर्थे योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः । स्वयं परामर्शोऽप्येवमेव गुणत्वम् । यथा—

‘षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा

हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः ।

अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः

स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥’

अधमप्रकृतीनां चेटविटविदूषकाणां हास्यरसप्रधानानां तथैवौचित्यादोषत्वा-
भावे हास्यपर्यवसायित्वाद्भाग्यो गुणः । यथा—

‘फुल्लकुरं कलमकूरणिहं वहन्ति

जे सिन्धुवारविडवा मह वल्लहा दे ।

करिहस्तशब्दार्थः । अदोषतायां सत्यामित्यर्थः । फुल्लकुरमिति । ‘पुष्पोत्करं कल-
मौदननिभं वहन्ति ये सिन्धुवारविटपा मम वल्लभास्ते । ये गालितस्य महिषीदध्नः
सदृशास्ते किं च सुग्धविचकिलप्रसूनपुञ्जाः ॥’ विचकिलं मल्लिका । ‘तदा जायन्ते

सहदेवं प्रति भीमोक्तिः । मोहेनाज्ञानेनान्धो वस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिरहितोऽयं दुर्योधनस्तमसुं
श्रीकृष्णं पुराणमनादिं देवं परमात्मानं कथं वेत्ति जानातीत्यन्वयः । तं कम् । यं श्रीकृष्ण-
मात्मन्यारमन्ते प्रत्याहृतेन्द्रियाः सन्तस्तदेकताना भवन्ति, आत्मैव वा आरामः क्रीडास्थानं
येषां तथाभूता योगिनः निर्विकल्पे भेदावभासशून्ये समाधौ विहिता रतिरासक्तिर्यैस्तादृशा
ज्ञानोत्सेकादात्मसाक्षात्कारदार्ढ्याद्विषटितो नाशितस्तमसोऽज्ञानस्य ग्रन्थिर्यैस्तथाभूताः सत्त्व-
गुणैकविश्रान्ताः सन्तो यं वीक्षन्ते पश्यन्ति । एवंविधानामेव वेद्यत्वेन हेतुगर्भे यत्पदार्थस्य
विशेषणम्—तमसां ज्योतिषां वा परस्ताद्वर्तमानमिति । रजस्तमोभिभूतैरलभ्यमित्यर्थः । अत्र
चकृत्श्रोत्रोर्विज्ञतया अप्रतीतत्वं गुणः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

२. ‘षडधिकेति । मालतीमाधवे कपालकुण्डलायाः स्वयं परामर्शोऽयम् । स शक्तिभिर्ज्ञा-
नेच्छाकृतिभिर्माद्वयादिभिर्वा परिणद्धो नित्ययुक्तोऽत एव तासां नाथ ईश्वरो जयतीत्यन्वयः । स
कः । यः षडधिकानां दशनाडीनामिडादिषोडशनाडीनां यच्चकं मणिपूगाख्यं तन्मध्ये स्थित
आत्मा स्वरूपं ज्योतीरूपं यस्य स तादृशः हृदि विनिहितरूपो हृदये चिन्त्यमानरूपस्तद्विदां
तथा ध्यायतां सिद्धीरणिमाया ददातीति तथाभूतः । पुनः कीदृक् । अविचलितमनोभिः
साधकैर्मृग्यमाणोऽन्विध्यमाण इत्यर्थः । अत्र वस्तुतत्त्वज्ञादुणत्वम् ।’ इत्युदा-
हरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘फुलेति । विद्वत्शालमजिकायां विदूषकोक्तिरियम् । कूरशब्दो भक्ते
देशी । कलमाः शालयस्तदोदनतुल्यं पुष्पोत्करं ये वहन्ति ते सिन्धुवारवृक्षस्य विटपाः शाखा
मम वल्लभाः प्रियाः । शाल्योदनसदृशत्वं प्रियत्वबीजम् । तथा ये गालितस्य वल्लनिर्जली-
कृतस्य महिषीदध्नः सदृशाः । किं चेति समुच्चये । तेऽपि विचकिलप्रसूनस्य मल्लिकापुष्पस्य
पुञ्जा मम वल्लभा इत्यनुपमः । अत्र विदूषकोक्ती ग्राम्यो गुणः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

जे गालिदस्स महिसीदहिणो सरिच्छा
दे किं च मुद्धविअइल्लपसूणपुआ ॥'

अत्र कलममहिषीदधिशब्दाः ।

न्यूनपदमपि कचिद्गुणो यत्र न्यूनतयैवाभिमतविशेषसिद्धिः । यथा—

'गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोज्झतरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छीमन्निभाम्बरा ।
मा मा मानद मातिमामलमिनि क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥'

अत्र मामेत्यत्रायासय, मातीत्यत्र पीडयेति न्यूनम् । न च दोषः । प्रतीतेः
स्फुटत्वात् । प्रत्युत गुणः । रसातिरेकव्यञ्जकत्वात् । कचिन्तु न दोषो नापि
गुणः । यथा—

'तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनः स्नेहार्द्रमस्या मनः ।
तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोज्जतेति कोऽयं विधिः ॥'

अत्र पिहितेत्यनन्तरं नैतद्युज्यत इत्येतैन्यूनम् । एवं द्वितीयपादेऽपि । न सा

२. 'गाढेति । अमरकवेरिदं पद्यम् । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः । गाढालिङ्गनेन
स्वर्वाङ्कुकचा चासौ प्रोज्झतरोमोद्गमा । तथा सान्द्रो घनो यः स्नेहरसोऽनुरागस्य रसस्त-
स्यातिरेकेणाधिक्येन विगलच्छीमतो नितम्बस्याम्बरं वसनं यस्यास्तथाभूता । हे मानदा-
यक मामा । पीडयेति शेषः । मा इति माम् । आयासयेति शेषः अलं पूर्यतामित्यक्षरो-
ल्लापिनी । क्षामा कृशाङ्गी । क्षामेत्यक्षरविशेषणं वा । एवंभूता प्रिया निश्चलतातिशयात्सुभा-
किन्तु । आसादिकृतचेष्टाया अपि विरहमभिप्रेत्याह—मृता नु किमिति । भिन्नत्वेनानवभा-
समभिप्रेत्याह—मे मम मनसि लीना जनुकाष्ठन्यायेन संबद्धा किं न्वित्यनुपङ्गः । तथाभू-
ताया अपि पृथक्कर्तुं शक्यत्वादाह—विलीना नीरक्षीरादिवदैक्यमापन्ना नु किमिति । अत्र
पीडयेत्यादिक्रियापदन्यूनता रसातिरेकव्यञ्जकतया गुणः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ति-
ष्ठेदिति । विक्रमोर्वशीये पुरुरवस इत्युक्तिः । सा उर्वशी कोपवशात्प्रभावेणान्तर्धानविधया
पिहितान्तर्हिता अत्रैव तिष्ठेदिति वितर्कः । एतदुत्तरं नैतद्वक्तं यत इति पूरणीयम् । यस्मात्सा
उर्वशी दीर्घं चिरकालं न कुप्यति । स्वर्गाय स्वर्गं गन्तुम् । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति
चतुर्थी । उत्पतिता उद्धीना भवेत् । अस्या मनः पुनर्मयि स्नेहेनार्द्रं सरसम् । तेनैतदपि नेति
शेषः । भवेदित्यनन्तरं नैतद्यत इति शेषपूरणे पुनःशब्दार्थान्वयप्रसङ्गात् । मे मम पुरोवर्तिनीं
च तां प्रियां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न शक्ताः किमुतान्ये । सा चात्यन्तं नयनयोरगो-
चरं भावप्राधान्यादगोचरत्वं याता प्राप्तेति कोऽयं विधिः प्रकारो देवं वा । वर्तते इति
शेषः । अत्र दीर्घमित्याद्युत्तरवाक्यार्थावगमेनैव पूर्वस्य बाध्यत्वावगनाद्व्यूनत्वं न दोषः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

चाग्रगुणत्वम् । विशेषयुद्धेरनुपादनात् । नापि दोषत्वम् । तद्यतिरेकेणापि दीर्घं
न सा कृप्यतीत्यादिप्रतीत्या तिष्ठेत्कोपवशादित्यादिप्रतीतीनां बाध्यत्वावगमात् ।

अधिकपदं कचिद्गुणः । यत्र विशेषप्रतिपत्तिः । यथा—

‘यद्वञ्चनाहितमतिर्बहु चादुगर्भं

कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति ।

तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किं तु

कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥’

अत्र द्वितीयं विदन्तीति पदमन्ययोगव्यवच्छेदं प्रतिपादयन्नाधिकपदत्वेऽपि
दुष्टम् । यदुक्तम्—

‘विस्मये च विषादे च दैन्येऽवधारणे तथा ।

प्रसादने तथा हर्षे वाक्यमेके द्विरुच्यते ॥’ इति ॥

एवं हर्षशोकादियुक्ते वक्तरि गुणत्वम् । त्वरादिव्यक्त्या हर्षाद्यभिव्यञ्जक-
त्वात् । यथा—

‘वैद वद जितः स शत्रुर्न हतो जल्पस्तु तव तवासीति ।

चित्रं चित्रमरोदीद्धाहेति परं मृते पुत्रे ॥’

अत्र पादचतुष्टये क्रमेण हर्षभीतिविस्मयविषादयुक्ता वक्ताः । एवं पुनरु-
क्तेऽपि द्रष्टव्यम् ।

कथित[पद]स्यापि लाटानुप्रासे तन्निर्वाहकतथार्थान्तरसंक्रमितवाच्ये विशेष-
न्यञ्जनाद्विहितस्य यत्रानुवाद्यत्वं तत्र च तादृशाभिमतनिर्वाहकतया गुणत्वम् ।
क्रमेणोदाहरणानि—

‘सितैकरकररुचिरविभा विभाकराकार धरणिधर कीर्तिः ।

पौरुषकमला कमला सापि तवैवास्ति नान्यस्य ॥’

१. ‘यद्वञ्चनेति । वञ्चनायां प्रतारणायामाहिता स्यापिता मतिर्येन सः । कार्ये उन्मु-
खस्तत्परः खलजनो बहुचादुगर्भं प्रियवचनमिश्रं यत्कृतकं मिथ्याभूतं ब्रवीति तत्साधवो न
विदन्ति न जानन्तीति न किंतु विदन्ति । कथं तर्हि शात्वाप्युपकुर्वन्तीत्यत आह—अस्य
खलस्य प्रणयं चादुमाषणादिरूपं वृथा कर्तुं न पारयन्ति न शक्नुवन्तीत्यर्थः । अत्र द्वितीयस्य
विदन्तीत्यस्य नन्दययोगेनोक्तार्थकत्वेऽपि साधव एव जानन्तीत्यन्ययोगव्यवच्छेदपरत्वादुण-
त्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘दैन्ये चैवावधारणे’ क. ३. ‘वदेति । रणादागतं
सति चित्रं चित्रं द्वाहेत्यरोदीदिति संवन्धः । अत्र क्रमेण हर्षभीतिविस्मयविषादव्यञ्जकत्वा-
द्दे धरणिधर पृथ्वीपालक राजन्, सितैकरस्य श्वेतकिरणस्य चन्द्रस्य कराः किरणास्तद्ब्र-
ह्म विभा काम्तिर्यस्याः सा कीर्तिः तथा पौरुषकमला पराक्रमलक्ष्मीर्लक्ष्मीश्च तवै-
वास्ति नान्यस्य । अस्तीति शेषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्र लाटानुप्रासः ।

‘तौला जाक्षन्ति गुणा जाला ते सहिअपहि’ चेप्पन्ति ।
रहकिरणानुगहिआइँ होन्ति कमलाइँ कमलाइँ ॥’

अत्र द्वितीयं कमलपदं सौरभादिमदर्थकतयार्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् ।
तथारथे च कथितपदरसमेव प्रयोजकम् ।

‘जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥’

अत्र कारणमालायां पूर्वोपात्तपदेनैव विनयादिकमुपादेयं पदान्तरेणानु-
ब्रम्भानं तद्विज्ञतयेव प्रतिभाति । तथा च तादृशलंकारसंपादकतया गुणत्वं
दोषत्वाभावश्च ततो बीजाभावाच्च ।

पतत्प्रकर्षमपि कचिद्गुणः । यथा—‘प्रागप्राप्त-’ इत्यादौ । अत्र चतुर्थे पादे
क्रोधाभावान्मसृणमेव पदं युक्तमिति दोषत्वाभावः । गुणत्वं तु विनयप्रका-
शकतया ।

समासपुनरात्तं कचिन्न गुणो न दोषः । यथा—‘प्रागप्राप्त-’ इत्यादौ ।
अत्र ‘वेनानेन-’ इत्यादौ न विशेषणदानमात्रार्थं किंतु वाक्यान्तरमेवावधेयम् ।
अतो बीजाभावाच्च दोषो न च गुणः । विशेषबुद्धेरकरणात् ।

अपदस्थसमासमपि कचिद्गुणः । यथा—‘रक्ताशोक-’ इत्यादि । अत्रापदस्थ-
समासमेव कथमिति चिन्त्यम् । द्वितीयार्धस्यापि तत्स्थानत्वात् तस्यापि
रूपवक्तृकत्वात् अन्यथा गुणत्वासंभवात् । भास्करस्तु—‘शृङ्गारे समासस्थानौ-
चित्यादस्थानस्थत्वम्’ इत्याह ।

गमितमपि कचिद्गुणः दृढप्रत्ययादिहेतुत्वात् । न च दोषः प्रतीतेरव्यव-
धानात् ।

‘भैम्मि (मि) अवहत्थिअरेहो गिरकुसो अह विवेअरहिओ वि ।

सिविणे वि तुमम्मि पुणो पत्तिहि भत्ति ण पुम्हसिमि ॥’

गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते । रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥
[इति च्छाया ।] दोषत्वाभावश्च तत इति गुणत्वादित्यर्थः । बीजं वैरस्य । तदभा-
वाच्चेत्यर्थः । भास्करमतेऽस्वरसस्तु कुट्टोक्तेरपि समासस्थानत्वादस्थानस्थसमासत्वा-
नुपपत्तितादवस्थ्यमिति । नो दृष्टेति कोपोपक्रमस्थानत्यागेनान्यत्र करणात्तथात्वम् ।
उन्मत्तस्य स्थानौचित्याविवेकात् । उन्मादस्य क्रोधपरिपोषकतया च गुणत्वमिस्थु-

१. ‘व्याख्यातं पूर्वमेतत् । अत्र द्वितीयकमलपदस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वेन व्यजनो-
पयुक्तत्वादगुणत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘जितेन्द्रियत्वमिति । गुणैरधिके उत्कृष्टे ।
अत्रापि कारणमालानिर्वाहकतया गुणत्वम् । पदान्तरेणानुवादे भेदप्रतिभासात् ।’ इत्यु-
दाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘भम्मीति’ । ‘हुम्मि’ इति पाठे भवामीति । ‘तन्ति पुच्छसिमि’

अत्र प्रतीहीति इदमप्रत्ययोत्पादकम् । एवमन्यदपि लक्ष्यं दृष्टोद्दनीयम् ।
अत्र साक्षाद्व्यभिचारिणो दोषानाह—

व्यभिचारिरसस्थापिभावानां शब्दवाच्यता ।

कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥ १२ ॥

प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।

अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥ १३ ॥

अङ्गिनोऽननुसंधानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥ १४ ॥

शब्दवाच्यता सामान्यतो विशेषतो वा स्वशब्देनोपादानम् । सा व्यभि-
चारिणां यथा—

‘सत्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे

सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।

सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे

पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥’

अत्र म्रीडादयो व्यभिचारिभावाः स्वशब्देनोपात्ताः । न च स्वशब्देनोपा-
त्तेषु व्यभिचार्यादिष्वास्वादसंभवोऽनुभूयते, किं त्वनुभावादिमुखेनैव व्यक्तेषु ।
तस्मादास्वादानुत्पत्तिर्दोषत्वबीजमिति संप्रदायः । तत्रेदमालोचनीयम्—
एतावता शब्दवाच्यताया दोषत्वमेव तावदुल्लभम् । दूरे पार्थक्येन । दूरतरे

कम् । ‘अमाम्यहं हस्तिरेखो (अमाम्यपहस्तितरेखो) निरङ्कुशोऽथ विवेकरहितोऽपि ।
स्वप्नेऽपि त्वयि पुनः प्रतीहि भक्तिं न प्रस्मरामि (प्रस्मरिष्यामि) ॥’ [इति च्छाया ।]

इति पाठे चिन्तां प्रमोक्ष्यामीति । कामं प्रति यौवनस्यैवमुक्तिरिति केचित् । मलयानिला-
दिसहचरसंपत्तौ कामं प्रतीयं तरुणोक्तिरित्यन्ये । गुरुं प्रति शिष्योक्तिरित्यपरे । अपह-
स्तिता त्यक्ता रेखा मर्यादा येन सः । निरङ्कुशोऽनुरोधशून्यः । त्वयि पुनर्भक्तिं चिन्तां
वा स्वप्नेऽपि न प्रस्मरिष्यामि विस्मरिष्यामि । त्वं प्रतीहि विश्वसिहि । अत्र त्वं प्रतीहीति
वाक्यगर्भितत्वं दृढप्रत्ययार्थतया गुणः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. ‘सत्रीडेति । नवे आये संगमे प्रणयशालिनी पार्वत्या दृष्टिर्दोषं युष्माकं शिवाय
वाक्याणायास्तु । कीदृशी । दयितानने सत्रीडा प्रथमदर्शनाल्लज्जानती । मातङ्गचर्मरूपेऽम्बरे
बसे सकरुणा । मातङ्गवधस्युत्था शोकोदयात् । भुजगे सर्पे त्राससहिता । अमृतस्यन्दिनि
चन्द्रे विस्मयरससहिता । अन्तरिक्षगामितया दुर्लभस्य ललाटे दर्शनात् । जह्नुसुता गङ्गा
तत्कर्मके तत्कर्तृके वागलोकनविधौ सतीति सतिसप्तमी । तेन तस्या ईर्ष्यालम्बनत्वलाभः ।
कपालस्योदरे गर्भे दीना । मणिस्थाने तद्दर्शनात् । अत्र म्रीडादिव्यभिचारिणां वाच्यत्वं
दोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

साक्षात् । तथाऽनुभावादीनामुपस्थिताविषयं रसप्रतिबन्धिकाभिमतं तदनु-
पस्थितौ वा । अन्ते कारणाभावादेवास्वादभावो न तु वाच्यत्वकृतः । सत्येव
कारणवक्त्रे कार्यानुत्पादस्य प्रतिबन्धकताव्यवस्थापकत्वात् । तथा च न्यूनपद-
स्वमनभिहितवाच्यता वा दोषः । न त्वियम् । आद्येऽनुभावादित एव रसव्य-
क्तिरिति किं तच्छब्देनेति वैयर्थ्यमात्रं दोषः । वयं स्वालोचयामः—अनुभावा-
दीनामुपस्थितावेव भावादीनां शब्दवाच्यतया स्वादोपघातः प्रतीयत इति
तस्याः पृथग्दोषत्वम् । अत एवौत्सुक्यादीनां शब्दवाच्यता न दोषः । तत्रास्वा-
दविघाताप्रतीतेः । न च वाच्यमेवानुभावोपादानेऽपि किमिति नोदाहृतमिति
तदुपादानस्थले भावादिशब्दानां वैयर्थ्यनपीत्यसंकराभिप्रायेण तयोदाहरणात् ।
उदाहृतेऽस्वानुभावाक्षेपकतया वैयर्थ्याभावात् । न चैवमुक्तोदाहरणविरोधस्त-
त्रानुभावाद्यनुपादानादिति वाच्यम् । 'दैवादहमत्र तथा—' इत्यादाविवाक्षेपेण
तेषां प्रतीतेः । न हि व्रीडादिशब्दैः प्रतिपादिता व्रीडादय आस्वाद्यतामिव
स्वानुभावाद्याक्षेपकतामप्यास्वादयितुमक्षमा बीजाभावात् । एवमग्नौदाहर-
णेऽप्युक्तमिति । एवं च स्थिते

‘व्यानत्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्मोम्बरे

सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।

मीलद्भूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालोदरे’

इति पादत्रये पाठो युक्तः । एवं भावादिशब्देनाप्युपादाने द्रष्टव्यम् । रसस्य
सामान्यतो रसशब्देन यथा—

‘तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं किञ्चिदुच्चभुजमूललोकिताम् ।

नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥’

विशेषतः शृङ्गारपदेन यथा—

‘औलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्त-

व्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिम् ।

विसरामीत्यर्थः । तथाहीत्यादि । अनुभावा हि स्थायिव्यभिचारिसाधारणेन सर्वे
गृह्यन्ते । आदिना स्थायिनां विभावद्वयस्य चोपादानम् । एवंच सोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं
शब्दवाच्यताया अनुपपन्नमिति सदोषः, किंतु शब्दवैयर्थ्यमात्रमित्यर्थः । वयं
त्विति । तथा च न रसानुत्पत्तिप्रयोजकत्वम् किं तु तच्चमत्कारित्वविघातकत्वं
शब्दवाच्यताया इति नोक्तदोष इत्यर्थः । एवं उक्तप्रकारेण दोषत्वे । अनुभावा-
द्यनुपादानादिति । तथा च सामान्यभावादेव रसानुत्पत्तौ तदपकर्षकतया दोषो-
द्भावनं विरुद्धमित्यर्थः । स्वानुभावादीति । स्वत्येति षष्ठ्याः साक्षात्परम्परासाधा-

१. कामिति । तां नायिकां नेत्रयोगोचरे कृतवतोऽस्य कोऽप्यनिर्वाच्यो निरन्तरं घनो
रसोऽजायतेति संबन्धः । कीदृशीम् । जनकस्य जये मङ्गलसंपत्तिरूपम् । किञ्चिदुच्चै-
रमूले कुचसंघो लोकिता इष्टमित्यर्थः । अत्र रसस्य वाच्यतादोषः । इत्यादाहरणचन्द्रि-
कासंक्षेपः । २. ‘आलोचयेति । यत्र युवा कोमले कपोलतलेऽभिषिक्तः अत एव पुलकादिचिह्नै-

पश्यैष बाल्यमनिवृत्त्य विवर्तमानः
शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमावनोति ॥'

स्थायिनो विशेषत उत्साहपदेन यथा—

‘संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ।
झणत्कारैः शुनिगतैस्सहाहस्यस्य कोऽप्यभूत् ॥’

अत्रैव ‘स्थायिभावोऽस्य कोऽप्यभूत्’ इति चतुर्थपादपाठे सामान्यतः कश्चिद्वाच्यतोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

कष्टकल्पनया पृथक्श्लोकाद्यनुसंधेयप्रकरणादिपयांलोचनया विलम्बेन व्यष्टिः, न तु ‘देवादहमत्र तथा—’ इत्यादाविव झटित्याक्षेपमहिम्ना सा । अनुभावस्य यथा—

‘कंपूरधूलिधवलद्युतिपूरधौत-
दिद्याण्डले शिशिररोचियि तस्य यूनः ।
लीलाशिरोशुकनिवेशविशेषकृत्ति-
व्यक्तस्तनोच्चतिरभूच्चयनावनौ सा ॥’

अत्र चन्द्रादय उद्दीपनालम्बनविभावाः शृङ्गारयोग्या अनुभावप्रतीक्षा आस्वादापर्यवसायिनः स्थिताः । यद्यप्यंशुकनिवेशोऽनुभावत्वयोग्यस्तथापि तस्य स्तनव्यक्तिप्रयोजकत्वेनोपात्तेर्नानुभावत्वपर्यवसानमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु पुंनिष्ठ एव शृङ्गारोऽत्र प्रतिषिपादयिषितः । ‘अभूच्चयनावनौ सा’ इत्यनेन तस्यैवालम्बनत्वप्रतिपादनात् । न च पुंसि कश्चिदनुभाव उपात्तः न च विभा-
वैरप्याक्षेपाहं इति कष्टेन कल्पनीयः । विभावस्य यथा—

‘परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्खलिततरां परिवर्तते च नूपः ।
इति बत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥’

व्यक्तो योऽनुरागस्तेन सुभगां शोभनान् । अभिरामा नूर्तिर्पस्यास्तादृशी नायिकानालोक्य
शृङ्गारस्य सीमनि तरङ्गितमनवच्छिन्नखेलनमावनोति त्वं पश्येत्स्वन्वयः । तथा खेप्ने हेतु-
गर्भं विशेषणमाह—बाल्यमनिवृत्त्यातिक्रम्य विवर्तमानः । पुलककटाक्षादिनिश्चेष्टमान इत्यर्थः ।
अत्र विशेषतः शृङ्गारपदवाच्यत्वम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

१. ‘संप्रहार इति । संप्रहारे युद्धे प्रहरणैरायुधैः परस्परं ये प्रहारास्तेषां झणत्कारैस्ता-
दृशशब्दैः कर्णागतैस्तस्य प्रकृतवीरस्य कोऽप्यनिर्वचनीय उत्साहोऽभूदित्यन्वयः । अत्रोत्सा-
हस्य स्थायिभावस्य वाच्यता ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘कंपूरेति । तस्य यूनः सा ना-
यिका नयनावनौ नेत्रप्रसारणभूमौ । नेत्रगोचर इति यावत् । अभूदित्यन्वयः । कौटुशी ।
लीलाया शिरःसंबन्धिनोऽंशुकस्य यो निवेशविशेषस्तस्य क्लृप्त्या कारणेन व्यक्त्य स्तनवोद्ध-
तिर्यस्याः सा । कस्मिन्सति । कंपूरधूलिधवलद्युतेन धौतं प्रक्षालितं दिशा नण्डलं
येन तथाभूते शिशिररोचियि चन्द्रे सति । तेनोद्दीपनप्रकर्षः । अत्र पुंनिष्ठशृङ्गारानुभावः
कष्टगम्यः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘परिहरतीति । बत खेदे । विषमा दशा
विरहावस्था अस्य देहं प्रसभं दृष्ट्वा इत्येवंप्रकारेण परिभवति । अत्र किं कुर्म इत्यन्वयः ।

अत्र कामिनीरूपः शृङ्गारविभावोऽभिमतो न पुनरुपात्तः । न च रतिपरि-
हारादिभिरनुभावैराक्षेप्तमपि शक्यते । तेषां करुणादावपि संभवादिति कष्टेन
कल्पनीयः ।

प्रतिकूलविभाषादिग्रहः । प्रकृतरसादेः प्रतिकूलो यो रसादिस्तद्विभावानु-
भावव्यभिचारिणां ग्रहः । तत्र तादृशविभावव्यभिचारिणोर्ग्रहो यथा—

‘प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रूपं
प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वचः ।
विधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं
न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥’

अत्र प्रकृते शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्य प्रकाश्यमानानित्यतारूपो विभावः
रूपकाशितो निर्वेदरूपो व्यभिचारी च स्फुटमेव गृह्यते । तादृशानुभावग्रहो
यथा—

‘भीडुभरमणम्मि लोभणवहम्मि पडिण्ण गुरुण मज्झम्मि ।
सकलपरिहारहिअभा वणगमणं चेअ मइइ वहू ॥’

अत्र व्याजादिकं विना वनगमनं सकलपरिहारश्च शान्तानुभावः । न च
व्याजः प्रतिपादित इति शृङ्गारस्य प्रकृतस्य विच्छित्तिः । इन्धनाद्यानयनव्याजेन
संयोगार्थं वनगमनं यद्युच्यते तदा न शान्तानुभावग्रहः ।

पुनःपुनर्दीप्तिरङ्गरसादिविषया दोषः । अङ्गिनस्तु सा महाभारतादौ
शान्तादेरिव न वैरस्यमावहति । उदाहरणं कुमारसंभवे—‘अथ मोहपरा-

रण्येन स्नानुभावा रत्याद्यनुभावाश्च गृह्यन्ते । ‘निभृतरमणे लोचनपथे पतिते गुरुणां

परिभवप्रकारमाह—परिहरतीत्यादि । रतिर्विषयाभिलाषः । भतिरर्थनिर्धारणम् । लुनीते
छिनत्ति । परिवर्तनं पार्श्वपरिवृत्तिः । अत्र विभावः कष्टगम्यः । शोकेऽप्येवंभावात् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. ‘प्रसाद इति । मानवतीं मालतीं प्रति माधवस्येयमुक्तिः । हे प्रिये, प्रसादे वर्तस्व ।
प्रसन्ना भवेत्यर्थः । मुदं हर्षं प्रकटय । रूपं कोपं त्यज । अमृतमिव ते वचः शुष्यन्ति शुष्य-
माणान्यर्थान्ममाङ्गानि सिञ्चतु । सौख्यानां निधानमाकरं मुखं क्षणमभिमुखं स्थापय । मुग्धे
विवेकरहिते, गतः कालरूपो हरिणः प्रत्येतुं परावर्तितुं न प्रभवति । न शक्नोतीत्यर्थः ।
हरिणत्वारोपेण चपलत्वं ध्वन्यते । तच्च शृङ्गारप्रतिकूलस्य शान्तस्य विभाव इति दोषः
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः २ ‘निभृतरमणे गुप्तकामुके गुरुणां मध्ये लोचनमार्गे पतिते
सति सकलस्य गृहकार्यस्य परिहारे त्यागे हृदयं यस्यास्तथाभूता वधूस्तेन सह वनगमनमे-
वेच्छतीत्यर्थः । अत्र निर्व्याजवनगमनसकलपरिहारयोः शान्तानुभावत्वेन प्रतिभासः । इन्ध-
नानयनादिव्याजोपनिबन्धे तु न दोषः’ । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. चन्द्रिकायाः समुदास्यं श्लोकः सुभाषितावल्यादिषु. मालतीमाधवे तु भास्वेव.

यथा—'इत्यादिना दीप्तिमानीतोऽपि करुणः 'यथा सा पुनरेव—' इत्यादिना पुनः पुनर्दीप्तिं नीतः । उपभुक्तो हि पुनरुपभुज्यमानः परिम्लानस्तबकवद्वैरस्याय कल्पते ।

अकाण्डेऽनवसरे प्रधानम् । यथा वेणीसंधारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरसंक्षये प्रवृत्ते मानुसत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् ।

छेदो यथा वीरचरिते राघवभार्गवयोरविच्छिन्नप्रसरतया प्रवृत्ते वीररसे 'कङ्कणभोक्षणाय यामि' इति राघवस्योक्तौ । अकाण्डे हि तथा वचनं व्याजेन निर्गमं प्रतिपादयद्दीरत्वाभावे पर्यवस्यति ।

अङ्गस्वरातिविस्तृतिरप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनम् । यथा हयग्रीववधे हयग्रीवस्य । यद्यपि प्रतिनायकवर्णनं नायकस्यैवोत्कर्षे पर्यवस्यति तथाप्यतिशयितं प्रधानतिरोधायकतया दोषपदवीमवतरति ।

अङ्गिनः प्रधानस्याननुसंधानम् । यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः ।

प्रकृतीनां विपर्ययो यत्प्रकृतौ यद्वर्णनमनुचितं तत्र तद्वर्णनम् । प्रकृतयस्तावद्विद्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च । अत्र दिव्यत्वममलैकरूपत्वमतो न पातालीयाद्यसंग्रहः । उदाहरणं श्रीमन्महेश्वरादिः । अदिव्यत्वं मलैकरूपता । यथा माधवादेः । दिव्यादिव्यत्वरूपता । यथा श्रीकृष्णादेः । त्रिविधा अप्येते चतुर्धा भवन्ति—वीरोदात्तवीरोद्धतवीरललितवीरशान्तमेदात् । क्रमेण वीररौद्रशृङ्गारशान्तप्रधानत्वमेषां लक्षणानि । श्रीरामभार्गवश्रीकृष्णजीमूतबाहना उदाहरणानि । एते च प्रत्येकमुत्तमाधममप्यममेदाः । अनुकूलादिमेदास्त्वस्थिराः । अनुकूलादिर्हि कदाचिद्विक्षणादिः संपद्यते इति प्रकृतिभेदेन गणनीयाः । इति मिथ्यासु प्रकृतिषु रतिहासशोकाद्भुतान्यदिव्योत्तमप्रकृतिवद्विन्येऽपि वर्णनीयानि । किं तु रतिः संभोगशृङ्गाररूपा उत्तमदिव्यविषया न वर्णनीया । तद्वर्णनं पित्रोः संभोगवर्णनमिवात्यम्बुमनुचितम् ।

'क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्विरः खे मरुतां चरन्ति ।

तावत्त वद्विर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥'

इत्याद्युक्तवद्भुक्त्यादिवर्जितः सद्यः फलदः क्रोधो नाकपातालगमनसमुद्रो-
क्तवद्भुक्त्यानुसाहय्य दिव्येष्वेव वर्णनीयः । अदिव्येषु तु यावदेव महत्कर्म
लोकप्रसिद्धमुचितं वा तावदेवोपनिबन्धनीयम् । अधिकं हि निबन्धमानम-
सम्प्रतिभासनया रामादिवधवर्तितम्यमिथ्याशुपदेशे न पर्यवस्येत् । दिव्यादिव्येषु

मप्ये । सकलमिहाराहदया वनगमनमेवेच्छति वधूः ॥' [इति च्छाया ।] बाभ्रव्य
इति श्रुतिनाम । संभोगशृङ्गाररूपेति । संभोगश्रुत्यनालिहनादिः । न त्वन्यो-

पुनरुभयोरप्युचितं वर्णनीयम् । एवमुक्तस्यौचित्यस्य विन्यादीनामिवोत्तमादी-
नामप्यन्यथावर्णनं प्रकृतिविपर्ययः । आसन्नौचित्यलङ्घनेऽप्येवम् । तद्यथा—
तत्रभवन्भगवन्निस्तुत्तमेनैव प्रयोक्तव्यं नाधमेन । उत्तमेनापि मुनिप्रभृताद्येव न
तु राजादौ । भट्टारकेति न राजादावुत्तमेन किं तु देवादायेव । अन्यथा प्रकृति-
विपर्ययापत्तेः । एवं यत्र देशे काले वयसि जातौ वा यद्वेषव्यवहारादिसमुचितं
तदेव तत्रोपनिबद्धव्यम् । अन्यथानिबन्धने तु प्रकृतिविपर्ययः । यथा स्वर्गाङ्ग-
नाहु मानुषीवेषादिः । रसातलादौ मेघादिरिति ।

अनङ्गस्याभिधानं रसानुप्रकारकस्य वर्णनम् । यथा कर्पूरमञ्जरीं नायिकया
ह्लासना च यद्वसन्तवर्णनं तदनादृत्य वन्दिवर्णनस्य राज्ञा प्रशंसनम् ।

ईदृशा इत्यनेनैतदुक्तं यदेवंविधा अन्येऽप्यनौचित्यहेतवो भवन्ति । यथा
नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादिवर्णनमित्यादि । अनौचित्यं तु रसविच्छे-
दहेतुः । यदुक्तं ध्वनिकृता—

‘अनौचित्यादृते नान्यद्रसमङ्गस्य कारणम् ।

औचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥’ इति ।

इदानीमेषां केषांचित्कचिद्वदोपस्वमपीत्याह—

न दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचित् ।

संचारिणो न तु रसस्थायिनोरपि । कचिदिति यत्रैतरविलक्षणो नानुभावः ।
यथा—

‘औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया

तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

हृष्टाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे

संरोहत्पुलका हरेण हसताश्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥’

अत्रौत्सुक्यशब्दचत्सहसा प्रसरणादिरूपोऽनुभावो नौत्सुक्यमसंदिग्धं प्रति-
पादयितुमीष्टे । भयादिसाधारणत्वात् । अत एव

न्यावलोकनादिकमपि । अनौचित्यानुसारात् भावाख्या तु वर्णनीयेति भावः । भट्टा-
रकेति । परमेश्वरेत्यस्यापीतिशब्देन ग्रहणम् । एतद्राजादावुत्तमेन न वाच्यं किं

१. ‘औत्सुक्येनेति । नवे संगमे हसता हरेणाश्लिष्टा अत एव संरोहत्पुलका उद्गतरो-
माश्चा गौरी वा शिवायास्तु । कीदृशी । दयितसमीपगमने औत्सुक्येन कृतत्वरा । सह-
भुवा सहोत्पन्नया । स्वाभाविक्येति यावत् । ह्रिया लज्जया व्यावर्तमाना परावर्तमाना ।
पुनस्तैस्तैस्त्वत्कालोचितैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैराभिमुख्यं संमुखत्वं नीता प्रापिता । तथाग्रे
वरं ईशा आत्तो गृहीतः साध्वसरसो भयरसो यथा तथाभूतेत्यर्थः । अत्रौत्सुक्यस्य संचारिणो
वाच्यता न दोषः । असाधारणानुभावाभावेन तद्व्यङ्ग्यत्वासंभवात् । अत एव ‘दूरादुत्सुकं’
इत्यादौऽप्यौत्सुक्यमेव शब्देनोपायमिति दिक् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

‘दूरादुत्सुकमागते विवळितं संभाषिणि स्फारितं
संक्षिप्यत्यस्यं गृहीतवसने कोपाञ्जितमूढतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिष्ठतिकरे बाष्पास्तुपूर्वक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥’

इत्यत्र व्रीडादीनि विवळितत्वादिभिरनुभावैरुपनिबध्नन्नेव रसिकशिरोमणिर-
मरुक्कविरीत्युक्तं स्वशब्देनैवोपात्तवान् । दोषत्वाभावबीजमुक्तं प्राक् । इदं
स्ववधेयम्—स्वरादीनां भयादिसाधारण्येऽप्यनुक्त्यादिना स्वकारणेन विशिष्य-
माणास्त एवासाधारण्यमासाद्योत्सुक्यादिव्यञ्जयन्तीत्यास्तादोदयः । न तु
शब्दादेव तत्प्रतिपत्त्या । व्यभिचार्यादीनां वाच्यत्वासहत्वव्युत्पादनात् । अत
एवात्र न वैयर्थ्यमपि । विशेषणत्वेनोपयोगात् । ‘दूरादुत्सुकं’ इत्यादौ तु
शब्दमहिम्ना विशिष्टस्यैवानुभावस्य कल्पनमिति ततोऽभिव्यक्तिरिति । एवं च
व्यवस्थिते शब्देन तदुपस्थितिं विना न तदनुभावस्यासाधारण्यम्, न च तेन
विनाभिव्यक्तिः, न चाभिव्यक्तिं विनास्वादसंभवः, न च तेन विना भावमध्य-
प्रवेशः, न च तमन्तरेण तथा कीर्तनं युक्तमिति भावस्योत्कीर्तनमप्येतादृशस्य
व्यभिचारिणि शब्दावाच्यताया दोषत्वाभावं साधयतीति युक्तमुत्पश्यामः ।

संचार्यादेर्विरुद्धस्य वाच्यस्योक्तिर्गुणावहा ॥ १५ ॥

प्रकृतविरुद्धं व्यभिचार्यादि वाच्यत्वेनोच्यते तदा दूरे दोषत्वम् । प्रत्युत
प्रकृतरसपरिपोषकतया गुणत्वम् । तत्र व्यभिचारिणो यथा—‘आकाशं
अक्षरकर्मणः क्व च कुलं—’ इत्यादौ । अत्र चतुर्षु पादेषु पूर्वभागप्रतिपाद्यानां
अभावाणां वितर्कमतिशङ्काद्यतीनामुत्तरभागप्रतिपाद्याभिरभिलाषाङ्गभूताभिरौ-
त्सुक्यस्मृतिर्देन्यचिन्ताभिरस्फुरस्फुरःसरं चिन्तायामेव पर्यवसानमिति भाव-
स्यकृतापरिपोषकत्वाद्गुणत्वम् ।

‘पाण्डुक्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥’

त्वधमेन । उत्तमेन तु देवादौ वाच्यं न तु मुनिप्रसृताविति ज्ञेयम् । अन्यथा वृत्ति-
मिरोवात् । असाधारणस्योत्सुक्यगमकस्यानुभावस्याभावे शब्देन तदुपादानमस्या-
स्वादजनकमिति ध्रुवं निवारयितुमाह—इदं त्विति । एवं सति व्यभिचारिण्योत्सु-
क्यादेः संकीर्तनमेवार्थाच्छब्दवाच्यताया दोषत्वाभावं गमयतीत्याह—एवं चेति ।
व्यवस्थिते इत्यनन्तरं आस्वादजनकत्वे इति शेषः । तथा कीर्तनं व्यभिचारिमध्य-

१. पूर्व व्याख्यातम्. २. ‘पाण्डुक्षाममिति । हे सखि, तव पाण्डुक्षामं वदनं सरसमन्तरस-
सहितं सखि च हृदयं अलसमालसयुक्तं वपुश्च हृदन्तः हृदयमध्ये नितान्तमलसं क्षेत्रियरोग-
भावेदयतीत्यन्वयः । क्षेत्रियो देशान्तरचिकित्स्योऽसाध्यो रोगः । ‘क्षेत्रियश्च परक्षेत्रे चिकित्स्यः’
इति निपातनात् । सर्वशरीरव्यापिपीडाजनक इत्यन्ये । ‘क्षेत्रियं क्षेत्रजतृणे परदाररतेऽपि च ।
अन्यदेहचिकित्सासाध्यरोगे च जायते ॥’ इति विश्वः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

इत्यत्र पाण्डुत्वादीनां रोगानुभावतया विरुद्धत्वेऽपि विप्रलम्भशृङ्गारे समा-
रोपादङ्गभावप्राप्त्या दोषत्वाभाव इति ध्वनिकारः । तदयुक्तम् । तेषामुभयसा-
धारण्याद्विरोधस्यैवासिद्धेः । विभावस्य यथा—

‘सत्यं मनोरमा रामाः सत्यं रम्या विभूतयः ।

किं तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोकं हि जीवितम् ॥’

अत्र पूर्वार्धे शृङ्गारस्य परार्धे शान्तस्य विभावः । अनयोर्विरोधेऽपि पूर्वार्धस्य
बाध्यत्वेनैवोक्तत्वाच्च दोषत्वम् । प्रत्युत शान्तपरिपोषाद्गुणत्वम् । एवं अत्र
प्रतीयते—सर्वा रामादयः सत्येव जीविते तत्सौकर्यार्थमुपादेयाः जीवितं
चातिभङ्गुरमिति किं कृतं तेषामुपादेयत्वम् । अतो रम्यत्वेऽपि निष्फला एता
इति । नन्वेवं पूर्वार्धप्रतिपाद्यस्य बाध्यत्वेऽपि मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गेत्यनेन विरोधो न
परिहृतः । न च तत्र न शृङ्गारप्रतीतिरिति वक्तुं शक्यम् । तदुपादानवैयर्थ्य-
प्रसङ्गादिति चेत्, न । तत्र रसाप्रतीतेः । तद्व्यञ्जकानुभावाच्चप्रत्ययात् । कथं तर्हि
तदुपादानमिति चेत्, शान्तपरिपोषकार्थमेवेति ब्रूमः । स एव कथमिति चेत्,
जीवितस्यातिभङ्गुरत्वप्रतीतेः । सापि कुत इति चेत्, जीवितादप्यधिकमपाङ्गस्या-
स्यैव सकलजनप्रसिद्धम् । अतस्तथाविधभङ्गुरस्यापाङ्गस्योपमानत्वेनोपादानात् ।
तदेतदुक्तं जीवितादप्यधिकमपाङ्गस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धं भङ्गुरोपमानतयोपासं
शान्तमेव पुष्पातीति ।

केचित्तु प्रसिद्धभङ्गुरस्य साधर्म्येण जीवितोपमानतयोपात्तमिति तद्व्याचक्षते ।
ध्वनिकारस्तु—भवत्येवात्र शृङ्गारप्रतीतिः परंतु तया गुडजिह्विकान्यायेनोन्मुखीकृ-
त्यविनेयाः शान्तरसे निवेश्यन्त इत्यदोषता । यद्वा काव्यशोभानिमित्तमेव तदुपा-
दानादोषाभावः । नहि विना शृङ्गारेण काव्यशोभेति समादधे । तच्चातिमनो-
रमम् । शृङ्गारप्रतीत्युपगमेऽपि शृङ्गारशान्तयोनैरन्तर्याभावेन प्रथमसमाधेर-
संभवात् । द्वितीयसमाधिरपि तदा स्याद्यदि रसान्तरयोगेन चारुत्वं नानुसूयेत ।
भवत्येवम् । किं च रसमात्रेण चारुत्वमित्यपि न शक्यते वक्तुं प्रागेव शृङ्गारमात्रे-
णेति । यतश्चित्रकाव्येऽलंकारादेव चारुत्वप्रत्ययः । तस्मादत्र शान्तरसादनुप्रास-
मात्रेणैवाचारुत्वसंभवाच्चोत्तरोऽपि समाधिरिति ।

गतत्वेन कीर्तनम् । प्रसिद्धं भङ्गुरेति । प्रसिद्धमतो भङ्गुरोपमानतया भङ्गुरं न
तदुपमानं च तत्तयोपासं बोधितमपाङ्गरूपमुपमानमित्यर्थः । केचित्त्विति ।
इति प्रसिद्धं अतः प्रसिद्धभङ्गुरत्वसाधर्म्येणापाङ्गरूपं भङ्गुरस्य जीवितस्योपमानत-
योपात्तमिति योजना । ‘प्रसिद्धभङ्गुर’ इति पाठे प्रसिद्धा भङ्गुरोपमानता तत्तये-
त्यर्थः । आहुतापीति बहुशः परिभाषितापीत्यन्वयः । आश्लेष आलिङ्गनमतिसान्निध्यं

२. सत्यमिति । मत्ताङ्गनाया अपाङ्गभङ्गः कटाक्षस्तदलोलमस्थिरम् । तथा च
रामादीनां रमणीयत्वेऽपि जीवितस्य भङ्गुरतया तत्सापेक्षानामनुपादेयत्वमेवेति शृङ्गार-
भावेन शान्ते पदैवतानमिति न विरोधः । इत्युवाचरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

अविरोधोपायान्तरमाह —

आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः ।

रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्ये तु यो रसः ॥ १६ ॥

यो रस इत्यत्र विरुद्ध इत्यनुषज्यते । रसानां विरोधो द्वेधा—समानाधिकरणतया नैरन्तर्येण चेति । तत्र वीरभयानकयोरैकाधिकरण्येन विरोध इति प्रतिपक्षगतत्वेन भयानको वर्णनीयः । तथा सति दूरे तस्य दोषत्वं प्रत्युत वीरपरिपोषः । यथा मम—

‘आहूतापि पदं ददाति न पुरो न प्रार्थितापीक्षते

साकूतं परिभाषितापि बहुशः किञ्चिन्न चाभाषते ।

आश्लिष्टापि न संमुखानि रचयत्यङ्गानि मूढाशया

कोपोद्देकवशंवदेव तरुणी श्रेणी यदीयद्विषाम् ॥’

न चात्र शृङ्गारभयानकयोरपि विरोधः । वक्ष्यमाणक्रमेण द्वयोरप्यन्याङ्ग-
स्वाङ्गविकरणत्वाच्च । यद्यप्याश्रयभेदेनैव एकाश्रयावपि वीरभयानकौ कचिद-
नुसूयेते तथापि न तथा वष्येते इति भिन्नाश्रयतयैव निवेशनीयौ । एवमन्ये-
षामप्युक्तम् । यस्य तु येन रसेन नैरन्तर्येण विरोधः सोऽविरोधिना रसान्त-
रेणान्तरितो निबद्धव्यः । यथा नागानन्दे जीमूतवाहनस्य ‘अहो गीतमहो
वादित्रम्’ इत्यनेनाद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निबद्धः । न केवलं
प्रबन्ध एव रसान्तरव्यवधिना विरोधनिवृत्तिः किं त्वेकस्मिन्नपि वाक्ये । यथा—

‘भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमालारजोरक्षितबाहुमध्याः ।

गाढं शिवाभिः परिरम्यमाणान्सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः ॥’

न । अङ्गानि मुखादीनि हस्त्यादीनि सेनाङ्गानि च । मूढः किं कर्तव्यताविमूढ आश-
योऽन्तःकरणं यस्याः सा । एकत्र भयादन्यत्र कोपात् । वक्ष्यमाणेति । ‘अङ्गि-
न्यङ्गत्वमाप्तौ यौ’ इत्यादिनेत्यर्थः । व्यधिकरणत्वाच्चेति । शृङ्गारस्य राजगत-
स्वाङ्गस्य सेनागतत्वादिति भावः । एकाश्रयावपीति । ब्राह्मणेन सह युद्धप्रस-

१. ‘भूरेणुदिग्धानिति । युद्धे पतिता वीरा देवत्वलाभेन विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः
सन्तस्तदानीं ललनानामप्सरसामङ्गुलीभिर्निर्दिश्यमानान्प्रदर्श्यमानान्स्वदेहान् रणपतिता-
न्कुण्डलाविष्टतयाक्षर्याविष्टतया अपश्यन्नित्यन्वयस्तृतीयश्लोकेन । कौतुकहेतुगर्भाणि क्रमेण
करीकृतविशेषणान्वाह—भूरेण्वित्यादि । भूरेण्विरेणुना व्याप्तान् । नवानां पारिजात-
मालानां रजोभिः परागैर्वासितानि सुरभीकृतानि बाह्वोर्मध्यान्यन्तरालानि येषां ते ।
शिवाभिः क्रोधीभिर्गोढमालिङ्गमानान्स्वदेहान् । सुराङ्गनाभिरप्सरोगिराश्लिष्टं भुजयो-
रन्तरालं यद्यो येषां ते । सशोणितैः सरुधिरैः क्रव्यभुजां मांसादानां खगानां स्फुरद्भिः
पक्षैर्बभूवीव्यमानान्स्वदेहान् । चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलताप्रसूतैर्दुकूलैः पट्टवस्त्रैः
संरीजिता वीराः । अत्र पतितस्वदेहसुराङ्गनालम्बनयोर्वीरमत्स-शृङ्गारयोर्मध्ये ग्रीवस्य
विवेधान्न विरोधः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

सशोणितैः कव्यमुजां स्फुरद्भिः पक्षैः स्वगानामुपवीज्यमानान् ।
 संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः ॥
 विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीम् ।
 निर्दिश्यमानां छलनाहुलीभिर्वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन् ॥'

अत्र विशिष्टस्य वीरस्य कर्तुः सर्ववाक्यान्वयित्वेन विमानाधिरोहणादिना मध्य
 उत्साहप्रतीतिर्बोभसश्चक्रारयोरविरोधः । यद्यप्यत्र वीर एव प्रधानम् अन्यौ च
 तद्व्यभिचारिणाविति न विरोधस्तथाप्येवमप्यविरोधः संभवतीत्युदाहृतम् ।

अविरोधे हेत्वन्तरमाह—

सूर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाप्यविवक्षितः ।

अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥ १७ ॥

तत्र सूर्यमाणत्वेनाविरोधो यथा—

‘अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविसंसनः करः ॥’

समरभुवि निपतितं भूरिश्रवसो हस्तमालोक्य तद्वधूनामिदं वचनम् । तथा
 च शृङ्गाराङ्गमपि पूर्वावस्थासूर्यमाणतयोदीपनविभावत्वेन करुणपरिपोषिकेत्य-
 दोषः । साम्यविवक्षया यथा—

‘दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि

प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलके भवतः शरीरे ।

दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा

जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥’

पाटनं खण्डनम् । प्रसवजनितातिबुभुक्षावशेन निजापत्यमेव भोक्तुमारभ-
 माणायै सिंहवध्वे परमदयालुं जिनं तद्रक्षार्थं स्वशरीरदायकं प्रतीयमुक्तिः ।

ज्ञादावित्यर्थः । अत्र विशिष्टस्येति । वीरशब्दमात्राद्वीररसाप्रतीतावपि विमा-
 नेति कुतूहलेति च विशेषणयोगात्तत्प्रतीतिरिति भावः । तदाह—विमानेति ।
 अन्यौ वीमत्समृद्धौ । तत्रा चङ्गिन्यङ्गत्वाच्च विरोध इत्यर्थः । चाटुके राजस्तुतौ ।

१. ‘न्याख्यातं प्राक् । अत्र सूर्यमाणशृङ्गारस्य करुणोदीपकतया तदङ्गत्वाच्च विरोधः ।
 इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘दन्तेति । अपत्यं प्रसूय तदेव भोक्तुमुद्यतायै सिंहै तदपत्यद-
 यया स्वाङ्गमपित्तवन्तं जिनं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । हे जिन, भवतः शरीरे रक्ते रुधिरं मनो
 यस्तास्तथाभूतयेकानुरक्तमनसा मृगराजस्य सिंहस्य वध्वैव मृगजातीयराजवध्वा दन्तक्षतानि
 कर्पूरेनैवैर्विपाटितानि विदारितानि च दत्तान्यपित्तानि जातस्पृहैर्वैयमप्येवंविधा श्रूयासेति
 जातामिलवैर्मुनिभिरप्यवलोकितानीत्यन्वयः । कीदृशे शरीरे । परिमाणदृष्टान्तोद्भिन्ना उद्भूताः
 सान्द्राः पुलका रोमाश्चा यत्र यत्र भूते । पक्षे अनुरागात्तथाभूते । अत्र दयावीरस्यानुभावविशेषे
 शृङ्गार उपमानयानेनाङ्गम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्र दयावीरस्यानुभावविशेषे शृङ्गार उपमानभावेनाङ्गम् । न चात्र दयापि
विषयोपकारकत्वेनाङ्गम् । बौद्धानां स्वाभाविकदयाशीलरूपेण विषयाजन-
कत्वात् ।

एकत्राङ्गिनि विरुद्धयोरङ्गत्वं द्विधा—तुल्यपक्षतयाङ्गाङ्गिभावेन वा साक्षा-
त्परस्याङ्गभावमासाद्य वा । तथाद्येनाविरोधो यथा—

‘कामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः
पादैः पातितयावकैरिव गलद्वाष्पाभ्युधौताननाः ।
भीत्या भर्तृकरावलम्बितकरास्त्वद्देरिनार्योऽधुना
दावाग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव ॥’

अत्र चाटुके या राजविषया रतिस्तत्र करुणशृङ्गारावुभावपि साक्षादङ्गमिति
तन्निर्वाहणैकव्याकुलयोस्तयोरेव राजकार्योद्यतयोरिव भटयोः सहजतो विरो-
धोऽपि न दोषाय । यथा—

‘एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।
एवमाशाग्रहप्रस्तैः क्रीडन्ति धतिनोऽर्थेभिः ॥’

इत्यत्र प्रधाने क्रीडायामङ्गभावेन भाषाभावयोरपि न विरोधः । एहीति
क्रीडन्ति गच्छेति क्रीडन्तीति प्रकारेणोभयोरपि प्रकारत्वेन तत्राङ्गत्वात् ।
तस्माद्विधेययोरेव विरोधो दोषाय न त्वनूद्यमानयोरपीति परमार्थः । प्रकृतो-
दाहरणे च ‘पुनरप्युद्यद्विवाहा इव’ इत्युत्प्रेक्षा । तेन गच्छेतिवत्प्रतापे द्वयोरपि
साक्षादेवाङ्गत्वम् । तादृशोऽयं प्रभावो येनासां ‘पुनर्विवाह उत्प्रेक्ष्यत इति
प्रतीतिपर्यवसानात् ।

तयोः करुणशृङ्गारयोः । शब्दन्यायेनाप्यविरोधमुदाहरति—एहीति । विधेययोरे-
वेति प्राधान्येन प्रतिपाद्यमानयोः अनूद्यमानयोरङ्गतया प्रतिपाद्ययोः । अत्रेदमवधे-

१. ‘कामन्त्य इति । राजानं प्रति कवेरुक्तिः । हे राजन्, अधुना त्वद्देरिनार्यो भीत्या
भयेन भर्तृकरेष्ववलम्बिताः करा याभिस्तादृश्यो भूत्वा दावाग्निं परितः समन्ततो भ्रमन्ति ।
पलायनेऽप्यभ्युत्पत्तेः । उत्प्रेक्षते—पुनरप्युद्यन् जायमानो विवाहो यासां ता इवेति ।
तत्रापि भर्तृकरं गृहीत्वान्नेः परितो भ्रमणात् । कीदृश्यः । दर्भोऽङ्कुरैः क्षताभ्यः कोमलाङ्गुलिभ्यो
गलद्रक्तं येषां तैः पादैः सदर्भाः स्थलीररण्यप्रदेशान् कामन्त्यो लङ्घयन्त्यः । पातितो
यावको लाक्षारसो येषु तथाभूतैरिवेत्युत्प्रेक्षा विवाहोत्प्रेक्षासमर्थनाय । एवं सदर्भा इत्यपि ।
तथा गलता वाष्पाभ्युनाद्युजलेन धौतं क्षालितमाननं यासां ताः । विवाहेऽपि धूमाद-
धुनिर्गमः । अत्र प्रधानभूते राजविषयरतिभावे प्रावपि शृङ्गारकरुणावङ्गमिति न विरोधः ।
उदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘एहीति एहीत्यादि प्रकारेणाशारूपग्रहप्रस्तैरर्थिभिर्वाचकैर्धनिनः
क्रीडन्तीत्यर्थः । अत्र एहीति क्रीडन्तीति रीत्या सर्वेषां प्रधानभूतक्रीडान्वयादायमनगमनाद्यैर्न
विरोधः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

一、**總論**
二、**本國之經濟**
三、**外國之經濟**
四、**經濟之未來**

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

शुभः कृत्यान्वयकारः प्रदानं प्रतिनयते ।
प्रदायन्वयकारे हि दद्यान्वयं वर्तते ॥ इति ।

अथ प्रत्ययान्तराणां भेदः ।
 अनु प्रत्ययान्तराणां भेदः । न स्यात्तरेण विरोधो
 नान्यथा हि नाव इत्यस्य भेदः नैव स्यात्तरेण विरोधो
 नान्यथा हि नाव इत्यस्य भेदः नैव स्यात्तरेण विरोधो

इति महाभारतमाध्यायः शतो विन्द्यते अथ प्रदीपे दीपदर्शनं नाम उत्तम स्कन्धः ॥

ननु रसानां निरोध आश्रयैक्येन तयात्मनैक्येन क्वचित्त्वैरुत्पद्येति चेत् ।
तयात्मनैक्येन वीरशृङ्गारबोधात्पदैर्वातैः संनोपन्यात्मनोपश्रवैक्यन्यान् ।
एवं वीरशृङ्गारैर्वैप्रच्छन्नस्य तान्यान् । वीरनयानकवोर्तैरन्तर्गमिनैक्यान्यां
तया शृङ्गाररसान्बोधान्यां निरोध इति । एवं वीरस्यादुर्गम्यानां सर्वेष्वति-
शेकः । शृङ्गारस्यादुर्गमेव भयानकस्य च बीमत्वेन तथैव । शृङ्गारवीरयोस्तात्म-
नैक्ये निरोधोपश्रवैक्ये निरोध इति । इति श्रीमतस्तदुपाख्यानचरित्रसङ्ग्रहसूत्रवै-
क्यन्यायसङ्ग्रहायां प्रदीपप्रभायां सप्तमोऽध्यायः ॥

१. किं हि । अथ कर्तव्यं पश्य । स विदुषाह्वयितः सुनुसन्धी उवाच ।
 विदुषाह्वयितो वृष्णस्य दुरितं प्राप दहति तन्मयः । सकः । य आद्रांपराधोऽप्यवहेतापराधः
 कर्तव्य इत्युच्यते । सन् सखे बहुसहिते नैत्रोत्पटे वातां कामिलिपुद्गुदितिः शिप्रः
 प्रविष्टः । तथा प्रथमं वयस्युत्पन्नं वयस्युत्पन्नमादकानो गृहवनिहतत्वादिभः । तथा
 केचन गृहवनिहताः । कामिनामि जुवनाय केचनहाव । वरज्योतिषसितः । संव्रजेन
 संवनादरेण च नेष्टितः । तथा काष्ठिकश्चपूतः । शिष्ट इत्यर्थः । अत्र तथा पूर्वं कानुक
 कानुकव्यादिकमप्युच्यते । संगतिं कृपादिरूपमानतया शृङ्गारपरिपोषितेन कव्येन
 अथवा रसोः प्रभावविशेष एव प्रकृत्यानीवत इत्यनवयवम् । इत्युदाहरणवन्निष्ठासंज्ञेयः

अष्टम उल्लासः ।

एवं दोषे निरूपिते गुणालंकारौ प्राप्तावसरौ तयोर्गुणस्यान्तरङ्गतया प्राथम्यम् । विप्रतिपद्यन्ते तु केचिद्गुणालंकारयोर्भेदे । किं च सामान्यतो लक्षिते विशेषलक्षणमुचितमिति कारिकाद्वयेन तयोः स्वरूपदर्शनमुखेन लक्षणं दर्शयन्नेव भेदकमाह—

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥ १ ॥

अङ्गिनः शरीरेष्वात्मवत्काव्ये प्राधान्येन स्थितस्य रसस्य धर्माः साक्षात्तदाश्रिता इत्यर्थः । अचलस्थितय इत्यपृथक्स्थितयः । अन्यभिचारिस्थितय इति यावत् । अन्यभिचारश्च रसेन तदुपकारेण वा । तेन रसं विना ये नावतिष्ठन्ते अवतिष्ठमानाश्चावश्यं रसमुपकुर्वन्तीत्यर्थः । अत एवानयोर्व्यतिरेकमलंकारे वक्ष्यति । एवं च रसस्योत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वं, तथात्वे सति रसाव्यभिचारिस्थितित्वं, अयोगव्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वं चेति लक्षणत्रयं गुणानां द्रष्टव्यम् । अलंकारमात्रभेदकत्वं तु सत्यन्तभागविमुक्तमिदमेव प्राश्यम् । अन्यथा विशेषणवैधर्ष्यात् । चण्डीदासस्तु—‘रसधर्ममात्रं लक्षणं, उत्कर्षहेतुत्वं गुणशब्दप्रवृत्तिबीजम्’ इत्याह । तदयुक्तम् । शृङ्गारत्वादौ धर्मेऽतिव्याप्तेः । ननु रसधर्मत्वमेषामसिद्धम् । कथमन्यथा नीरसेऽपि सुकुमारादिवर्णशालिनि मधुरादिव्यवहारः, रसवत्यपि ईदृग्वर्णाभाववक्ष्यमधुरादिव्यवहार इति । उच्यते—शौर्यादयस्तावदात्मन एव धर्मा इत्यविवादम् । इक्ष्यते तु क्वचिदशूरेऽप्याकारमहत्त्वादियोगिनि शूरव्यवहारः, शूरेऽप्याकारलाघवादियोगिन्यशूरत्वव्यवहारश्च । तत्कस्य हेतोः । अथ क्वचिच्छूरव्यवहारविषये वितताकृतिदर्शनादाकार एवास्य शूर इत्यौपचारिकव्यवहाराच्चाभियुक्तानामाकार एवैतादृशः शूरपदवाच्य इति विपर्ययाददूरदक्षिणस्थया व्यवहरन्ति । तत्त्वज्ञास्तु क्वचिदुपचारत इति वक्ष्यम् । हन्तैवं मधुरादिरसयोगिनि सुकुमारादिवर्णयुक्ते मधुरादिव्यवहाराद्वर्ण एवायं मधुरादिरित्यौपचारिकव्यपदेशाच्चाभियुक्तानां वर्ण एवैतादृशो माधुर्यभागिति विपर्ययाद्रसपर्यन्तावगाहिबुद्धिविधुरा व्यवहरन्ति । तस्वालोचिनस्तु क्वचिदुपचारादिति

अन्तरङ्गस्येति । रसधर्मतयेत्यर्थः । विप्रतिपद्यन्त इति । रसोत्कर्षकत्वाविशेषादित्यर्थः । तर्हि भेदप्रतिपादनाय रसधर्मत्वमेव वाच्यं न तु रसोत्कर्षकत्वमपि । तस्यालंकारसाधारण्यात्, अत आह—किं चेति । स्वरूपदर्शनमुखेन भेदकमाहेत्यन्वयः । लक्षणस्योक्तन्यायेनावश्यकत्वात्तदर्थं रसोत्कर्षकत्वमवधार्यम् । अन्यथा शृङ्गारत्वादावतिव्याप्तेः । अतो लक्षणेन रसधर्मत्वस्य रसस्याप्यगता भेदस्यापि सिद्धिरिति भावः । अचलेत्यस्योक्तार्थद्वयपरत्वे रामकमाह—अत एवेति । अनयोस्ति रसतदुपकाराविनाभावयोः । नन्वेवं सति रसोत्कर्षकत्वे सति । रसधर्मत्वमित्येतावतैव लक्षणसिद्धावच्छेद्यादि व्यर्थमित्याशङ्क्य—एवं चेति ।

तुल्यमेतत् । ननु शौर्यादेरात्मवृत्तित्ववन्मधुरत्वादीनां रसवृत्तित्वव्यवस्थितावेवं
स्यात् । सैव त्वसिद्धा विनिगमकाभावादिति चेत्, मैवम् । भवत्येव विनिगम-
काभावो यदि त्वया वर्णमात्राश्रया गुणाः स्वीकर्तुं शक्यन्ते । न त्वेवम् ।
अविशेषेण रचनायामपि तदभ्युपगमात् । तथा च रसमात्रवृत्तित्वे लाभवम् ।
वर्णरचनोभयवृत्तित्वे तु गौरवम् । यतश्चैवमत एव साधुर्यादयो रसधर्माः
समुचितैर्वर्णादिभिर्व्यज्यन्त इत्येव सम्यक् । व्यञ्जकत्वं चैषां यथा तथोदाह-
रिष्यत इति प्रसङ्गशङ्का ।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।

हरादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥ २ ॥

अङ्गिनो रसस्याङ्गभूतौ शब्दार्थौ तद्वारेण तदतिशयाधानमुखेन ये धर्मा
रसमुपकुर्वन्ति तेऽलंकाराः । तत्र शब्दद्वारेणानुप्रासादयः अर्थद्वारेणोपमादयः ।
यथा कण्ठाद्यङ्गोत्कर्षद्वारेण शरीरिणोऽप्युपकारका हारादयः । सन्तमिति यत्र
रसस्य संभवस्तत्र तमुपकुर्वन्ति । यत्र तस्यासंभवस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसिता
इति भावः । जातुचित्रतु नियमेन । तथा च सन्तमपि रसं कवित्तोपकुर्वन्ती-
त्यर्थः । एतावता रसावृत्तित्वं चलस्थितित्वं च दर्शितम् । तथा च रसोपकारकत्वे
सति तदवृत्तित्वं, तथात्वे सति रसव्यभिचारित्वं, अनियमेन रसोपकारकत्वं
चेति सामान्यलक्षणत्रयमलंकाराणाम् । गुणमात्रमेदकं तु सत्यन्तभागरहितं
तद्वेदितव्यम् । अन्यथा व्यर्थविशेषणत्वात् । तत्र शब्दद्वारेण रसोपकारकत्वं
यथा—

‘अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।

अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥’

अत्र रेफानुप्रासः शब्दमलंकुर्वन्त्यङ्गारमुपकरोति । रेफस्य शृङ्गारव्यञ्ज-
कत्वात् ।

तथा च लक्षणमेदाङ्ग वैयर्थ्यमिति भावः । विनिगमकेति । चित्तद्रुतिरूपकार्यस्य
वर्णगतमाधुर्येणाप्युपपत्तेर्मधुरो वर्ण इति व्यवहाराच्चेति भावः । गौरवमिति ।
इदमुपलक्षणम् । वर्णगतमाधुर्यस्य वृत्तिहेतुत्वे नीरसेऽपि तदनुभवापत्तिः । अतो रस-
स्यापि तदेतत्त्वं कल्पनीयमिति गौरवम् । मन्मते तु रसगतमेव माधुर्यवर्णनव्यभि-
च्यकं (?) वृत्तिहेतुरिति लाभवम् । किं च वृत्तितारतम्यस्य कण्ठादिषु दर्शनान्माधु-
र्यापि तदेतत्त्वं द्रष्टव्यम् । न च वर्णगते तस्मिन्लक्षणे शक्यमिति रसधर्मतैवैषामु-
चितेत्यपि हेयम् । यतश्चैवमित्यनन्तरमत इति शेषः । एतावतेति । सन्तमित्यनेन
रसाभावेऽपि संभवकथनादर्थ जातुचिदित्यनेनान्यं दर्शितमित्यर्थः । इहापि पूर्वोक्त-
रीत्या लक्षणत्रयपरतामाह—तथा चेति । अत्रद्वारेणेत्यनेन रसावृत्तित्वलाभः ।

२. अपसारयेति । हे बाल, घनसारं कर्तुं अपसारय दूरीकुरु । हारं दूर एव कुरु ।
अलमलमिति बीप्सया लज्जेनाभिधानः सूच्यते । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

अर्थद्वारेण यथा—

‘मनोरागस्तीव्रं विषमिव विसर्पत्यविरतं

प्रमाथी निर्धूमो ज्वलति विधुतः पावक इव ।

हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो

न मां प्राप्तुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती ॥’

अत्र विषमिवेत्यादिरूपमा । सा चार्थमलंकुर्वाणा रसमुत्कर्षयति । विषमि-
वेत्युपमावशेन विसर्पणादेरतिशयप्राप्त्या विप्रलम्भोत्कर्षात् ।

रसं विनाप्यलंकारसंभवो यथा—‘स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छ—’ इत्यादौ
चित्रमेवे ।

सत्यपि रसे तदनुपकारकत्वं शब्दालंकारस्य यथा—

‘चित्ते चिहुट्टदि ण हुट्टदि सा गुणेषु

सजासु लोहृदि विसट्टदि दिम्मुहेसु ।

चोलम्मि वट्टदि पवट्टदि कव्वबन्धे

झाणे न हुट्टदि खणं तरुणी तरट्टी ॥’

रसोपकारकत्वं शब्दार्थान्यतरोपस्कारद्वारेण विवक्षितम् । अत्रद्वारेणेत्युक्तेः । तेन
चन्द्रोदयादाबुद्धीपकेनातिप्रसङ्ग इति ज्ञेयम् । मनोराग इति । इत इतो मनोरा-
गविसर्पणादेः सकाशात् भवतीति लवङ्गिकाख्या सखी निर्दिष्टा । चित्त इति ।
‘चित्ते विघट्टते न ब्रुव्यति सा गुणेषु शय्यायां लुठति विसर्पति दिङ्मुखेषु । वचने
वर्तते प्रवर्तते काव्यबन्धे ध्याने न उप्पति क्षणं तरुणी तरट्टी ॥’ कान्ताविरहातुर-
स्येयमुक्तिः । विघट्टते दृढसंबन्धा भवति । गुणविषये न उप्पति (ब्रुव्यति) न
हीयते । ‘लुट्टदि’ इति पाठस्तु कथितपदत्वाप्रसङ्गात्सम्यगेव । अर्थस्त्वयमेव

१. मनोराग इति । लवङ्गिकां प्रति मालत्या इत्युक्तिः । माधवविषयो मनसो रागोज्ज-
्वलतं निरन्तरं विषमिव तीव्रं यथा स्यादेवं विसर्पति विविधप्रकारेण सर्वाङ्गीणः संचरति ।
अत एव प्रमाथी क्षोभकारी निर्धूमो विधुतः संधुक्षितः पावक इव ज्वलति । ततश्च
गरीवानुत्कर्षकाष्टां गतो ज्वर इव प्रत्यङ्गं हिनस्ति पीडयतीति विभिन्नधर्मां मालोपमा । अतो
हेतोरितो मनोरागान्मां प्राप्तुं तातादिकं न प्रभवति न शक्नोतीत्यर्थः । ‘निर्धूमं’ इति पाठे
विधुत इति क्रियाया विशेषणम् । ‘इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः’ २. ‘चित्ते चमत्करोति—
ध्यानेन ब्रुव्यति क्षणं तरुणी प्रगल्भा ॥’ इति संस्कृतम् । ‘नलोत्कृतं चर्मं चिहुट्टेति
प्रसिद्धम् । तद्वदाचरतीत्यर्थः इत्यन्ये । गाढं लभेत्यपरे । गुणेषु न ब्रुव्यति पर्यवसानं न
प्राप्नोतीत्यर्थः । न हीयत इति केचित् । शय्यासु लुठनं दिङ्मुखं विसर्पणं च भावनया
सख्योद्गमात् । ‘विसट्टदि’ इति पाठे विकसति प्रकाशत इत्यर्थः । वचने वर्तते सैव
वचनविषयीभवति । काव्यबन्धेऽपि सैव विषयीभवति । तथा ध्याने न ब्रुव्यति । तदा
तद्विषयीभवतीत्यर्थः । वचने वर्तते उपदेशो गृह्यति । उपक्षिप्ते च काव्यबन्धे प्रवर्तते’ इति
महेशः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

अत्रानुप्रासेन शब्दमात्रमलंकृतम् न तु सद्यपि शृङ्गारः । दृग्गोचरस्य तत्पत्ति-
कृत्वात् । अत्र च प्रतिकूलवर्णत्वं न दोषः । प्राकृतस्यौजोगुणप्रधानत्वात्
न तदभिव्यञ्जकत्वादिति कश्चित् । वस्तुतस्तु सत्यपि प्रतिकूलवर्णत्वे रसस्य
नानुपपत्तिरेव अनुभवविरोधात् किं स्वपक्षमात्रम् । न चापकृष्टेऽपि विद्यमाने
तस्मिंश्चैवर्गानुप्रासस्योपकारकतेति सारम् ।

सत्यपि रसे तदनुपकारकत्वमर्थालंकारस्य यथा—

‘मित्रे कापि गते सरोरुहवने बन्धानने ताम्यति

क्रन्दसु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयितासक्तं पुरः सारसम् ।

चक्राद्धेन वियोगिना विसलतः नास्वादिता नोज्झिता

कण्ठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥’

अत्रोपमार्थालंकारः । न चासौ प्रकृतस्य शृङ्गारस्योपकारिका । विप्रलम्भे
हि जीवनिर्गमोऽपि वर्ण्यते तदुत्कर्षाधायकत्वादिति तन्निरोधहेतूपादानमनुचि-
तम् प्रत्युत स्नेहाभावे पर्यवस्यति । तदेतदुक्तम् ‘अत्र विसलता जीवं निरो-
द्धमशक्तेति प्रकृताननुगुणा उपमा’ इति । अशक्तत्वं चानुचितत्वमिति प्राज्ञः ।
वस्तुतस्तु तदन्यथा व्याख्येयम् । विसलता जीवं रोद्धुमशक्तेरुपमा प्रकृतान-
नुगुणा प्रकृते विषयेऽनुगुणरहिता उपमाया अनुगुणं यत्सादृश्यं तच्छून्या ।
तस्मादत्रोपमा नालंकारः किं सूक्ष्मा । न च तस्यामपि तद्दोषतादवस्थम् ।
संभावितेनापि सादृश्येन तत्प्रकृतेः । न तूपमावद्वस्तुतैव जीवरोधकावरूप-

तत्रापि । वचने वर्तते । तामेव वच्मीत्यर्थः । तथा काव्यमपि तद्विषयमेव करोमी-
त्यर्थः । ध्याने न विद्यते चेति (!) । अत्र चेति । प्रतिकूलवर्णत्वस्य दोषत्वे हि
रसाभावस्तेन सन्तमपि रसं नोपकुर्वन्तीत्यस्योदाहरणत्वमसंगतमित्याशयः । अत्रास्वर-
समाह—वस्तुतस्तिष्ठति । प्रतिकूलवर्णत्वे तस्य दोषत्वे । अनुगुणं यत्सादृ-
श्यमिति । जीवनिरोधकरूपमित्यर्थः । तेन ऋजुत्वगलद्वारपिधानादिसादृश्यसं-
भवेऽपि नासंगतिः । वस्तुसतैवेति । यद्यपि नायं नियमः । कीर्तौ चन्द्रिको-
पमायां श्वेतत्वस्यावास्तवत्वात् । तथापि कविसंप्रदायसिद्धत्वमेव वस्तुसत्त्वमिहा-
भिप्रेतं बोध्यम् । जीवनिरोधकत्वं तु विसलतायां न तथेति नानुपपत्तिः । ननूत्प्रेक्षा-
विवशब्देन संभावनयोच्यते न तु सादृश्यमपि । एवं च शब्दानुपात्तस्य सादृश्यस्य

२. मित्रे इति । संध्याकालीनचक्रवाकचेष्टावर्णनमिदम् । मित्रे सूर्ये सृष्टि च कापि
जगन्मवातांके देशे गते सति । सरोरुहवने बन्धानने मुद्रिते भवचने च ताम्यति ग्लायति
शोकात्ताम्यमाने च । भ्रमरेषु क्रन्दसु सारसं शब्दायमानेषु स्वस्तु च । दयिताया
वासक्तं युक्तं सारसपक्षिणं पुरोऽग्रे वीक्ष्य वियोगिना चक्रवाकेण नास्वादिता नोज्झिता
एता । केवलं निर्गच्छतो जीवस्यार्गलेव वने निहितेत्यन्वयः । अत्र वियुक्तदर्शनवत्स-
ल्यदर्शनस्यापि विरोधीपकत्वाद्युभयप्रदर्शनम् । अत्र विप्रलम्भे जीवनिरोधोत्प्रेक्षा अनुप-
कारिका । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

सादृश्यमपि विषये ह्युत्प्रेक्षणीयकोटावेवान्तर्भूतं यथोच्यते रोधकमिव निहित-
मिति । तर्हि कथमिदं प्रकृतोदाहरणमिति चेत् उत्प्रेक्षातो रसातिशयाप्रतीतेः
प्रत्युत तदशोषेक्षाया उपमोक्तन्यायेनापकर्षपर्यवसानादिति । एष एव गुणा-
लंकारविभागो विचारसहो मान्यः । तदेवं गुणालंकारयोर्भेदे व्यवस्थिते पक्षे-
त्रिदुक्तम्—‘लौकिकयोर्गुणालंकारयोः शौर्यादिहाराद्योः समनेतृत्वसंयोजि-
त्वाभ्यां भेदः संभवति । अलौकिकयोर्माधुर्याद्यनुपमासोपमाद्योरुभयोरपि समवेत-
त्वादनुपपन्नो भेदः । तस्मात्तयोर्भेदाभिधानं गङ्गुलिकाप्रवाहान्यायेन । तथाहि—
गङ्गुलिका मेघी काचिदेका केनचिदेतुना पुरो गच्छति इतरास्तु विनैव निमित्त-
विचारं तामनुगच्छन्ति तथा केनाप्यालंकारिकेण गुणालंकारौ केनचिदभिप्रा-
येण भिन्नतयोक्तौ इतरे तु हेतुविचारं विनैव तदनुसारेण तज्जेदं वदन्तीति
तदसम्भवेदितव्यम् । यदप्युक्तं वामनेन—‘काव्यशोभा काव्यव्यवहारनिमित्तं
कश्चिदतिशयः । तदेतवो गुणालंकारिणो हेतवस्त्वंलंकारा इति तयोर्भेदः’
इति । तदप्युक्तम् । यतः शोभाहेतवो गुणा इत्युक्तं तत्र किं समग्रैर्गुणैः
काव्यशोभोत्पत्तिरुत येनकेनापि । आद्ये पाञ्चालीगौडीया च रीतिः कथं काव्य-
स्यात्मा । माधुर्याद्यभावेन समस्तगुणाभावाच्छोभानुत्पत्तेः । अन्त्ये ‘अद्रावत्र
प्रवृत्त्यग्निरुचैः प्राज्यः प्रोद्युल्लसत्येष घूमः ।’ इत्यादावोजःप्रसादगुणसत्त्वा-
त्काव्यव्यवहारप्रसङ्गः । नहि मन्मत इव त्वन्मतेऽपि तद्व्यवहारेऽलंकारापेक्षा ।
तेन गुणमात्रेणैव काव्यव्यवहारस्वीकारात् । यदपि शोभातिशयहेतवोऽलंकार
इति तदप्युक्तम् ।

‘स्वर्गमाप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी ।

अस्या रदच्छदरसो न्यकरोतिवरां सुधान् ॥’

इत्यत्र पूर्वार्धे विशेषोक्तिः । ‘एकगुणहासिकरूपनया शेषगुणदार्ढ्यकल्पना
विशेषोक्तिः’ इति वामनलक्षणात् । उत्तरार्धे व्यतिरेकः । ‘उपमेयस्य गुणान्तिरे-
कत्वं व्यतिरेकः’ इति लक्षणात् । एतौ च गुणमनपेक्ष्यैव काव्यव्यवहारहेतुशो-
भाजनौ । एवमन्यत्राप्युक्तम् । नन्वत्रापि प्रसादादेर्वर्तमानत्वात्कथं गुणानपे-

क्ष्यं संभावना । अर्गलाया एव तु तद्वान्चकपदानन्तरोपरितेनेवशब्देन संभावनोपि-
त्तेलाशङ्कयामाह—उत्प्रेक्षणीयकोटावेवेति । अयमाशयः—अर्गलापदमत्र
निरोधके लाक्षणिकम् । अन्यथा जीवस्यार्गलेत्यन्वयामोगात् । तथा च जीवस्य
निरोधिकेवेत्यर्थप्रतीतेः । सादृश्यस्य विशेषणतया संभावनान्वयोपपत्तिरिति तदाह—
यथोच्यत इत्यादीति । एष एव रसधर्मैरसाभ्यभिचारित्वतदभावरूप एव ।
नान्य इति । संबन्धभेदरूपो नैत्यर्थः । समवेतत्वादिति । माधुर्यादिरेवो-

२. ‘स्वर्गेति । वरवर्णिनी उत्तमाङ्गनेव अनेनैव मानुषेणैव देहेन स्वर्गमाप्तिर्न तु दिव्यदेहेन
स्थानविशेषप्राप्तिः । अस्यास्त्वतोऽप्युक्तत्वात् । तदाह—अस्या रदच्छदरसो रसः सुधां
न्यकरोतिवरांमतिशयेन तिरस्करोतीति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकाप्रक्षेपः ।

स्त्वमलंकारयोः । किं च निर्गुणत्वे कथं त्वस्यैऽपि काव्यव्यवहारः । सगुणत्व-
विशेषणाभावादिति चेत्, अस्त्येवात्र गुणः तथा ज्ञानं च । परंतु किंविद्गुणव-
त्त्वस्य शोभाहेतुत्वेऽतिप्रसङ्गात् समस्तगुणवत्त्वं तथा वक्तव्यम् । न चात्र तत्सा-
म्यम् । तथा च गुणजन्यां शोभामनपेक्ष्यैवालंकाराभ्यां शोभासंपत्तिरिति
तात्पर्यम् ।

इदानीं गुणानामलंकारभेदे सिद्धे दशविधत्वव्युदासाय तन्नेदमाह—

माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ।

विभागक्रमेणैषां लक्षणमाह—

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम् ॥ ३ ॥

आह्लादकत्वं यद्यनन्दहेतुत्वं तर्हि न शृङ्गारस्यापि तस्यैव सुखात्मत्वेनात्र
जनकत्वात् । आनन्दस्वरूपत्वं चेत्तर्हि सर्वेषामेव रसानामित्यत्र आह—
द्रुतिकारणमिति । द्रुतिश्चेतसो गलितत्वमेव द्वेषादिजन्यकाठिन्याभावः । तथा
च यद्दृशेन ओतुर्निर्मनस्कृतेव संपद्यते तदाह्लादकत्वस्वरूपं माधुर्यमित्यर्थः ।
यदुक्तम्—

‘गलितत्वमिवाह्ला(स्वा)दपदव्या हृदये ददत् ।

माधुर्यं नाम शृङ्गारे प्ररोहं गाहते गुणः ॥’ इति ।

कासावित्यत्र आह—शृङ्गार इति । शृङ्गारपदं संभोगपरम् । विप्रलम्भेऽति-
शयस्य वक्तव्यत्वात् । मास्करस्तु श्रान्यत्वं माधुर्यस्य लक्षणमाह सा । तदु-
क्तम् । ओजःप्रसादयोरपि तत्सत्त्वेनातिव्याप्तेः शब्दनिष्ठत्वाच्च ।

तर्हि संभोग एव माधुर्यं नेत्याह—

करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ।

संभोगात्करुणे तस्माद्विप्रलम्भे ततोऽपि शान्तेऽतिशयितं माधुर्यम् । हास्या-
देरप्यपगमेनातिद्रुतिहेतुत्वात् । इयांस्तु विशेषः—संभोगविप्रलम्भयोस्तुष्टिः
संपन्नम् । शान्ते तु लुगुप्साद्यन्वयादोभोलेषानुविद्यमिति ।

दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थिति ॥ ४ ॥

दीप्तिस्वरूपा या मनसो विस्तृतिर्ज्वलितत्वमिव । तथा च यद्दृशाज्वलितमिव
मनो जायते तदोज इत्यर्थः । केदमित्यत्र आह—वीररसस्थिति ।

अक्षाधिकरणान्तरमाह—

वीमत्सरोद्गरस्योत्तस्याधिक्यं क्रमेण तु ।

पमावलकारस्य सादृश्यादिरूपस्य समवेतत्वात्तस्यैः । यदुक्तमिति । आह्लाद-
पदव्या आह्लादद्वारा । निःसपत्नमिति । स्वकार्यद्रुतिविरोधिदीप्तिजनकतया
प्रतिपक्षभूतं यदोजस्त्वहितमित्यर्थः । लुगुप्सेति । तस्या वीररसस्यापिलाह्वीभस्ते
नौजसो वक्ष्यमाणत्वात्तद्विशसंकीर्णमित्यर्थः । एवं वीररसे माधुर्यलेशसंकीर्णत्वमोजसः

वीराद्वीभस्से ततोऽपि रौद्रे चित्तदीप्तेः कार्यायाः सातिशयनयाः कारणभोजः क्रमेणोत्कर्षवत् । तदेतद्वीररौद्रयोर्निष्प्रतिपक्षं भीमस्से तु माधुर्यलवानुबिम्बमिति विशेषः । प्राधान्येन माधुर्यौजसोरेकैकविधानमत्र प्रकान्तमतो हास्याद्भुतभयान-
केषु न किञ्चिद्विहितम् । तेषुभयगुणप्राधान्यात् ।

शुष्केन्धनाशिवत्स्वच्छजलवत्सहसैव यः ॥ ५ ॥

व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ।

ओजसि शुष्केन्धनाशिवन्माधुर्ये स्वच्छशर्करावस्त्रादिजलबद्धो गुणोऽन्यद्व्याप्यं चित्तं झटित्वेव रसेन व्याप्नोति स प्रसादः । करणस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया य इति निर्देशः । सर्वेषु रसेस्वाधेयतया सर्वासु रचनासु व्यङ्ग्यतया स्थित इति तन्नेणाह—सर्वत्र विहितस्थितिरिति ।

कथं तर्हि तत्त्ववेदिनामपि शब्दार्थयोर्मधुरादिबन्धवहार इत्यत आह—

गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता ॥ ६ ॥

गुणवृत्तिरूपचारः । आकारे शौर्मस्येव व्यञ्जके सुकुमारवर्णादौ तदुपचार इत्यर्थः । तेषां गुणानाम् ।

ननूक्तलक्षणाः श्लेषादयोऽपि दश दुरपह्नुषास्तत्कुतस्त्रय एव न पुनर्मदुक्ता अपि दशेत्यत आह—

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात्परे श्रिताः ।

अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥ ७ ॥

एषु मदुक्तलक्षणेषु माधुर्यादिषु । इदं चोपलक्षणम् । अलंकारध्वन्योरप्यन्तर्भावस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । उक्तान्तर्भावादिहेतुत्रयोपादानमप्युपलक्षणम् । वैचित्र्यमात्रपर्यवसानस्यापि दर्शयिष्यमाणत्वात् । दोषत्यागादिति । दोषाभावस्वरूपत्वात्तद्व्यापकतया वा । दोषत्वं कुत्रचिदिति । दोषस्वभावस्य गुणस्वभावत्वानौचित्यात् स्वभावभङ्गप्रसङ्गात् । तथाहि—श्लेषस्तन्मते बहूना-

सहदयानुभवसिद्धं ज्ञेयम् । एवं सति कथमेकैककथनमत आह—प्राधान्येनेति । अत्र प्रमाणमाह—अत इति । करणस्यापीति । येन गुणेन रसश्चित्तं व्याप्नोतीति वाच्ये करणभूतस्यापि गुणस्य य इति कर्तृत्वेन निर्देशः । स्वातन्त्र्यविवक्षयेत्यर्थः । एवं च माधुर्यादीनां त्रयाणां क्रमेण द्वितीयविकासाख्यास्तिस्रश्चित्तवृत्तयः कार्या इति कथितम् । गुणानां रसमात्रधर्मत्वात्सर्वासु रचनासु चेति वृत्तिग्रन्थासंगतिमाशङ्क्याह—अयं चेति । व्यङ्ग्यतयेति व्यञ्जकत्वसंबन्धपरम् । शब्दार्थयोरिति रचनाया अप्युपलक्षणम् । ननूक्तेति । उक्तं वामनादिभिर्लक्षणं येषां ते तथोक्ताः । तानि च वक्ष्यन्ते । तेषां च संग्रहश्लोकः—श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वभोजः कान्तिसमाधयः ॥ तद्व्यापकतयेति । स दोषाभावो व्यापको यस्य तत्त्वादित्यर्थः । तथा च दोषाभा-

मपि पदानामेकवद्भासनम् । समाधिस्वारोहावरोहयोः क्रमः । स चोत्कर्षापकर्षयोर्वैरस्यानाधायको विन्यासः । उदारत्वं विकटाक्षरत्वम् । तच्च नृत्य-
ङ्गिरिव पदैर्या घटना तत्त्वम् । प्रसाद ओजोमिश्रितं शैथिल्यम् । सर्वशै-
थिल्यस्य दोषत्वात् । तदेतच्चतुष्टयमोजस्यन्तर्भूतम् । यद्यपि दीप्तिजनकत्वरूपे
रसनिष्ठ ओजसि नैषामन्तर्भावसंभवस्तथापि तात्स्वीकारेण स्वीक्रियते । तच्च-
अङ्गे गाढबन्धलक्षणे तदन्तर्भाव इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । पृथक्पदरूपं तु माधुर्यं
भङ्ग्या साक्षादेवोपास्यम् । यथोक्तमाधुर्यव्यञ्जकत्वेनासमासस्य विधानात् ।

वस्यावश्यकत्वमुक्तम् । 'तज्ज्ञापकतया' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः पर्यवस्यति । एकव-
द्भासनमिति । तत्प्रयोजकः संहितयैकजातीयवर्णरचनाविशेषो गाढत्वापरपर्याय
इत्यर्थः । यथा—'उभौ यदि व्योम्नि पृथक्-' इति माघे तृतीयसर्गे । आरोहाव-
रोहयोर्गाढबन्धत्वशैथिल्ययोः । अनयोरेवोत्कर्षापकर्षपदार्थत्वम् । क्रमपदार्थमाह—
वैरस्येति । अयोद्भूततायामवरोहे वैरस्यात्तत्परिहारेण विन्यास इत्यर्थः । आरो-
हानन्तरमवरोहे समाधिः । व्युत्क्रमे प्रसाद इत्यन्ये । समाधिर्यथा—'चञ्चद्भुज-
मित' इति वेण्याम् । अत्र हि संचूर्णितेत्यन्तमारोहः । सुयोधनान्तं चावरोहः ।
पुनस्तवेत्यन्तं पूर्वं ततोऽन्त्य इति । नृत्यङ्गिरिवेति । 'स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरै-
र्नर्तकीनां' इत्यादौ । ओजोमिश्रितमिति । शैथिल्यं प्रधानमोजोगुणभूतं तेन
तस्याल्पत्वम् । समाधौ तु तदाधिक्यं शैथिल्यस्य न्यूनत्वमित्यनयोर्भेदः । 'चञ्चद्भुज'
इत्यादौ तथादर्शनात् । मतान्तरं प्रागुक्तम् । प्रसादो यथा—'यो यः शब्दं
निर्मति-' इत्यादौ वेण्याम् । अत्र हि शैथिल्यस्य प्राधान्यमाधिक्यात् । गाढत्वं च
शैथिल्यदोषपरिहारार्थमल्पं गुणभूतम् । तदाह—सर्वशैथिल्यस्येति । तदेत-
दिति । गाढबन्धतया दीप्तिहेतुत्वात् । 'गुम्फ उद्धत ओजसि' इति वक्ष्यमाणत्वादिति
भावः । दीप्तिजनकत्वरूप इति । दीप्तिजनकत्वेन रूप्यते निरूप्यत इति तथा-
भूत इत्यर्थः । पृथगिति । पदार्थसमासाभावरूपमित्यर्थः । यथा—'स्थिताः क्षणं
पश्यन् ताडिताधराः' इति कुमारसंभवे भङ्ग्या माधुर्यव्यञ्जकासमासकथनरूपया ।
अर्थव्यक्तिर्यथा—'वागर्थ्याविव' इति । मार्गो रीतिः । सौकुमार्यं यथा—'अपसारय
धनसारं' इति । कान्तिर्यथा—'निरानन्दः कौन्दे मधुनि विधुरो बालबकुले न
साले सालम्बो लवमपि लवहे न रमते । प्रियंगौ नासज्जं रचयति न चूते विच-
रति स्पर् लक्ष्मीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥' इति । उक्तानां श्लेषादिगुणानां लक्ष-
णश्लोका वामनवृत्तौ—'पदव्यासस्य गाढत्वं वदन्त्योजः कवीधराः । श्लघत्वमोजसा
मिश्रं प्रसादं च प्रचक्षते ॥ यत्रैकपदवद्भासः पदानां भूयसासपि । अनालक्षित-
संधीनां स श्लेषः परमो गुणः ॥ प्रतिपादं प्रतिश्लोकमेकमार्गपरिग्रहः । दुर्बन्धो
शुर्विभावश्च समवेति मतो गुणः ॥ आरोहन्त्यवरोहन्ति क्रमेण यतयो हि यत् ।
समाधिर्नाम स गुणस्तेन पूता सरस्वती ॥ बन्धे पृथक्पदत्वं च माधुर्यं कथितं शुभैः ।
बन्धस्याजरठत्वं च सौकुमार्यमुदाहृतम् ॥ विकटत्वं च बन्धस्य कथयन्ति सुदारताम् ।
पञ्चादवगतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुनः ॥ यथार्थव्यक्तिहेतुत्वात्सोऽर्थव्यक्तिः स्मृतौ
१६ का० प्र०

अर्थव्यक्तिस्तु ह्यटित्वर्थसमर्पकतया । सा च प्रसादपदेनैवोपात्ता । यथोक्त-
प्रसादस्य तद्व्यङ्ग्यत्वात् । समता त्वारब्धवैदर्भ्यादिमार्गापरित्यागः । सा च
कविदोष एव । यथा—‘मातङ्गाः किमु वलितैः—’ इत्यादौ प्रारब्धस्य मत्-
नवर्णत्वस्य सिंहाभिधानेऽप्यत्यागो दोषाय । तत्परित्यागस्तु प्रत्युत गुण इत्यु-
क्तम् । न च दोषस्त्वभावस्य गुणत्वम् । अस्त्वभावप्रसङ्गात् । सुकुमारत्वं त्वनि-
धुराक्षरप्रायत्वम् । तच्च कष्टस्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नम् । कान्तिस्तु ज्वलता ।
ज्वलत्वं तु ग्राम्यपदाघटितत्वमिति । सापि ग्राम्यस्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नैव ।
एवं दश शब्दगुणा न पृथक्त्वक्याः । अर्थगुणा अप्येवम् । तथाहि—अर्थ-
सौजः प्रौढिः । सा च

‘पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदामिधा ।

प्रौढिर्न्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥’

इति प्रतिपादितपञ्चप्रभेदा । तेष्वारभेदचतुष्टयमुक्तिवैचित्र्यमात्रं न गुणः ।
तैर्विनापि काव्यव्यवहारान्माधुर्यादिनिरपेक्षेण च तेन तद्व्यवहाराप्रवर्तनात् ।
अन्यस्तन्नेवोऽपुष्टार्थस्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नः । एवं प्रसादोऽर्थेनैर्मैल्यम् । प्रयो-
जकमात्रार्थपरिग्रह इति यावत् । सोऽप्यधिकपदरूपदोषपरित्यागादेवाप्यथा-
सिद्धसंनिधिः । माधुर्यं तूक्तिवैचित्र्यं नवीकृतत्वरूपम् । तच्चानवीकृतत्वरूप-
दोषाभावरूपम् । सौकुमार्यं पुनरुपाकरणम् । परुषेऽप्यर्थेऽपरुषशब्दामिधानमिति

गुणः । सौजवत्यं कान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविशारदाः ॥’ इति । अर्थेति । अर्थगुणा
अपि दशोक्तेष्वन्तर्भावादिना न पृथगित्यर्थः । तेषां च श्लेष इत्यादीन्येव नामानि ।
लक्षणाणि तु मिथ्यानि । तान्येव दर्शयन्पार्थक्यं निरस्यति—तथाहीति । अर्थय-
तमोजः प्रौढिः प्रौढत्वम् । सा चेत्यस्य पञ्चविधेत्यनेनान्वयः । प्रौढिरिति सर्वत्र
संबध्यते । तत्र पदार्थे वाक्यरचनं यथा—‘अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेदिव—’ इति
चन्द्रपदार्थे । वाक्यार्थे पदामिधानं यथा—‘यत्र दुःखेन संभिन्नं—’ इत्यादि वाक्यार्थे
स्वर्गपदम् । ‘कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका’ इत्यभिसारिकापदं च ।
स्यासौ विस्तारः । यथा—‘अर्थं नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः सुखं वा
दुःखं वा न भवति भवत्येव च ततः । पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि
तत्पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति न च दुःखं न च सुखम् ॥’ अप्रादष्टवैचित्र्यात्सुखदुःखयो-
र्वैचित्र्यमिति वाक्यार्थस्य विस्तारणम् । समासः संक्षेपः । यथा—‘ते हिमालय-
मामृज्य—’ इति कुमारसंभवे । अस्य अर्थस्य । साभिप्रायत्वं प्रकृतार्थोपयुक्तत्वम् ।
यथा—‘महौजसो मानवनाः—’ इत्यादौ ‘प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितम्’
इत्यर्थस्योपपादकानि महौजस्त्वादीनीति । तैर्विनापीति । पदार्थे वाक्यरचनादि-
भिश्चतुर्विंशतिभिर्विनापीत्यर्थः । तथा च काव्यव्यवहारहेतवो गुणा इति त्वन्मतेनैव तेषां
गुणत्वं न भवतीत्यर्थः । अन्यव्यभिचारमत्याह—माधुर्यादीति । तेन आरभे-
दचतुष्टयेन । दृष्ट्वाकेलमरुक्लोकः । अत्र द्वयोरपि प्रियतमत्वेनान्यतरकीडायामनौ-
चित्यं घनितम् । अन्यामतिक्रम्य मां शुभ्वतीति प्रेमोद्भासः । अन्यां प्रति गोपना-

भावत् । तच्चामाङ्गल्यरूपाश्लीलपरित्यागेनैव सिध्यति । उदारता त्वर्थस्याग्रा-
म्यत्वम् । तच्च ग्राम्यत्वरूपदोषाभाव एवेति । अर्थम्यक्तिस्तु वस्तुस्वभावस्य
स्फुटता । सा च स्वभावोत्तयन्तर्भूता । कान्तिस्तु दीप्तरसत्वम् । सा च रस-
ध्वनौ रसवदलंकारे गुणीभूतव्यङ्ग्ये चान्तर्भूता । श्लेषस्तु क्रमकौटिल्यानुस्व-
णत्वोपपत्तिरूपघटना । अस्यार्थः—क्रमकौटिल्यमतिक्रमस्तस्यानुस्वणत्वमति-
स्फुटता तत्रोपपत्तिर्युक्तिस्तस्या योग इति । यथा—‘द्वैकासन-’ इत्यादि
अत्र पिहितनयनामतिक्रम्यान्याचुम्बनादतिक्रमः । तस्यास्फुटत्वमनया तदज्ञा-
नात् । तत्रोपपत्तिरेवमनया तु न ज्ञातव्यमिति । केचित्तु क्रमकौटिल्यं क्रम-
स्यातिक्रमः स चात्र व्यक्त एव एकदैवोभयानुरञ्जनात् । स एष श्लेष उक्ति-
वैचित्र्यमात्रं न गुणः । अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशयविरहात् । समता
तु वैषम्याभावोऽर्थस्य । स च क्रमाभेदरूप इति क्रमभेदरूपदोषाभाव एष ।
दोषत्वं तु तद्व्यतिरेकस्य कथमिति चेत्, यतो न खल्वनुन्मत्तोऽन्यप्रस्तावेऽन्य-
दभिधत्त इति । समाधिः पुनरर्थदर्शनम् । न चासौ गुणः । काव्यशरीरत्वात् ।
स्वयं दृष्टस्यान्यच्छायातिद्वयार्थस्य यदि न दर्शनं कथं तर्हि काव्यशरीरनि-
ष्पत्तिः । असाधारणशोभाधायकं हि गुणं ब्रुवन्ति, न च काव्यशरीरनिर्वर्त-
कमिति ।

उक्तयुक्तीर्बुद्धिस्थीकृत्याह—

तेन नार्थगुणा वाच्याः

परैरङ्गीकृता अर्थगुणास्ते चोक्तयुक्त्या न पृथग्वक्तुमर्हाः ।

प्रोक्ताः शब्दगुणास्तु ये ।

कर्णाः समासो रचनास्तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥ ८ ॥

ये तु त्रय उपचारेणान्यैः शब्दगुणाः प्रोक्ता वस्तुतो, रसगुणा एव वर्णादुप-
लेपां व्यञ्जकत्वं गताः ।

के कस्य व्यञ्जका इत्याकाङ्क्षायामाह—

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।

अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा ॥ ९ ॥

माधुर्ये व्यङ्ग्ये टवर्गवर्जिताः कादिमान्ता रेफणकारौ चेति वर्णाः । तत्र
कादयो मूर्ध्नि स्वस्ववर्गान्त्यवर्णगताः । यथा कुञ्ज इत्यादि । रेफणकारौ तु ह्रस्व-
स्वरान्तरितौ । वृत्तिः समासस्तस्य साभाव एव मध्यमता वा इति समासः ।
घटना तथेति । सौकुमार्यवती पदान्तरयोगेन रचना चेति वर्णसौकुमार्यवती

यान्तरिति । अत्रेति । पिहितनयनायाचुम्बनौचित्यादिलयः । क्रमस्यातिक्रमो
शुगपदुभयानुरञ्जनम् । अत्रोभयानुरञ्जनं मा विज्ञातं भवत्विति न तात्पर्यम् । किंत्व-
नौचित्यं मा विज्ञायीलेवेति पूर्वव्याख्यानादखरसः । क्रमाभेदेति । प्रक्रमाभेदरूप
इत्यर्थः । क्रमभेदेति । प्रक्रमभेदरूपेत्यर्थः । यथा—‘इति पिता इतिर्माता-’

रचना वर्णसौकुमार्यादेव लब्धेति पदान्तरयोगे सौकुमार्यकाभाय घटना तथेष्टु-
कमिति । उदाहरणम्—

‘अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्गवाः ।

कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तितानि ॥’

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।

टादिः शषौ वृत्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥ १० ॥

ओजसि व्यङ्ग्ये वर्गप्रथमतृतीयाभ्यां सह तदन्तयोर्द्वितीयचतुर्थयोर्थयोगः ।
यथा—कच्छपुच्छेत्यादि । तथा रेकेणाध उपर्युभयत्र वा यस्य कस्यापि योगः ।
यथा—वक्रार्कनिर्द्वादादयः । तथा तुल्ययोः कयोश्चिद्योगः । यथा चित्तचित्तादौ ।
यथा टादिषुष्ट्यं शषौ चेति वर्णाः । समासस्तु दीर्घः । गुम्फो रचना । सा
चोद्धता विकटेति । उदाहरणम्—‘मूर्ध्नामुद्धतकृत्त—’ इत्यादि ।

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।

साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः ॥ ११ ॥

येन शब्देन समासेन वा यया रचनया वा श्रुतिमात्रेण शब्दादर्थप्रत्ययः स
प्रसादव्यञ्जक इत्यर्थः । उदाहरणम्—

‘परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्थान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।

इदं व्यस्तन्यासं श्लथमुजलताक्षेपवदनैः

कृशाङ्गवाः संतापं वदति भिसिनीपन्नशयनम् ॥’

अन्येषां तु वर्णानामुदासीनत्वमिति तदुपादाने तु पुराणच्छायेत्युच्यते । न
चैवं माधुर्यादाबुद्धतादयो रचनायाः सर्वत्र विरुद्धाः स्युरिति वाच्यम् । यतो
यद्यपि गुणपरतन्त्रा रचनादयस्तथापि

वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित्क्वचित् ।

रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥ १२ ॥

१. अनङ्गेति । अनङ्गस्य रङ्गो नृत्यस्थानं तत्सदृशमानताङ्ग्यास्तदनुभवैकगोचरमङ्गं भङ्गी-
भिर्विलासवलनैस्तथाङ्गीकृतं स्वयमादरेण गृहीतं यथाङ्गीकारप्रकारेणैता भङ्ग्यो यूनां स्वान्तानि
चित्तानि शान्तान्यपरचिन्तितानि येषां तथामृतानि सहसा कुर्वन्तीत्यन्वयः । २. ‘परिम्लानमिति । इदं भिसिन्याः कमलिन्याः पत्राणां शयनं तल्पः
कृशाङ्गवाः संतापं वियोगतापं वदति कथयतीत्यन्वयः । कीदृशम् । पीनयोः स्तनजघनयोः
सङ्गादुभयतस्तदुभयस्थानयोः परिम्लानम् । न्युञ्जकायशयनात् । तथा तनोः कृशस्य
मध्यस्य परिमिलनं संधर्षमप्राप्त्यन्तर्मध्यभागे हरितं हरिद्वर्णम् । तथा निर्बलतया कृशा
क्षिधिका या मुजलता तस्याः श्लेष्मवदनैश्च व्यस्तोऽन्यथाभूतो न्यासो रचना यस्य
तथाभूतम् । इच्छापूर्वकत्वतदभावान्यां श्लेष्मवदनयोर्मदः । श्लथनाक्षेपणमिषादेन यानि
बलनान्यद्वर्तनानीति केचित् । ३. ‘प्रक्षिपिलमुजाक्षेप’ क-

अन्यथात्वं गुणपारतङ्ग्याभावः । वक्तृवाच्यप्रबन्धौचित्यविरह एव गुण-
पारतङ्ग्यस्वीकारात् । तथापि वक्तृक्रोधाङ्गव्यक्तावुपयोगात् । तत्र कविद्वय-
प्रबन्धानपेक्षया वक्तृौचित्यादेव रचनादयः । यथा—

‘मन्थायस्तार्णवान्मःभुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।
कृष्णाक्रोधाप्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥’

अत्र न वाच्यं क्रोधादिदीप्तरसव्यञ्जकं प्रश्नरूपत्वात् । प्रबन्धश्च नाटका-
त्सामिनेय इति दीर्घसमासत्वं प्रतिकूलं यद्यपि तथापि वक्ता भीमसेन इति
तदौचित्यादुद्धृता रचनात्र । अतस्तदुद्धृतत्वादिव्यक्तावेवोपयुज्यते । क्वचित्तु
वक्तृप्रबन्धौचित्यानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनादयः । यथा—

‘प्रौढेच्छेदानुरूपोच्छलनरयभवत्सैहिकेयोपघात-
त्रासाकृष्टाश्चतिर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेक्ष्यमाणम् ।
कुर्वत्काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव भरतां कंधरारन्ध्रभाजां
भांकारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम् ॥’

अत्र वक्ता वैतालिकः प्रबन्धश्चाभिनेयात्मेति दीर्घसमासानौचित्येऽपि
वाच्यस्य कुम्भकर्णस्यौद्धत्यादुद्धृता रचनादयः । क्वचिद्वक्तृवाच्यानपेक्षाः प्रबन्धो-
चिता एव रचनादयः । तथा हि—आख्यायिकायां हि शृङ्गारेऽपि व्यङ्ग्येऽनुद्ध-
तेऽपि वक्तरि नातिमसृणा वर्णादयः । प्रत्युत विकटबन्धत्वेनैव च्छायावत्त्वात् ।

१. ‘मन्थेति । रणस्थाने दुन्दुभिध्वनिं श्रुत्वा भीमसेनस्यायं प्रश्नः । अयं शब्दायमानो
दुन्दुभिः केन ताडित इत्यन्वयः । कीदृशः । मन्थो मन्थनं तेनायस्तमान्दोलितं
यदर्णवस्याम्भस्तेन धुतं व्याप्तं कुहरं शुद्धं यस्य तादृशस्य चलतो मन्दरस्य गिरेर्ध्वानवद्दीरः ।
‘भुति’ इति पाठे अम्भसः भुत्वा कुहरेषु चलन्त्यो मन्दरध्वान इत्यर्थः । कोणो वादनदण्डस्तद-
भिघातेषु सत्सु । यद्वा—‘मेरीशतसहस्राणि दक्षाशतशतानि च । एकदा यत्र हन्यन्ते कोणा-
घातः स उच्यते ॥’ इति परिभाषितकोणाघातेषु सत्सु तदन्तर्गतोऽयं गर्जन्याः प्रलयकाली-
नाया घनघटाया अन्योन्यसंघट्टबलण्डः । दारुण इत्यर्थः । कृष्णाया द्रौपद्याः क्रोधस्याग्ने
वर्तमानो दूतः । तत्प्रयुक्तत्वात् । कुरुकुलस्य निधनं क्षयस्तदर्थमुत्पातरूपो निर्घातस-
हितो वातः । मेघानां वातानां चान्योन्यसंघट्टनबलण्डध्वनिनिर्घातः । तथा अस्मत्सिंह-
नादप्रतिरसितस्य प्रतिध्वनेः सखा । सदृश इत्यर्थः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘प्रौढेति ।
वीरचरिते वैतालिकस्येयमुक्तिः । एतद्धीमं कुम्भकर्णस्योत्तमाङ्गं शिरो वियत आकाशाशिप-
तीत्यन्वयः । कीदृशम् । कंधरारन्ध्रभाजां तत्प्रविष्टानां भरतां भांकारैस्तादृशशब्दैः काकुत्स्थ-
वीर्यस्य श्रीरामचन्द्रपराक्रमस्य स्तुतिमिव कुर्वत्कुर्वाणम् । तथा प्रौढस्य महावेगप्रयुक्तस्य
च्छेदस्यानुरूपेणोच्छलनं तस्य रयेण वेगेन भवन्त्यः सैहिकेयस्य राडोरुपधातप्रासस्तेनाकृष्टैर-
नैस्तिर्यग्वलितो वक्तृतया संस्थापितो रविरथो येन तमाभूतेनारुणेनेक्ष्यमाणम् । दृश्यमान-
मित्यर्थः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

विप्रलम्भकरुणयोस्तु तस्यामपि दीर्घसमासपरीहारः । तयोरतिसौकुमार्यात् । कथार्या तु रौद्रेऽपि नात्यन्तमुन्नता वर्णादयः । वर्णनीयमहापुरुषसुखप्रति-
पत्तिसमर्पणस्योद्देश्यत्वात् । नाटकादावभिनेये तु रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः ।
विच्छेदेनाभिनयसौकुमार्यात् । एवं मुक्तकाद्यौचित्यमनुसरणीयम् । तथाहि—
एकैकच्छन्दसि वाच्यसमाप्तिर्मुक्तकम् । द्वयोः संदानितकम् । त्रिषु विशेषकम् ।
चतुर्षु कालापकम् । पञ्चादिचतुर्दशान्तेषु कुलकम् । तत्र मुक्तकेषु कवे रसवत्त्वा-
भिव्यक्तेशिखे रसाश्रयमौचित्यम् । यथा—‘शून्यं वासगृहं—’ इत्यादौ । रसनिवे-
शाभावे तु कामचारः । संदानितकादिषु काव्यपरिसमाप्तेर्वैकट्यं दीर्घमध्यसमा-
सता च । प्रबन्धपदेषु पुनस्तेषु प्रबन्धोचिता एव रचनादय इत्यादि ज्ञेयम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे गुणविवेचनो नामाष्टम उल्लासः ।

नवम उल्लासः ।

एवं गुणे विवेचितेऽलंकारा विवेचनीयाः । तत्र सामान्यलक्षणं गुणविवे-
चन एवोक्तम् । शब्दालंकाराथालंकारोभयालंकाररूपविशेषलक्षणत्रयं चार्थल-
भ्यमिति तेषां विशेषलक्षणेषु वक्तव्येषु काव्यलक्षणे शब्दस्य प्राथम्यात्तदलं-
कारविशेषलक्षणे वक्तव्ये प्रथमं वक्रोक्तिं लक्षयति—

यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथान्येन योज्यते ।

श्लेषेण काका वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥ १ ॥

वक्रान्यामिप्रायेणोक्तमन्येनान्याथैकतया योज्यते संगम्यते सा वक्रोक्ति-
रित्यर्थः । श्लेषेण काका वेति योजना । हेतुमुखेन विशेषलक्षणद्वयम् । तथा
द्विधेति विभागः । श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्चेति द्विधेत्यर्थः । श्लेषश्च द्विधा—
समङ्गपदोऽभङ्गपदश्च । तत्र समङ्गश्लेषेण यथा—

इत्यादी विष्णुः (पिता विष्णु) माता इत्युक्तौ । काव्यशरीरत्वादिति । काव्यान्तर-
ज्ञहेतुत्वादित्यर्थः । काव्यपरिसमाप्तेर्वैकट्यमिति । (विकटे) तत्समाप्तौ हि
विलम्बापादकं वैकट्यदीर्घसमासत्वादिति हेयम् । तदभावाच्च न दोष इति भावः । इति
श्रीमत्तत्त्वसमुपाख्यरामचन्द्रभट्टसूरिवरसुतवैद्यनाथभट्टकृत्या प्रदीपप्रभायामष्टम उल्लासः ॥

तदलंकारेति । शब्दालंकारेत्यर्थः । विशेषलक्षण इति । जात्यभिप्राय-
मेकवचनम् । प्रथममिति । ‘वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्’ इति कैश्चिदभिधाना-
यमत्कृतिविशेषजनकतया तस्याः प्राथम्यमिति भावः । अन्यथा योज्यते सा
वक्रोक्तिरिति सामान्यलक्षणम् । श्लेषेण काका वेति । तदुक्तवचनमुखेन
विशेषलक्षणद्वयमिति बोध्यम् । सा द्विधेति । कवनविशेषकवनं विभागः ।

‘नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेतनो
वामानां हितमातनोति हितकृत्तैवावकानां भवान् ।
युक्तं किं हितकर्तृत्वं ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः
सामर्थ्यं भवतः पुरंदरमत्तच्छेदं विधातुं कुतः ॥’

अत्र नारीणामिति पदं स्त्रीणामित्यभिप्रायेणोक्तम् । भोता तत्राह्वयान्न
नारीणामित्यर्थतया योजयित्वाह—कश्चेतन इत्यादि । अत्र वामानामिति नारी-
णामित्यर्थो वक्तुरभिप्रेतः । स्त्रीणामित्यर्थतया योजयित्वाह—हितकृ-
दित्यादि । अथान्योऽवकानामिति दुर्बलार्थतया हितकृदिति हितकृन्तनार्थतया
योजयित्वाह—युक्तं किमित्यादि । अथान्यो बलाभावप्रसिद्धात्मार्थपदमिन्द्रार्थ-
तया योजयित्वाह—सामर्थ्यमित्यादि । अत्र नारीणामवकानामिति पदे सभङ्गे ।

अभङ्गमात्रपदेन श्लेषेण यथा—

‘अहो केनेदृशी बुद्धिदारुणा तव निर्मिता ।
त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुण्यी क्वचित् ॥’

अत्र दारुणेति क्रूरत्वार्थकत्वेन वक्तुरभिप्रेतं काष्ठेनेत्यर्थेनान्यो योजितवान् ।
काकुवक्रोक्तिर्यथा—

‘गुरुपरतप्ततया वत् दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिकुलकोकिलललिते सखि नैष्यति सुरभिसमयेऽसौ ॥’

अत्र नैष्यतीति नायिकया निवेधाभिप्रायेणोक्तं सख्या तु नैष्यति अपि
स्वेष्ट्येवेत्यर्थकतया काका योजयति

अभङ्गमात्रपदेनेति । पूर्ववामानामित्यभङ्गपदस्यापि सत्त्वे न तन्मात्रम् । इह तु

१. ‘नारीणामिति । नारीणां स्त्रीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि ज्ञातासि भवती-
त्यर्थकनारीणामनुकूलं नाचरसि चेज्जानासीति योजयित्वा कश्चिदाह—कश्चेतनो भूत्वा
वामानां प्रतिकूलानां हितमातनोतीति । वामानामित्यस्य कामिनीनामित्यर्थं कल्पयित्वा
प्रथमः पुनराह—भवानवकानां स्त्रीणां हितकृत्तैव भवतीति । अपरस्तु हितं कृन्तति
च्छिनत्तीत्यर्थं परिकल्प्याह—बलाभावेन प्रसिद्धात्मा स्वरूपं यस्य तादृशजनस्य हित-
कर्तृत्वं किं युक्तमपि तु सति । प्रथमस्तु बलस्य दैत्यस्याभावेन नाशेन प्रसिद्धरूपस्येन्द्रस्ये-
त्यर्थं परिकल्प्य पुनराह—भवतः पुरंदरस्य मत्तमिदं तच्छेदं नाशं विधातुं कुतः सामर्थ्य-
मिति । सामर्थ्यं सति युक्तायुक्तविचारः । तदेव भवतो नास्तीति भावः । अत्र वक्रोक्तिर-
लंकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘अहो इति । अत्र दारुणेत्यस्य काष्ठेनेत्यर्थं
परिकल्प्याह—त्रिगुणेति । सत्त्वादिगुणत्रयवतीत्यर्थः । अत्राभङ्गश्लेष इति पूर्व-
काष्ठेकः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘युक्तिरिति सखि, गुरुपराधीनतया वत् खेदे
दूरतरं देशं गन्तुमुद्यतोऽसौ कान्तः प्रसिद्धः कोकिलश्च अलिते मनोहरे वसन्तसमये
भागमिष्यतीति नायिकोक्तं नायिक्यं सख्या काका न प्रप्यति अपि तु स्वप्येवेत्यन्वया
योजयते । इति काकुवक्रोक्तिः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

इयं च न धाकोवाक्यमात्रे किं तु स्वतोऽप्यन्येनोक्तसाम्ययायोजनमात्रे ।
न्यायसाम्यात् । यथा मम—

‘कृष्णो वैरिषिभर्वने हरिपदप्रीत्यर्जने त्वर्जुनः

पीतः पङ्कजलोचनाभिरभितो नेत्राञ्चलैश्चञ्चलैः ।

रक्तः सज्जनसंगमेषु करणश्रेणीमणे श्रीधर

स्थाने वर्णचतुष्टयस्य भुवने भर्ता भवान्गीयते ॥’

अत्र वर्णचतुष्टयस्य भर्ता श्रीधर इति सार्वलौकिकं वाक्यमन्यथा श्लेषा-
दिनास्माभिः समर्थितम् । एवमन्यदप्युक्तम् ।

अथावृत्तिनिबन्धनेष्वलंकारेषु लक्षणीयेषु रसानुगुणतयानुप्रासः प्रथमं लक्ष-
णीयः । स द्विधा—वर्णानुप्रासः पदानुप्रासश्च । तत्राद्यो वाचकवर्णमात्रावृत्तौ
द्वितीयस्तु वाचकपदावृत्ताविति वस्तुगतिः । तत्राद्यं लक्षयति—

वर्णसाम्यमनुप्रासः

अन्यवधानेन वर्णमात्रविन्यासो वर्णानुप्रास इत्यर्थः । शब्दसाम्यत्वमनुप्रा-
ससामान्यलक्षणमित्यर्थोल्लभ्यते । वर्णपदं व्यञ्जनपरम् । अतो व्यञ्जनवैसा-
दृश्ये विरिञ्चिपदादौ नातिव्याप्तिः । न चेष्टैव सा । तत्रानुप्रासशब्दार्थस्याना-
चात् । रसादिभिरनुगतः प्रकृष्ट आसो न्यासो ह्यनुप्रासशब्दार्थः । न च
स्वरमात्रसादृश्ये रसानुगमः, न वा सहृदयहृदयावर्जकत्वलक्षणः प्रकर्षः ।

सं विभजते—

लोकवृत्तिगतो द्विधा ।

लोकगतो विदग्धाश्रितः । तैश्च प्रचुरमेतत्प्रयोगात् । वृत्तिगतो वृत्त्याश्रितः ।
तदुपोद्बलकत्वात् । वृत्तिश्च मधुरादिरसानुगुणनिबन्धनमसृणादिवर्णगतो रसविषयो
व्यापारो व्यञ्जनाख्यः ।

तयोर्लक्षणमाह—

सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः

तन्मात्रकृतः श्लेष इत्यर्थः । कृष्ण इति । कृष्णः श्रीकृष्णः । अर्जुनः पार्थो धव-
लश्च । पीतः सादरं दृष्टः पीतवर्णश्च । रक्तोऽनुरक्तो रक्तवर्णश्च । करणाः कायस्थाः ।
श्रीधराख्यः प्रभुः । भवान्वर्णचतुष्टयस्य भर्तेति यद्वचने गीयते तत्स्थाने ।
युक्तमित्यर्थः । भर्ता धारकः पोषकश्च । वर्णमात्रेति । समानवर्णैश्चार्थः । पदा-
नुप्रासेऽतिव्याप्तिवारणाय मात्रेति । शब्देति । विभक्त्यन्तप्रातिपदिकोभयसा-
धारण्वायैवयुक्तम् । अन्यथा पदेत्युक्तौ विभक्त्यन्तस्यैव प्रधानं स्यादिति भावः ।

२. उक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यमात्र इत्यर्थः ।

२. क-ख. पुस्तकयोः ‘चञ्चलैः’ इति

पदं द्रुतितमस्ति ।

अनेकस्य व्यञ्जनस्य सकृदेकवारं साम्यं पूर्वच्छेकानुप्रासः । उदाहरणम्—

‘ततोऽरुणपरिस्यन्दमन्दीकृतवपुः प्राप्ती ।

दध्ने कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥’

अत्र स्यन्दगण्डयोः ।

द्वितीयं लक्षयति—

एकस्याप्यसकृत्परः ॥ २ ॥

अपिवाद्यादनेकस्यापि । असकृद्विर्वहुकृतो वा । वस्तुतस्तु च्छेकानुप्रास-
निष्ठं लक्ष्यम् । अन्यथैकस्य सकृदावृत्तेरसंग्रहापत्तेः । एवं चैकस्य वर्णस्य सकृद-
सकृद्वा अनेकस्य त्वसकृत्सादृश्यं वृत्त्यनुप्रास इति पर्यवसन्नम् ।

तत्र

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते ।

यथा—‘अनङ्गरङ्गप्रतिमं—’ इत्यादि ।

ओजःप्रकाशकैस्तैश्च परुषा

यथा—‘मूर्ध्नामुदुत्त—’ इति ।

कोमलाऽपरैः ॥ ३ ॥

अपरैरोजोमाधुर्यव्यञ्जकातिरिक्तैः प्रसादवद्भिरक्षरैः । एनामेव केचिदतिश-
यितकान्तिराहित्येन ग्राम्यस्त्रीसाम्याद्ग्राम्येति वदन्ति । उदाहरणम्—‘अपसा-
रय—’ इत्यादि ।

केषांचिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ।

वामनादीनां मते एता एव यथाक्रमं वैदर्भीगौडीपाञ्चाल्यो रीतय उच्यन्ते ।

शब्दानुप्रासमाह—

शब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः ॥ ४ ॥

शब्दसारूप्यव्यापारवान् शब्दः प्रतिपदिकादिस्तद्वतः शब्दः । भेद इति
तात्पर्यमन्वयभेदस्तन्मात्राद्भेदे । न तु स्वरार्थाद्वा । तथा च भिन्नतात्पर्यतु-
ल्यार्थशब्दसादृश्यं शब्दानुप्रासः । स तु लाटानुप्रास उच्यत इत्यर्थः । तुल्यशब्दो
वर्णानुप्रासस्य लाटीयत्वव्यवच्छेदकः । यत्तु—“पुनरुक्तव्यवच्छेदाय ‘भेदे तात्प-
र्यमात्रतः’ इत्युक्तम्” इति व्याख्यानं तदसत् । मात्रशब्दस्याप्रयोजकतापत्तेः ।

न त्विति । तथा सति यमकेऽतिव्याख्यापत्तेरिति भावः । अप्रयोजकतेति ।
वैयर्थ्येत्यर्थः । पुनरुक्त्यनिरासस्य तेन विनापि सिद्धेः । तात्पर्यमात्रत इत्यस्यासाम-

२. ‘तत इति । अरुणस्य परिसन्देन संचारेण । वदयेनेति शब्दः । मन्दीकृतं निष्पत्तीकृतम् ।
कामेन परिक्षामायाः कृशायाः कामिन्या गण्डवत्पाण्डुतां दध्ने धारयामासेत्यर्थः । अत्र
स्यन्दमन्दीति, गण्डपाण्डु इति च नकारदकारात्मकस्य णकारदकारात्मकस्य चानेकव्यञ्जनस्य
सकृदावृत्तेच्छेकानुप्रासः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

एष एव कैश्चित्पदानुप्रास उच्यते । सोऽयं पदस्य नास्तीति द्विविधः । तत्र सविभक्तिकस्य यत्रावृत्तिः स आद्यः । अन्यद्दशस्तु द्वितीयः । तयोराद्योऽनेकस्य पदस्यैकस्यैव वा पदस्येति द्विविधः । अन्यस्तु त्रिविधः । आवृत्तेरभिन्नसमासस्थतया, भिन्नसमासस्थतया, एकस्याः समासस्थत्वे सत्यपरस्या असमासस्थ-तया च समासं विनास्यासंभवादिति पञ्चप्रभेदा इति कारिकया प्रतिपादितम् ।

तत्राद्यमाह—

पदानां सः

पदानामिति बहुवचनमनेकोपलक्षणम् । अन्यथा द्वयोः पदयोरावृत्तौ षष्ठ्यभेदापत्तेः । उदाहरणम्—

‘यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिसस्य ।

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिसस्य ॥’

अत्र यद्यपि पूर्वाधे दवदहनशब्दस्य परार्धे तुहिनदीधितिशब्दस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वान्नार्थाभेदस्तथापि शब्दार्थमात्रेणोदाहरणम् । यद्वा अवशिष्टपदावृत्तेरेवोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

द्वितीयभेदमाह—

पदस्यापि

अपिशब्देन स इति समुच्चीयते । यथा—

‘वेदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः सत्यं सुधाकरः ।

सुधाकरः क नु पुनः कलङ्करहितो भवेत् ॥’

नाम्नः प्रकारत्रयमाह—

वृत्तावन्यत्र तत्र वा ।

नाम्नः सवृत्त्यवृत्त्योश्च

वृत्तिरूपितप्रकारत्रये नाम्न एव लाटानुप्रास इत्यर्थः । उदाहरणम्—

‘सितैकरकररुचिरविभा विभाकराकार धरणिधर कीर्तिः ।

पौरुषकमला कमला सापि तवैवास्ति नाम्नस्य ॥’

अस्यादाह—यद्वेति । अविशिष्टानां यस्य सविध इत्यादिपदानामावृत्तेरेवेदमुदाहरणम् । न तु दवदहनस्तुहिनदीधितिपदयोरित्यर्थः । ‘अविशिष्ट’ इति पाठे

१. ‘यस्येति । यस्य पुनः सविधे समीपे दयिता नास्ति तस्य तुहिनदीधितिश्चन्द्रो दवदहनः विरहोदीपकत्वाद्वागमिष्यः । उत्तरार्धे तु दायामिश्चन्द्रतुल्य इत्युद्देश्यविधेयभाव इत्यन्वयमानभेदालाटानुप्रासः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘वेदनमिति । सत्यमित्यर्धाङ्गीकारे । वरवर्णिन्या उत्तमवनितायास्तस्या वेदनं सुधाकरश्चन्द्र इति सत्यम् । परंतु स कलङ्केन विकलो रहितः पुनः क नु भवेत्संभवेदतो नैवमित्यप्यारोपपवादः । पूर्वसुधाकरपदं विधेयपरम् । उत्तरं त्वनुशासपरमिति तात्पर्यभेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ३. ‘सितेति । सप्तमे व्याख्यातम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

पौरुषकमला पौरुषलक्ष्मीर्लक्ष्मीश्च तवैवेत्यर्थः । यत्तु—पौरुषं कमलमाश्रयो यस्याः सा पौरुषकमला' इति व्याख्यानं तदयुक्तम् । अर्थमेदेनानुदाहरणापत्तेः । अत्र करकरेत्येकसमासः, विभा विभेति भिन्नौ समासौ, कमला कमलेति पूर्वस्य समास उत्तरस्यासमासः, इति त्रयाणामुदाहरणम् ।

तदेवं पञ्चधा मतः ॥ ५ ॥

व्याख्यातम् ।

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः ।

यमकं

अर्थभिन्नानां भिन्नार्थानामित्यर्थः । एतच्च लाटानुप्रासेऽतिव्याप्तिवारणाय । तन्मात्रे च कृते समरसमरसोऽयमित्यादौ द्वितीयाद्यावृत्तेरर्थाभावादव्याप्तिः स्यादत उक्तम् 'अर्थे सति' इति । यद्यर्थस्तदा भिन्न इत्यर्थः । वर्णानामिति बहुवचनमविवक्षितम् । द्वयोरपि यमकव्यवहारात् । सेति पूर्वणैव क्रमेण स्थितेत्यर्थः । अतः सरो रस इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । एवं च समानार्थत्वाभाववत्समानानुपूर्वीकानेकवर्णावृत्ति यमकमिति लक्षणं द्रष्टव्यम् ।

तदेतद्विभजते—

पादतद्भागवृत्ति तद्यात्यनेकताम् ॥ ६ ॥

प्रथमपादो यदि द्वितीये पादे यम्यते तदामुखं नाम यमकम् । तृतीये चेत्तदा संदंशः । चतुर्थे चेत्तदा आवृत्तिः । एवं द्वितीयपादश्चेत्तृतीये तदा गर्भः । चतुर्थे चेत्संदष्टकम् । तृतीयश्चेच्चतुर्थे तदा पुच्छम् । प्रथमस्त्रिषु चेत्तदा पङ्क्तिः । महायमकमिति केचित् । पादत्रययमकं तु न चमत्कारकारि अतो न प्रयुक्तम् । इत्येकैकपादावृत्तौ सप्त भेदाः । प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे चेत्तदा युग्मकम् । प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीये चेत्तदा परिवृत्तिः । इत्यर्थाभ्यासमृते पादद्वयावृत्तौ द्वयमिति नव भेदाः । अर्धावृत्तिस्तु समुद्रः । श्लोकावृत्तिर्महायमकम् । तदुभयमपि पादावृत्तिविशेष एवेत्येकादश पादयमकभेदाः । पादभागवृत्ति बहुभेदम् । तथा हि—द्विधा विभक्तेषु पादेषु प्रथमादिपादानामाद्यभागाः पूर्ववद्वितीयादिपादेष्वप्यभागेष्वेव यदि यम्यन्ते तदा पूर्ववन्मुखादयो दश भेदाः । श्लोकान्तरे भागावृत्तिर्न स्वदत्त इति श्लोकावृत्तिस्थानीय एकादशो भेदो भागावृत्तौ नास्ति । एवं प्रथमादिपादानामन्त्यभागस्य द्वितीयादिपादान्त्यभागेष्वेव यमने पूर्ववद्दश भेदाः । एवं द्विखण्डीकृतेषु पादेषु विंशतिः, त्रिखण्डीकृतेषु त्रिंशत्, चतुःखण्डीकृतेषु चत्वारिंशद्भेदाः स्थानापरिवर्तिनो भवन्ति । अथ स्थानपरिवर्तनभेदाः—प्रथमादिपादानामन्त्यादिभागा द्वितीयादिपादानामाद्यादिभागेषु यम्यन्त इत्याद्यन्वर्थतानुसारेणान्ताद्यादि-

नुत्पार्थेत्यर्थः । वस्तुतस्त्वेकानुपूर्वीकयोर्व्यञ्जनयार्थैकत्वाप्यवसायादर्थभेद इति बोध्यम् । अत एवाग्रे सुधाकरपदावृत्त्युदाहरणमुपपन्नमिति । प्रथमपाद इति ।

यमकादयः प्रमेदा भवन्ति । तथाहि—द्विखण्डे यथा प्रथमपादस्यान्त्यमर्धं द्वितीयपादस्याधार्धं चेद्यम्यते तदान्तादियमकम् । प्रथमभाग एव चेदन्यभागो तदाद्यन्त्ययमकम् । एवं प्रथमपादस्याधार्धान्तभागौ द्वितीयस्यान्तादिभागयोर्धेद्यम्येते तदाद्यन्तान्तादियमकयोः समुच्चयः । अत्र त्रिखण्डचतुःखण्डयोः पूर्व-पादमध्यभाग उत्तरपादस्यादिभागौ यदि यम्यते तदा मध्यादियमकम् । पूर्व-स्यादिभागश्चेत्तदुत्तरपादस्य मध्यभागे तदादिमध्ययमकम् । पूर्वस्य मध्यादिभागौ चेदुत्तरस्याद्यमध्ययोस्तदा मध्याद्यादिमध्ययोः समुच्चयः । एवं प्रथमस्यान्त्यभागौ द्वितीयस्य मध्यभागे चेत्तदान्त्यमध्यम् । पूर्वस्य मध्यभागश्चेद्वितीयस्यान्त्यभागौ तदा मध्यान्तिकम् । पूर्वस्यान्त्यमध्यभागौ चेद्वितीयस्य मध्यान्त्यभागयोस्तदान्त्यमध्यमध्यान्त्ययोः समुच्चयः । यद्यपि पूर्वस्यादिभाग उत्तरस्यान्त्यभागौ चेत्तदाद्यन्त्यकमन्त्यभागस्वाद्यभागौ चेत्तदान्तादिकमित्यादि प्रकारद्वयं संभवति तथापि द्विखण्डान्तर्गतमेव तदिति पृथङ्गु गण्यते । सर्वेषां चेषामपरः समुच्चयः । इति भिन्नपादे यमने प्रमेदाः । एवं तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानां मध्यादि-भागोष्वावृत्तौ भेदा द्रष्टव्याः । सर्वे चैते नियतस्थानविवक्षया स्थानयमकभेदाः । अनियतेषु स्थानेष्वावृत्तेरिति अस्थानयमकभेदा अपि बहवो भवन्तीति प्रभूत-तमभेदं यमकम् । तदेतत्काव्ये गण्डभूतमिति नास्य लक्षणं कृतम् । दिङ्मात्रं वृद्धाह्रियते । तत्रैकपादाभ्यासे संदंशो यथा—

‘सञ्चारीभरणोमायमाराध्य विधुशेखरम् ।

सञ्चारीभरणोऽमायस्ततस्त्वं पृथिवीं जय ॥’

द्विपदाभ्यासे यमकं यथा—

‘विना यमेनोनयतासुखादिना विनायमेनो नयता सुखादिना ।

महाजनोऽदीयत मानसादरं महाजनोदी यतमानसादरम् ॥’

द्वितीयपादे तत्स्थाने । यम्यते वध्यते । रच्यत इति यावत् । एवमग्रेऽपि । स्थानापरिवर्तिनस्तुल्यस्थानाः । अस्थानेति । अनियतस्थानेत्यर्थः । यथा गयादौ पादव्यवस्थाहीने । गडुर्ग्रन्थिः । इच्छुदण्ड इवेत्यर्थः । लक्षणमिति । तत्तद्विशेष-

१. ‘ग्रह’ कख. २. ‘सञ्चारीति । हे राजन्, सतीर्नारीविभतीति सञ्चारीभरणा तानुमां बावीति यस्तमुपासहितं विधुशेखरं हरमाराध्य ततस्तदाराधनादेव हेतोस्त्वममायो दग्धमशून्यः सन्पृथिवीं जयेत्यन्वयः । कीदृशस्त्वम् । सन्ना अवसादं गता अरीणामिमा यत्र तादृशो रणो यस्य स इत्यर्थः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘विनेति । अयं महाजनो विना पक्षिरूपेण यमेन मानसाच्चित्तादरं शीघ्रं यतमानानां सादरमवसादं’ इति ददाति यथा तथा अदीयताखण्ड्यतेत्यन्वयः । कीदृशेन । एनोऽपराधं विना नयता स्वस्थानं प्रापयता अमुखादिना प्राणभक्षकेण । सुखादिना जनयता न्यूनं कुर्वता । कीदृशो महाजनः । महान्तमजं नुदति यागार्थं दिनस्तीति तथा । महसुस्तंभमजन्ति क्षिपन्ति ये बुर्जनास्तत्रोदी तदपसारक इति वा । अन्ये तु—‘विना गण्डाख्यपक्षितुभ्येन । जनयता शान्तिं प्रापयता । सुखादिना मुखभक्षकेण ।’ इति व्याचक्रुः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

श्लोकान्यासे महायमकं यथा—

‘सत्त्वारम्भरतोऽवश्यमवच्छिन्नतारवम् ।

सर्वदारणमानैषो दवानलसमस्थितः ॥

सत्त्वारं भरतोऽवश्यमवच्छिन्नतारवम् ।

सर्वदा रणमानैषो दवानलसमस्थितः ॥’

द्विसंख्येषु भिन्नपादे पादभागाभ्यासेषु द्वितीयपादान्त्यभागस्य चतुर्थपादान्त्य-
भागो यमने संवृष्टं यथा—

‘अनन्तमहिमव्याप्तिसिद्धिं वेधा न वेद याम् ।

या च मांतेव भजते प्रणते मानवे दयाम् ॥’

अस्मिन्नेवैवाधन्तकं पादे यथा—

‘यदानतोऽयदानतो न यात्ययं नयात्ययम् ।

क्षिवे हितं क्षिवेहितं सरामि तां सरामिताम् ॥’

प्रथमपादाद्यभागस्य द्वितीयादिपादानामन्त्याद्यभागेषु यमने पूर्वार्धे आधन्त-
कमुत्तरार्धे आधन्तान्ताद्ययोः समुच्चयो यथा—

‘सरस्वति प्रसादं मे स्थितिं वितसरस्वति ।

सरस्वति कुरु क्षेत्रकुरुक्षेत्रसरस्वति ॥’

१. ‘सत्त्वारम्भेति । स तु प्रकृतो राजा आरमरिसमूहं सर्वदा सर्वकालं अवश्यं
निश्चितं भरतोऽतिशयेन रणं युद्धमानैषीत्प्रापितवान् । आरं कीदृशम् । अवच्छिन्नं सैन्य-
शून्यम् । विततो विस्तृत आरवः शब्दो यस्य तत् । दीपिकाकृतस्तु—‘द्रव्यमप्यनैषीदिति
क्रियाविशेषणम् । तेन सैन्यमनपेक्ष्यैव सिद्धानां विस्तारं समरसंचारं चकारेति
पर्यवस्यति ।’ इत्याहुः । कीदृशः । अछर्षं मन्दं अवान् अगच्छन् । शीघ्रं गच्छन्नित्यर्थः ।
अस्य तस्मिन् उपक्षिपवीत्यस्मितः । सान्तत्वेऽपि ‘अधातोः’ इति निषेधादीर्घत्वाभावः ।
यद्वा ए विष्णो स्थितः । तत्पर इत्यर्थः । पुनः कीदृश इत्यपेक्षायामाद्यः श्लोकः ।
सत्त्वगुणेन य आरम्भस्तत्र रतः । पुनः कीदृशमारम्भः । अवश्यमस्वाधीनम् । अवच्छिन्न-
तानि वक्षतया स्वीकृतानि तारकाणि तरुसंनिधिवत्कलानि येन तत् । ‘तारवं तरुसमूहः’
इति केचित् । ‘तरुधर्मः’ इत्यन्ये । सर्वेषां दारणो यो मानस्तादृशी तदिच्छाशीलो
राजा । तथा दवानलेन समस्तुख्यः स्थितः तेन समं स्थितं स्थितिरस्येति
वा शत्रुसंतापकतया दीप्ततमत्वेन च दाभाप्रिसाम्यम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-
२. ‘अनन्तेति । अनन्तेन महिम्ना व्याप्तं विश्वं यथा तादृशी वा दुर्गा वेधा ब्रह्मापि
न वेद तस्मिन् न जानाति । वा च प्रणते मानवे मनुष्ये दयां भजत इत्यन्वयः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘आधन्तमेकपादे’ वा. ४. ‘यदानत इति । यस्यां दुर्गाया-
मानतोऽयं जनो नयस्यात्ययं नीतिनारायणं न याति न मामोति । कुतः । अयदानतः अयस्य
श्रमावहविषेस्तयैव दानात् । यद्वा अयस्य दानतः खण्डनाद्यो नयात्यय इति योज्यम् ।
तां क्षिवे कल्याणनिमित्तं सरामि । कीदृशीम् । क्षिवेन शत्रुना हितामर्थिताम् ।
हितामनुकूलाम् । क्षिवे कल्याणे हितामिति वा । तथा सरेण कंदर्पेणामिताम् । अपरि-
च्छिन्नामित्यर्थः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ५. सरस्वतीति । हे सरस्वति वाग्देवदे, स्वस्ति

द्वयोराधन्तान्ताविकयोः समुच्चयो यथा—

‘ससार साकं कर्पेण कंदर्पेण ससारसा ।
शरज्जवाना विभ्राणा नाविभ्राणा शरं नवा ॥’

चतुःखण्डे पादे द्वितीयभागस्य तृतीयभागे यमनं यथा—

‘मधुपराजिपराजितमानिनीजनमनःसुमनः सुरभिश्चियम् ।
अमृत वारितवारिजविप्लवं स्फुटितताम्रतंताम्रवर्णं जगत् ॥’

एवं वैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्यदप्युद्यम् ।

वाच्यप्रभेदभिन्ना यद्युपपद्धाषणस्पृशः ।

श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा ॥ ७ ॥

‘अर्थभेदेन शब्दभेदः’ इति नयेन भिन्नाः शब्दाः ‘काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते’ इति नयेन युगपदुच्चारणविषयतया यच्छ्लिष्यन्ति भिन्नं स्वरूपमपहुवते एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन यत्रार्थद्वयप्रतीतिः स श्लेष इत्यर्थः । अक्षरादिसि-
रिति वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनभेदादष्टधा श्लेष इत्यर्थः ।

लक्षणमित्यर्थः । अर्थभेदेनेति । सकृदुचरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति प्राची-
नमतेनेत्यर्थः । उदात्तादिस्वरभेदे युगपदुच्चारणायोगादाह—काव्येति । तथा च
भेदानवभासे एकोच्चारणं दोष इति भावः । ननु कथमेकोच्चारणादनेकशब्दोत्पत्तिः ।
तदङ्गीकारे नैकस्मात्कपालादेरप्यनेकघटोत्पत्तिः स्यादिति चेदत्राहुः । समवायिभे-
दापेक्षणात्रैकस्मात्कपालादेरनेकघटोत्पत्तिः । अत्र तदभावादनेकशब्दोत्पत्तौ न
बाधकमिति । अन्ये तु अनुसंधानमात्रं शब्दस्त्वेक एव । मौनिश्लोकादौ तद्भेदा-
संभवादित्याहुः । श्लेषो द्विधा—समङ्गपदोऽभङ्गपदश्च । तत्राद्यं विभजते—वर्णे-

सुष्ठु अतिशयेन प्रसादं सर गच्छ । प्रसन्ना भवेत्यर्थः । मे मम चित्तरूपे सरस्वति समुद्रे
स्थितिं कुरु । सरस्वतीशब्दस्य नदीसामान्येऽपि शक्ततया श्लेषेण तस्याः समुद्रे स्थित्यभिधानम् ।
कथंभूते । क्षेत्रं शरीरमेव कुरुक्षेत्रं तत्र सरस्वति । सरस्वत्याख्यनदीरूप इत्यर्थः ॥
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. ‘ससारेति । शरद्वतुः कंदर्पेण सरेण साकं कर्पेण नर्वेण ससार आजगाम ।
कीदृशी । सारसं पक्षं सारसः पक्षिविशेषो वा तत्सहिता । नवानि अनांसि शकटानि
यस्यां सा नवानाः । शरं काण्डं विभ्राणा पीषयन्ती । परिपाकं प्रापयन्तीत्यर्थः ।
शरं काशमित्यन्ये । न वियते बीनां पक्षिणां आणः शब्दो यस्यां सा अविभ्राणा
एवंभूता न । पक्षिशब्दसहितेत्यर्थः । नवा नूतना । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.
२. ‘मधुपेति । जगत्कर्तुं श्रियं शोभासंभूताधारयत् । कीदृशम् । मधुपानां राज्या
पङ्क्त्या पराजितानि धैर्याभ्यावितानि मानिनीजनमनांसि यामिस्तादृशीभिः सुमनोभिः
सुप्तैः सुरभिः । वारितो निवारितो वारिजानां कमलानां विप्लवो नाशो यत्र तत् ।
स्फुटितानि विकसितानि ताम्राण्यारक्तानि तणानि विस्तीर्णान्याभ्राणां बनानि यत्र तत् ।
अन्ये तु—‘एवंभूताः सुमनसो यत्र तादृशस्य सुरमेवसन्तस्य श्रियम्’ इत्येकपदतया

अत्र वर्णश्लेषो यथा—

‘अलंकारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो
विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च वृष एको बहुवयाः ।
अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वाभरणगुरो-
र्विधौ वक्त्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥’

अत्र विधावित्यत्र विधिविधुशब्दयोरिकारोकारयोर्भेदाद्वर्णश्लेषः ।

पदश्लेषो यथा—

‘पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥’

अत्र पृथुकानां बालानामार्तस्वरस्य पात्रम् । पक्षे पृथु बहुलं कार्तस्वरस्य पात्रं
यत्रेत्यादिक्रमेण पदभेदात्पदश्लेषोऽयम् ।

लिङ्गवचनयोः श्लेषो यथा—

‘भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीतिहितप्राप्तये ।
लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदशोस्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुवां हरेः ॥’

व्याचक्षते । ‘तादृशसुमनसां सुरभि श्रियं सौरभसंपदमिति तु न युक्तम् । सुरभिपदस्य
सौरभविशिष्टे द्रव्य एव काव्ये प्रयोगदर्शनात् न तु सौरभगुणे’ इति दीपिकायाम्
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. अलंकार इति । विधौ चन्द्र एव विधौ दैवे वक्त्रे कुटिल एव वक्त्रे प्रतिकूले मूर्ध्नि
मस्तके स्थितवति सति सर्वाभरणगुरोः सर्वदेवश्रेष्ठस्य स्थाणोर्नृणादेवस्यापीयमवस्था भवति ।
अमी मानुषा वयं पुनः के । कस्यां गणनायामित्यर्थः । अवस्थामाह—अलंकार इति ।
शङ्काकरं भयजनकं नरकपालमेवालंकारः । विशीर्णाङ्गो भृङ्गी परिजनः । एकः सोऽपि
बहु वयो यस्य तथाभूतो जीर्णो वृषो वसु धनमिति । अत्र विधावित्युवर्णयोः श्लेषः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘पृथ्वितिपदश्लेषोदाहरणं सप्तमे व्याख्यातम् ।’ इत्युदाहरण-
चन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘भक्त्यति । हरेर्नेत्रे तनुवां युष्माकं भवस्य संसारस्यार्तः पीडायाः
शमनं कुरुतामित्यन्वयः । किंभूते नेत्रे । भक्तिप्रह्व भक्तिनम्रास्तत्कर्मके विलोकने प्रणयो
ययोस्ते । नीलोत्पलस्पर्धायुते । समाधिनिरतैर्हितप्राप्तये ध्यानेनालोकनं (लम्बनं)
ययोस्तत्तां नीतिं प्रापिते । लावण्यस्य महानिधिरूपे । लक्ष्मीदशोः रसिकतां तन्वती
कुर्वाणे, तनुपक्षे तु—भक्तिप्रह्वैर्विलोकनं तत्प्रणयिनी । नीलोत्पलस्पर्धाशीला ।
ताच्छ्रील्ययोर्णिनिः । तनोर्नीलत्वात्स्पर्धा । इदित्येदस्य प्राप्तये ध्यानालोकनतां
(लम्बनतां) नीता । महानिधिरिति च्छेदः । दलोपे— इति दीर्घः । कुरुतामित्यात्मनेपदे
लोडेकवचनम् । नेत्रपक्षे परसौपदे तद्विवचनमिति । सोऽयं नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोर्द्विवचनेकवच-
नयोश्च श्लेषः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्र प्रणयिनी इति स्त्रियां प्रथमैकवचनं नपुंसके तद्विवचनं येति लिङ्गव-
चनयोः श्लेषः । एवमग्रेऽप्युक्तम् ।

भाषाश्लेषो यथा—

‘महदे सुरसंधं मे तमव समासङ्गमागमाहरणे ।
हर बहुसरणं तं चित्तमोहमधसर उमे सहसा ॥’

अत्र प्राकृते ॥

‘मम देहि रसं धर्मे तमोवशामाशां गमागमाद् हर नः ।
हरवधु शरणं त्वं चित्तमोहोऽपसरतु मे सहसा ॥’

इत्यर्थकानि पदानि । संस्कृतपक्षे तु—महदे उत्सवदे सुरेण संधा संधानं
यस्मात्तं आगमाहरणे समासङ्गमव । बहुसरणं संसाररूपं यस्मात्तं चित्तमोहम-
धसरे उमे हर सहसा इत्यर्थकानि पदानि ।

प्रकृतिश्लेषो यथा—

‘अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि शेषु च वक्ष्यति ।
सामर्थ्यं कृदमित्राणां मित्राणां च नृपात्मजः ॥’

अत्र वक्ष्यतीति वहिवच्योर्लटि कृदिति कृन्ततिकरोत्योः किपि तुल्यं रूपमिति
प्रकृतिश्लेषौ ।

विभक्तैर्वैचित्र्यविशेषहेतुतया पृथगुपादानात्प्रत्ययपदं तदतिरिक्तपरम् ।
तच्छ्लेषो यथा—

‘रजनिरमणमौलेः पादपद्मावलोक-
क्षणसमयपरासापूर्वसंपत्सहस्रम् ।

१. ‘महदे इति । संस्कृतपक्षे—हे उमे गौरि, मम आगमाहरणे विद्योपार्जने तं
समासङ्गमव रक्ष । अवसरे तं चित्तमोहं सहसा हर । आगमाहरणे कीदृशे । महदे
उत्सवदायके । संबोधनविशेषणं वैतत् । कीदृशं समासङ्गम् । सुरैर्देवैः संधा संधानं मिलनं
यस्मात्तादृशम् । कीदृशं चित्तमोहम् । बहु अनेकधा शरणं प्रसरणं यस्य तम् । बहु सरणं
संसारो यस्मादिति वार्थः । प्राकृतपक्षे तु—‘मम देहि रसं धर्मे तमोवशामाशां
गमागमाद् हर नः । हरवधु शरणं त्वं चित्तमोहोऽपसरतु मे सहसा ॥’ इति संस्कृतम् ।
रसं प्रीतिम् । तमोवशां तमोगुणायत्ताम् । गमागमात्संसारम् । शरणं त्वं भवसीति
श्लेषः । अयं संस्कृतप्राकृतरूपभाषाश्लेषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘अवमिति ।
सामर्थ्यं कृन्तति करोतीति च सामर्थ्यकृत् । वक्ष्यतीति हृदि धारयिष्यति शेषु तुषु
कथयिष्यतीति च वहिवच्योर्लटि प्रकृतिश्लेषः । तथा कृदिति कृन्ततिकरोत्योः किपि सः
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘रजनीति । रजनिरमणश्चन्द्रो मौलो यस्य तस्य हर
पादपद्मावलोकनमेव क्षण उत्सवस्तत्समये पराप्तं प्राप्तमपूर्वं संपत्सहस्रं यत्र तद्यथा स्यात्तथा
अहं जातुचित्कदाचित्प्रमथनिबहमप्ये प्रमथारब्धगणमप्ये उज्जिता रुक्मिः प्रीतिर्दीप्तिर्वा यस्य
तादृशो नन्दिता नन्दकः स्यामित्याशंसा । तथा सा नन्दिता नन्दिनो गणविशेषस्य भावो

प्रमथनिवहमध्ये जातुचिन्ताप्रसादा-

‘दहमुचितरुचिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे ॥’

अत्र नन्दितेति तृचि तलि च रूपम् । तेनाहं नन्दिता नन्दकः स्याम् । तथा सा नन्दिता नन्दिनो भावो मे स्यादित्यर्थः ।

विभक्तिश्लेषो यथा—

‘सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।

नयोपकारसामुख्यमायासि तनुवर्तनम् ॥’

अत्र हरभवेत्यनयोः संबोधनत्वक्रियापदत्वाभ्यां सुपतिङ्विभक्त्यन्तत्वम् । एवमायासीत्यादिक्रियापदत्वे च विभक्तिश्लेषः । एवमन्यत्राप्युद्धम् ।

भेदाभावात्प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् ।

नवमोऽपीत्यपिभिन्नक्रमः । उदाहरणम्—

‘योऽसकृत्परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः ।

शतकोटिदत्तां विभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते ॥’

अत्रैकार्थमात्रनियतप्रकरणाद्यभावाद्वाच्यार्थौ वाच्यावेवेति ‘भद्रात्मनो दुर-
धिरोहतनोः—’ इत्यादिवन्न ध्वनित्वम् । ननु श्लेषस्तावद्विधा समङ्गपदोऽभङ्ग-

त्यादि । प्रत्ययपदं गोबलीवर्दन्यायेन विभक्तिभिन्नपरम् । द्वितीयमाह—भेदा-
भावादिति । अलंकारसर्वस्वकाराद्युक्तां श्लेषस्य शब्दार्थालंकारत्वव्यवस्थां (दूष)-

मे मम स्यादित्यर्थः । अत्र स्यां स्यादित्युत्तमप्रथमपुरुषयोर्नन्दितेति तृत्तलोः प्रत्यययोः
श्लेषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. ‘सर्वस्वमिति । हे हर शंभो, त्वं सर्वस्य सर्वस्वम् । यतो भवस्य संसारस्य
च्छेदे तत्परः । नीत्युपकारयोः सामुख्यमानुकूल्यमायास्यागच्छसि । कीदृशं सामुख्यम् ।
तनोः शरीरस्य वर्तनं स्थितिर्येन तादृशम् । यद्वा नयोपकारयोः सामुख्यं यत्र
तादृशं तनुवर्तनं शरीरवृत्तिमायासि । सामुख्यं तनुवर्तनं चायासीति वार्थः । पक्षे
चौरं प्रतीयमुक्तिः । त्वं सर्वस्य सर्वस्वं हर अपहर छेदनतत्परो भव । उपकारसामुख्यं
नयापसारय । आयासि कष्टशालि वर्तनं जीवनं तनु विस्तारयेति । अन्ये तु—‘सर्वस्वादिकं
हत्वा तथा तपश्चर्यादिकष्टं कारय येन मुक्तिः स्यादिति यस्यानुग्रह—’ इति रीत्या परमेश्वरं
प्रत्येवेयमुक्तिः’ इत्याहुः । अत्र हरेत्यादि ‘सुपतिङ्विभक्त्योः श्लेषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

२. ‘य इति । स विबुधेन्द्रः पण्डितश्रेष्ठो राजा राजते । योऽसकृदनेकवारं परगो-
त्राणां शत्रुवंशानां पक्षस्य सहायवर्गस्य च्छेदे क्षणेनैव क्षमः समर्थः । छेदरूपे क्षणे
उत्सव इति वा । शतकोटीर्ददातीति तथा तत्तां विभ्रद्वारयन्नित्यर्थः । इन्द्रपक्षे तु—
विबुधेन्द्रो देवराजः । परगोत्राणां श्रेष्ठगिरीणाम् । पक्षच्छेदः पतत्रच्छेदः । शतकोटिना
वज्रेण घति खण्डयतीति तथा तत्तामिल्लभे । अयं चाभङ्गश्लेषः’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

पदम् । तत्राद्यः शब्दश्लेषः स्वरितादिगुणभेदान्निरूपयतोच्चार्यतया भिन्नानां शब्दानां बन्धे जतुकाष्टन्यायाच्छब्दयोरेव श्लिष्टत्वात् । द्वितीयस्वयंश्लेषः स्वरितादिगुणभेदादेकप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दभेदाभावादेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेनाद्ययोरेव श्लिष्टत्वात् । यद्यपि 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति नयेन द्वितीयेऽपि शब्दस्य भेदस्तथाप्युपपत्त्या शब्दभेदप्रतीतावप्येकताध्यवसायाच्चास्ति शब्दभेदः । स एव निरवकाशतया सर्वालंकारबाधक इत्यलंकारान्तराणां प्रतिभामात्रमुत्पादयति न तु तत्पर्याप्तिम् । यथा—

‘स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।

प्रभातसंध्येवास्त्रापफललुब्धे हितप्रदा ॥’

अत्र पूर्वार्धेऽभङ्गपदः द्वितीयार्धे सभङ्गपदः श्लेषः । द्वयमप्युपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः । साधर्म्याभावेन तस्याः प्ररोहाभावात् । यदुक्तम्—

‘एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छायां चैव बिभ्रताम् ।

स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्बन्धः श्लिष्ट इहोच्यते ॥

अलंकारान्तरगतां प्रतिभां जनयत्पदैः ।

द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तत्प्रतीयताम् ॥’ इति ।

इतरालंकारबाधकतां च दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति—नन्वित्यादिना । निरवकाशतयेति । अयमर्थः—श्लेषस्त्रिप्रकारः—प्रकृतानेकार्थविषयः, अप्रकृतानेकार्थविषयः, प्रकृताप्रकृतानेकार्थविषयश्चेति । तत्राद्ये प्रकारद्वये तुल्ययोगितालंकारः । ‘नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता’ इति तल्लक्षणात् । नियतानामित्यस्य प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव विलयः । तृतीये दीपकम् । ‘सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्’ इति तल्लक्षणात् । एवं चालंकारद्वयेन श्लेषविषयस्य सर्वस्य व्यापनादलंकारान्तरेण च तत्र तत्र व्यापनान्निरवकाशः श्लेषः स्वविषये सर्वालंकारबाधक इति तेषां प्रतिभामात्रम् । तत्त्वतस्तु श्लेष एव तत्रालंकार इति । तत्रोपमाप्रतिभानमात्रहेतुं श्लेषमुदाहरति—यथेति । कुतः प्रतिभानमात्रं तत्राह—साधर्म्येति । उक्तार्थे ग्रन्थसंमतिमाह—यदुक्तमिति । आद्यपादेनाभङ्गशब्दोक्तिः, द्वितीयेन सभङ्गोक्तिः । भिन्नैः स्वरितादिगुणैस्तच्छायाभेकप्रयत्नोच्चार्यसादृश्यं बिभ्रतामित्यन्वयः । एतादृशानां शब्दानां बन्धः श्लिष्ट उच्यते । तद्वन्धे श्लेषालंकार इत्यर्थः । एवं सभङ्गसंज्ञरूपद्विविधैः पदैरलंकारान्तरविषयां प्रतिभां जनयदर्थत्वाव्ययार्थशब्दोक्तिभ्यां विशिष्टमर्थश्लेषशब्दश्लेष-

१. ‘स्वयं चेति । न केवलं स्वामिसापेक्षाद्वैव फलप्रदा गौरी किंतु स्वयं च स्वयमपि अस्त्रापे दुष्प्रापे फले दुष्प्रधानामिष्टप्रवेत्यर्थः । केव । प्रभातसंध्येव । कीदृशी । पल्लवाताम्रौ पल्लवाण्यौ भास्वन्तौ कान्तियुतौ करौ प्रसीताभ्यां विराजिता शोभिता । संध्या तु रात्र्यैर्नास्तिः सूर्यस्य करैः किरणैर्विराजिता । तथा अस्त्रापस्तदानीं निशामावस्तत्फलं लक्ष्मीकामस्यत्र दुष्मे जने हितप्रदेत्यर्थः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

द्विविधोऽप्यलंकारसर्वस्वकारादिभिरर्थाश्रितत्वेनार्थालंकारमध्ये पठितस्तत्कथं शब्दालंकारमध्ये पठ्यते इति । उच्यते—दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते । यत्र हि पर्यायान्तरपरिवृत्तिसहत्वं नास्ति तस्य शब्दगतत्वम्, यत्र तु तत्सहत्वं तत्रार्थगतत्वम् । यथा कष्टत्वादयो दोषाः, गाढत्वादयो गुणाः, अनुप्रासादयोऽलंकाराः शब्दगताः । पर्यायान्तरेण तदर्थोपस्थापने तेषामसंभवात् । उदाहृते च 'स्वयं च पल्लव-' इत्यादौ द्वयोरप्यर्थयोः शब्दपरिवृत्तयसहतया द्वयोरपि शब्दालंकारत्वमेवोचितम् । न त्वाद्यस्याप्यर्थालंकारत्वम् । नन्वेवमर्थश्लेषः किं नास्त्येव । क एवमाह । कस्तर्हि तस्य विषयः । यत्र पदपरिवर्तनेऽपि न श्लेषभङ्गः । यथा—

‘स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥’

अत्र स्तोकेनेत्यादिपदस्थानेऽल्पादिपदप्रक्षेपेऽपि न श्लेषभङ्गः । यच्चोक्तम्—‘स्वयं चेत्यादावुदाहृते उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः’ इति तदप्ययुक्तम् । प्रत्युतोपमैवात्र श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः । तद्बाधकत्वात् । तथाहि साधर्म्याभावेनोपमायाः प्ररोहाभावादेव तावन्नोपमा बाध्या । यतः ‘कैमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कचतितराम्’ इत्यादौ मनोज्ञत्वस्य गुणस्य दीप्तिरूपायाः क्रियाया वा उभयोर्वा साम्ये यथोपमा निर्वहति तथा ‘सैकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुविम्बमिव’ इत्यादावपि शब्दमात्रसाम्येनापि सा युक्तैव । साधर्म्यमात्रस्योपमाप्रयोजकत्वात् । तस्य चार्थरूपस्येव शब्दरूपस्याप्यविशेषेण संभवात् । तथा ह्युक्तं रुद्रटेन—

शब्दाभिधेयं प्रतीयतामिति योजना । कथं तर्ह्यर्थालंकारमध्ये सभङ्गस्य कैश्चिल्लेखस्तत्राह—अर्थाश्रितत्वेनेति । अर्थद्वयप्रतीत्यर्थत्वेनेत्यर्थः । सिद्धान्तमाह—उच्यत इत्यादिना । तत्रादौ शब्दालंकारमध्ये स्वयमुक्तस्यार्थालंकारत्वं विरुद्धमित्यतस्तदूषयति—दोषेति । गाढत्वमोजोव्यञ्जकगाढबन्धत्वम् । व्यर्थत्वमपुष्टता । प्रौढत्वमर्थस्यौजःप्रौढिः पञ्चधोका । प्ररोहाभावादिति । प्रसक्तस्य हि बाधः । न च साधर्म्याभावे उपमाप्रसक्तिस्तद्रूपत्वात् । तावदिति । वक्ष्यमाणदूषणकथनात्पूर्वम् । अयं हेतुर्धृत्तावनुक्तः स्वयमुक्तः । वृत्त्युक्तं हेतुमाह—यतो युक्तैवोपमा ततः श्लेषबाधकत्वात्तत्प्रतिभामात्रहेतुर्न तु श्लेष इति योजनीयमिहापि । इहापि

१. ‘स्तोकेनेति । उन्नतिरुन्नतमभिमानश्च । अधोगतिरधोगमनं पादपतनादि च । तुला सुवर्णादिगुह्यपरिच्छेदकपदार्थः । तस्याः कोटिः शिरः । शलाकेति चण्डीदासः । दण्ड इत्यन्ये । अयं च शब्दपरावृत्तिसहत्वादर्थश्लेषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘कैमलमिवेति । कचति दीप्यते । ‘कच दीप्ति । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘सैकलेति । कलकलः कोलाहलस्तत्सदृशं पुरम् । विम्बं तु सफलाः कला यत्रेति तादृशम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ किं तु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥’ इति ।

अथात्र साधर्म्यसंभवेऽपि नोपमा । साधारणधर्मप्रयोगशून्यो हि ‘कमलमिव मुखम्’ इत्येतावन्मात्रादिरुपमाविषयः । अत्र तु शब्दरूपसाधारणधर्मप्रयोग एवेति वैयात्याद्वक्तव्यं तदपि न युक्तम् । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः । साधारणधर्मप्रयोगे उपमात्वाभावात् तदप्रयोगे त्वपूर्णत्वात् । तदेतदुक्तम्—न च कमलमिव मुखमित्यादि । साधारणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति वक्तुं युक्तम् । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेरिति । केचित्पुनस्तदन्यथा व्याचक्षते—तथा हि यत्र साधारणधर्मोद्वारेऽप्युपमा संभवति प्रसिद्धत्वात्स उपमाविषयो न चात्र तथेत्याक्षेपार्थः । अयं पूर्णोपमाविषयो न स्यादिति । यद्वा श्लेषस्योपमाबाधकत्वायैतदङ्गीक्रियते तथा श्लेषस्योपमाबाधकत्वे पूर्णोपमा निर्विषयैव स्यात् । ‘कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्’ इत्यत्र मनोज्ञत्वस्य संबन्धिभेदाज्ञानात्वेनार्थश्लेषस्वीकारादिति समाधानार्थः । नन्वेवं श्लेषस्य निर्विषयत्वम् असंकीर्णस्थलाभावादिति चेत्, न ।

‘त्वमेव देव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।

त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयायसे ॥’

इत्यादावलंकारान्तरासंकरात् । तथाहि—न तावदत्रोपमा । इवाद्यप्रयो-

सकलकलमित्यादावपि । तथा हि यदि शब्दसाम्येनोपमा नेत्युच्यते तदा ‘यथा प्रह्लादनाचन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा । तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥’ इत्यादौ चमत्कारितया प्रतीयमान उपमालंकारोऽनुपपन्न एव स्यादतो नायं नियमो युक्त इति । वैयात्यादिति । अनुभूयमानाया उपमाया निषेधो निर्बाज इति वार्ध्वात्रमेतदित्यर्थः । पूर्णेति । उपमानोपमेयसाधारणधर्मवाचकेवादिप्रयोगे हि पूर्णोपमेति कथ्यते । तत्र धर्मप्रयोगे उपमानङ्गीकारे तद्विशेषरूपा पूर्णोपमा निर्विषयैव स्यादित्यर्थः । संभवतीति । प्रतीयत इत्यर्थः । स इति । चन्द्र इव मुखमित्यादिरित्यर्थः । अत्र सकलकलमित्यादौ । दूषणग्रन्थार्थमाह—अयमिति । चन्द्र इव मुखमित्यादिरित्यर्थः । अङ्गीकृतापादनस्यायुक्तत्वात्पक्षान्तरमाह—यद्वेति । सर्वत्रोपमायामाह्लादकत्वमनोज्ञत्वादिसाधारणधर्मस्य संबन्धिभेदेन भिन्नत्वाद्नेकार्थश्लेषस्यैव प्रसक्तेस्तस्य चालंकारान्तरबाधकत्वाङ्गीकारान्निर्विषया पूर्णोपमा स्यादित्यर्थः । अत्र चोदक्षरल(?)मेवास्वरसः । यदुक्तं श्लेषस्यालंकारान्तरविविक्तविषयाभावाच्चिरवकाशत्वेनालंकारान्तरबाधकत्वमिति तदुपन्यस्य दूषयितुमाह—नन्वेवमिति ।

१. ‘वैजालाव’ कख. २. ‘त्वमेवेति । हे देव विष्णो, त्वमेव पातालम् । आशानां दिशां त्वं निबन्धनं यमनस्थानम् । अमराणां मरुद्भूमा भूमिः स्थितिहेतुः । देवानां वायोरुपयैव स्थितेः । लोकत्रयात्मको भुवनत्रयात्मक इत्यर्थः । राजपक्षे—अलं पाता रक्षिता । आशानां मनोरथानां निबन्धनं कारणम् । चामरसंबन्धिपवनभाजनम् । पादकवदान्मोक्तुलक्षणजनत्रयात्मक इति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

गात् । नापि तुल्ययोगितादीपके । नापि पातालादिना रूपकं वाच्यम् । व्यङ्ग्यस्य तस्य संभवेऽपि वाच्यापेक्षयैवासंकरावेपणमिति । किं च 'येन ध्वस्त-
मनोभवेन' इत्यादौ नास्त्येव किंचिदलंकारान्तरमित्युपमाश्लेषयोर्विभक्तोदाह-
रणसंभवाद्वाध्यबाधकभावानुपगमे द्वयोर्योगे संकर एवेति वरसम्युपगन्तव्यम् ।
उपपत्तिर्थालोचने तु उपमाया एवार्थं विषयो न श्लेषस्येत्युक्तमेव । उपपत्तिश्चे-
यम्—व्यपदेशाः प्राधान्ये न संभवन्तीति वस्तुस्थितिः । प्रधानं चात्रोपमा ।
श्लेषस्य तन्निर्वाहकस्य तदङ्गत्वात् । नहि श्लेषं विना समानशब्दवाच्यत्वलक्षणं
साधर्म्यमुपमानिर्वाहकं निर्वहति । उपमा तु न श्लेषाङ्गम् । श्लेषप्रतीतिं विना
तत्प्रतीत्यभावेन तदनुपकारकत्वादिति । यदि चोपमाव्यवहारवारणाय साधा-
रणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति स्वीकर्तव्यं तदा पूर्णोपमाया निर्विषयत्व-
मेव स्यादिति । तदेतदुक्तम्—'अन्यथा पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः' इति ।
न केवलमुपमाया एव श्लेषबाधकत्वं किं त्वलंकारान्तरस्यापि । 'अबिन्दुसुन्दरी
नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुका' इत्यत्र विरोधालंकारस्य । नद्यत्रार्थद्वयप्रतिपादक-
शब्दस्य श्लेषः । बिन्दुसाहित्यरूपस्य द्वितीयार्थस्य प्रतिभामात्रविषयस्य प्ररोहा-
भावात् । नन्वप्ररुढोऽपि श्लेषालंकार आस्तां विरोधाभासवदिति चेत्, भवेदे-
वम् यदि विरोधाभासस्य विरोधित्वमिव श्लेषाभासस्य श्लेषत्वमनुमतं कस्यापि
भवेत् । न त्वेवम् । तस्मादेवंविधे विषये श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलंकारान्तरं प्राधा-

व्यङ्ग्यस्य तस्येति । लोकत्रयात्मकत्वरूपकस्य वाच्यस्य सिद्ध्यङ्गम् । पातालादि-
रूपकं व्यङ्ग्यमेव । पातालादेरप्रकृतत्वादिति भावः । इत एवास्वरसादाह—
किं चेति । नास्त्येवेति । न चात्र माधवोमाधवयोः प्रकृतयोर्येन ध्वस्त-
मित्यादिसकृद्धर्मोक्तेस्तुल्ययोगितालंकार इति शङ्कनीयम् । पृथगुपात्ततया भेदेन
प्रतीयमानयोरेकस्मिन्वाक्ये सकृद्धर्मोक्तौ हि तुल्ययोगिता । यथा—'पाण्डुक्षमं
वदनं सरसं हृदयं तवालसं च वपुः । आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि
हृदन्तः ॥' इत्यादौ वदनादीनां रोगावेदकरूपधर्मस्य सकृदुक्तिरिति । अत्र तु
माधवोमाधवयोः सकृदुपात्तयोर्न भेदप्रतीतिरिति न धर्मस्य साधारण्यप्रतीतिः ।
आवृत्त्या तु धर्मिप्रतीतौ धर्मैवाचकस्याप्यावृत्तेर्न सकृत्वम् । प्रतिवस्तूपमा तु
वाक्यद्वये भेदेन धर्मद्वयोक्तौ भवतीति न तस्या अप्ययं विषय इति विविक्त एवार्थं
श्लेषविषय इति ज्ञेयम् । संकर एवेति । द्वयोरपि विविक्तविषयत्वेन बाध्य-
बाधकत्वायोगादेकत्र समप्राधान्येन मिलनमित्येव युक्तमित्यर्थः । अज्ञाज्ञित्वसंकरस्य
वक्ष्यमाणत्वे यथाश्रुतासंगतेः । वस्तुतस्तु श्लेषोपमाज्ञित्वाच्च समप्राधान्यं किं
तूपमैव प्राधान्येनेत्याह—उपपत्तीति । श्लेषव्यतिरेके श्लेषमूलके व्यतिरेकालं-

१. 'अबिन्दिति । अप्सु प्रतिबिम्बित इन्दुरबिन्दुस्तद्वत्सुन्दरी । गलन्तो लावण्यस्य
बिन्दुका यस्या इत्युत्प्रेक्षागर्भम्, अबिन्दुबिन्दुशून्या गलद्विन्दुका चेति विरोधः ।'
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

न्यात् । तथा च 'सद्वंशमुक्तामणिः' इत्यत्र परम्परितश्छिष्टरूपके रूपकं प्रधानम् । वंशशब्दे श्लेषस्तु वेणुकुलयो रूपकोपयोगितया तदङ्गमिति श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतु रूपकमेव व्यपदेश्यम् । 'नाल्पः कविरिव स्वल्पश्लोको देव महाभवान्' इत्यत्र श्लेषव्यतिरेके व्यतिरेके एव प्रधानं श्लेषस्तु तद्विर्वाहक इति तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुर्व्यतिरेकः ।

'अनुरागवती संध्या दिवसस्तपुरःसरः ।

अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥'

इत्यत्र समासोक्तिरलंकारः । अभिधाया नियमने श्लेषस्यासंभवात् ।

'आदाय चापमचलं कृत्वाहीनं गुणं विषमदृष्टिः ।

यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्गीक्षमस्तस्यै ॥'

इत्यत्र विरोध एवालंकारः श्लेषस्तु तदङ्गमात्रम् । अपरोहात् ।

'कवीनां संतापो भ्रमणमभितो दुर्गतिरिति

त्रयाणां पञ्चत्वं रचयसि न तच्चित्रमधिकम् ।

चतुर्णां वेदानां व्यरन्वि नवता वीर भवता

द्विषत्सेनालीनामयुतमपि लक्षं त्वमकृथाः ॥'

अत्र मदीये पद्ये काव्यलिङ्गस्य श्लेषोऽङ्गमिति श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः काव्यलिङ्गम् । तस्मादलंकारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष इति रिक्तं वचः । किं च 'प्रभातसंध्येव' इत्यादौ शब्दश्लेषस्यार्थालंकारत्वमिति वचनं भवतां विरुद्धम् । शब्दानाश्रितत्वे तेन व्यपदेशस्य न्याय्यत्वात् । अपि च यस्य वैचित्र्यं कवि-

कारे । कवीनामिति । अभितो भ्रमणं याचनाय । पञ्चत्वं नाशं पञ्चसंख्यां च । नवता उच्छिन्नसंप्रदायस्य पुनरुज्जीवनाज्ञूतनता नवसंख्यता च । लक्षं संख्याविशेषं लक्ष्यं च । त्रयाणां पञ्चत्वकरणं न चित्रमित्यर्थः । चतुर्णां नवत्वकरणस्य अयुतलक्षीकरणस्य च हेतुत्वेन विवक्षणात्काव्यलिङ्गमलंकारस्तत्र श्लेषोऽङ्गम् । शब्दानाश्रितत्व इति । सति सप्तमीयम् । एवं च प्रकृते शब्दाश्रितत्वाद्भवद्भिन्नाश्रयाश्रयिभावस्यैव लोक इव शब्दार्थालंकारव्यपदेशबीजत्वेनाभ्युपगमात्तद्वि-

१. 'नाल्प इति । अल्पः क्षुद्रः । 'पद्ये यशसि च श्लोकः' इति कोषः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'अनुरागेति । अनुरागः स्नेहो लौहित्यं च । पुरःसरोऽग्रगामी संमुखश्च । समागमो मिलनं स्त्रीपुंससंगमश्च ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. 'आदायेति । यो विषमदृष्टिश्छिलोच्चनोऽचलं हिमाचलस्वरूपं धनुरादाय अहीनं सर्पराजं गुणं सौर्वी कृत्वा अच्युतो नारायणः शरो यस्य तादृशो लक्ष्यं त्रिपुररूपमभाङ्गीक्षितवान् तस्यै नम इति मुख्योऽर्थः । अचलं चलनशून्यं धनुः । हीनो जीर्णः अधवा अहीनो धनुर्देण्ड्यादन्यूनपरिमाणो गुणः । विषमा लक्ष्यादन्यत्र निहिता दृष्टिः । अच्युता अनिर्गताः शराः लक्ष्यमङ्गश्चेति विरोधाभासः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ४. अयं श्लोक उदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातः.

प्रतिभासंरम्भगोचरः स एवालंकारस्थानम् । 'स्वयं च पल्लवाताम्र-' इत्यादौ शब्दवैचित्र्यमेव तादृक् । तस्यैव कविप्रतिभयोद्वेगनादिति शब्दालंकारत्वमेवोचितम् । ननु श्लेषोऽर्थमुखप्रेक्षकः । नार्थप्रतीतिं विना श्लेषस्य चमत्कारित्वं संभवो वेत्यर्थालंकारत्वं श्लेषस्येति चेत्, न । एवं ह्यनुप्रासस्याप्यर्थालंकारत्वं स्यात् । रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यसंयपेक्षत्वेन ह्यनुप्रासस्यालंकारता । अन्यथा वृत्तिविरोधादिदोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । किंचैवं शाब्दयोगुणदोषयोरप्यार्थत्वं स्यात् । तयोरप्यर्थपेक्षयैव तथाभावात् । शृङ्गारादौ हि माधुर्यादिगुणः कष्टत्वादिदोषो वा । यच्चोक्तम् 'एकप्रयतोच्चार्यशब्दवत्त्वेऽर्थश्लेषत्वम्' इति, तदप्युक्तम् । 'विधौ वक्त्रे-' इत्यादौ वर्णादिशब्दमेवेऽप्यर्थश्लेषत्वापत्तेरित्यादि स्वयमपि विचार्यम् ।

चित्रं लक्षयति—

तच्चित्रं यत्र वर्णानां खङ्गाद्याकृतिहेतुता ॥ ८ ॥

यद्यपि वर्णानामाकाशगुणानां खङ्गाद्याकृतिहेतुत्वमसंभवि तथापि विन्य-
सवर्णानुमापिका लिपयः संनिवेशविशेषवत्त्वेन यत्र खङ्गाद्याकारमुल्लासयन्ति
तच्चित्रमिति विवक्षितम् । तर्हि लिपिनिष्ठत्वाच्छब्दालंकारत्वं न स्यादिति चेत्,
न । तादृशवर्णविन्यासं विना तादृशलिपिविन्यासाभावात् । शब्दान्वयव्यतिरे-
कयोरभन्नत्वात् । लिपेर्वर्णाभेदस्य लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य 'शब्दालंकारत्वमिति
कश्चित् । तथापि शृङ्गारादिरसानुपकारकस्य कथमलंकारकत्वमिति चेत्, कवि-
नैपुण्यवशेन विस्मयोपकारकत्वादिति गृहाण । श्लेषनिर्वाहं चैतत् । न च तादृशं
रसोपकारकमिति दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

तत्र खङ्गबन्धो यथा—

'भारारिशकरामेभमुखैरासाररंहसा ।

सारारब्धस्तवा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥

रुद्धमिदमभिधातुमित्यर्थः । रसादिव्यञ्जकेति । आदिना भावादिसंग्रहः । रसा-
दिव्यञ्जकस्वरूपं यद्वाच्यं तत्सापेक्षत्वेनेत्यर्थः । शृङ्गारव्यञ्जकार्थ...विषये (?)
तदनुगुणवैदर्भाख्यावृत्त्यनुगुणो ह्यनुप्रास उच्यते । एवं वीरादौ गौडी वृत्तिरिति तद-
नुगुण इत्यर्थः । वृत्तिवैदर्भ्यादिरीतिः । स्वयमपीति । न तु परोक्तत्वेनैव द्वेषः
कार्य इति भावः । शब्दान्वयेति । तान्त्र्यामेव शब्दालंकारत्वस्य व्यपस्थापितत्वा-
दिति भावः । आश्रयाश्रयिभावस्याव्यवस्थापकत्वं पूर्वोक्तमेव कश्चिदित्यरुचिबीजम् ।
कविनैपुण्येति । तथा च रसजन्यविस्मयाख्यचमत्कारातिशयप्रयोजकत्वादद्भुतर-
सोपकारकत्वाद्दालंकारत्वोपपत्तिरित्यर्थः । न च तादृशमिति । क्लिष्टतयार्थासुन्दर-

१. 'मारैति । उमा मे शं कल्याणं विख्यादयादित्यन्वयः । कीदृशी । भारारिः शंभुः
(शक्र इन्द्रः) रामो बलभद्रः इभमुखो गणेशः पद्मैरासाररंहसा भारारिपाततुल्यवेगेन सार
उत्क्रष्ट आरब्धः स्तनः स्तोत्रं यस्याः सा । अत एव नित्यं तेषामार्तिहरणे क्षमा ।

माता नतानां संघट्टः श्रियां बाधितसंभ्रमा ।
मान्याथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमाद्रिजा ॥'

न्यासो यथा—ताडिकायां प्रथमं माशब्दं विन्यस्य तदूर्ध्वमारोहक्रमेणै-
कस्यां धारायां चतुर्दशवर्णान्, अग्रे श्लिष्टं सेति वर्णम्, ततोऽपरधारायामव-
रोहक्रमेण चतुर्दश, सेति प्रथमेन माशब्देन श्लिष्टम्, तदक्षिणपार्श्वे निष्क-
मणक्रमेण सप्त, वामपार्श्वे प्रवेशक्रमेण सप्त, ततो माशब्दौ श्लिष्टौ, एषा
अद्रिका । माशब्दादधः क्रमेण वर्णत्रयम् । एषा गण्डिका । तदधो सेति ।
तदक्षिणपार्श्वे निष्क्रमणक्रमेण चतुष्टयम्, वामपार्श्वे प्रवेशक्रमेण चतुष्टयम्,
ततो माशब्दः श्लिष्टः । एतद्गुञ्जनकम् । ततो माकारादधः शेषवर्णद्वयं न्यसेत् ।
एतन्मस्तकमिति ।

सुरजबन्धो यथा—

‘सरला बहुलारम्भतरलालिवलारवा ।
वारलाबहुलामन्दकरला बहुलामला ॥’

तया च रसिकवैमुल्याधायकत्वादिति भावः । ताडिकायामिति । खड्गमूर्ध्वमुखं
लिखित्वा मध्ये रेखावच्छेदं कृत्वा मूले जघनस्थाने एककोष्ठं विधाय ताडिकापेदि-
कादिशब्दवाच्ये तस्मिन्माशब्दं विरच्य-(चण्ड्य) तदूर्ध्वमारोहक्रमेणैकस्यां धारायां
चतुर्दशवर्णान्विन्यसेत् । मुखे त्रिकोणाकारे सेति वर्णं श्लिष्टं न्यसेत् । ततोऽपरधा-
रायां रारब्धेत्यारभ्य क्षेप्यन्तं चतुर्दश वर्णान्विन्यसेत् । सेति ताडिकास्थं श्लिष्टम् ।
अग्रेऽपि तदेवाश्लिष्टम् । ततस्ताडिकाया दक्षिणतो निर्गमनक्रमेण प्रादक्षिण्येन माता
नतानामित्यादि घट्ट इत्यन्तं सप्ताक्षराणि न्यस्य वामतः प्रवेशक्रमेण प्रादक्षिण्येनैव
अस्यन्तं सप्त विलिखेत् । इयं मुद्रिकेत्युच्यते । सेति ताडिकास्थमेव श्लिष्टम् । एवम-
ग्रेऽपि तदेव । ततस्ताडिकाया अधस्तने दीर्घकोष्ठे गण्डिकाख्येऽवरोहक्रमेण सीत्यन्तं
वर्णत्रयं विन्यस्य तदधस्तनकोष्ठे माशब्दं न्यसेत् । तदक्षिणतो निर्गमक्रमेण वर्णच-
तुष्टयं वामतश्च प्रवेशक्रमेण चतुष्टयम् । माशब्दः श्लिष्टः । एतद्गुञ्जनकमित्युच्यते ।
तस्मादधः शेषं वर्णद्वयं विजेति । ‘दिमा’ इति पाठे तु वीत्येतन्मात्रं विन्यसेत् ।

मानतानां जनानां माता । संघट्टेन लोकविमर्दनं श्रीः संपत्तिर्येषां तादृशानां महिषासुर-
प्रभृतीनां बाधितः संभ्रमः संरम्भो यथा सा । यद्वा श्रियां संघट्टः समेलनस्थानम् । बाधितः
संभ्रम उदेगो यस्या इत्यर्थः । मान्याः । रामाणां सीमा अवधिः । आदिमा पुरातनी ।
अद्रिजेति वा पाठः । शुग्मम् । अयं खड्गबन्धः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

२. ‘सरलेति । अक्रान्तवर्णनां सरदत्र विशेष्यते । सरला मेघादिकौटिल्यरहिता । बहुलै-
रारम्भैस्तारलानामलिवलानां अमरसैन्यानामारवः कोलाहलो यस्यां सा । वारला इंस्यो
बहुला यस्यां तामिवा बहुला । अमन्दा उष्टकाः कर्दं लान्ति गुञ्जन्तीति करला राजानो यस्यां
सा । अवहुले शुक्लपक्षेऽमला तद्वदमला वा । सुरजबन्धः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

अथ न्यासः—प्रथमपादस्य वर्णाष्टकं पङ्क्तिमेणाभिलिख्य तेषामधोऽधोऽपरपादत्रयवर्णान्पङ्क्तिमेण खिलिखेत् । तत्र चैतच्छ्लोकोत्थापनमार्गेण रेखायां दत्तायां मुरजाकारता भवति ।

पञ्चबन्धो यथा—

‘भासते प्रतिभासार रसाभाताहताविभा ।

भावितात्मा शुभा वादे देवाभा बत ते सभा ॥’

अस्य न्यासः—कर्णिकायां भा इति, पूर्वपञ्चे निर्गमक्रमेण सते इति, आग्नेयपञ्चे प्रवेशनक्रमेण प्रति इति, ततो मेति कर्णिकास्थलस्थं श्लिष्टम् । ततो दक्षिणपञ्चे निष्क्रमणक्रमेण सारेति वर्णद्वयं ततस्ताभ्यां कर्णिकास्थेन वर्णेन प्रवेशक्रमेण श्लिष्टं रसाभेति वर्णत्रयम् । एवमग्रेऽपि दिक्पत्रस्य कर्णिकायाश्च वर्णाः सर्वत्र श्लिष्टा इति ।

सर्वतोभद्रं यथा—

‘रसासार रसा सारसायताक्षक्षतायसा ।

सातावात तवातासा रक्षतस्त्वस्वतक्षर ॥’

अस्य पादचतुष्टये पूर्ववत्पङ्क्तिचतुष्टयेन लिखिते प्रतिलोमादिपाठेन स एव श्लोकः । संभविनोऽप्यन्ये भेदा न दर्शिताः । एते हि शक्तिमात्रप्रकाशका न तु काव्यरूपतां दधति अतिनीरसत्वादिति ।

माशब्दस्तूपरितन एव श्लिष्ट इति । पङ्क्तिमेणेति । तिर्यक्पङ्क्तिरूपेणेत्यर्थः । तत्र चैतदिति । ऐशानीतः पश्चिमपर्यन्तं पञ्च वर्णान् बहु इत्यन्तान्वाचयेत् । तत आग्नेयकोणान्तं त्रीनित्येकः पादः । ततो द्वितीयपङ्क्तिमुदीचीमारभ्य तृतीयपङ्क्त्यादिपर्यन्तं प्रादक्षिण्येन द्वितीयः । ततो दक्षिणतो द्वितीयपङ्क्चन्तवर्णमारभ्य वामावर्तेन तृतीयपङ्क्चन्तं तृतीयः । ततो वायुकोणान्तं चतुर्थपङ्क्त्यादिगतं कवर्णादिपञ्चकं प्राचीपर्यन्तमारोहक्रमेण ततोऽवरोहक्रमेण नैर्ऋत्यन्तं वर्णत्रयं चतुर्थपङ्क्चन्तमिति क्रमो

१. ‘भासते इति । प्रतिभया सारप्रज्ञया श्रेष्ठ राजन्, ते तव सभा भासते । कीदृशी । रसेनाभाता शोभिता । रसिकेत्यर्थः । अहता अप्रतिहता (आ समन्तात्) विभा दीप्तिर्यस्याः सा । भावितश्चिन्तित आत्मा परमात्मा यया सा । वादे शुभा निपुणा अत एव देवाभा देवतुल्या । बत हर्षे विसर्ग्ये वा । अयं पञ्चबन्धः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘रसेति । हे रसासार पृथिव्या श्रेष्ठ राजन्, रक्षतस्त्व रसा तु पृथिवी पुनः क्षतायान् खण्डितशुभावहविधीन् दुर्जनान् स्यति नाशयतीति क्षतायासा । ‘घोऽन्त-कर्मणि’ इति भावतनुसारात् । तथा अतासा न विचते तास उपक्षयो यस्याः सा अस्तु । ‘तसु उपक्षये’ धातुः । तथा सारसं पञ्चं तद्वदायताक्षेति संबोध्यविशेषणम् । तथा सारं नाशितमवातमज्ञानं येन तादृशं । वातेर्गत्यर्थतया ज्ञानार्थत्वात् । एवं तक्षं तनूकरणं राति ददातीति तक्षरः । अतादृशः । तक्ष तनूकरणे । अयं सर्वतोभद्रबन्धः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा ।

एकार्थतेव

एकार्थतेति एकार्थत्वाभासयोग्यशब्दतेत्यर्थः । एतच्च यमकलाटानुशास-
योरतिव्यापकमतो विक्षिप्तः—विभिन्नाकारशब्दगोति ।

स चायं द्विविधः—शब्दमात्रस्य शब्दार्थयोश्च । तयोराद्यमाह—

शब्दस्य

शब्दमात्रस्येत्यर्थः । अयमपि द्विधा—सभङ्गशब्दनिष्ठोऽभङ्गशब्दनिष्ठश्च ।
तयोराद्यो यथा—

‘अरिवधदेहशरीरः सहसारथिसूततुरगपादातः ।

भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितकतिलकः ॥’

अत्र देहशरीरशब्दयोः पुनरुक्तत्वधीः । सभङ्गौ च तौ । अरिवधदा ईहा
यत्र तादृशान् शरीरं ईरयतीत्यर्थकत्वात्, एवं सारथिसूतशब्दयोः । सहसा
हृटेन रथिना सुष्ठु उतं तुरगपादात् यस्येत्यर्थकत्वात्, दानत्यागयोश्च सदा नत्या
भाति स्थिरतायामगः पर्वत इवेत्यर्थकत्वात्, सभङ्गः पुनरुक्तवदाभासः ।
शब्दमात्रालंकारत्वं चोभयोरपि शब्दयोः पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात् ।

अभङ्गशब्दनिष्ठो यथा—

‘चकासत्यङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः ।

तस्य राज्ञः सुमनसो विबुधाः पार्श्ववर्तिनः ॥’

अत्राङ्गनारामाशब्दयोः रुच्यर्थकतया पुनरुक्तधीः । वस्तुतस्तु अङ्गने आर-
मन्ति अङ्गनानामारामा इति वार्थ इति न पुनरुक्तिः । न चात्र सभङ्गः ।

बोध्यः । पद्यबन्धः सर्वतोभद्रं च सुगमम् । चकासतीति । अङ्गनासु रमन्ते
तादृशाः । कौतुकेन काव्यादिचर्चया आनन्दहेतवः सुष्ठु मनो येषां त इत्यर्थः ।

२. ‘अरीति । अवनितिलको राजा सदानत्या सतामानत्या सदा अनत्या क्षुद्रेष्वनम्र-
तया वा आतीत्यन्वयः । कीदृशः । अरिवधदा ईहा चेष्टा येषां तान् शरीरान् शरयुक्तान्
योभान् ईरयति प्रेरयतीति तथा । अरिवधदेहं शरीरमस्येति व्याख्यानमयुक्तम् । तथा
सति शरीरपदस्य परिवृत्तिसहत्वेन देहपदस्य तदसहत्वेन चोभयालंकारापत्त्या शब्दमा-
त्रालंकारोदाहरणत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । सहसा शीघ्रं रथिनी रथारूढैः सुष्ठु उतं प्रोक्तम् ।
संबन्धमिति यावत् । तुरगपादात् यस्य सः । स्थिरतायामगः पर्वतः । अत्र देहशरीर-
इत्यादिषु पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

३. ‘चकासतीति । शोभनमनसस्तस्य राज्ञः पार्श्ववर्तिनो विबुधाः पण्डिताश्चकासति
शोभन्ते । कीदृशाः । अङ्गनासु रमन्ते इत्याङ्गनारामाः विरहशून्या इत्यर्थः । अङ्गने
अजिरे आरामाः क्रीडावजानि येषामिति वा । कौतुकमुत्सवविशेषतश्च आनन्ददाः ।
कौतुकेन विवाहसूत्रेण य आनन्दस्तद्देतव इति वा । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

शब्दमात्रालंकारत्वं चैकस्यापि परिवृत्त्यसहत्वात् । एवं कौतुकानन्दशब्दयोः
सुमनसोविबुधाःशब्दयोश्च द्रष्टव्यम् ।

उभयालंकारं द्वितीयमाह—

तथा शब्दार्थयोरयम् ॥ ९ ॥

यथा—

‘तनुवपुरजघन्योऽसौ करिकुञ्जररुधिररक्तखरनखरः ।

तेजोधाम महः पृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः ॥’

अत्र तनुवपुःशब्दयोः पुनरुक्तधीः । तद्विरहस्तु तनुशब्दस्यालपार्थक्यत्वात् ।
अयं चोभयालंकारः । तनुशब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात् । एवं करिकुञ्जरयोः,
तेजोधाममहःशब्दानां इन्द्रहरिर्जिष्णुशब्दानां तदाभासत्वमुभयालंकारत्वं च
द्रष्टव्यम् । यद्यप्युभयालंकारोऽत्र न प्रकृतस्तथापि शब्दमात्रालंकारस्यैव तद्भेद-
स्यात्रप्रकरणेऽवश्यवक्तव्यतया तत्प्रसङ्गादुभयालंकारत्वानपायाचोभयालंकारभू-
तोऽप्ययमत्रोक्तः । उभयालंकारान्तराणां तु न कोऽपि भेदः शब्दमात्रालंकार
इति न तान्यत्र पठितानीति सर्वं रमणीयम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे शब्दालंकारनिर्णयो नाम

नवम उल्लासः ।

दशम उल्लासः ।

अथार्थालंकारा लक्षणीयाः । ते च

‘उपमानन्वयस्तद्वदुपमेयोपमा ततः ।

उत्प्रेक्षा चापि संदेहो रूपकापह्नुती तथा ॥

श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना ।

अप्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्ती परिकीर्तिते ॥

प्रतिवस्तूपमा तद्वदृष्टान्तो दीपकं तथा ।

तुल्ययोगितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥

आक्षेपो विभावना च विशेषोक्तिस्यैव च ।

यथासंख्यमर्थान्तरन्यासः स्यातां विरोधवत् ॥

उभयालंकारत्वानपायाच्चेति । यदि शब्दमात्रालंकारमध्ये पाठेनोभयालंकार-
त्वमपेयात्तदा तेषु पाठोऽयुक्त एव स्यात्तु तत्प्रसङ्ग इति भावः । इति धीमत्तत्स-
दुपाख्यरामचन्द्रभट्टसूरिवरसूनुवैद्यनाथभट्टकृतायां काव्यप्रदीपप्रभायां नवम उल्लासः ॥

१. ‘तनुवपुरिति । असौ हरिः सिंहोऽजघन्यः । सर्वसिंहेषु श्रेष्ठभूत इत्यर्थः । कौटुशः ।
तनु कृशं वपुर्यस्य सः । करिकुञ्जराणां राजश्रेष्ठानां रुधिरात् रक्ता लोहिताः खरास्तीक्ष्णा
नखरा नखा यस्य तादृशः । तेजसो धाम स्थानम् । महसा बलेन पृथुमनसां विपुलान्तः-
करणानामिन्द्रः श्रेष्ठः । जिष्णुर्जयशीलः । अत्र तनुवपुरित्यादौ पुनरुक्तवदाभासः स्पष्टः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

स्वभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुतिः प्रोक्ता सहोक्तिवत् ।
 विनोक्तिपरिवृत्ती च भाविकं काव्यलिङ्गवत् ॥
 पर्यायोक्तमुदात्तं च समुच्चय उदीरितः ।
 पर्यायश्चानुमानं च प्रोक्तः परिकरस्तथा ॥
 व्याजोक्तिपरिसंख्ये च विज्ञेये हेतुमालया ।
 अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मसारौ तद्वदसंगतिः ॥
 समाधिश्च समेन स्याद्विषमस्त्वधिकेन च ।
 प्रत्यनीकं मीलितं च स्यातामेकावली स्मृता ॥
 भ्रान्तिर्मास्तु प्रतीपेन सामान्यं च विशेषवत् ।
 तद्गुणातद्गुणौ चैव व्याघातः परिकीर्तितः ॥
 संसृष्टिसंकरौ चैवमेकषष्टिरुदीरिताः ॥'

तेष्वनेकालंकारमूलभूतत्वेन सौकुमार्यातिशयाच्च प्रधानमुपमां प्रथमं लक्षयति—

साधर्म्यमुपमा भेदे

ननु साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्वं लक्षणवाक्यस्येति चेत्, न । आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्लाभात् । न च प्रतियोग्यनुयोगिमात्राक्षेपेऽतिप्रसङ्गः । उपमानोपमेये विनान्यस्य कार्यकारणादिमात्रस्य साधर्म्याभावात् । एवं चोपमानोपमेययोः समानेन धर्मेण संबन्ध उपमेति लक्षणम् । अत्र चोपमानोपमेययोराक्षेपः साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलको न तु व्यावर्तकः । नन्वेवं भेद इत्यनुपादेयम् । तस्याप्याक्षेपादेव लाभसंभवात् । नह्यभेदे सादृश्यात्मकं साधर्म्यमिति चेत्, न । साधर्म्यपदस्यारोपितानारो-

तेष्विति । अर्थालंकारेषु मध्ये प्रधानम् । श्रेष्ठभूतामित्यर्थः । तत्र हेतुः—अनेकेति । उपमेयोपमोत्प्रेक्षाप्रतीपस्मृतिभ्रान्तिसंदेहरूपकादिमूलकत्वेनेत्यर्थः । सौकुमार्यं सुबोधत्वे सति हृद्यत्वम् । तयोरिति । प्रतियोग्यनुयोगिनोरित्यर्थः । न चेति । कार्यकारणादिकयोरपि कथंचित्साधर्म्यसंभवात्तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्काशयः । चमत्कारिसाधर्म्यस्योपमात्वात्तस्य च कार्यकारणादिमात्रयोरभावान्नातिप्रसङ्गः । यत्र तु तादृशं साधर्म्यमस्ति यथा 'पितेव पुत्रः सगुणः स आसीत्' इत्यादौ तत्र तयोरुपमानोपमेयत्वमुपमालंकारश्चेष्ट एवेति समाधानार्थः । अत्र चेति । लक्षणवाक्य इत्यर्थः । प्रतिपत्तीति । निराकाङ्क्षप्रतिपत्तौत्यर्थः । तस्यापि भेदस्यापि । साधर्म्यपदं हि योगेनैकधर्मवत्त्वमात्रबोधकमित्यभेदेऽपि संभवति साधर्म्यं तथाप्यभेदे प्रयोगाभावात् प्रयोचि... भेद (?) आक्षिप्यत इत्यर्थः । साधर्म्यम् । उच्यत इति शेषः । साधर्म्यपदस्येति । अन्यथा कीर्त्यादौ त्रैत्यादिसाधर्म्यणोपमा न स्यादिति भावः । नन्वेवमप्युपमेयोपमायामतिप्रसङ्ग इति चेत्, सत्यम् । तत्रोपमाप्रतीतिपर्यवसानेनोपमात्वस्येष्टत्वात् । तृतीयसदृशव्यवच्छेदप्रयुक्तोत्कर्षस्याधिकांशस्य प्रतीत्या परमलंका-

पितसाधारणसमानधर्मसंबन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्यनिबन्धनस्यानन्वयालं-
कारस्य व्यवच्छेदकत्वात् 'अलंकारत्वे सति' इत्यपि पूरणीयम् । साधर्म्यमात्रस्यो-
पमात्वाभावात् ।

एतां विभजते—

पूर्णा लुप्ता च

यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्माणामुपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं सा
पूर्णा । एतच्चतुष्कमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वानुपादानं यत्र सा लुप्ता ।

तयोः पूर्णा विभजते—

साग्रिमा ।

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्विते तथा ॥ १ ॥

अग्रिमा प्रथमोद्दिष्टा । पूर्णेत्यर्थः । वाक्यं विग्रहः । तेनोपमानादिपदानि
चत्वार्यपि यत्रासमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगा । यत्र तु तेषु कयो-
रपि समासः सा समासगा । तद्वितेनोपमाप्रतिपादकेन तु सममुपमानवा-
चिन्याः प्रकृतेर्न समासो नापि विग्रह इति तृतीय उपमाभेदः । त्रिविधाप्येषा
श्रौत्यार्थीभेदात्प्रत्येकं द्विधेति षड्विधा पूर्णेत्यर्थः । श्रौतत्वं चोपमानोपमेययोः
साधारणधर्मसंबन्धरूपायास्तस्याः शाब्दबोधविषयत्वम् । अर्थापत्तिगम्यत्वं चार्थ-
त्वम् । तत्र यथेववादिशब्दानां, 'तत्र तस्यैव' इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वते-
श्रोपादाने श्रौती । तुल्यादीनां शब्दानां 'तेन तुल्यं—' इत्यादिना तुल्यार्थे विहि-
तस्य वतेश्च प्रयोगे आर्थी । नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः । उभयत्र सादृश्यप्रत्य-
याविशेषात् । न च वाच्यम् यथादिशब्दैः साधारणधर्मसंबन्ध उभयत्र शक्यैव
बोध्यते न पुनस्तुल्यादिशब्दैः । अयमेव विशेष इति । यतो यथादिशब्दा
यदनन्तरमुपात्तास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरित्युपमानविशेषणानि ते । अत उप-
माने तत्संबन्धं बोधयन्तु न पुनरुपमेये । अन्यविशेषणस्यान्यत्र संबन्धबो-
धकत्वाददर्शनादिति चेत्, न । शब्दशक्तिसत्त्वाभावादन्यविशेषणत्वेऽप्यन्यत्र संब-
न्धबोधकत्वात् । न चादृष्टचरत्वम् । पृथ्वा तथा दर्शनात् । षष्ठी हि यदनन्त-

रान्तरत्वेन कथनम् । अनन्वये तूपमाप्रतीतिपर्यवसानमेव नेति तद्व्यावर्तनमिति शेषः ।
'गोसदृशो गवयः' इत्यादौ प्रसङ्गवारणायाह—अलंकारत्वे सतीति । उपमेयप-
रिष्कारद्वारा चमत्कृतिजनकत्वे सतीत्यर्थः । तेन मुखमिव चन्द्र इति प्रतिपे नाति-
व्याप्तिः । असमस्तानीति । समासाभावस्य चन्द्रवन्मुखमिति तद्वितेऽपि सत्त्वा-
दाह—भिन्नविभक्तिकानीति । भिन्नविभक्तिकत्वस्य चन्द्र इव मुखमिति समा-
सेऽपि सत्त्वादसमस्तानीत्युक्तम् । तेषु उपमानादिपदेषु मध्ये । उभयत्रेति । इवा-
दिस्थले तुल्यादियोगे चेत्यर्थः । प्रलयः शाब्दबोधः । उभयत्रेति । उपमानोपमे-
ययोरित्यर्थः । न पुनरिति । तुल्यादिपदानामुपमानादिनैकेनैव स्वार्थानवबोधक-
त्वादित्यर्थः । उपमानतेति । उपमानत्वं हि प्रसिद्धसाधर्म्यस्य भवतीति तद्वितमेव

रमुपात्ता तस्यैवोपसर्जनत्वप्रतीतिरित्युपसर्जनविशेषणत्वेऽपि प्रधानेऽपि संबन्धं बोधयति । तस्मात्प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च संबन्धबोधे विशेषाच्छ्रौतार्थविभाग इति मन्तव्यम् । तथा हि—‘पद्ममिव मुखम्’ इत्यादावुपात्तस्याक्षिसस्य वा रमणीयत्वादेः संबन्धमविषयीकृत्यार्थवसानम् । यथादिशब्दानां धर्मविशेषसंबन्ध एव शक्तत्वात् । तुल्यादिशब्दास्तु नैवम् । ‘पद्मेन तुल्यं मुखम्’ इत्यादावुपमेये, ‘पद्मतुल्यं मुखमस्य’ इत्यादावुपमाने, ‘मुखं पद्मं च तुल्यम्’ इत्यादावुभयत्रापि सामान्यतस्तुल्यत्वं बोधयित्वा विश्रान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेषसंबन्धप्रतीतेरिति ।

केचित्तु—‘उपमानोपमेयभावरूपसंबन्धस्य श्रौतार्थत्वाभ्यां विशेषः’ इति व्याचक्षुस्तदयुक्तम् । साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी इति प्रकाशविरोधात् । यस्यैव ह्यार्थतया उपमाया आर्थत्वं तस्यैव श्रौततया श्रौतत्वौचित्यात् । किं च साधर्म्यमेवोपमेति तस्यैव श्रौतत्वार्थत्वाभ्यामुपमामेदो युक्तः ।

तदिवादिभिर्बोधनीयमित्युपमानविशेषणीभूतस्वार्थबोधकास्ते इवादय इत्यर्थः । उपसर्जनत्वेति । संबन्धित्वप्रतीतिरित्यर्थः । उपसर्जनविशेषणत्वेन संबन्धबोधकत्वेऽपीत्यर्थः । प्रधानेऽपि चैत्रस्य धनमित्यादौ प्रधानभूतघतादावपि । अत्रायमर्थः—यथा षष्ठ्यर्थस्वामित्ववादिनां प्राचां मते चैत्रस्य धनमित्यादौ प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसंबन्धेन चैत्रादेर्धनादावन्वयात्स्वामिचैत्रीयं धनमिति धीस्तथा चन्द्र इवेत्यादावपि प्रकारीभूतसादृश्यसंबन्धेन चन्द्रादेर्मुखादावन्वयात्सदृशचन्द्रीयं मुखमिति बुद्धिः । इवादेरुपमानपदोत्तरत्वनियमेन तदर्थविशेषणावगमादिति । एवं मुखं पद्मं च तुल्यमित्यनेनोभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषे यथेवादिश्रुतिः साधारणधर्मविशेषरूपाहादकत्वसंबन्धमप्रत्याख्य न पर्यवस्यति तुल्यादिपदश्रुतिस्तु धर्मविशेषसंबन्धावगमं विनापि सामान्यतः साधर्म्यबोधमात्रेण पर्यवसिता प्रतीतसामान्यस्य विशेषं विनानुपपत्त्या पश्चाद्विशेषमाक्षिपतीति । यथेवादिपदप्रयोगे श्रौती तुल्यादिपदप्रयोगे त्वार्थीति विभागोऽभिमत इत्याह—तस्मादिति । केचित्तु यथा चन्द्रस्तथा मुखमित्यादौ यादृशधर्मवांश्चन्द्रस्तादृशधर्मवन्मुखमित्युभयविशेष्यकबोधवच्चन्द्र इव मुखमित्यादावपि तथैव बोधः । अत एव हंसीधवलश्चन्द्र इत्यादौ भिन्नलिङ्गत्वादेर्दोषत्वम् । पुंस्त्वान्वितधवलत्वस्य हंस्यामन्वयायोगात् । अन्यथा तु हंसीसदृशश्चन्द्रो धवल इत्यन्वयसंभवादोषत्वं न स्यात् । एवं चोपमानोपमेययोर्द्वयोरपि साधर्म्यस्य शब्दादेवान्वयबोधाच्छ्रौतीत्वम् । चन्द्रेण तुल्यं मुखं मनो ज्ञमित्यादौ, मुखस्य तुल्यश्चन्द्र इत्यादौ च भिन्नविभक्तिकत्वेनोपमानोपमेययोर्द्वयोः साधर्म्यस्य शब्दादप्रतीतेस्तुल्यादिपदप्रयोगे आर्थी । पद्मं मुखं च तुल्यमित्यादावुभयत्र साधर्म्यप्रतीतावप्युपमानोपमेयभावसंबन्धस्य प्रमाणान्तरेणैवावगमेनार्थत्वादार्थीत्वमिति व्याचक्षुः । तत्रोपमानोपमेयत्वस्य श्रौतत्वार्थत्वाभ्यां व्यवस्था तदुक्ता मूलग्रन्थविरोधेन तावद्दूषयति—साधर्म्यस्येति । युक्तिविरोधमप्याह—किं चेति । हंसीव धवल इत्यादौ चोपासधर्मस्यैवेवादिना बोधननियमेन पुंस्त्ववि-

अत एव 'यथादिना सादृश्यरूपः संबन्ध एव साक्षादभिधीयते षष्ठीवत् । तुल्यादिभिस्तु धर्म्यपि' इति व्याख्यानमनुपादेयम् । ननु तथा तथाप्यनुपपन्नो विभागः । पूर्णायां द्योतकोपमानयोरेव हि समासः संभावितः । न च यथादिभिः सममसौ दृश्यते येन समासे श्रौती स्यादिति चेत्, न । 'इयेन निष्प्रसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यनेनेवशब्देन समं समासविभक्त्यलोपयोः संभवाद्विभक्त्यलोपद्वयैनाच्च तत्रासमासव्यवहारो मूढानाम् । तत्र वाक्ये श्रौती यथा—

'स्वप्नेऽपि समरेषु रवां विजयश्रीर्न मुञ्चति ।

प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यया ॥'

अत्र विजयश्रीरुपमेया । स्वाधीनपतिका उपमानम् । न मुञ्चतीति साधारणो धर्मः । यद्येत्युपमाप्रतिपादकं विवक्षितम् । एवमग्रेऽप्युच्यम् । न चैतेषां कयोरपि समास इति वाक्यगा श्रौती । वाक्यगा आर्थी यथा—

'चैकितहरिणलोललोचनायाः क्रुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति ।

सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि संमदं विधत्ते ॥'

इयं समशब्दप्रयोगादार्थी । समासे श्रौती यथा—

'अत्यायतैर्विनयकारिभिरुद्धतानां दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।

शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो लक्ष्मीविलासमवनैर्भुवनं बभार ॥'

विष्टवावत्यस्य हंस्यामन्वयासंभवेन दुष्टोपमात्वं संगतमिति ज्ञेयम् । अत एव उक्तदोषादेव । साक्षाद्विशेष्यतया सादृश्यविशिष्टवर्गप्रतिपादकैस्तुल्यादिभिस्तु विशेषणतया सादृश्याभिधानादार्थीत्वमित्यर्थः । अनुपादेयमिति । एवमपि तुल्यादिपदैः सादृश्याकिरस्त्येवेति नैतद्युक्तमित्यर्थः । पूर्णायामिति । श्रौत्यामिति शेषः । आर्या पूर्णायां सदृशादिपदैर्वाचकैरेव समासात् । द्योतकेति वा सामान्यबोधकपरम् । नित्यसमास इति । तेन 'उद्धाहुरिव वामनः' इत्यादौ विशेषणबोध्य(व)केनोद्धाहुपदेन नैराकाङ्क्षयादसमासेऽपि वामनपदे नैव समास इति ज्ञेयम् । इवेन समास इत्येव

१. स्वप्नेऽपीति । प्रभावस्य प्रभवमुत्पत्तिहेतुं त्वमित्यन्वयः । कान्तं कमनीयम् । यद्येत्यनन्तरं न मुञ्चतीत्यनुपपन्नः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. 'चकितेति । चकितरुस्तः । एवंभूतायास्तस्याः प्रक्रान्तनायिकायाः क्रुधि क्रोधे सति तरुणारुणवत्तारा उद्धृष्टा हरिणी मनोहरणशीला कान्तिर्यस्य एवंभूतमिदमाननं सरसिजं च सममिति संमदं इयं नायकचेतसि विधत्ते । इति सर्वा प्रति सखीसौभाग्यं कयापि निवेद्यते । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ३. 'अत्यायतैरिति । यो राजा चतुर्भिरुपायैः सामादिभिरपि परवृत्तनं बभार पालयामासेत्यन्वयः । शौरिः श्रीकृष्णः । भुजैरित्यत्रापि चतुर्भिरिति बोध्यम् । कीदृशैः । अत्यायतैर्दूरदृष्ट्या प्रयोजितैराजानुलम्बिमिव । दिव्यैः श्रेष्ठैरिति भवेत् । प्रभाभिरुत्पन्नैः । अनपायमयैरुपायशून्यैः । लक्ष्मीविलासस्थानत्वात्प्रपायानां तत्प्रयोजकत्वाद्बोध्यम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

अत्रेवेन समासः । समासे आर्थी यथा—

‘अवितथमनोरथपक्षप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः ।

सुरतरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥’

अत्र सुरतरुसदृश इत्युपमानद्योतकयोः समासः । तद्विते श्रौत्यार्थी च यथा—

‘गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजंगवत् ।

दुरालोकश्च समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥’

अत्र गङ्गाभुजंगवदिति श्रौती । ‘तत्र तस्येव’ इत्यनेन इवार्थे वतेर्विधानात् । निदाघाम्बररत्नवदित्यार्थी । ‘तेन तुल्यम्’ इत्यर्थे वतेः प्रयोगात् ।

ननु चित्रभेदा अलंकारनिर्णये निर्णेष्यन्ते इति पूर्वमवादीः ‘इदानीं स्वमेऽपि’ इत्युदाहरसि न तच्चित्रं भवितुमर्हति । अत्र हि स्वाधीनभर्तृका, कान्तं भजमाना यथा चमत्कारभूस्तथा जयश्रीस्त्वदासेवनेनेत्यादि वस्तुरूपं व्यङ्ग्यं विना नोक्तैवैचित्र्यम् । वैचित्र्यं चालंकारत्वनिष्पत्तय इति व्यङ्ग्यमवश्यपेक्षणीयम् । अतस्तस्य प्राधान्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । तस्मात्पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति चेत्, मैवं वादीः । न खलु व्यङ्ग्यपरामर्शादेवात्र चारुत्वाप्रतीतिः, अपि तु वाच्योपमाभात्रपरामर्शादेव । चारुत्वहेतुश्चालंकारः । अवर्जनीयसंनिधेश्च व्यङ्ग्यस्यास्फुटतरतया न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारप्रवर्तकतेति न कश्चिद्दोषः । नन्वेवमप्युदाहृते रसादिरूपव्यङ्ग्यसद्भावाच्चित्रतानुपपत्तिः । किं चानुप्रासाद्यलंकारान्तरसद्भावात्संकरालंकारोदाहरणान्येतानि युक्तानि, न तु शुद्धाया उपमाया इति चेत्, न । रसादिरूपव्यङ्ग्योऽलंकारान्तरं चैतेष्वव्यभिचारीति तत्रौदासीन्यमालम्ब्योपमानंकारोऽयमीदृश इत्यभिप्रायेणालंकारमात्रमुदाहृतं न तु चित्रकाव्यम् । अत्र ‘चन्द्रधवलः पटः’ इत्यादिको रसालंकाराभ्यामसंभिन्न एव विषयः

पठितवामनपदेनाप्यनभिधानादसमासाद्वाक्यगैवेयं बोध्या । वस्तुरूपमिति । जयश्रियस्त्वदासेवनेन चमत्कारित्वमित्यर्थरूपमित्यर्थः । यथा तथेयंशस्तु वाच्यकोटिगत एवानूदित इति भावः । वैचित्र्यं चमत्कारित्वम् । तस्य उक्तव्यङ्ग्यस्य । एवमपीति । उक्तव्यङ्ग्यस्य ध्वनिवाद्यप्रयोजकत्वेऽपीत्यर्थः । ननु तात्पर्यविषयव्यङ्ग्यराहित्यं मुखतश्चमत्कारिव्यङ्ग्यशून्यत्वं वा चित्रत्वमिहास्त्येवेत्यत आह—किं चेति । औदासीन्येति । तद्विषयविवेकमकृत्वेत्यर्थः । तथा च क्वचिच्चित्राभावेऽपि न क्षतिरित्याह—न त्विति । वस्तुतस्तूपमाप्राधान्यादस्त्येव चित्रत्वमिति

१. ‘अवितथेति । सफलमनोरथमार्गसंपादनेषु प्रकृष्टगुणगरिण्या गीता श्रीर्धस्य स कस्य नाभिलषणीयः स्पृहणीय इति संबन्धः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘गाम्भीर्येति । गङ्गाभुजंगः समुद्रस्त्येवेत्यर्थः । ‘तत्र तस्येव’ इतीवार्थे प्रतिः । निदाघे दीप्पकाले यदम्बररत्नं सूर्यस्तेन तुल्यं तद्वत् । ‘तेन तुल्यं कित्वा विदतिः’ इति तुल्यार्थे वतिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

किमिति नोदाह्रियत इति चेत्, तद्वहितत्वेनोदाहरणे वैरस्यप्रसङ्गात् तादृश-
वाक्यस्याकाव्यत्वेन तस्या अप्यनुपमात्वात् ।

अथ लुप्ता विभजनीया । सा च सप्तधा । तत्रैकस्य लोपे त्रिधा उपमानस्य
साधारणधर्मस्य द्योतकस्य च लोपादुपमेयमात्रस्य लोपादर्शनात् । द्विलोपेऽपि
त्रिधा । धर्मवाचोर्धर्मोपमानयोर्वाद्युपमेययोश्च लोपादन्यस्य द्विकस्य लोपासं-
भवात् । त्रिलोपे त्वयमेका । उपमेयं विनान्येषामेकैकमात्रसत्त्वे उपमाया
असंभवादिति दर्शयन्नेव यथासंभवं तासां सप्तविधानामपि विभागमाह—

तद्वद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः ।

धर्मस्य साधारणस्य । तद्वत्समासे वाक्ये तद्धिते च श्रौती आर्थी चेत्यर्थः ।
तत्र विशेषमाह—न श्रौती तद्धित इति । इवार्थ एवं हि तद्धिते सा श्रौती
भवेत् । इवार्थश्च वतिरेव । स च 'तत्र तस्येव' इत्यर्थकतया नित्यं धर्मसाकाङ्क्ष
इति धर्मानुपादाने श्रौती तद्धिते न भवत्येव । आर्थी तु यद्यपि वतिरूपे
तद्धिते न संभवति 'तेन तुल्यं' इत्यर्थे उक्तन्यायेन नित्यं तुल्यक्रियाकाङ्क्षत्वेन
धर्मलोपे तदसंभवात् । तथापि कल्प-देश्य-देशीय-बहु-रूपे संभवत्येवेति
पञ्चधा धर्मलोपोपमेत्यर्थः । तत्र वाक्ये श्रौती यथा—

‘धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।

करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥’

अत्रामृतवचसोः परिणामसुरसत्वादिसाधर्म्यं तच्च नोपात्तम् । भाक्षेपात्तु
लब्धस्य संबन्धो यथाशब्देन तद्वोधं विना पर्यासेन श्रुत्यैव बोध्यत इति धर्म-
लोपे श्रौतीयम् । एवमग्रेऽप्युक्तम् । वाक्ये आर्थी यथा—

‘आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिभ्रमन् ।

प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥’

आकृष्टकरवालत्वं च न साधारणो धर्मः । यमस्य दण्डायुधत्वेन प्रसिद्धेः ।

ज्ञेयम् । अकाव्यत्वेनेति । काव्येऽलंकारा उपमादय इति तत्परिचयार्थमुदाहरणं
काव्यरूपमेवोचितं न त्वन्यदित्यर्थः । उपमानस्येत्यादि साधारणम् । उपमानस्यैवे-
त्यादि । अत एवाह—उपमेयमात्रस्येति । धर्मवाचोः धर्मः साधारणो वादि-
र्वाशब्दप्रभृतिरिवादिस्तयोः । विभागमाहेति । व्यवस्थामाहेत्यर्थः । धर्मसा-
काङ्क्ष इति । न च कुशाग्रीया बुद्धिरित्यादौ 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यधिकारविहितच्छ-
त्ययतद्धितस्य धर्मसाकाङ्क्षत्वाभावादिवार्थकत्वाच्च तद्धिते श्रौती संभवत्येवेति वाच्यम् ।

१. 'धन्यस्येति । अनन्यसामान्योऽसाधारण इत्युत्कर्षविशेषणम् । हे चेतः, तस्य सत्यं
वचः करणीयमित्यन्वयः । अमृतं यथेत्यमृतवत्परिणामसुरसमित्यर्थः ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिका-
संक्षेपः. २. 'आकृष्टेति । करवालः खड्गः । संपराये सङ्ग्रामे । अत्र कूत्वादिकं यमसाधर्म्यं न
त्वाकृष्टेत्यादि । तस्य दण्डायुधत्वेनैव प्रसिद्धेरिति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अन्त्यप्रयं यथा—

‘करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा ।
विषकल्पं मनो वेत्ति यदि जीवसि तत्सखे ॥’

अत्र करवाल इवेति समासे श्रौती । अमृतोपमेति समासे आर्थी । विषक-
ल्पमिति तद्धितगा आर्थी ।

उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा ॥ २ ॥

अत्र तद्धितगा न संभवति । उपमाप्रतिपादकस्य तद्धितस्य वतिकल्पवादे-
क्यमानादेव विधानेन उपमानानुपादानेऽसंभवात् । न वा श्रौती । इवादी-
नामुपमानमात्रान्विततया तदनुपादाने तेषामप्यनुपादानात् । अतो वाक्यस-
मासयोरेव । तयोरप्यार्थ्येवेति द्विप्रकारा लुप्तोपमा नोपमा । तत्र वाक्यगा-
थया—

‘संभलकरणपरवीसामसिरिविभरणं ण सरसकन्वस्स ।

दीसइ अहव णिसम्मइ सरिसं असंसमेत्तेण ॥’

अत्र विशेषत उपमानं नोपात्तम् । चिन्त्यमेतत् । इदमेव ‘कन्वस्स’ इत्यत्र
‘कन्वसमम्’, ‘सरिसं’ इत्यत्र ‘णूणं’ इति पाठे समासगोदाहरणम् ।

द्योतकलोपे वाक्यगा तावन्न संभवति । ‘मुखं चन्द्रो रमणीयम्’ एताव-
न्मात्रेणोपमाप्रत्ययाभावात् । नापि तद्धितगा । वतेः कल्पवादीनां च द्योतक-
स्या तत्प्रयोगे द्योतकलोपस्यैवासंभवात् । न वा श्रौतीत्यन्यथा विभज्यते—

इवादेरिव धर्मविशेषसंबन्धं विना पर्यवसानाभावस्य तत्राभावेन श्रौतीत्वाभावात् ।
अत एव सादृश्यपदप्रयोगेऽपि न श्रौतीत्वम् । यथा ‘परस्वराक्षिसादृश्यात्’ इति
रघौ प्रथमे सर्गे इत्यादिषु बोध्यम् । सअलेति । ‘सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं
न सरसकाव्यस्य । दृश्यतेऽथवा निशाम्यते सदृशमंशांशमात्रेण ॥’ इति संस्कृतम् ।
विशेषत इति । उपमानतावच्छेदकामृतत्वादिरूपेणेत्यर्थः । चिन्त्यमिति । विचा-
र्यमित्यर्थः । अयमाशयः—अत्र हि न दृश्यते न वा श्रूयत इत्युपमानाभावकथ-
नात्तत्सादृश्यरूपाया उपमाया असंभवादसमालंकार उपमातिरिक्त एवालंकाररत्नाक-
रादिभिरुक्त इत्युपमामेदोदाहरणत्वमयुक्तमिति प्रतिभाति । विचार्यमाणे तूपमैवेयम् ।
अस्मददर्शनाद्यगोचरत्वेऽप्यत्युत्कृष्टं किंचिदुपमानं भविष्यतीत्युपमायामेव पर्यवसाना-

१. ‘करवाल इति । आचार आचरणम् । विषकल्पं विनादीषद्वयम् । तत्सदृशमि-
त्यर्थः । ईषदसमाप्ती कल्पप्रत्ययः । यदि जीवसि तत्तदा वेत्ति । तत्समीपावस्थाने तव
जीवनमेव दुर्लभमिति भावः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘सअलेति । सरसकाव्यस्मांशा-
ंशमात्रेणापि सदृशं न दृश्यते अथवा निशाम्यते श्रूयत इत्यन्वयः । कीदृशम् । सकलकर-
णानामिन्द्रियाणां परमविश्रान्तिकक्षीदायकम् । तथा न सरसकाव्यमेवैवंविधं नान्यदिति
भावः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि । कर्मकर्त्रोर्णमुलि

वाशब्द उपमाद्योतक इति वादेरुपमाद्योतकस्येत्यर्थः । तस्य लोपे समासे क्यचि क्यङि णमुलि चोपमा । तत्र क्यचि द्विधा । कर्मणोऽधिकरणाच्च विधा नेन तस्य द्वैविध्यात् । क्यङि स्वेकैव । कर्तुरेव तद्विधानात् । णमुल्यपि द्विधा । कर्मकर्त्रोस्तद्विधानात् । तत्र समासे द्विधा द्वयोस्त्रयाणामपि वा उपमानादि-पदानां समासात् । तयोराद्या यथा—

‘ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता ॥’

अत्र गण्डपाण्डुनेति द्वयोः समासः । द्वितीया यथा—

‘असितभुजगभीषणासिपत्रो रुहरुहिकाहितचित्तवर्णचारः ।

पुलकिततनुरुत्कपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥’

अत्रासितभुजगोत्यादावुपमानधर्मोपमेयशब्दानां त्रयाणामपि समासः ।

क्यचक्यङोर्भेदत्रयं यथा—

‘पौरं^३ सुतीयति जनं समरान्तरेऽसावन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुङ्गुः ।

नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणेरालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥’

अत्र पौरं सुतीयतीत्यत्र ‘उपमानादाचारे’ इति कर्मणः क्यच् । समरान्तरे-
ऽन्तःपुरीयतीत्यत्र तु ‘अधिकरणाच्च’ इत्यनेनाधिकरणात् । नारीयते इति ‘कर्तुः
क्यङ् सलोपश्च’ इत्यनेन कर्तुः क्यङ् ।

णमुलि भेदद्वयं यथा—

‘मृधे निदावघर्मांशुदर्शं पश्यन्ति तं परे ।

स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः ॥’

दतो नालंकारान्तरमिति । पौरमिति । अत्र क्यचक्यङोराचारमात्रमर्थः । प्रकृति-

१ ‘तत इति । गण्ड इव पाण्डुगण्डपाण्डुः । ‘उपमानानि सामान्यवचनैः’ इति स-
मासः । माहेन्द्री दिक् प्राची ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘असितेति । प्रतिभटानां शत्रूणां
विक्रमस्य दर्शने सत्ययं नृप ईदृश आसीदित्यन्वयः । असिः खड्ग एव पत्रमसिपत्रम् ।
रुहरुहिकया रभसोत्कण्ठया आहितः कृतश्चित्ते तूर्णं शीघ्रं चारः संचारो यस्य सः । उत्कटा
अरुणा कपोलकान्तिर्यस्य स तादृशः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ३. ‘पौरमिति । असौ नृपः
पौरं जनं सुतमिवाचरति । ‘उपमानादाचारे’ इति कर्मभूतावुपमानात्क्यच् । समरस्यान्तरे
मध्ये अन्तःपुरीयति अन्तःपुरं इवाचरति । अत्र ‘अधिकरणाच्च’ इत्यनेन क्यच् । विचित्रे-
त्यादि । विचित्रेण चरित्रेण वित्त इत्यर्थः । ‘तेन वित्तशुभ्रपञ्चणपो’ इत्यनुशासनात् । नारी-
यते इति नारीवाचरतीत्यर्थः । ‘कर्तुः क्यङ् सलोपश्च’ इत्यनेन क्यङ् इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
४. ‘मृध इति । मृधे सद्गमे । निदावघर्मांशुमिव पश्यन्तीत्यर्थः । ‘उप-

अत्र निदाघघमांशुदर्शमिति कर्मणि णमुल् । निदाघघमांशुमिव पश्यन्ती-
त्यर्थात् । पार्थसंचारमित्यत्र कर्तरि । 'उपमाने कर्मणि च' इति सूत्रे चकारात् ।

अथ द्विलोपे विभजनीया । तत्र धर्मवाच्योलोपे वाक्यगा न संभवति । द्वि-
हयोर्मुखं चन्द्र इत्येतावन्मात्रयोरुपादाने उपमानवगमात् । नापि तद्वितगा
तद्वितस्यापि कल्पदादिरूपेण तत्सखे द्विलोपाभावात् । नापि श्रौती । इवाद्य
भावादित्यन्यथा विभजते—

एतद्विलोपे किप्समासगा ॥ ३ ॥

एतद्विलोपे एतयोर्द्वयोर्धर्मवाच्योलोपे । किङ्गा यथा—

'सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।

यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥'

यद्यप्याचारे किञ्चिद्विधानात्तस्यैव च समानधर्मरूपत्वेन किपि धर्मलोपो नास्ति
तथापि किप एव लोपाद्धर्मलोपव्यवहारः । अत एव समानार्थत्वेऽपि कथञ्च
नोपात्तः । तस्यालुप्तत्वेन धर्मलोपाभावात् । समासगा यथा—

'परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।

संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥'

अत्र राजायं कुञ्जर इवेत्युपमा ।

धर्मोपमानयोलोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।

तद्विते तु नेयम् । उपमानलोपे तद्वितस्यैवाभावात् नापि श्रौती । उपमा-
नाप्रयोगे इवादेरप्रयोगात् । तत्र सामसगा यथा—

'दुण्डुजन्त मरीहसि कण्ठक्षकलिर्बाहू केक्षहवणाहं ।

मालद्वकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पावहसि ॥'

भूतसुतादिपदानां तत्सादृश्ये लक्षणेति सादृश्यवाचकामावाद्याचकलोपः । एवं णमु-
लोऽपि भावेभावे धातुसंबन्धे च विधानाभोपमावाचकत्वमित्यूक्तम् । कुञ्जर इवेत्यु-
पमेति । परसेनाविद्रावकत्वादेः सामान्यस्याप्रयोगादुपमितसमासबोधेत्यर्थः । परिप-
न्थीत्यादि न सामान्यपरमिति भावः । दुण्डुजन्त इति । 'अन्वेषयन्मरिष्यसि

माने कर्मणि च' इति कर्मण्युपपदे णमुल् । चकारात्पार्थसंचारमित्यत्र कर्तरि । पार्थ इव
संचरतीत्यर्थात् । उभयत्रानुशासनिको यथाविध्यनुप्रयोगः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. 'सवितेति । मनसि सुखदुःखान्धं वशीकृते सति यथाक्रमं सवित्रादिकं विध्वादिपदाचर-
तीत्यर्थः । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किप्वा वचन्म्यः' इत्याचारे किप । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

२. 'परिपन्थीति । परिपन्थिनां शत्रूणां मनोराज्यं मनोरमः । राजकुञ्जर इति कुञ्जर इव
राजेत्यर्थः । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासः । इत्युदाहरणचन्द्रिका-
संक्षेपः । ३. 'दुण्डुजन्त इति । 'दुं दुं इति शब्दं कुशाण इत्यनेन' इति केचित् । तन्मते
वनानि भ्रमन्नित्यन्वयः । 'दुण्डुजन्त भ्रमर (I) इत्यर्थः' इत्यनेन । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

कुसुमसरिच्छमित्यत्र 'कुसुमेण समं' इति पाठे इयमेव वाक्यगा ।

क्यचि वाद्युपमेयासे

आसे निरासे । उदाहरणम्—

‘अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।

कृपाणोदग्रदोर्दण्डः सहस्रारायुधीयति ॥’

अत्र यद्यपि विशेषद्वारोपात्तः कर्तव्योपमेयस्तथापि न तथात्वेन किं तु कर्म-
त्वेन । अन्यथा क्यचोऽसंगतत्वापत्तेः । तथा चात्मानं सहस्रारायुधीयतीत्यर्थः ।
इत्युपमेय आत्मा लुप्त इति यथोक्तोदाहरणमेतत् । हंसायत इत्यादौ कर्तव्यो-
पमेयः । तस्य चानुपादाने वाक्यमेव न पर्याप्यत इति विशेषात् क्यञ्चि नेयं
संभवति । यद्यपि द्विलोपेऽन्यदपि भेदत्रयं संभवति । यथा उपमानोपमेययोः,
उपमानवाच्योः, उपमानधर्मयोरिति तथापि तेषूपमायाः प्रसङ्ग एव नास्तीति न
न्यूनत्वमाशङ्कनीयम् ।

त्रिलोपे तूपमेयातिरिक्तत्रितयलोप एव संभवतीत्युक्तम् । सापि समासमात्रे ।
अन्यत्र बोधकाभावात् । तत्राप्यार्थैव । इवादेर्लोपादित्येकविधैवेत्याह—

त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥

यथा—

‘तरुणिमनि कृतावलोकना कलितविलासवितीर्णविग्रहा ।

स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयना नयते मुनेर्मनः ॥’

अत्र यदि मृगशब्देन लक्षणया तल्लोचने विवक्ष्येते तदा नेदमुदाहरणम् ।
यदा तु मृगलोचने इव नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा ‘सप्तम्युपमानपूर्व-

कण्टककलितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसदृशं अमरं अमन्नपि न प्राप्यसि ॥’
इति संस्कृतम् । अत्रापि दुर्लभतयोत्कृष्टं कुसुमान्तरमप्रकृतं प्रकृतमालत्युपमा-
नतया विवक्षितमिति ज्ञेयम् । अत्र यदीति । शक्या लक्षणया वा उपमाना-

१. अरातीति । वैरिविक्रमालोकनेन विकासशालिनेषः कृपाणेन उदग्र उद्गटो
दोर्दण्डो यस्य तादृशो नृपः स सहस्रमायुधानि यस्य तस्मिन्वात्मानमाचरति । यथा तं दुर्जयं
मन्यते तथात्मानमपीत्यर्थः । आयुधसहस्रकृत्यस्यैकेन कृपाणेन निर्वहणादुत्कर्षः । अत्र कर्म-
त्वेनोपमेयस्यात्मनस्तत्त्वेनैवानुपादानमिति बोध्यम् । केचित्तु उपमेयोपादानप्रसङ्गभयात्स-
हस्र इत्येकपदतया व्याचक्षते । सहस्रेणायुधैः सह वर्तत इति सप्तसहस्रायुध इति । अन्ये
तु ‘सहस्रारायुधीयति’ इत्यपठन् । सहस्रारं चक्रमायुधं यस्येति तदर्थः । इत्युदाहरण-
चन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘तरुणिमनीति । तरुणिमनि सति मनो हरतीति संबन्धः । तरुणिमनि
विषये कृतमवलोकनं यथेति वा । तेन वयःसंधिलामः कलितविलासेभ्यो विलम्बो(तीर्णो)दत्तो
विग्रहः शरीरं यथा सा । विसरः समूहः । तेनाचितं व्याप्तमान्तरं मनो यस्याः सा ।
‘विश्रुता’ इति पाठे शरीरविशीर्णता अन्तरे यस्याः सेत्यर्थः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

पदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपः' इत्यनेन मृगलोचनेत्युपमानपूर्वपदस्य नयन-
शब्देन बहुव्रीहानुपमानवानवाचिनि मृगलोचने इति पूर्वपदे उत्तरपदभूतस्य
लोचनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्योपादानादिदमुदाहरणम् ।

केचित्तु "उपमानमात्रोपादानेऽपि त्रिलोपा संभवति । यथा 'अयमायःशूलिकः'
इति । अत्रायःशूलपदेन क्रूर आचार उपमेयः, तीक्ष्णत्वादिकं च साधारणो
धर्मः । न च तयोरेकमप्युपात्तम् नापीवादिः" इति मन्यन्ते । तन्न युक्तम् ।
यतः क्रूरस्याचारस्यायःशूलतयाध्यवसानादतिशयोक्तिरियं न तूपमा । अन्यथा-
ध्यवसानमूलातिशयोक्तेर्निर्विषयत्वापत्तेः ।

तदेवं धर्मलोपे पञ्च । उपमानलोपे द्वौ । द्योतकलोपे षट् । धर्मवाच्योर्लोपे
द्वौ । धर्मोपमानयोर्लोपे द्वौ । द्योतकोपमेयलोपे चैकः । त्रिलोपे त्वेकः । इत्यु-
क्तविंशतिर्लुप्ताभेदाः पूर्णा भेदाश्च षट् । इत्येवं पञ्चविंशतिः ।

नुक्तौ ह्युपमानलुप्तेति नोदाहरणमिदमित्यर्थः । लुप्ताभेदानुपसंहरति—तदेवमिति ।
त्रैत्रमीमांसायां त्वन्येऽपि लुप्ताभेदा दर्शिताः । तथाहि—“वाचकलुप्ता षड्विधा
इहोक्ता । 'कर्तर्युपमाने' इति णिनौ सप्तम्यपि दृश्यते कोकिल इवालपति कोकिला-
लापिनीति । तथा 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्प्रत्यये 'लुम्मनुष्ये' इति लुपि चैवेलथे
'चञ्चापुरुषः सोऽयं यः स्वहितं नैव जानाति' इत्यष्टमी । एवम् 'यद्भक्तानां सुखमयः
संसारोऽप्यपवर्गति' इत्यत्र धर्मस्य सुखमयत्वस्य पदान्तरेणोपादाने क्विपि नवमी ।
तथा उपमानलुप्ता वाचकसमासयोर्द्विविधोक्ता तृतीयापि दृश्यते—'यच्चोराणामस्य च
समागमो यच्च तैर्वधोऽस्य कृतः । उपनतमेतदकस्मादासीद्वृत्त काकतालीयम् ॥' 'अत्र
काकतालपदयोर्लक्षणया काकागमनतालपतनपरयोरिवार्थे 'समासाच्च तद्विषयात्'
इति ज्ञापकात्काक इव ताल इव काकतालमिति समासे काकतालसमागमसदृशश्चौ-
राणामस्य च समागम इत्यर्थः । ततः काकतालमिवेति पुनरिवार्थे तेनैव सूत्रेण च्छप्र-
त्यये तालपतनजन्यकाकवधसदृशश्चोरकर्तृकदेवदत्तवध इति बोधः । अत्र च्छप्रत्ययार्थ-
द्वितीयोपमायाः उपमानभूतस्य तालपतनजन्यकाकवधस्यानुपादानादुपमानलुप्तेयम् ।
तथा प्राथमिकोपमावाचकोपमानोभयलुप्ता । इयमेव उपनतमकस्मादित्यनुक्तौ धर्मो-
पमानलुप्ता । एवं वाचकधर्मयो...रिव चञ्चापुरुष इति कनो लोपे धर्मानुपादाने
च भवतीति द्वात्रिंशलुप्ताभेदः ।" इति । अत्रेदं बोध्यम्—पूर्णायां साधारणो धर्मः
कचिदनुगतः । यथा स्वप्नेऽपीत्यत्र न सुष्यतीति । कचिद्वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नः ।
यथा—'यान्त्या सुदुर्वलितकंधरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपन्नतिमं वहन्त्या । दिग्धोऽमृ-
तेन च विषेण च पक्षमलाक्ष्या गाढं निष्ठात इव मे हृदये कटाक्षः ॥' इत्यत्र मित्राभ्यां
वलितावृत्तशब्दाभ्यामेकस्य धर्मस्य बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नकंधरावृन्तविशेषणतयोपा-
दानात्तथात्वम् । कंधरावृन्तयोस्तु सादृश्यादभेदेनाध्यवसानाद्बिम्बभावः । बिम्बप्रति-
बिम्बभावापन्नधर्मं प्रति विशेष्यतया वस्तुप्रतिवस्तुरूपो धर्मः कथितः । यथा—
'सा तेन जगृहे साध्वी हठात्साध्वसकम्पिता । वानरेणातिलोकेन वाताधूतेव वल्लरी ॥'

मन्वन्वेऽप्युपमाभेदाः संभवन्ति । तथाहि—एकस्यैवोपमेयस्य बहुपमान-
संबन्धो मालोपमा । सा च द्विधा—साधर्म्यस्याभेदात्तमेदाच्च । तत्राद्या यथा—

‘अनयेनेव राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता ।

मम्लौ सा च विषादेन नलिनीव हिमाश्रया ॥’

अत्र म्लानिरेव सर्वोपमानसाधर्म्यम् । अन्त्या यथा—

‘ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मयकारणम् ।

प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥’

अत्र ज्योत्स्नादीनां नयनानन्दहेतुत्वादयः साधारणधर्मा भिन्नाः ।

पूर्वपूर्वोपमेयस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वे रशनोपमा । सापि द्विधा—साधर्म्यमे-
दात्तमेदाच्च । तत्राद्या यथा—

‘अनवरतकनकवितरणजललवभृतकरतरङ्गितार्थिततेः ।

भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥’

इत्यत्र साध्वसवातयोर्विम्बप्रतिविम्बभावापन्नयोः कम्पिताधूतशब्दाभ्यामेको धर्मो
विशेष्यतयोक्तः । एवमन्यत्रापि विम्बप्रतिविम्बभावसंकीर्ण एव वस्तुप्रतिवस्तुभावो न
केवलः । केवलविम्बप्रतिविम्बभावेन साधारण्यं यथा—‘पाण्ड्योऽयं—’ इति रघौ ।
अत्र हि हरिचन्दनबालातपौ द्वारनिर्झरौ.....(संप्रति सुधांशुविम्बमिवेत्यादौ) ।
कचित् श्लेषेण साधारण्यं यथा—‘सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुविम्बमिव’
इत्यादौ । क्वचिदुपचारेण यथा—‘पद्मजैरेव कुमारमीक्षणैर्विस्मयेन विकचैः पद्म-
र्जनाः’ इत्यत्र विकासस्य पुष्पधर्मस्य नेत्रेषु । समासभेदाश्रयणेन यथा—‘तथा वि-
वृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या । प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत्संसृज्य-
मानः शरदेव लोकः ॥’ इत्यादावाननरूपध्वन्द्र इत्युपमेये चार्थाङ्गीकरणात् । पूर्वोक्तः
श्लेषः सभङ्गोऽयं त्वमङ्ग इति भेद इति दिक् । अथोपमायां शाब्दबोधप्रकारः कथ्यते—
तत्र सादृश्यं पदार्थान्तरमिति प्राचां मतम् । साधारणधर्मरूपमेव तदिति नव्यानाम् ।
तत्राद्यमते तावदुच्यते—तत्र चन्द्र इवाहादकं मुखमित्यादाविचार्ये सादृश्ये चन्द्रादे-
र्निरूपितत्वसंसर्गेणान्वयः । सादृश्यस्य च प्रयोजकतासंसर्गेण आहादकत्वादौ साधा-
रणधर्मे पदार्थैकदेशेऽप्यनुभवबलादन्वयः तद्विशिष्टस्य चाभेदेन मुखदावुपमेये ।

१. ‘अनयेति । सा प्रकृता नायिका विषादेन मम्लौ म्लानि प्रासवती । अनयादिना
राज्यलक्ष्म्यादिरिवेति मालोपमा । अनयो नीतिविरहा ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-
२ ‘ज्योत्स्नेवेति । समाकृष्टा वशीकृताः । अत्र ज्योत्स्नादिनिरूपितं नयनानन्दत्वादि साधर्म्यं
भिन्नं भिन्नमिति भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ३. ‘अनवरतेति । हे राजन्, अनवरतं
कनकस्य वितरणेन ये जललवास्तैर्भूते पूर्णे करे तरङ्गिता तरङ्गवत् श्रेणीभूय पूर्वपद्माद्भावेन
संततमिलिता अर्थिनां सतिः पङ्क्तिर्यस्य तादृशस्य तव मत्वादिभणित्यादिबदतिविमलेति पूर्वपूर्व-
स्योत्तरोत्तरमुपमानत्वादशनोपमा । भणितिरुक्तिः । सर्वत्र विमलत्वमेकं साधर्म्यम् ।’ इत्युदा-
हरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

अत्र विमलत्वमेव सर्वासूपमासु साधारणो धर्मः । अस्या यथा—

‘मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता ।
तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम् ॥’

तेन चन्द्रनिरूपितसादृश्याप्रयोजकाद्वाक्यविशिष्टामिदं मुखमिति बोधः । इवाद्युक्त-
सादृश्यस्योपमानविशेषणत्वमते तु बोधः प्रागुक्तः । समानधर्माप्रयोगे तु सादृश्यस्योप-
मेय एवान्वयः । निपातार्थतया भेदेनानार्थान्वये बाधकामावात् । चन्द्रसुन्दरमिति
समासे तु चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रयोजके चन्द्रपदस्य लक्षणा । तस्या भेदेनार्थे पदार्थ-
कदेशेऽपि सौन्दर्येऽन्वयः । तदनङ्गीकारे तु चन्द्रपदस्यैव तादृशसौन्दर्यवति लक्षणेति
पूर्ववदेवान्वयबोधः । चन्द्र इव भाति मुखमित्यादौ चन्द्रनिरूपितसादृश्यस्य प्रकार-
तासंसर्गेण धात्वर्थे भानेऽन्वयाच्चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविषयो मुखमिति
बोधः । अत्रैव सौन्दर्येणेत्युक्तौ तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वं भाने सादृश्य एवान्वेति । तेन
सौन्दर्यप्रयोज्यचन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविषयो मुखमिति धीः । गज इव
गच्छति, पिक इव रौतीत्यादाविवार्थसादृश्यस्य धात्वर्थे गमनादावन्वयासंभवात्तस्य
गमनादिकर्तृत्वेवान्वयः । गजसदृशो गमनानुकूलकृतिमानिति बोधः । कुतः सादृ-
श्यस्य धात्वर्थेनान्वय इति चेत्, घटो न पश्यतीत्यत्र घटान्विताभावस्य दर्शने
कर्मतासंसर्गेणान्वयवारणाय धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेणान्वयबोधे
विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वादिति तार्किकाः । अन्ये तु गजसदृशो यः स
गच्छतीत्यत्रैव गज इव गच्छतीत्यत्रापि सादृश्यस्य विधेयत्वेनाप्रतीतेस्तदनुभावोपप-
त्त्यर्थं गजनिरूपितसादृश्यप्रयोजकगमनाश्रय इत्येव गज इव गच्छतीत्यादौ बोधः ।
घटो न पश्यतीत्यादानुकबोधापत्तिस्तु धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गे-
णान्वयबुद्धिं प्रति तजन्योपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनयैव निरसनीया । वनं गज
इव समरं शूरो गच्छतीत्यादौ तु गजादिपदानां गजकर्तृकगमनादौ लक्षणा । तत्सा-
दृश्यस्य धात्वर्थगमनादावन्वयः । तेन वनकर्मकं यद्गजकर्तृकं गमनं तत्सदृशसमर-
कर्मकगमनाश्रयः शूर इति धीरित्याहुः । ननु सिंहतुल्यो भातीत्यत्र सिंहभानसदृश-
भानस्य बोधो दुर्घटः । तुल्यत्वस्य निपातमिदनामार्थत्वेन धात्वर्थभेदेन साक्षादन्व-
यायोगात् । सिंहतुल्यो यो देवदत्तः स भातीत्युद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तुल्यत्वबोधे तु
तस्य विधेयत्वं विवक्षितं न सिध्येत । न च तुल्यपदेन तुल्यत्वप्रकारकं लक्ष्यते तच्चा-
भेदेन भानेऽन्वेतीति वाच्यम् । तथासति क्रियाविशेषणत्वेन नपुंसकत्वापत्तेरिति
चेत्, अत्राहुः—‘क्रियाव्ययविशेषणानां(?) लीभतेष्यते’ इत्यनुशासनं सिद्धार्थानुवादक-
त्वात्स्तोकं पचतीत्यादिमात्रपरं न सार्वत्रिकमिति न दोष इति । धातोरेव लक्षणया
सर्वार्थबोधकत्वमन्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वमित्यपि केचित् । चन्द्रसुन्दरमिति ‘तेन

१. ‘मतिरिति । तस्य नृपस्य मूर्त्यादिमैत्रादिमृगाधुर्यादिमतीअन्वयः । प्रभावेण
चिता व्याप्ता परेषां जेतुं न शक्येत्यन्वयः । अत्र मधुरत्वादिसाधन्यं मिथम् ॥ इत्युदा-
हरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्र नृत्वादीनां नञुरत्वादयो धर्मा मेदवन्तः । त एते मेदाः किमिति नोक्ता इति चेत्, उच्य एव । उक्तमेदान्तर्मावात् । तथापि तेन तेन रूपेण किं नोक्ता इति चेत्, एवंविधवैविध्यसहस्रसंभवात्सर्वेषामाख्यातुमशक्यत्वात् ।

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैकवाक्यगे ।

अनन्वयः

उपमानान्तरसम्बन्धेदाय यदेकस्यैवोपमानोपमेयत्वे मेदोपचारेणैव निबध्यते नोऽनन्वयः । तदेतदुक्तं उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वय इति बहुव्रीहि-

तुल्यं—’ इत्यादिविहितवतेः सादृश्यवदर्थकत्वेऽपि सादृश्ये लक्षणा । तस्य सुन्दरपदा-
यैकदेशेन सुन्दरत्वेनान्वयादिवादिप्रयोगस्थल इव बोधः । लक्षणया सादृश्यबोधनात्प-
रमार्थितम् । एवं चन्द्रवन्मुखमित्यादौ चन्द्रनिरूपितत्वस्यैकदेशे सादृश्येऽन्वयाच्चन्द्र-
निरूपितसादृश्यवदभिधमिति बोधः । चन्द्रवत्सौन्दर्यमस्येतीवार्ये ‘तत्र तस्यैव’ इति
विहितवतेः प्रयोगे तु चन्द्रपदस्य तत्सौन्दर्ये लक्षणया चन्द्रसौन्दर्यनिरूपितसादृश्य-
वन्मुखसंबन्धि सौन्दर्यमिति सौन्दर्ययोः सादृश्यबोधोत्तरं तयोरमेदाध्यवसायादेक-
मेतत्वा पश्चान्मुखचन्द्रयोरपि सादृश्यधीरेलाहुः । अरविन्देन तुल्यं मुखमित्यत्र
निरूपितत्वं तृतीयायः पदार्थैकदेशसादृश्यान्वयी । अत्रैव सौन्दर्येणेत्युक्तौ प्रयोज्यत्वं
तृतीयायंस्त्वत्रैवान्वेति । मुखमरविन्दं च सममित्यत्र प्रथमं शब्दादुभयं सदृशमिति
बोधे पश्चान्मानसी वैयञ्चनिकी वा परस्परनिरूपितसादृश्यप्रतीतिः । प्रसिद्धनिरूपित-
सादृश्यस्य वा ‘पाण्ड्योऽयमस—’ इत्यादि विम्बप्रतिविम्बभावस्थले तु हारहरिचन्द-
नविशिष्टो राजा बालातपनिर्झरविशिष्टपर्वतसदृश इति बोधोत्तरं सादृश्यप्रयोजकध-
र्माक्रान्तायां बालातपाद्युपमानोपमेयधर्माणां सादृश्यमूलाभेदाध्यवसानेन साधारणध-
र्मेत्वसिद्धिः । हारहरिचन्दनाभ्यामुक्तत्वादिरिव राजेत्युक्तौ प्रयोजकत्वतृतीयायः
सादृश्यान्वयी । उक्तीत्या सादृश्यस्य तत्प्रयोज्यत्वादिति दिक् । सादृश्यस्य समानधर्म-
रूपत्वे तु चन्द्र इव सुन्दरं मुखमित्यादौ चन्द्रवृत्तिसमानधर्माभिन्नसौन्दर्यवदभिधं
मुखमिति वीः । चन्द्रसुन्दरमिति समासे तु चन्द्रपदस्य तद्वृत्तिसमानधर्मेवन्मुखमिति
वीः । एवं तुल्यादिपदोपादानेऽप्युक्तम् । एवं क्यवादावप्युपमानपदानां तत्सादृश्ये
लक्षणा । तस्य च प्रयोजकतया अभेदेन वा क्यजायार्थाचारविशेषत्वं स चोपमेये
आश्रयतयान्वेतील्लम् । इत्युपमालंकारः ॥ १ ॥ ननु ‘पितुर्नियोगाद्वनवासमेवं
निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः । धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥’
इत्यत्रैकस्यैव रामस्योपमानत्वमुपमेयत्वमेकवाक्यगतमस्तीत्यतिव्याप्तिः । वृत्तिसाम्य-
मात्रस्यैव प्रतिपाद्यतया सदृशान्तरसम्बन्धेदाप्रतीतिरिष्टापत्यसंभवात् । अत आह—
उपमानान्तरेति । एवं च तत्रैतत्फलाभावातिव्याप्तिरिति भावः । उक्तार्थस्य
प्रकाशाच्छब्दत्वं दर्शयति—तदेतदिति । अगमनेनोक्तार्थलामस्तत्राह—बहुव्री-
हीति । उपमानान्तरसंबन्धस्याभावो यत्रार्थाहम्यते इत्यर्थात्तत्राह इति भावः । एवं
तु सति एकवाक्यगत इत्यस्य वैयर्थ्यम् । उपमेयोपमादेकविशेषणेनैव व्यावृत्तेरत

समासात् । यद्वा संज्ञायोगनिर्वचनं तत् । अनन्वयः संबन्धाभावः । स चार्थो-
दुपमानान्तरेण उपमेयभिन्नेनेति । एवकारो वैचित्र्यविशेषस्फोरणार्थः । एक-
वाक्यमे इति विपर्यासोपमायावर्तनाय । तत्र हि वाक्यद्वये तथाभावः ।
उदाहरणम्—

‘न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।
यावद्विलासायुधलासवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥’

अत्र दशाविशेषादिभेदाद्भेदोपचारः ।

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ५ ॥

तयोरुपमानोपमेययोर्विपर्यास उपमेयोपमानभावः । अर्थाद्वाक्यद्वये । एक-
वाक्ये तथासंभवात् । मुखमिव चन्द्र इत्यस्य निन्दाभिव्यक्तौ प्रतीप रूपत्वात् ।

आह—यद्वेति । एवं च नैतलक्षणान्तर्गतं किं तु संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तकथनमिति नोक्त-
दोष इति भावः । कथं तर्हि ‘पितुर्नियोगात्—’ इत्यादावतिव्याप्तिवारणमिति चेत्,
तत्र वृत्त्योरेव साम्यविवक्षणाच्च तु रामेणैव रामस्येत्याशयात् । यत्र तु—‘लोहितपीतैः
कुसुमैरावृतमाभाति भूभृतः शिखरम् । दावज्ज्वलनज्वालैः कदाचिदाकीर्णमिव
समये ॥’ इत्यादौ शेखरादेरेकस्यैवोपमानोपमेयत्वं बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मेण
‘पाण्ड्योऽयं—’ इत्यादिवदानुभविकम् । तत्रावस्थाभेदमवेक्ष्य तात्पर्यविषयसाम्योक्तेर्ना-
तिव्याप्तिः । एकस्यैवेत्येवकारेण देशकालादिभेदेन तात्पर्यम् । विषयत्वव्यवच्छेदस्य
प्रत्ययात्तस्य च लक्षणे प्रवेशात् । तदाह—एवकार इति । वैचित्र्यमितरा-
लंकाराद्विशेषो निरपेक्षतारूप इत्यर्थः । विपर्यासेति । उपमेयोपमेत्यर्थः ।
तत्र विपर्यासोपमायाम् । तथाभावः । उपमानोपमेयभावः एकस्यैव कथमुपमानो-
पमेयभाव इत्यत आह—अत्रेति । एवं सति ‘लोहितपीतैः—’ इत्यादितः
कोऽत्र विशेष इति चेत्, अयं विशेषः—यत्तत्रावस्थाभेदोपादानेन साम्य-
बोधने तात्पर्यं न तत्र । किं तु स्तुतिपरार्थवादवाक्यार्थवदतात्पर्यविषयीभूतं
साम्यमनौपम्यपरमिति । तयोरिति । अनेन च ‘भणितिरिव मतिः—’
इत्यादि रशानोपमान्यावृत्तिः । तत्रोपमेयाया मतेरेवोपमानतारूपविपर्यासेऽपि
भणितेरुपमानभूताया उपमेयत्वरूपतदभावात् । असंभवादिति । न च
मुखमरविन्दं च परस्परं सममित्यादावेकवाक्येऽप्युपमेयोपमास्येवेति कथमसंभव
इति शङ्क्यम् । तत्राप्यरविन्देन मुखं समं मुखेन चारविन्दमित्यर्थतो वाक्यभेदस-
त्त्वादित्याशयात् । नन्वेवं सति मुखमिव चन्द्र इत्युपमेयोपमाया अभावात्कथ-
मलंकारः स्यादत आह—मुखमिवेति । ननु ‘रजोसिः स्पन्दनोद्धूतैः’ इति

१. ‘न केवलमिति । एवकारो भिन्नक्रमः । सा नितम्बिन्येव केवलं नितम्बिनीव
नितान्तकान्तिर्भातीति न । यावत् । अपिस्त्वर्थः । तेषु भवेत्क्योचरास्तस्या विलासास्त-
द्विलासा इव भान्तीति वचनविपरिणामेनान्वयः । कीदृशा विलासाः । विलासायुधस्य

उपमेयोपमेति यौगिकी संज्ञा । विपर्यासश्चायमुपमानान्तरव्यवच्छेदार्थः ।
उदाहरणम्—

‘कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः ।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति यत यस्य ॥’

संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

समेनेत्यत्र सह एकरूपतयेति शेषः । तेन प्रकृतस्य संभविनोऽर्थस्य समेना-
संभविना सहैकरूपतया यत्संभावनं तदुत्प्रेक्षालंकार इत्यर्थः । सा चेयं हेत्वा-
दिसंभावनाभेदाद्बहुप्रकारा । तत्र हेतुत्प्रेक्षा यथा—

‘उन्मेयं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-
मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।

रघुचतुर्थसर्गे, ‘सविता विधवति विधुरपि सवितरति—’ इत्यादावतिव्याप्तिः ।
तृतीयसदृशव्यवच्छेदाप्रतीत्या तत्रोपमेयोपमालानङ्गीकारात् । अत आह—
विपर्यासश्चायमिति । व्यवच्छेदार्थ इत्यनन्तरं लक्षणे विवक्षित इति शेषः ।
तथा चोपमानान्तरव्यवच्छेदफलक उपमानोपमेययोर्विपर्यास इति लक्षणं सुस्थ-
मिति भावः । इत्यनन्वयः ॥ २ ॥ उपमेयोपमा च ॥ ३ ॥ उत्प्रेक्षालक्षणार्थं
दर्शयति—तेनेति । यथोक्तशेषपूरणेनेत्यर्थः । ‘हृतसारमिव—’ इत्यत्र नैषधीयद्विती-
यसर्गे संभावनाविषयस्य चन्द्रस्याप्रकृतत्वादाह—संभविन इति । स्वतःसिद्धस्य
विषयस्येत्यर्थः । समेनेत्यस्योपमानेनेत्यर्थे उक्तव्याप्तितादवस्थमयतस्तदर्थमाह—
असंभविनेति । असंभावितेनार्थेनेत्यर्थः । आरोप्येणेति वक्तव्ये संभावनाया
आहार्यत्वसिद्ध्यर्थमसंभविनेत्युक्तम् । तदर्थश्चासंभवित्वेन ज्ञातत्वम् । तेन ‘विरक्त-
संध्या—’ इति रघुचतुर्दशसर्गपथे (इत्यत्र) नातिव्याप्तिः । एकरूपतया अभेदेन ।
संभावनमुक्तटोपमानकोटिकसंदेहविषयीकरणम् । तेन संदेहेनातिव्याप्तिः । एतच्च
सादृश्यहेतुकत्वेन विशेषणीयम् । तेन ‘वदनकमलेन बाले स्मितमुषमालेशमावहसि ।
जगदिह तदैव जाने दशार्धबाणेन विजितमिति ॥’ इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति संक्षेपः ।
हेत्वादीति । आदिना फलस्वरूपयोः परिग्रहः । हेतुफलमिदं स्वरूपशब्दार्थः ।

कामस्य ल्यासो नृत्यं तस्य वासा निवासभूताः । नितम्बिनी सेव नितम्बिनीव । तन्मात्र-
नितम्बिनीसदृशीति वार्थः । तेन रक्ततमा व्यक्त्यैक्यलाभः । एवं च तत्रैव तदुपमानेना-
न्येदीत्यनन्वयोऽलंकारः । तत्फलं च निरूपयत्वबोधः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. ‘कमलेवेति । कमला लक्ष्मी । विभा कान्तिः । धृतिर्धैर्यम् । यत इवे । यस्य
राशो मतिकलादिकमन्योन्यसदृशं विभातीति निर्गलितान्वयः । सेयं तृतीयसदृशव्यवच्छे-
दफला उपमेयोपमा ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘उन्मेयमिति । हे ललिततनु’
पद्मलक्ष्मीः मन्ये इति हर्षात्तव पादयोर्लक्षेति संबन्धः । तेन हर्षरूपहेतुत्प्रेक्षेयम् । इति
किम् । यो मम पद्मलक्ष्म्या जातिवैरी सहजशत्रुर्निशायासुन्नेषुपयं न सहते तस्येन्दोः

नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्रकान्त्येति हर्षा-

लम्भा मन्ये ललिततनु ते पादयोः पञ्चलक्ष्मीः ॥'

अत्र पञ्चलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलम्भत्वं यथोक्तहर्षहेतुकलम्भावता-
दात्म्येन संभावितम् । स्वरूपसंभावनं यथा—

‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानि किरतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥’

अत्र गम्यमानं तमसो व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितमिति स्वरूपो-
त्प्रेक्षेयम् । अत एव ‘तमसो लेपनकर्तृत्वमत्रोत्प्रेक्ष्यम्’ इत्यलंकारसर्वस्वकार-
मतमपास्तम् । विवक्षितविवेकेन लेपनमात्रस्यैवोत्प्रेक्षणात् । एवं फलाद्युत्प्रे-
क्षाप्यूहनीया ।

ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ ६ ॥

ननु ‘उन्मेषं—’ इत्यादौ हर्षस्य हेतुत्वेन लगने संभावनं न त्वभेदेनेति कथमुक्तल-
क्षणसमन्वयस्तत्राह—अत्रेति । अत्र लम्भत्वस्य तादात्म्येन संभावनोक्तिः फलतः
पर्यवसानामिग्राया । तस्य पदार्थैकदेशत्वात् । किं तु स्वभावलम्भायां हर्षहेतुकल-
म्भाया अभेदेन संभावनं बोध्यम् । हेतुत्प्रेक्षाव्यपदेशोऽपि पर्यवसानत एव । दध्ना
जुहोतीत्यस्य दधिविधित्वव्यपदेशवदित्यूह्यम् । एवम् ‘चोलस्य यज्ञीतिपलायितस्य
भालत्वचं कण्टकिनो वनान्ताः । अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यापाटयन्द्रष्टुमिवा-
क्षराणि ॥’ इति फलौत्प्रेक्षायामपि स्वाभाविके कण्टककर्तृकव्यापाटने ललाटाक्षर-
दर्शनफलकपाटनतादात्म्यसंभावनमिति लक्षणसमन्वयो द्रष्टव्य इति दिक् । ननु
‘लिम्पतीव—’ इत्यत्र तमोव्यापनस्यानुपादानात्कथं तत्र तादात्म्येन लेपनसंभावनेत्यत
आह—अत्रेति । गम्यमानं व्यञ्जनया प्रतीयमानम् । उत्प्रेक्षायाश्चाध्यवसानगर्भ-
त्वाद्विषयस्यानुपादानेऽपि न दोष इत्यप्याहुः—अत एवेति । प्रकाशग्रन्थादेवेत्यर्थः ।
युक्तिमप्याह—विवक्षितेति । तथा च विवक्षितस्यैव साक्षादुत्प्रेक्षासंभवेन
तत्कर्तृत्वानुभावनं न युक्तमिति भावः । नव्यास्तु “अस्यां मुनीनामपि मोहमूहे
मृगुर्महान्यत्कुचशैलशीली । नानारदाह्लादिसुखं शितोरुर्व्यासो महाभारतसर्गयोग्यः ॥”
इति नैषधीयपद्ये मोहनरूपधर्मस्याधारतासंबन्धेन मुनिषूत्प्रेक्षादर्शनादभेदेनैवोत्प्रेक्षेति
नियमो न युक्तः । न च मुनिगतधर्मविशेषे मोहस्याभेदेनोत्प्रेक्षितकल्पना युक्ता ।
अनुभवविरोधात् लक्षणानुगमानुरोधेनानुभवबाधायोगात् । एवं च लिम्पतीवेत्यत्रापि
तमसि लेपनकर्तृत्वोत्प्रेक्षैव युक्ता । आख्यातार्थकर्तृत्वस्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्येऽन्व-

सौन्दर्यगर्वोऽनया इन्दीवरदलदृशा कर्णभूतया वक्रकान्त्या करणभूतया प्रसभं बलाच्छान्तिं
नीत इति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

२. ‘लिम्पतीति । गाढान्धकारवर्णितमिदम् । तमां कर्तुं अङ्गानि लिम्पतीवेति व्यापनस्य
लेपनत्वेनोत्प्रेक्षा । एवं नभःकर्तृकाञ्जनदृष्टित्वेनापीति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

भेदो वैधर्म्यम् । संशयस्तु कविप्रतिभानिर्मित एवालंकारो न तु स्वारसिकः
स्थाणुपुरुषादिविषयो वा । वैचित्र्याभावात् । अत्र संशयः ससंदेह इति लक्ष-
णम् । भेदोक्तौ तदनुक्तौ चेति विभागः । तत्र भेदोक्तौ यथा—

‘अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः

कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।

कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं

समालोकयाजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥’

अत्र मार्तण्डत्वादीनां संदेहे समतुरगत्वादीनि वैधर्म्याणि तदाश्रयेयूक्तानि ।
न चायं व्यतिरेकालंकारः । तस्य संदेहानुयायितया तेनैव व्यपदेशौचित्यात् ।

यस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । किं च तिगीर्णे व्यापने लेपनोत्प्रेक्षाङ्गीकारे तस्या
विधेयत्वेन प्रत्ययो न स्यात् । उद्देश्यस्य पृथक्पदानुपात्तत्वात् । इवशब्दान्वितस्यो-
त्प्रेक्षाया उत्सर्गसिद्धत्वाच्च । तस्मात्स्वरूपोत्प्रेक्षा द्विविधा धर्म्योत्प्रेक्षा धर्मोत्प्रेक्षा
चेत्याहुः । अथोत्प्रेक्षायामन्वयबोधप्रकारोऽभिधीयते—तत्रोत्प्रेक्षायां पञ्चम्यर्थो
हेतुः । तत्र प्रकृत्यर्थहर्षादेरभेदेनान्वयः । हेतोश्च प्रयोज्यतासंसर्गेण लगने तस्य
चाभेदेन स्वाभाविके लगने संभावनं प्राचां मते । तेन हर्षहेतुकलगनतादात्म्य-
संभावनाविषयः पादयोः पद्मशोभालगनमिति बोधः । नव्यनये तु हेतोरेव प्रयो-
ज्यतासंसर्गेणोत्प्रेक्षणाद्धर्षहेतुप्रयोज्यमिव लक्ष्मीलगनमिति बोधः । एवं द्रष्टुमिवा-
क्षणीति फलोत्प्रेक्षायामभेदेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य तुमुनर्थफलस्य साधनत्वसंसर्गेण-
पाटनेऽन्वयात्तस्य च स्वाभाविके तादात्म्येन संभावनाललाटाक्षरदर्शनाभिन्नफलक-
पाटनाभिन्नमिवैतत्पाटनमिति बोधः । नव्यनये तु फलस्यैव साधनत्वं संसर्गेणोत्प्रेक्षण-
मिति दर्शनफलकमिव पाटनमिति बोधः । एवमन्यत्राप्युक्तम् । इत्युत्प्रेक्षालंकारः ॥४॥
अत्रेति । ससंदेह इति लक्ष्यनिर्देशः । संशय इति लक्षणम् । अत्र च प्रकृतस्य
समेनेत्यनुवर्तते । तथा च प्रकृतविषयसमकोटिकः संशयः ससंदेहाख्योऽलंकार
इत्यर्थः । समेनेत्यनेन सादृश्यप्रयोज्यत्वलाभात् ‘अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी
तदा खलु ज्यां विशिखैः सनाथयन् । निमज्जयामास यशसि संशये स्मरन्निजो-
कीविजयार्जितान्यपि ॥’ इत्यादौ नातिव्याप्तिः । स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिसंशयस्य
तु सादृश्यप्रयोज्यत्वेऽपि कविप्रतिभेत्यादिना चमत्कारित्वोक्तेस्तदभावादेव नाति-
व्याप्तिरिति ज्ञेयम् । अत्र समेनेत्यनेन सादृश्यस्यैव समानकोटिकत्वस्यापि लाभा-
दुत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः । न चायमिति । असंख्यतुरगयुक्तत्वादिना राज्ञो मार्तण्डायु-

१. ‘अयमिति । हे राजन्, त्वामाजौ रणे चिरं निपुणं समालोक्य प्रतिभटाः शत्रव
इति विकल्पान्संशयान्विदधति कुर्वन्तीत्यन्ययः । चिरं विदधतीति वा । ‘तिरः’ इति पाठे
तिर्यगित्यर्थः । तेन त्रासध्वननम् । इति कीदृक् । तत्राह—अयमित्यादि । इतः युक्तः ।
यस्य कृशानुर्नियतं निश्चितं सर्वा दिशो न प्रसरतीत्येवं वैधर्म्योक्तिवर्धितो मार्तण्डत्वादि-
संशयः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

ननु भट्टोज्जटेन भेदोक्तौ निश्चयगर्भं एवायं स्वीकृतो न तु निश्चयान्तोऽपि तत्किमस्यापि स एव पन्थाः । नेत्युच्यते । कुत एतत् । भेदोक्ताविति विभजनात् । निश्चयान्तस्यापि तत्संभवात् वैचित्र्यानुभवाच्च । यथा—

‘इन्दुः किं क कलङ्कः सरसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम् ।
कलितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥’

तत्किं भट्टोज्जटेनायमुपेक्षितः । प्रतीयमानवद्वाच्ये तादृग्वैचित्र्याभावादिति गृहाण । भेदानुक्तौ यथा—

‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥’

अत्र शङ्क्यमानस्य प्रजापत्यादेः कस्यापि न वैधर्म्यमुक्तम् ।

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अभेदोऽभेदारोपः । बीजं तु तत्रातिसाम्यम् । अभेदश्चात्रानपहुतभेदयोर्वि-

पमानेभ्य आधिक्योक्तेरिति भावः । परिहरति—तस्येति । प्रथमतः संदेहप्रतीते-
रनन्तरं च वैधर्म्योपन्यासेन व्यतिरेकप्रतीतावप्युपजीव्यत्वात्संशयचमत्कृतावेव
पर्यवसानमित्यर्थः । अस्यापीति । प्रकृतसूत्रकर्तुरपीत्यर्थः । प्रतीयमानवदिति ।
निश्चयगर्भे हि वैधर्म्योक्त्या निश्चयो व्यङ्ग्यः निश्चयान्ते तु स वाच्य इति चमत्कारा-
पकर्षादुपेक्षित इत्यर्थः । अत्रेति । प्रजापत्यादेरित्यादिपदेन चन्द्रादिपरिग्रहः ।
अत्र हि चन्द्रादौ प्रजापतिसंदेह इति दीक्षिताः । एतत्प्रजापतौ चन्द्रादिसंदेह इत्यन्ये ।
उभयथापि वैधर्म्यानुक्तिरित्यर्थः । इति संदेहालंकारः ॥ ५ ॥ अभेदारोप इति ।
अभेदेन सामानाधिकरण्येनारोप इत्यर्थः । सारोपलक्षणयोः सामानाधिकरण्येन
प्रतिपादनमिति यावत् । तदुक्तम्—‘यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यपाधयात् ।
उपमेये भवेद्वृत्तिस्तदा त) रूपकं भवेत् ॥’ इति । अलंकारभाष्यकारोऽपि
लक्षणापरमार्थं यावता रूपकमित्याह । अतिसाम्यं धर्मबाहुल्यम् । तुशब्देन च वृत्तौ
तस्य निमित्तत्वमात्रेणोक्तिर्न तु लक्षणाघटकतयेति ध्वनितम् । उपमानोपमेययो-

१. ‘इन्दुरिति । अत्र इति प्राक्संदिग्धमिति पूर्वार्धक्षेपो बोध्यः । कलितानि च
तानि सविलासानि चेति विग्रहः । परतः पश्चात् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘अस्या
इति । विक्रमोर्वशीये उर्वशीं प्रकृत्य पुरुरवस इत्युक्तिः । अस्याः सर्गविधौ यः प्रजाप-
तिरभूत्स कान्तिप्रदश्चन्द्रो नु इत्येव चन्द्रत्वादिकोटिकः संशयः । पुष्पाकरो मासो
मधुमासः । संदेहे कारणमाह—वेदेत्यादि । विषयेभ्यो व्यावृत्त कौतूहलं यस्य स पुराणो
मुनिर्ब्रह्मा (नारायणः) इदं रूपं कथं नु निर्मातुं प्रभवेदित्यन्वयः । तथा च साधारणत-
त्संभवात्संदेह इति भावः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

वक्षित इति नापहृतावतिव्याप्तिः । तदेतद्विधिम्—सावयवं निरवयवं च । तत्राद्यं समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च । द्वितीयं तु शुद्धमात्रमित्यर्थं विभागे लक्षणमाह—

समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥ ७ ॥

आरोपिता आरोप्यमाणाः । ते सर्वेऽपि यद्यारोपविषयवच्छाब्दा एव भवन्ति तदा समस्तवस्तुविषयं नाम रूपकम् । समस्तं वस्तु आरोप्यमाणं विषयः शब्द-प्रतिपाद्योऽत्रेति व्युत्पत्तेः । आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितमित्यारोप्यद्वय-स्थले नाव्याप्तिः । उदाहरणम्—

‘ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला विभ्रती तारकास्थी-

न्यन्तर्धानन्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपाद्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले

न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाम्छनस्य च्छलेन ॥’

अत्र पादत्रये ज्योत्स्नादिषु भस्मत्वादिकमारोप्यमाणं सर्वं शाब्दम् । नन्विदं रूपकोदाहरणं न युज्यते । साधकबाधकाभावेन रूपकोपमयोः संदेहारसंदेह-लक्षणसंकरौचित्यादिति चेत्, भवेदेवम् यद्यन्तर्धानन्यसनरसिकत्वं विशेषणं न स्यात् । तद्धि रूपकपरिग्रहे साधकम् । कपालिक्यां तत्संभवाद्वाभावसंभवाच्च । उपमापरिग्रहे तु रात्रेरेव प्राधान्यात्तत्स्थानन्वय एव स्यात् ।

रित्यनेनैव हेतुहेतुमतोरभेदोक्तौ कोकिलानन्दो वसन्त इत्यादावतिप्रसङ्गप्रसङ्गात् । सारोपेत्यादिना चातिशयोक्तिव्यावृत्तिः । अपहृतमेदयोरिति । भेदो वैधर्म्यं मुखत्वादि । एतच्चोपमापदस्योपमेयतावच्छेदकविशिष्टपरत्वादेव लभ्यत इति हेतुम् । अथवा गौणसारोपलक्षणामूलव्यङ्ग्यरूपोऽभेदारोप एव रूपकमस्तु । उपमातो वैचित्र्यस्य तत्प्रयुक्तत्वात् । यत्कृतं वैचित्र्यं तस्यैवालंकारत्वौचित्यात् । व्यङ्ग्यस्यापि वाच्योत्कर्षकत्वेनालंकारान्तर्भावस्याप्रस्तुतप्रशंसानन्वयोपमेयोपमादावङ्गीकारात् । परम्परितरूपके ‘नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यत्’ इत्यारोपपदस्य प्रयोगाच्च ‘उपमानोपमेयस्य गुणसाम्यात्तत्वारोपो रूपकम्’ इति वामनसूत्राच्च ‘अभिमरति-मलसहृदयता’ इत्यादौ ह्याहलरूपं व्यङ्ग्यं वाच्यस्य भुजगरूपणस्य सिद्धिकृदिति ग्रन्थे रूपकस्य वाच्यः बोधितुं वाच्यायमानत्वाभिप्राया साधारणगुणानां तत्प्रति-योजकानां रूपकपदेनोपादानादोपपादनीयेति दिक् । तदेतदिति । परम्परि-

१. ‘ज्योत्स्नेति । इयं रात्रिरेव कपालिकी योगिनीति प्रधानरूपकम् । एतच्चिर्वाहका-प्यपराणि विशेषणानि । चन्द्ररूपं मुद्राकपाले न्यस्तं लाम्छनस्य च्छलेन सिद्धाञ्जनस्य परि-मलं चूर्णं दधती धारयन्ती । दीक्षाकाञ्चुद्वीतोपकरणेन मुद्रोपनाम्ना पाखण्डानां व्यवहारः इति चण्डीदासः । मुद्रापरिमलरश्मी वशसाधविलम्बे । मुद्रा चिह्नं तद्रूपे कपाल इति वा । ज्योत्स्नारूपेण भसन्ना छुरणमङ्गलपक्षेण भवन्ती । तारकारूपाण्यवस्थानि विभ्रती । अन्तर्धानस्य न्यसने कीतुके रसिकेति ।’ इत्यादाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

ते ह्यारोपिताः । तथा च यत्र केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः केचिदर्थे सामर्थ्यादवसेयास्तदेकदेशविवर्ति । एकदेशे विशेषेण वर्तत इति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम्—

‘जैस्स रणन्तेउरए करे कुणन्तस्स मण्डलगलमम् ।

रससंमुहा वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा ॥’

अत्र रणेऽन्तःपुरत्वमारोप्यं शाब्दम् । मण्डलाग्रलताया नायिकात्वं रिपु-
सेनायाः प्रतिनायिकात्वं आरोप्यं न शाब्दम् । किं त्वन्तःपुरत्वारोपसामर्थ्या-
देवावसीयते । अन्यथा तस्यापर्यवसानात् । अत एकदेशे विशेषेण वर्तनादेक-
देशविवर्ति ।

साङ्गमेतत्

साङ्गं सावयवम् । एतदुक्तप्रकारद्वयवदित्यर्थः । साङ्गत्वमनेकरूपकसमुदायः ।
एकस्मिन्नरूपके द्वितीयस्याङ्गत्वेनावस्थानात् । अङ्गशब्दस्य हेत्वर्थत्वात् ।

निरङ्गं तु शुद्धं

निरङ्गमद्वितीयम् । तच्छुद्धमेवेत्यर्थः । यथा—

‘कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु य-

त्सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् ।

तत्तुल्यमेतस्य श्लेषमूलस्य शब्दार्थोभयालंकारत्वात्तद्विभागानुक्तिः । ‘यस्य
रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् । रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति
रिपुसेना ॥’ मण्डलाग्रः खङ्गः स एव लताकारत्वालता । रसो वीरः शङ्कारश्च ।
अन्यथेति । नायिकात्वारोपं विना तस्याः पुरत्वारोपत्वस्यापर्यवसानादनुपपन्नत्वादि-
त्यर्थः । समुदाय इति । परस्परापेक्ष इति शेषः । यथाश्रुते मालारूपकेऽपि तत्त्वा-
पत्तेः । तत्रानेकेषामपि रूपकाणां परस्परानपेक्षत्वात्तद्व्यावृत्तिः । अयमर्थोऽङ्गश-
ब्दादेव लभ्यत इत्याह—एकस्मिन्निति । नन्वेकदेशित्वरूपमङ्गत्वं मालायामपि
प्रत्येकमस्तीत्याशङ्कानिरासायाह—अङ्गशब्दस्येति । असाङ्गस्यैव शुद्धस्यैव । पूर्वश-

१ ‘मण्डलाग्रलतां खङ्गलताम् । करे कुर्वतो धारयतः । युद्धार्थं रतार्थं च । अन्तःपुर-
त्वारोपसामर्थ्यालताया नायिकात्वावगमात् । रसेन वीररसेन शङ्कारेण च । संमुखी युयुत्सु
रिरंजुश्च । पराङ्मुखीभवति भयाशङ्काच्चिन्तते क्रोधाग्निमसंगमाच्च । इत्युदाहरणचन्द्रिका-
संक्षेपः । २ ‘यथासाक्षीतध्वनिषु सत्सु अङ्गानि स्तिमितयति तिष्ठेष्टाति करोति । तथा
श्रुतमपि कान्तस्योदन्तं धृतान्तं सखीं प्रति पुनः प्रश्नयिष्ये करोति । यस्याच्चातिदं नेत्रमुद्र-
णादिनूत्यं यथा स्यात्तथा अन्तः स्वपिति । कान्तिकतमान्तःकरणतया विषयाच्च गृह्णाति । अहो
इति संबोधने । हे सखि, तत्तस्मान्मनसिजः अस्या इति उग्रतामिति शेषः । अभिनवां
प्रेमरूपां लतिकां सेकं प्रवृत्त इति वैशील्यन्वयः । अभिनवेति सेकौञ्जिलसूचनम् ।’ इत्युदा-
हरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेद्यभिनवां
 प्रवृत्तोऽस्याः सेकुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥'
 अत्र प्रेममात्रे लतिकास्वारोपः ।
 अथ साङ्गस्यैव वैचित्र्यान्तरमाह—

माला तु पूर्ववत् ॥ ८ ॥

यथैकत्र बहुपमानयोगे मालोपमा तथैकत्रानेकधर्मारोपे मालारूपकमित्यर्थः ।
 यथा—

‘सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः
 कान्तेः कार्मेणकर्म नर्मवचसामुल्लासनावासभूः ।
 विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया
 बाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥’

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यत् ।

तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥ ८ ॥

नियतस्य मुख्यस्यारोपो वस्तुन्तरतादात्म्यप्रतीतिस्तस्योपायः कारणं यः पर-
 स्यामुख्यस्यारोपस्तत्परम्परितम् । रूपणानां कार्यकारणभावरूपा परम्परा संजा-
 तात्रेति योगाविति केचित् । वस्तुतस्तु नियतमारोपणमुपायो यत्र । आरोपणं
 विना यदारोपणं न संभवत्येवेति यावत् । एवंभूतः परस्यान्यस्यारोपः स तथा ।
 एवं चैकरूपणानन्तरं परम्परितम् । कार्यकारणभावरूपा परम्परा संजातात्रेति
 व्युत्पत्तेः । श्लिष्ट इत्यादि । तदेतद्विबिधम् । उपायभूते रूपके आरोप्यारोपवि-
 धययोर्वाचकस्य श्लिष्टत्वाद्भिन्नरूपत्वाच्चेत्यर्थः । तत्राद्यं यथा—

‘विद्वन्मानसहंसवैरिकमलासंकोचदीप्तशुते
 दुर्गामार्गणनीललोहितसमित्स्वीकारवैश्वानर ।

वदेनोपमापरामर्श इत्याह—यथेति । एतदेव सूत्रं सूत्रवृत्तिकृतोरेकत्वे ज्ञापकम् ।
 मालोपमायाः सूत्रानुक्ताया वृत्तावेव कथनादित्याहुः । केचिदिति । अत्र च साव-
 यवरूपकस्यापि परम्परितत्वप्रसङ्गेऽस्वरस इत्यतः स्वयं तदर्थमाह—वस्तुतस्त्विति ।
 एवं चेति । एकरूपणानन्तरं रूपकमिति शेषः । सावयवे तु ज्योत्स्नाभसेत्यदौ

१. ‘सौन्दर्यस्येति । तरङ्गिणी नदी । सौन्दर्यस्य तरङ्गवत्त्वावगमेनोत्तरोत्तरविच्छेद-
 लामः । हर्षोद्गमश्च योग्यस्यानलाभात् । कार्मेणकर्म वशीकरणम् । नर्मरहसां (रचसां)
 क्रीडारहस्यानामुल्लासनाया जृम्भणस्य वासस्यानम् । वक्रोकीर्णां विद्या शिक्षाशालम् ।
 विधेरनवधिः निरवधिनिपुणताया साक्षात्कारः । सा प्रियेत्येकस्यां प्रियायां बहुनमारोपा-
 न्मालारूपकम् । पञ्चशिलीमुखः कामः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘य आरोपः’ क.
 ३. ‘चैकरूपणहेतुकं रूपणान्तरं’ ग. ४. ‘रूपे’ क. ५. ‘विद्वदिति । इ. वरवीर
 प्रभो, त्वं वैरिञ्चं ब्राह्म्यं वत्सरशतमुच्चैः साध्वाज्यं क्रिया इत्यास्यातपदम् । कीदृशः ।

सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो
साम्राज्ये वरवीर वरसरथातं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥'

अत्र विदुषां मानसं मानसं सरोविशेष इत्यारोपहेतुकं राज्ञो हंसवारोप-
णम् । तत्र चारोपविषयारोपणीययोर्हृदयसरोविशेषयोः श्लेषवता मानसशब्दे-
नैवाभिधानम् । एवमग्रेऽपि । तत्र वैरिकमलायाः संकोच एव कमलानामसं-
कोचः । दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणम् । समितां स्वीकार एव समिधां
स्वीकारः । सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः । विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनः ।
एवमारोपहेतुकं सूर्याधारोपणमिति । ननु श्लेषस्य शब्दपरिवृत्त्यसहृदया शब्दा-
लंकारत्वमित्युक्तं वक्ष्यते च । तथा च श्लेषपरम्परितमुभयालंकारो युज्यत इति
तदवसर एव वक्तुमौचित्यात्किमित्यर्थालंकारमध्ये पठित इति चेत्, सत्यमेवत् ।
तथापि श्लेषापवादकं रूपकमित्यलंकारसर्वस्वकारादिप्रसिद्धानुरोधेनोक्तः । तथा
प्रसिद्धौ किं बीजमिति चेत्, मानसत्वादीनामार्थत्वम् । इदं हि तैरेकदेशविवर्ति-
त्युच्यते । द्वितीयं यथा—

'आलानं जयकुञ्जरस्य दृषदां सेतुर्विपद्धारिधेः

पूर्वाग्निः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः ।

ज्योत्स्नादिषु भस्माधारोपाभावेऽप्यनेकद्वीपभ्रमणादिप्रसिद्धसादृश्येन रात्रौ कापालिकी-
त्वारोपसंभवाच्च परम्परितत्वप्रसङ्ग इति भावः । उक्तं नवम इत्यर्थः । वक्ष्यते चाग्र
इत्यर्थः । तदवसरे उभयालंकारप्रस्तावे । मानसत्वादीनामिति । सरोविशेषत्वा-
दीनामित्यर्थः । आदिना कमलविकासित्वादिसंग्रहः । आर्थत्वमर्थगम्यत्वम् । खड्ग-
ताया इव नायिकात्वमित्यर्थः । नन्वेकदेशविवर्तित्वं सावयवस्यैव भेदो न तु परम्प-
रितस्येत्याशङ्क्याह—इदं हीति । मूले इदमपीत्यन्वयः । एकपदोपस्थितयोरन्तःक-
रणसरोविशेषयोरभेदाध्यवसायेऽपि नैकत्राप्यारोपः । तस्य भेदेन विषयनिर्देशापेक्ष-
त्वात् । अन्यथा विषयनिर्गणात्मिकायामतिशयोक्तावपि तत्प्रसङ्गात् । तस्मादर्थं
एवायमारोप इत्येकदेशविवर्तित्वमत्रापि युक्तमिति । स्वमते त्वभिधामूलव्यञ्जनोपस्थि-

विदुषां मानसमेव मानसं सरस्तत्र हंसरूपेति हंसत्वारोपे श्लेषबलान्मनसि सरोविशेषारोपस्य
हेतुत्वात्परम्परितरूपकम् । एवमग्रेऽपि । वैरिकमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोच-
स्तेन दीप्त्युते सूर्य । दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणमन्वेपणं तेन नीललोहित शिव ।
समितां संघामाणां स्वीकार एव समिधां स्वीकारस्तेन बह्व । सत्ये प्रीतिरेव सत्यां दक्षकन्याया-
मप्रीतिसद्विधाने कुशल एव दक्षप्रजापतिरूप । विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनस्तत्रा-
ग्भावः प्राक्सत्त्वमग्रजत्वं च तेन भीम भीषण भीमसेन चेति ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. 'आलानमिति । जय एव कुञ्जरो हस्ती तस्यालानं बन्धनसम्भ इति । मुञ्जे आलान-
त्वारोपे त्वे कुञ्जरत्वारोपो हेतुः । एवमग्रेऽपि । विपद्रूपसमुद्रस्य प्राणमसेतुः । तदुत्तारणश-
क्तत्वात् । करवालः खड्ग एव चण्डमहाः सूर्यस्तस्य पूर्वाग्निश्चयाचलः । लीला मुखत्वापस्तत्रो-
पधानं शोनिधानं तूलपटः । सङ्ग्राम एवाभूतसागरः । वीराणां वैरिणां वा वनितास्त्रासां
वैधव्यपदः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

सङ्ग्रामामृतसागरप्रमथनकीडाविधौ मन्दरो

राजनराजति वीरवैरिबनितावैषम्यदस्ते भुजः ॥'

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यकुञ्जरत्वा(ण)रोपे सति भुजे भालानत्वाच्चा-
रोपो युज्यते । इदमुदाहृतमेदद्वयं परम्परितमाकारूपम् । अमालारूपमपि
तद्द्रष्टव्यम् । तत्र श्लिष्टवाचके यथा—

‘अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगन्नयः ।

स्तूयते देव सद्दंशमुत्कारसं न कैर्मवान् ॥’

अत्र वंशोऽन्ववाय एव वंशो वेणुरिति । भेदभाजि यथा—

‘निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।

प्रथम इह भवान्स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥’

अत्र लोकशब्दाद्भिन्नेन वल्लिपदेनारोप्यमाणमुक्तम् । परम्परिते चारोप्यारो
पविषयानेकत्वेऽपि नालंकारानेकत्वम् । संभूय वैचित्र्यप्रकर्षाधायकत्वात् । एवं
मालारशनयोरपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि रशनारूपकमपि रूपकं संभवति । यथा—

‘किसलयकरैलंतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।

नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥’

तस्य सरःप्रमृतेर्मनःप्रमृतौ व्यञ्जनयैवारोपोऽन्वयत्र तु खड्गलतादावार्थिक इति विशेषा-
च्छेष्टपादकमेवैतदिष्टम् । वेणुरितीत्यनन्तरं श्लिष्टमिति शेषः । नालंकारानेकत्व-
मिति । न रूपकालंकारानेकत्वमित्यर्थः । अलंकारस्य चमत्कृतिजनकतारूपत्वात्-
स्याश्च चमत्काररूपकार्यैक्येनैक्यादित्यर्थः । परम्परितेति च सावयवोपलक्षणम् ।
न्यायसाम्यात् । ननु सापेक्षानेकस्थलेऽलंकारभेदाभावेऽपि निरपेक्षानेकरूपकमा-
लायां कथं नालंकारभेद इति चेत्, सत्यम् । जातावनपेक्षत्वेऽपि चमत्कृतिविशेष-
जनने सापेक्षत्वादेकत्वम् । लोकेऽपि मालारशनादीनामेकालंकारत्वमुक्तहेतुकमेव
प्रसिद्धम् । रशनेति । पूर्वपूर्वमारोप्यमाणानामुत्तरारोपविषयत्वरूपमित्यर्थः । यथा

१. ‘अलौकिकेति । अलौकिकस्य महस्योत्सवस्यालोको दर्शनं तेन प्रकाशितं जगन्नयं
येनेति राजपक्षे । मुक्तामणिपक्षे तु—महालोको महादीप्तिः । सद्दंशो महाकुलमेव महावेणुस्तत्र
मुत्तारत्नम् । वंशोद्भवमुक्ताया बहुमूल्यत्वाद्भक्त्योक्तिः । भवान्कैर्न स्तूयत इत्यन्वयः ।
'स्तूयते' इत्यपवादः । 'युष्मद्युपपदे' इत्यन्वयप्रवृत्त्याभावात् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.
२. निरवधीति । स प्रथम बाधः कूर्ममूर्तिर्भवान् जयतीति विष्णुं प्रति भक्त्योक्तिः । यस्य स्थितं
स्थितिर्निरवधि कालपरिच्छेदशून्यम् । सर्वाधःस्थितत्वादाश्रयशून्यं च । अत एवानिवर्तितः
कौतुकत्वात्पर्यस्य प्रपञ्चो विस्तारो येन तत् । कीदृशः कूर्ममूर्तिः । चतुर्दशलोकरूपा या-
वलिस्तस्याः कन्दः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. 'किसलयेति । मदनः कामिनां मनो
जयतीत्यन्वयः । कैः तत्राह—किसलयेत्यादि । लतानां पल्लवरूपैः करैः करकमलैर्मुखेन्दुभि-
र्युग्मयत्राणि योषितामन्वयः । अत्र पूर्वमारोप्यमाणस्य करारोपविषयत्वादृशना-
पकम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

इत्यादि । तथापि न तादृशवैचित्र्यवदिति न पृथग्लक्षितम् ।

प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपहृतिः ।

प्रकृतमुपमेयं निषिध्य असत्यतया व्यवस्थाप्य अन्यदप्रकृतमुपमानं यत्सा-
ध्यते सत्यतया व्यवस्थाप्यते सा अपहृतिः । सा च शाब्दी आर्थी चेति द्वेधा ।
तत्राद्या यथा—

‘अवासः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
अमुप्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढसुरसि ॥’

किसलयेष्वारोप्यमाणानां कराणां कमलारोपविषयत्वं कमलानां च मुखारोपविषय-
त्वमिति । अत्र करकमलैरिति मुखेन्दुभिरिति च योषितावित्यनेनान्वेतीति ज्ञेयम् ।
न तादृशेति । यद्योपमायां भणितिरिवेत्यादौ राजसंबन्धितया वर्णनीयानां भणि-
त्यादीनामुपमानोपमेयतया ग्रन्थनं प्रकृतोत्कर्षपर्यवसायितया वैचित्र्यहेतुस्तथा
नेत्यर्थः । अथात्र शाब्दबोधप्रकारः कथ्यते—तत्र प्राचां मते विषयिवाचकपदेन वि-
षयवृत्तिगुणवतो लक्षणया सारोपयोपस्थितस्याभेदेन विषयेऽन्वयान्मुखं चन्द्र इत्यादौ
चन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्नं मुखमित्यादिधीः । मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे तु मुखामिन्नं
चन्द्रवृत्तिगुणवदिति साधारणगुणमात्रपुरस्कारेण तद्वति विषयपदस्य लक्षणेति मुख्य-
मते त्वाहादकं मुखमिति वाक्ये विशेषणसमासे तु मुखामिन्नमाहादकमिति कान्त्या
मुखं चन्द्र इत्यत्राभेदस्तृतीयार्थः तस्य चन्द्रवृत्तिगुणे पदार्थकदेशेऽन्वयः तेन कान्त्य-
भिन्नचन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्नं मुखमिति बोधः । लक्षणां विनोपमानोपमेययोः समान-
विभक्तिकपदोपस्थितयोराहार्याभेदबोधवादिनां नव्यानां मते तु मुखं चन्द्र इत्यादौ
चन्द्रामिन्नं मुखमिति बोधः । मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे तु मुखस्य विशेषणत्वा-
त्तदभेदस्य चन्द्रेऽन्वयाद्यद्यपि मुखरूपकमापद्यते न पुनश्चन्द्ररूपकं चन्द्राभेदस्य मुखे-
ऽनवगमात् तथापि स्वनिष्ठाभेदप्रतियोगित्वसंसर्गेण चन्द्रे मुखान्वयस्वीकाराच्चन्द्राभेद-
रूपकोपपत्तिः । स्वप्रतिप्रयोगिकाभेद एव विशेषणस्य संसर्गो न तु स्वानुयोगिक इति
नियमे मानाभावादिति वदन्ति । एतन्मते कान्त्या मुखं चन्द्र इत्यादौ कथं बोध
इति चेदत्राहुः—चन्द्रामिन्नमुखादेः कविप्रतिभाकल्पितत्वेन कान्त्यादिगुणानां तत्र
प्रयोजकत्वात्कान्त्यादियोजकं चन्द्रामिन्नं मुखमिति बोधः । प्रयोज्यत्वस्य तृतीयार्थ-
त्वादिति । इति रूपकम् ॥ ६ ॥ असत्यतयेति । यथाश्रुते ‘शिखा धूमस्येयं परि-
णमति रोमावलिबपुः’ इत्यादावव्याप्तेः । संदेहालंकारव्यावृत्त्यर्थं सत्यतयेति । अन्य-

१. ‘चार्थी’ ख-ग. २. ‘अवास इति । परिणतरुचः पूर्णकान्तेः शशाङ्कस्य तत्त्वेन
पराभिमतस्य वपुषि प्रागल्भ्यं प्रकटतां प्राप्तोऽयं कलङ्को नैव विलसतीत्यपहृतिः । तर्हि किं
तत्राह—अमुप्येयं चन्द्रस्य विगलदमृतप्रवाहशीतले सरसि गाढं रतिश्रान्ता इयं रजनीरुषा रमणी
शेते इति मन्व इति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्र कलङ्को नैवायमिति शब्दोऽपह्वयः । भार्यस्तु बह्वीभिर्भग्वीभिरालोच्यते ।
सत्कचिरुपटार्थशब्दोपादानात् । यथा—

‘वैत सखि कियदेतत्पश्य वैरं स्मरस्य
प्रियविरहकृशोऽस्मिन्नागिलोके तथा हि ।
उपवनसहकारोन्नासिभृङ्गच्छलेन
प्रतिविशिखमनेनोद्विक्तं कालकूटम् ॥’

अत्र च्छलशब्दबलाच्च सभृङ्गाणि सहकाराणि अपि तु सकालकूटाः शरा इति
प्रतीयते । कचित्परिणामादिशब्दवशात् । यथा—

‘अमुष्मिन्नावण्यामृतसरसि नूनं मृगदशः
स्मरः शर्वमुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।
यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिचपुः ॥’

अत्र धूमशिखा रोमावलिचपुः परिणमतीति परिणामशब्दार्थवशाच्चेयं रोमा-
वलिः किं तु धूमशिखेति प्रतीयते । एवं भङ्ग्यन्तरैरप्युक्तम् । यथा ‘इदं ते
केनोक्तं’ इत्यादौ ।

श्लेषः स वाक्य एकस्मिन्वचनेकार्थता भवेत् ॥ १० ॥

परिवृत्तिसहानामेव शब्दानामेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन वचनेकार्थप्रतिपाद-
कता सोऽर्थश्लेषः । यथा—

त्साध्यत इत्येतावदुक्तौ रूपकातिव्याप्तेः प्रकृतमित्युक्तम् । तन्मात्रोक्तौ च निषेधालं-
कारे वक्ष्यमाणेऽतिव्याप्तिरत उभयोपादानम् । ‘न पद्मं सुखमेवेदं’ इत्यादावप्रकृतस्य
निषेधो न तु प्रकृतस्य । तथा समारोपोऽप्यप्रकृतस्य नेति तद्युदासः । दण्डी तु—
‘अपहृतिरपहृत्य किञ्चिदन्यार्थसूचनम् । न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पञ्चिणामिति ॥’
इत्यपहृतिलक्षणं सोदाहरणं श्रुवन्नुपमानोपमेयनियममपहृतौ नाङ्गीचक्रे । इत्यपहृतिः ।
श्लेषः स इति । अत्रार्थश्लेषस्यैवार्थालंकारत्वेन लक्ष्यत्वाच्छब्दश्लेषव्यावृत्त्यर्थ-
माह—परिवृत्तीति । ‘योऽसकृत्परगोत्राणामित्यादौ तु गोत्रादिशब्दानां परिवृ-

१. ‘वैतेति । वत खेदे । अस्मिन्माष्ट्रे रागिलोके अनुरक्तजने कियदपरिमितमेतदैरम् ।
अस्तीति शेषः । पश्येति सथाहीत्यनन्तरं शोभ्यम् । उपवनेषु सहकारा आम्नास्तेपूजासिनो
भृङ्गा भ्रमरास्तथाजेन प्रतिप्राणमनेन स्मरेण कालकूटमुद्विक्तं प्रकाशितम् । कापितमिति
यावत् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘अमुष्मिन्निति । शर्वेण हरेण हुष्टो दाग्नः स्मरो
लावण्यरूपा मृतसरोवरभूते मृगदशोऽस्मिन्महति जघनमदेशे नूनं निपतितः । यस्य
कामस्याङ्गान्येवाङ्गारास्तेषां प्रशमस्य निर्वाणतायाः पिशुना सचिका इयं धूमस्य शिखा
नाभिविले रोमावलिमूर्तिः परिणमति । नेयं रोमावलिः किं तु धूमशिखेवैयं तदाकारेण
परिणतेत्यर्थगम्याया अपहृतेरुदाहरणद्वयं दर्शितम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘उदयमयते विष्णालिन्यं निराकुलतेतरां
नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रियाः ।
रचयति तथा स्वैराचारप्रवर्तनखण्डनं
अतः बत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥’

अत्र विभाकरनामा राजविशेषो मार्तण्डश्चेत्युभयार्थान्युदयमयते इत्यादीनि वाक्यानि । न चायं द्वितीयार्थस्य ध्वनिरेवेति शङ्कनीयम् । संयोगादीनामभावेनाभिधाया अनियमणाद्वयोरपि वाच्यत्वात् ।

परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः

परमप्रकृतम् । भेदकानि विशेषणानि । श्लिष्टान्यनेकार्थानि । तेन प्रकृतार्थ-विशेषणवाचिमात्रशब्दस्य श्लेषमहिम्ना यत्र प्रकृतार्थकेन वाक्येनाप्रकृतार्थवचनं सा समासोक्तिः संक्षेपेणार्थद्वयोक्तिः । मात्रग्रहणाद्यत्र विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टत्वं तद्व्युदासः । तस्य श्लेषत्वात् । उदाहरणम्—

‘लहिऊण तुज्ज बाहुस्पर्शं तीए स को वि उल्लासो ।
जअलच्छी तुह विरहे ण दुज्जला दुव्वला णं सा ॥’

अत्र विशेष्यवाचिनो जयलक्ष्मीशब्दस्य परमप्रकृतार्थकत्वं नास्ति । श्लिष्टत्वं चोपलक्षणम् । औपम्यगर्भादीनामपि संभवात् । यथा ‘विलिखति कुचौ’ इत्यादाविति प्राचीनः पन्थाः । अत्र नव्याः—परोक्तिरिति परशब्देन सामान्यतः प्रकृतमप्रकृतं वा विवक्षितम् । तेन यत्राप्राकरणिकविशेषणसामर्थ्यात्प्राकरणिकमुच्यते तदपि संगृह्यते । तत्रापि वैविध्याविशेषात् अभ्यन्तान्तर्भावाच्च । यथा ‘संप्राप्तसकलाङ्ग-’ इत्यादि । अत्र अप्रकृतस्य शृङ्गस्य विशेषणसामर्थ्यात्प्रकृतस्यासत्पुरुषस्य प्रतीतिरित्याहुः । तन्न युक्तम् । अपस्तुतप्रशंसयैव तत्सं-

त्यसहत्वान्नार्थश्लेष इति भावः । लहिऊणेति । ‘लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः । जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खल्वज्ज्वला दुर्वला ननु सा ॥’ औपम्येति । आदिपदेन साधारणविशेषणसारूप्यसंग्रहः । तत्र साधारणविशेषणवशाद्यथा—‘विलिखति कुचावुच्चैर्गाढं करोति कचग्रहं लिखति ललिते वक्त्रे पद्मावलीमसमञ्जसाम् । क्षितिप खदिरः श्रोणीनिम्बाद्विकर्षति चांशुकं मरुमुवि हठाग्रदन्तीनां तवा-

१. ‘उदयमिति । विभाकरनामा राजविशेषः सूर्यश्च । उदयमुदयाचलं समृद्धिं च । अयते प्राप्नोति । दिशां मालिन्यमन्धकारस्तत्तदिगतदुष्टसामन्तामुपद्रवश्च । दिगतजनानां दारिघ्येण कुवेष्टतेत्यन्ये । निद्रया मुद्रा मुद्रणं चक्षुषः निद्रामुद्रा निद्रासदृशी अवस्था आलस्यरूपा च । निधनं नाशम् । क्रिया अग्निहोत्राद्याः पक्षद्वयेऽपि । स्वैराचारप्रवर्तनमभिसारादि विधिनिषेधातिक्रमश्च । तत्खण्डनं निवृत्ति रचयति । इधांतिशयाद्वतवतेति द्विरुक्तिः । तेजःपुञ्जो रश्मिसमूहः कान्तिसमूहश्चेति श्लेषालंकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
२. ‘लहिऊणेति । अत्र बाहुस्पर्शलाभप्रयुक्तोद्भासादिसाधारणविशेषणश्लेषजलक्ष्मीवृत्तान्तो नायिकावृत्तान्तरूपतया गम्यत इति समासोक्तिरलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः

ग्रहात् । 'येनास्याभ्युदितेन' इतिवत् । वृत्तौ चाप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे । तत्र समासोक्तिपदं श्लिष्टविशेषणत्वमात्रपरम् ।

निदर्शना ।

अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ ११ ॥

यथाश्रुतमात्रेणासंभवी वस्तुसंबन्धो यत्रोपमां कल्पयित्वा पर्यवस्यति सैका निदर्शना । इष्टान्तकरणात्मकनिवर्शनरूपवात् । सा च द्विधा—अवान्तरवाक्यभेदे तदभेदे च । तयोराद्या यथा—

'कं सूर्यप्रभवो वंशः क चाक्षपविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुदुपेनासि सागरम् ॥'

रिमृगीदशाम् ॥' अत्र कुचविलेखनकचग्रहादिविशेषणानां शब्दश्लेषं विना स्वत एव साधारण्यान्नायकवृत्तान्तस्फूर्तिरिति समासोक्तिः । औपम्यगर्भविशेषणाद्यथा—'दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी । केशपाशालिवृन्देन सुवेषा हरिणेषणा ॥' अत्र नायिकाविशेषणत्वस्य दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्याद्युपमितसमासेन सिद्धौ दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैरिति समासान्तराश्रयणेन ललनावृत्तान्तस्य समासोक्तिः । सारूप्याद्यथा—'पुरा यत्र सीतः—' इत्युत्तररामचरितनाटके प्रसङ्गात्कालान्तरे पुनर्दण्डकं गतवतो रामस्येयमुक्तिः । अत्र वनसारूप्यात्कुटुम्बिषु धनसंतानादिसमृद्धिसमृद्धिविपर्यासं प्राप्तस्य ग्रामनगरादेर्वृत्तान्तस्य प्रतीतेः समासोक्तिः । इयं चाप्ययक्षीक्षितैरेवोक्ता नान्यैरिति संक्षेपः । अस्यां च समासोक्तौ प्रकृतवृत्तान्तोऽभिधेयैव प्रतीयते, अप्रस्तुतवृत्तान्तस्तु व्यञ्जनया । प्रकरणेनाभिधाया नियमनात् । तस्य च ताटस्थ्येन प्रतीतावसंबद्धान्यकत्वप्रसङ्गाच्चमत्कारानुपपत्तेश्च । प्रकृते समारोपो न त्वप्रकृतनायकादेः प्रकृते राजादावारोपः । प्रमाणाभावात् । आरोपद्वयकल्पनागौरवाच्चेति प्राञ्चः । अप्रस्तुतस्य नायिकादेर्वृत्तान्तविशेषणत्वमवश्यं वाच्यम् । केवलवृत्तान्तस्य चाहत्वाभावात् । एवं चावश्यं व्यञ्जनयोपस्थितस्याभेदेन प्रकृतविशेषणत्वमेव युक्तं न तु वृत्तान्ते भेदेन । एवमप्रकृतवृत्तान्तस्यापि प्रकृतवृत्तान्त एव भेदेनारोप इति युक्तम् । वृत्तान्तद्वयस्यैकत्र द्वयमिति रीत्या बोधस्याननुभवपराहृतत्वात् । तस्मादप्रकृतवृत्तान्ताभिन्नतयाध्यवसितः प्रकृतवृत्तान्तः स्वविशेष्ये तद्विशेष्याभिन्नतयावगते भासत इति तु नव्याः । एवं च प्रकृतोदाहरणे नायकीयबाहुस्पर्शलाभप्रयुक्तोल्लासवती जयलक्ष्मीरित्याद्यपक्षे बोधः । द्वितीये तु राजनायकबाहुस्पर्शलाभप्रयुक्तोल्लासवती जयलक्ष्मीनायिकेतीति संक्षेपः । अत्र च बाहुस्पर्शेति साधारणं विशेषणं उल्लास इति श्लिष्ट इति हेयम् । विशेषणसामर्थ्याभिन्नागमकविशेषणसामर्थ्यात् । समासोक्तिपदमिति । तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाशः श्लेषः समासोक्तिः सादृश्यं

१. 'संयोगः' ग. २. 'कं सूर्येति । स्पष्टम् । अत्रोदुपेन सागरतरणवत्सदीयमत्यासूर्यवंशवर्णनमर्संभावितमित्युपमायां पर्यवसानाद्विदर्शनालंकारः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्राहं सागरं तितीर्षुरस्त्रीत्यस्यासंबन्धार्थकतया उडुपेन सागरतरणवन्मदी-
यमस्या सूर्यवंशवर्णनमसंभावितमित्युपमायाः कल्पनम् ।

अन्त्या यथा—

‘उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधास्त्रि याति चास्रम् ।

वहति गिरिरयं विलम्बिषण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥’

अत्रान्यलीलोद्बहनस्यान्येनासंभवाद्वारणेन्द्रलीलासदृशी लीलामित्युपमायां
पर्यवसानम् । एवं च ‘पूर्वोदाहरणे वाक्यार्थ उपमाक्षेपकः इह तु पदार्थमात्रम्’
इति न्याख्यानमनादेयम् । अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात् । एषा
मालारूपापि दृश्यते । यथा—

‘दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजंग-

मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्गबिम्बम् ।

मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमत्र देव

यस्ते गुणान्नादितुमुद्यममादधाति ॥’

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च सा परा ।

यत्र क्रिययैव स्वस्य स्वहेतोश्चान्वयो हेतुहेतुमन्नावरूपः ख्याप्यते सा परा
निदर्शना । यथा—

‘उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति भुवन् ।

शैलशेखरगतो ह्यस्त्रकणक्षारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥’

चेति ग्रन्थे वक्ष्यमाणमित्यर्थः । इति समासोक्तिः । वस्तुसंबन्ध इति । वस्तुनोः
पूर्वावपराधयोरित्यर्थः । संबन्धोऽन्वयः । अत्रोदाहरणयोः प्रथमे उडुपेन सागरतर-
णरूपमुपमानमप्रसिद्धं द्वितीये तु वारणेन्द्रलीलारूपं तत्प्रसिद्धमित्यपि भेदो द्रष्टव्यः ।
लीलापदार्थमात्रस्येति । किं तु तद्बहनरूपवाक्यार्थस्येत्यर्थः । क्रिययैवेत्येव-

१. ‘उदयताति । माघे रैवतकवर्णनम् । वितता विस्तृता ऊर्ध्वो रश्मय एव रज्जवो
यस्य तादृशे अहिमरुचौ सूर्ये उदयति सति हिमधास्त्रि चन्द्रे चास्रं याति सति अयं रैवत-
कगिरिरुभयतो विलम्बिषण्टाद्वयपरिवारितस्य वारणेन्द्रस्य गजभेष्टस्य लीला शोभां वहतीत्य-
न्वयः । अत्रान्यलीलाया अन्यत्रारोपो लीलासदृशी लीलामित्युपमा गमयति । तत्र चन्द्र-
सूर्ययोर्घण्टयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावस्तत्समर्पनाय च रश्मिषु रज्ज्वारोप इति बोध्यम् ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘दोर्भ्यामिति । तरङ्गवतीभुजंगः संभ्रमः । लिलङ्घयिषति लङ्घयि-
तुमिच्छति । दोर्भ्यां सागरतरणादिवरधद्रुणभाषणमहाकथमित्यनेकोपमाकल्पनामालारूपेयं
निदर्शना ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘उन्नतमिति । ध्रुवकणः प्राणकणः । चारुणा
मन्देनापि मारुतेन धुतः कम्पितोऽधः पतति । किं भुवन् । यो लघुः स उन्नतं पदमवाप्य
हेलयैव पतेदिति भुवन्स्ववृष्टान्तेन कथयन् । उन्नतं पदमुत्कर्ष उन्नत्यर्थः च । लघुरल्पवृद्धि-
रल्पप्रतिमाणश्च । पतनमुत्कर्षहानिरधःसंयोगश्च ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्र पतेत्पदप्रतिपाद्यस्य पातस्य कार्यस्य लाघवे सत्युक्तपदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य च तथा संबन्धः पततिपदप्रतिपाद्यया पातक्रियया प्रतिपाद्यते । तथा च लाघवे सत्युक्तपदप्राप्तिः पाते हेतुर्यथा दृष्टकणस्येति दृष्टान्तपर्यवसानाङ्गि-दर्शनात्वमिति ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ १२ ॥

प्रशंसा वर्णनम् । सैव अप्रस्तुतप्रशंसैवेत्यर्थः । प्रस्तुताश्रया प्रकृतप्रतिपत्ति-हेतुः । एतच्चालंकारत्वबीजमतिप्रसक्तमिति निवारयति । अप्रकरणिकेन प्राकर-णिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेपः समासोक्तिरिति विवेकः । तां विभजते—

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १३ ॥

सैत्यनुवर्तते । कार्यादिपञ्चके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिपञ्चकस्याप्रस्तुतस्य वर्णनमिति सा पञ्चधेत्यर्थः । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं यथा—

‘धाताः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सबाण्ये मयि ।
लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तथा सूचितः ॥’

अत्र प्रस्थानात्किं निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणस्य प्रियाया भाविमरणो-त्साहस्य वचनम् । किंशब्दः प्रश्नार्थ इति न कारणप्रस्तावः ।

कारेण शब्दव्यवच्छेदः । ब्रुवन्पततीति पातक्रियाया एव हेतुहेतुमद्भावगमकत्व-स्योक्तेः । तच्च दृष्टान्तविधयैवेत्याह—तथा चेति । इति निदर्शनाप्रकरणम् । अप्रस्तुतप्रशंसेति । अप्रस्तुतप्रशंसापदवाच्यैवेत्यर्थः । एतच्चेति । अन्यवृत्ता-न्तस्यान्यवृत्तान्ताक्षेपकलरूपमित्यर्थः । अतिप्रसक्तमिति । समासोक्तावपि मत्त्वादित्यर्थः । आक्षेपेणैवेत्येवकारेणाभिधाय्यवच्छेदः । ननु प्रकरणसहायस्य योगस्य

१. ‘तुल्यस्येव’ ख. २. ‘धाता इति । धाताः प्रसिताः किं पुनर्न मिलन्ति अपि तु मिलन्त्येवेति काकुः । मत्कृते मद्यर्थम् । अतिकार्यदर्शनादनिष्टाशङ्कया सबाण्यत्वम् । मदीया गमनानिच्छा कृतेति लज्जया सन्धरा स्तब्धा तारका कनीनिका यस्य तेन । तथा निपतत् पीतमश्रुनमयासं दृतमश्रु येन तादृशेन चक्षुषा । हसितेनेति । एवं किलास्याभिप्रायो यदि यं मदिरहेऽपि प्राणान्धारमिष्यतीति प्रहासरूपेणेत्यर्थः । भाविन्यावश्यके मरणे उत्साहः । स च वियोगदुःखशान्तिवान्छयेति ज्ञेयम् । इयं च प्रस्थाननिवृत्तिरूपे कार्ये प्रस्तुते कारणोक्तिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसा ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

कारणप्रस्तावे कार्यवचनं यथा—

‘राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूर्णं स्थिताः
कुब्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽप्यगः पञ्जरा-
च्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभापते ॥’

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव स्ववरयः प्रपलाय्य गता इति शत्रु-
पलायने कारणे प्रस्तुते तस्याभाषणविशेषरूपं कार्यमुक्तम् ।

सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा—

‘एतत्तस्य मुखात्कियत्कमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्यदस्मादपि ।
अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः
कुत्रोद्गीय गतो ममेत्यनुदिनं सिद्धाति नान्तःशुचा ॥’

अत्र जडानामस्थल एव ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते पुरुष-
विशेषस्य स ममत्वविशेषोऽभिहितः । विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा—

‘सुहृद्दध्वाप्यजलप्रमार्जनं करोति वैरप्रतियातनेन यः ।
स एव पूज्यः स पुमान्स नीतिमान्मुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः ॥’

अत्र श्रीकृष्णं प्रति शत्रुं निहत्य नरकासुरवधूनां दुःखं यदि शमयति तदा स्वमेव
श्लाघ्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुक्तम् । तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः
प्रकाराः विशेषणविशेष्यवाचिनां सर्वेषामपि श्लिष्टत्वस्य, विशेषणमात्रवाचिनो
वा श्लिष्टत्वस्य, श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रस्यैव वा प्रकृताक्षेपहेतुत्वात् । आद्यो
यथा—

१. ‘राजन्निति । राज्ञः शत्रुभूतस्य शुकस्तवारिभवने शून्यायां बलभौ भित्तौ चित्रस्था-
नवलोक्यैकैकं प्रतीक्ष्यमाभापते इत्यन्वयः । कीदृक् । तत्राह—राजन्नित्यादि । कुब्जे इति
तादृश्या भोजिकायाः संबोधनम् । कुमारसहितैः सच्चिवैरद्यापि किं न भुज्यते इति काकुः ।
अत्र शत्रुपलायने कारणे प्रस्तुते तत्कार्यवचनरूपा ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘एत-
दिति । कस्यचिन्मूर्खस्य पृत्तान्तं कुतश्चिदाकर्ण्य विसर्गेन भाषमाणं कञ्चित्प्रति कस्यचिदु-
क्तिरियम् । मुखादित्यनन्तरं श्रुतमिति शेषः । तस्य मुखात्श्रुतमेतत्कियत् । अल्पमित्यर्थः ।
अपाये वा पञ्चमी । मुखादपगतमित्यर्थः । किं तदित्याह—स जडो मूर्खः कमलिनीपत्रे
स्थितं वारिणः कणं विन्दुं मुक्तामणिरित्यमंस्तेति यत् । अस्मादन्यदपि शृणु । शनैरादीय-
माने गृह्यमाणे कणे अङ्गुल्यग्रस्य लघुक्रियायाश्चवेष्टया प्रविलयिनि विलीने सति मम मुक्ता-
मणिः कुत्रोद्गीय गत इत्यनुदिनमन्तःशोकैर्न न सिद्धातीति । अत्र जडसामान्यप्रस्तावे तदि-
श्लेषाभिधानरूपा ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘सुहृदिति । श्रीकृष्णेन नरकासुरे इति
तत्सुहृदं प्रति तन्मन्त्रिण इत्यमुक्तिः । प्रतियातनं प्रतिक्रिया । भाजनं पात्रम् । अत्र विशेषे
प्रस्तुते सामान्याभिधानरूपा ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यथाञ्चोऽपि
 यायाद्यदि प्रणयने न महामपि स्यात् ।
 अभ्युदरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
 केनापि इकप्रकदिता पुरुषोत्तमेन ॥’

अत्र पुंस्त्वादित्यादिविशेषणानां पुरुषोत्तमेनेति विशेष्यस्य च श्लेषात्सत्पुरुष-
 प्रतिपत्तिः । न च श्लेष एवायम् । ‘अवयवशक्तेः समुदागशक्तिर्बलीयसी’ति
 न्यायात्प्राग्विष्णुपस्थितौ सत्पुरुषस्याक्षेपेणैवोपस्थितेः । श्लेषसत्त्वेऽप्यप्रस्तुतस्य
 प्रथमोपस्थित्यैवाप्रस्तुतप्रशंसात्वात् । द्वितीयो यथा—

‘येनैस्यभ्युदितेन चन्द्र गमितः क्लान्ति रयौ तत्र ते
 युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।
 क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-
 गस्त्वेवं जडधामता तु भवतो यद्योस्मि विस्फूर्जसे ॥’

अत्र विशेष्यवाचिचन्द्रपदं न श्लिष्टम् । तृतीयो यथा—

‘आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः किं तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन ।
 क्षारीकृतं च बडवाद्दहने द्रुतं च पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥’
 अत्र श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रेणासत्पुरुषाक्षेपः । यथा वा मम—
 ‘कौटिल्यं नयने निवारयतरां शीघ्रां गतिं शील्य
 व्यक्तार्थां कुरु भारतीं विहसितेऽप्यौदत्यमायोजय ।

प्राबल्यादाक्षेपानुपयोग इत्यत आह—श्लेषसत्त्वेऽपीति । तथा चोभयत्राभिधा-
 व्यापारसत्त्वेऽपि ह्यर्थस्याप्रस्तुतस्यापि प्रथमावगतिमात्रेणाप्रस्तुतप्रशंसाकारत्व-
 मित्यर्थः । वस्तुतस्त्वत्राप्रकृतदृष्टान्तेनाप्रकृतावबोधनं मुख्यं कवेस्तात्पर्यविषयः ।
 श्लेषस्तु तदुपयोगितया गुण इति प्रधानेनैव व्यपदेशो युक्त इति ज्ञेयम् । कौटिल्य-

१. ‘पुंस्त्वादिति । प्रणयने इति सप्तमी । पुरुषोत्तमेन विष्णुना दैत्यमोहने स्त्रीरूप-
 तापत्या वाराहमूर्त्या पातालप्रवेशरूपाभोगमनेन बलिप्रणयने प्रार्थने वामनताप्राप्त्या च
 सुवनरक्षणादेवंप्रकारेणापि विश्वोद्धरणं कर्तव्यमिति दिव्यार्गः प्रकटित इत्यप्रस्तुतस्योप-
 मानभूतस्य विष्णोरभिधानात्तत्तुल्यप्रकृतपुरुषश्रेष्ठप्रतीतिः । तत्र च पुंस्त्वात्प्रचलने पुरुषा-
 धेहानिः । अधोयानं स्वपदग्रंथः । अमहत्त्वं गौरवहानिः । विश्वं सर्वजनमित्यर्थो बोध्यः ।
 ‘प्रणयनेनापूर्वोत्कर्षप्राप्त्या महान् त्रिविक्रमतया महाकाय उद्यमपदस्य श्लेषः ।’ इति चण्डी-
 दासः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘न्यायेन क. ३. ‘येनेति । क्लान्ति गमितः प्रापि-
 तोऽस्तीत्यन्वयः । क्लान्तिनिष्प्रभता । तत्र रयौ विषये । पादो रश्मिभरणश्च । पुनरिति
 त्वर्थे । एतत्पादग्रहणम् । मनागीपत् । जडधामता शीतलप्रभता पक्षे भावप्रधान्यान्मूर्ख-
 त्वासदता । विस्फूर्जसे सगर्वमुदेषीलर्थः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ४. ‘विस्फूर्जनम्’ स्व-
 ५. ‘आदायेति । मुखं वदनं नदीसंगमस्थानं च । दुरर्णवेन दुरेणार्णवेन । बडवाद्दहने
 चन्द्रिकासंक्षेपः । ६. अयं श्लोक उदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातः ।

कुग्रामप्रमदाविलासरसिकः कान्तस्वयासादितो
नायं नन्दिनि नागरीजनसमाधारैः समाकृष्यते ॥'

इयं च त्रिधा—काचिद्वाच्यार्थे प्रतीयमानार्थानध्यारोपमात्रेण । कचिरप्रती-
यमानार्थानध्यारोपेण । कचित्त्वशभेदेन तदध्यारोपानारोपाभ्याम् ।

तत्राद्या यथा—

‘अब्धेरर्णः स्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः
पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते ।
आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष दैवात्तदानीं
को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥’

अत्र पुरुषेऽप्येतेऽर्था अब्धाधिता एवेति नेह प्रतीयमानार्थानध्यारोपः । द्वितीया
यथा—

‘कैस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥’

अत्र वाच्यशाखोटके संबोध्यत्वोच्चारयितुस्वादिकमनुपपन्नमिति प्रतीयमा-
नाध्यारोपः । तृतीया यथा—

मिति । नन्दिनीति सख्या नायिकायाः संबोधनम् । निवारणप्रयत्नातिशयबोधनाय
तरामिति । शीलयाभ्यस । अभ्यासं विना नैसर्गिकमन्दगतेर्निवर्तनासंभवात् । स्पष्टार्था
कुरु । वदेत्यर्थः । यत्नातिशयसूचनाय कुर्वित्युक्तम् । अत्र हेतुरुत्तरार्थम् । समाचारा
व्यवहाराः । समाकृष्यते वशीक्रियते । अत्रैव दृष्टान्तेन मूर्खप्रभुसंगतः कविरुपदि-
श्यते । अत्र पुरुषेऽपीति । अब्धाविति शेषः । प्रतीयमानस्य गम्यमानस्यार्थस्य

१. अब्धेरिति । अर्णो जलं तेन स्थगित आच्छादितो भुवनाभोगस्य पातालरूपः कुक्षिये-
नेति विग्रहः । पोत उपायः साधनं येषां तादृशाः पुरुषाः । यदीत्यर्थे आहो इत्यव्ययम् । कथ-
मपीत्यस्य कल्प इति व्यवहितेनान्वयः । अवटो गर्तः । कुहरं तस्यैव गम्भीरप्रदेशः । तदवलोक-
नेऽपि को नाम कथमपि कल्पः समर्थः स्यादित्यर्थः । लङ्घनस्य कैव कथेत्यपिशब्दाधीः । अत्र
प्रभोः पूर्णत्वमेव वरं न रिक्तत्वमिति तुल्यप्रतीतिः । २. ‘समुद्रे’
ग. ३. कस्त्वमिति । शाखोटकं भूतावासवृक्षविशेषं प्रति कस्यचित्प्रश्नः । कथयामीत्यादि
तत्प्रतिवचनम् । वैराग्येत्यादि पुनः पूर्वस्य प्रश्नः । वक्षि वदसि । साध्विति पुनस्ततोर्वचनम् ।
कस्मादिति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः । इदं वैराग्यम् । कथ्यत इत्यारभ्य पुनः शाखोटकोक्तिः ।
वामेन वामपार्श्वेन लक्षितः प्रतिकूलाचरणेन च । सर्वात्मना छायाप्रसेवनादिना ।
शाखोटकच्छायानाश्रयणे भूतावासत्वं हेतुः । मार्गो रक्ष्या सदाचारश्चेति । अत्र प्रतीयमान-
पुरुषाध्यारोपेण शाखोटकस्य संबोध्यत्वादिसंगतिः । इत्युदाहरणत्रयान्द्रिकासंक्षेपः ।

‘सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिरुत्कर्णयोश्चापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक् भूयसोक्तेन वा ।
सर्वं विस्मृतवानसि अमर हे यद्धारणोऽद्याप्यसा-
वन्तःशून्यकरो निषेव्यत इति आतः क एव ग्रहः ॥’

अत्र हस्तिनो रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं मदश्च वाच्यस्य अमरस्य सेवना-
भावहेतुत्वेन वाच्यानि न च तद्वेतवः । मदस्तु प्रत्युत सेवने हेतुरिति तदंशे
प्रतीयमानपुरुषाधारोपापेक्षा । कर्णचापलं तु अमरस्यासेवने हेतुरेवेति तदंशे
नाधारोप इति ।

निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य समेन यत् ।
प्रकृतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ १४ ॥
कार्यकारणयोश्चैव पौर्वापर्यविपर्ययः ।
विज्ञेयातिशयोक्तिः सा

प्रकृतस्योपमेयस्य समेनोपमानेन निगीर्याध्यवसानं ब्रवीयसी बुद्धिः सैका-
तिशयोक्तिः । यच्च तदेव वस्त्वन्म्यत्वेन विविक्ताकारवस्त्वन्तरत्वेनाध्यवसीयते
सा द्वितीया । यच्च चेच्छब्देन यद्विशब्देन वा यद्यर्थोक्तौ कल्पनमर्थादसंभवि-
नोऽर्थस्य सा तृतीया । यच्च कार्यकारणयोः प्रसिद्धस्य पौर्वापर्यस्य विपर्ययो
वैपरीत्यं कारणस्य शीघ्रकारित्वा प्रतीयते सा चतुर्थीति चतस्रोऽतिशयोक्तयः ।
तत्राद्या यथा—

‘कमलमनम्भसि कमले कुवलये च तानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुमगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥’

पुरुषविशेषस्य नाधारोप इत्यर्थः । वाच्यानीति । ‘नपुंसकमनपुंसकेन’ इत्येक-
शेषः । इत्यप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् ॥ ११ ॥ समेनेति समभिख्याहारात्प्रकृतपदेनो-
पमेयं व्याचष्टे—उपमेयस्येति । उपमानेन निगीर्य पृथगनिर्दिश्याध्यवसानं स्वरूपेण
निश्चयः । स च ब्रवीयसीत्यनेनोक्तः । अर्थादिति । कल्पनपदसामर्थ्यादित्यर्थः ।

१. ‘सोऽपूर्व इति । रसनाविपर्ययोऽभिशापात्करिणा जिह्वापरिवृत्तिः अन्यत्र पूर्वविपरीता-
विधानम् । कर्णयोश्चापलं निरन्तरचालनं परवचनप्रतार्यत्वं च । मदः करिणां प्रसिद्धो
गर्वश्च । तेन विस्मृता स्वपरयोर्दिग् मार्गः आप्तानासविभागश्च यथा तादृशी दृष्टिः ।
वारणो गजो वारकश्च । अन्तर्मध्ये शून्यः सरभो धनरहितश्च । करः शुण्डा इत्यर्थः । अत्र
आग्रहः । अत्र प्रतीयमानपुरुषाधारोपेण मदरसनाविपर्यययोर्अमरस्य गजासेवने हेतुत्वसं-
गतिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘कमलमिति । अनन्मस्यनुदके । सुकुमारा सुन्दरी
चासौ सुमगा सुन्दरी । अत्र कमलकुवलयकनकलतिकापदेमुखनेत्रकामिनीनां कमलत्वादि-
नाध्यवसानादतिशयोक्तिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्र मुखादि कमलादित्वेनाध्यवसितम् । यथा वा मम—

‘कलशे परममहत्त्वं तिमिरस्तोमस्य सोमसहवासः ।

वियति च शैवलवल्ली शिव शिव कुसुमेधुसर्गसौभाग्यम् ॥’

द्वितीया यथा—

‘अण्णं लडहत्तणअं अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाभा ।

सामा सामण्णपभावहणो रेह चिअ ण होई ॥’

स्पष्टम् । तृतीया यथा—

‘राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः ।

तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवामुयात् ॥’

चतुर्थी यथा—

‘हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन ।

चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं त्वया भजता ॥’

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १५ ॥

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्ययोर्यत्र द्विरवस्थितिः । अर्थाच्छब्दभेदेन । अभिन्नपदस्य दुष्टत्वात् । सा प्रतिवस्तूपमा ।

तेन आयुरेवेदमित्यादौ नातिशयोक्तिरित्याशयः । कलश इति । अत्र कलशत्वेन स्तनयोरध्यवसानं, तिमिरसंघत्वेन केशपाशस्य, आकाशत्वेन मध्यस्य, वल्लीत्वेन रोमावल्या इति ज्ञेयम् । अण्णं इति । ‘अन्यत्सौकुमार्यमन्यैव कापि वर्तनच्छाया । श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ॥’ वर्तनं गमनोपवेशनभाषणादिव्यवहारः । छाया शोभा । सामान्यः सर्वजनसाधारणः । रेखा चित्रलेखनजातिरिव मनुष्यनिर्माणजातिः । मालतीनाम काचिन्नायिका । इत्यतिशयोक्तिप्रकरणम् ॥ १२ ॥ अभिन्नस्येति । कथितस्येत्यर्थः । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमासाधारणधर्मो यत्रेति

१. अयं श्लोक उदाहरणचन्द्रिकायां न व्याख्यातः. २. ‘अण्णमिति । लडहशब्दः सौकुमार्ये देशी । वर्तते जीवतीति वर्तनं शरीरम् । तस्य छाया कान्तिः । श्यामा षोडशवर्षा स्त्री । सामान्यः सर्वसाधारणः । रेखैवेति । निर्माणपरिपाटी रेखामात्रेणापि नास्तीति भावः । इयमन्यत्ववर्णनरूपातिशयोक्तिः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.
३. ‘राकायामिति । राका पूर्णचन्द्रा पूर्णिमा । साम्यमेव पराभवोऽपकर्षः । यथा यद्यर्थातिशयोक्तिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ४. ‘हृदयमिति । मालतीनाम्नी काचिन्नायिका । अधिष्ठितमाक्रान्तम् । चरमं पश्चालोचनविषयं तद्वोचरता प्राप्तवता त्वयाधिष्ठितमित्यनुपङ्गः । इयं कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपेति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.
५. ‘अभिन्नस्य’ ख.

वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् । अत्र 'द्वि' 'द्वये' इत्यनेकोपलक्षके । माला-
नुरोधत् । सा च द्विधा—अमालारूपा मालारूपा च ।

तत्राद्या यथा—

‘देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येवा ।

न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥’

अत्र परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरनर्थान्तरत्वादुदाहरणयोग्यत्वमित्येके ।
‘कथं भजति’ ‘न खलु’ इत्यनयोरेकार्थतया तथात्वमित्यपरे ।

अन्त्या यथा—

‘यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।

लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥’

अत्र किमद्भुतमित्यादिभिरद्भुताभावस्य वाक्यचतुष्टयेऽप्युपादानान्मालात्वम् ।
चतुर्थवाक्यं चोपमेयवाचि ।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥ १६ ॥

एतेषामुपमानोपमेयसाधर्म्याणां सर्वेषां प्रतिबिम्बनं दृष्टान्तः । दृष्टोऽन्तो
निश्चय उपमानिर्वाहकोऽन्नालंकार इति व्युत्पत्तेः । स च द्विधा—साधर्म्यवैध-
र्म्यरूपाभ्याम् । तत्र साधर्म्येण यथा—

‘त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।

आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः ॥’

व्युत्पत्तेः । वाक्यद्वय इत्यस्याभिप्रायमाह—वस्तुन इति । वाक्यार्थो हि वाक्यार्थ
प्रत्येवोपमानम् । अतो वाक्यद्वये साधनधर्मोक्तिरित्यर्थः । अत्रेति । परिवारः
पदमाश्रयो यस्य यथेष्टविनियोगयोग्यत्वस्य तत् । एवं परिभोगो भूषणादिविनियोग-
स्तयोग्यमित्यर्थैकत्वमित्यर्थः । अथवानौचित्यस्यैकस्य धर्मस्योपादानादुदाहरणत्वमिति
मतान्तरमाह—कथमिति । एवं च भिन्नशब्दोपात्तैकधर्मेके वाक्यार्थयोरार्थिक-
मौपम्यं प्रतिवस्तूपमेति लक्षणं बोध्यम् । अत्र च दृष्टान्तालंकारे व्याप्तिवारणायाद्यं
विशेषणम् । ‘दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्वं आजसे भुवि’ इति वाच्यवाक्यार्थोपमा-
वारणायाथमिति । ‘आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालकावृतम् । अमङ्गलसरसंभारं
स्मरामि सरसीरुहम् ॥’ इत्यादौ स्मरणालंकारवारणाय वाक्यार्थेत्युक्तमिति संक्षेपः ।
इति प्रतिवस्तूपमाप्रकरणम् ॥ १३ ॥ **प्रतिबिम्बनमिति ।** बिम्बप्रतिबिम्बभावे-

१. ‘देवीभावमिति । देवीभावं देवीत्वम् । ‘देवी कृताभिषेकायाम्’ इत्यमरः । गमिता
प्रापिता । परिवारः साधारणकलत्रम् । पदं स्थानं शब्दो वा । परिभोगो भूषणार्थमुपादानम् ।
दैवतरूपेणाङ्कितं चिह्नितम् । उल्लिखितदैवताकारमित्यर्थः । अत्र द्वयोर्वाक्यार्थयोरनौचित्यरूप
एक एव साधारणधर्मः कथं न खल्विति भिन्नशब्दोपात्त इति प्रतिवस्तूपमालंकारः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘यदीति । सप्तमे व्याख्यातम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.
६. ‘त्वयीति । निर्वाति शाम्यति । अत्र मनःकुमुदयोर्विकासनिर्वाणयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावेन
दृष्टान्तालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्र साधर्म्यस्यापि प्रतिबिम्ब एवेति प्रतिवस्तूपमाभेदः । वैधर्म्येण यथा—

‘तवाहवे साहसकर्मशर्मणः पाणिं कृपाणान्तिकमानिनीपतः ।

भटाः परेषां विशरास्तामगुर्दधस्ववाते स्थिरतां हि पांसवः ॥’

वैधर्म्ये विपर्यये साधर्म्यपर्यवसानमिति दृष्टान्तालंकारत्वम् ।

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १७ ॥

प्रकृताप्रकृतात्मनामर्थादुपमानोपमेयभूतानां धर्मिणां धर्मस्य क्रियादेः सकृद्वृत्तिरेकवारमेवोपादानं यत्तदेकम् । एकस्यस्यैव सर्ववाक्यदीपकत्वेन प्रदीपसाम्यात् । कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिरेव द्वितीयं दीपकम् । इतिशब्दः प्रकारे । तेनोक्तप्रकारद्वयवदीपकमित्यर्थः । आद्यं यथा—

‘किवणाणं धणं णाआणं फणमणी केसराइं सीहाणं ।

कुलवालिआणं थणआ कुत्तो छिप्पन्ति अमुआणम् ॥’

अत्र छिप्पन्तीति सकृदुपात्तम् । कुलपालिकानां स्तना उपमेयाः । अन्त्यं यथा—

नावस्थानमित्यर्थः । प्रतिवस्तूपमातो भेदकमाह—अत्रेति । यथा निर्वाति विकसतीति । निर्वाणविकसनयोर्भेदोऽपि सादृश्याद्विम्बप्रतिबिम्बरूपता । प्रतिवस्तूपमायां तु शुद्धसमानधर्म एवेति भेदः । न च यथा हिमांशोरालोके कुमुदं विकसति तथा त्वयि दृष्टे तस्या मनः प्रसीदतीत्युपमां विना पूर्वोत्तरार्धयोरसंबन्धाज्जिदर्शनात्वमाशङ्कनीयम् । निदर्शनायां समानधर्मानुपादानेनासंभवमात्रप्रयुक्तत्वादुपकल्पनाया इह तु विम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मवशेनेति भेदात् । विपर्यय इति । वाते तु नेति विपर्यय इत्यर्थः । इति दृष्टान्तप्रकरणम् ॥ १४ ॥ अर्थोदिति । प्रकृताप्रकृतधर्मैक्ये प्रकृतिसामर्थ्यादित्यर्थः । प्रदीपसाम्यादिति । तथा च दीप इवेतीवार्थे कन् । सैवेति व्याचष्टे—सकृद्वृत्तिरेवेति । किवणाणं इति । ‘कृपणानां धनं नागानां फणामणिः केसराणि सिंहानाम् । कुलपालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥’ स्पर्शाक्षमत्वं धर्मः सकृदुपात्त उपमाकल्पकः । चन्द्र इव सुखं मनोज्ञ-

१. ‘तवेति । साहसकर्मणा शर्मं सुखमस्येति विग्रहः । कृपाणान्तिकं खड्गसमीपम् । आनिनीपतो नेतुमिच्छतो न तु नीतवतः । तवाहवे रणे परेषां शत्रूणां भटा योद्धारो विशरारुतां विशीर्णतामगुः प्रापुः । विशरारुतामहिसकतामित्यन्ये । हि यतः । अवाते वातशून्ये देशे इति वैधर्म्यदृष्टान्तः । वाते तु न दधतीति व्यतिरेके साधर्म्ये पर्यवसानात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘किवणाणमिति । केसराणि स्कन्धलोमानि कुलपालिकानां कुलवधूनाम् । अमृतानामिति सकलवधूयन्तविशेषणम् । अत्र वपर्यत्वेन प्रकृतानां कुलवधूस्तनानां तदुपमानत्वेनाप्रकृतानामन्येषां च कुतः संस्पृश्यन्त इति सकृदुपादानादीपकालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘स्विद्यति कूणति वेष्टति विवळति निमिषति विलोकयति तिर्थक ।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥’

अत्र वधूरिति कारकस्य सकृद्वृत्तिः ।

मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

गुणावहमुपकारकम् । यथा—

‘सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते

संप्राप्ते परिपन्थियोधनिवहे सांमुख्यमासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥’

स्पष्टम् । मालोपमादीनां बहूपमानसंबन्धाच्चापरो विशेष इति न ते लक्षिताः । इदं तु पृथग्लक्षितम् । उत्तरोत्तरमुपकार्योपकारकतया परस्परसंसर्गेण मालाभावमापन्नानां सकृद्धर्मनिर्देशरूपत्वेनाधिकविशेषानुप्रवेशादिति ।

मित्यादावुपमावारणीयोपमाकल्पकत्वं धर्मविशेषणं बोध्यम् । स्विद्यतीति । स्वेदः सात्विको भावः । कू(क)णत्यालिङ्गनोद्यते प्रिये मृदुशब्दविशेषं करोति । वेष्टत्यङ्गं संकोचयति । विवळति परिवृत्य शेते । निमिषति मृषा नेत्रे मुद्रयति । इच्छति न तु करोतीत्यर्थः । अत्र यद्यपि सर्वक्रियाणां प्रकृतत्वमेव न वा तासामुपमानोपमेयत्वावगमः । तदभ्युपगमे वा तुल्ययोगितैवोचिता न तु दीपकं तथाप्येतद्भिन्नमेव पूर्वस्माद्वीपकाद्विवक्षितम् । उभयानुगतमन्यतरत्वं चैकं लक्षणमिति तात्पर्यम् । केचित्तु प्रकृताप्रकृतानां सकृद्धर्मोक्तिर्दीपकमित्येव लक्षणम् । क्रियाणां प्रकृताप्रकृतानां यत्रैककारकान्वयस्तत्राप्येतल्लक्षणान्तर्गतत्वमेव । यथा—‘वसु दातुं यशो धातुं विधातु-मरिमर्दनम् । त्रातुं च मादृशान् राजन्नतीव निपुणो भवान् ॥’ अत्र वसुदानस्वत्राण-रूपयोः प्रकृतयोः क्रिययोररिमर्दनयशआधानयोश्चाप्रकृतयोरैकस्य नृपरूपकारक-स्यान्वय इति पूर्वलक्षणाकान्तत्वेन दीपकान्तरमङ्गीकर्तव्यम् । स्विद्यतीत्यादौ सर्वक्रि-याणां प्रकृतत्वे तु तुल्ययोगितेत्याहुः । सङ्ग्रामेति । संप्राप्त इत्यादिपाठान्तरकल्पनं सप्तमोक्तादोषवारणाय । अत्र कोदण्डस्य प्रक्षेपणाख्यशरोपकारहेतुत्वं शराणां चारिशिरसो भूमण्डलप्राप्तिरूपोपकारहेतुत्वं शिरसश्चोत्तमस्त्रामिलाभरूपभूमण्ड-लोपकारहेतुत्वं भूमण्डलेन कीर्तिमासादयता नृपोपकारकरणं नृपेण च कीर्तेलोक-

१. ‘स्विद्यतीति । नवोदा वधूः शयने तल्पे स्वेदं मजते । कूणति संकोचमालम्बते । सवितर्कं वीक्षत इति चण्डीदासः । वेष्टति परिवृत्य शेते । विवळति विशेषतश्चक्षणां भवति । निमिषति निद्राव्याजेन नेत्रे मुद्रयति । अन्तर्नन्दति हृष्यति । नवोदात्वेन वाह्यतो हर्षाप्रकाशनात् । अतएव चुम्बितुमिच्छति न तु चुम्बतीत्यनेकास्तु क्रियास्तु वधूरूपकर्तृकारकस्य सकृद्वृत्तिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘सङ्ग्रामेति । सप्तमे व्याख्या-तम् । अत्र कोदण्डादिभिः पूर्वपूर्वैरुत्तरोत्तरेषामासादनेन लोकत्रयव्यापिकीर्तिलाभायुक्त्य-रूपोपकारसंपादनान्मालादीपकम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १८ ॥

नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । धर्म इत्यनन्तरं यदुपादीयत इति शेषः । सकृत्पदोपादानाद्यत्र प्रतिस्त्वं भिक्षा धर्मो एकस्यैव वा सर्वत्रोपादानं तत्र नातिप्रसङ्गः । तत्र प्राकरणिकानामेव यथा—

‘पाण्डुक्षामं वन्दनं सरसं हृदयं तवालसं च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥’

अत्र प्रकृतानां विरहिणीवदनादीनामेव धर्मत्वेनावेदनाख्यो धर्म उपात्तः । न तूपमानरोगधर्मतया । अप्राकरणिकानामेव यथा—

‘कुमुदकमलनीलनीरजालिलितविलासजुषोदंशोः पुरः का ।

अमृतममृततरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥’

अत्र कामिन्या वर्णनीयत्वादप्राकरणिकानां कुमुदादीनामेव धर्मतया पूर्वार्धे कापदव्यङ्ग्योऽपि क्षेप उत्तरार्धे प्रतिहतत्वं चोपात्तम् ।

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्योपमेयस्य । व्यतिरेको विशेषेणातिरेक आधिक्यम् । स एवेति व्यतिरेकः । कश्चित्तु—“यत्रोपमेयादुपमानस्य उपमानादुपमेयस्य वा आधिक्यं स व्यतिरेक इति लक्षणम् । कथमन्यथा—

त्रयव्यापनाख्योपकारजन(न)मित्यवगन्तव्यम् । इति वीपकप्रकरणम् ॥ १५ ॥
नियतानामिति । प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयावृत्तिधर्मस्य सकृदनेकान्वयित्वं तुल्ययोगितेत्यर्थः । प्रतिस्त्वं प्रत्येकम् । यथा मुखं विकसितस्मितमिलादौ । एकस्यैव वेति । यथा—‘दधि मधुरं मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा सुधापि मधुरैव । तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संलभम् ॥’ इत्यादावित्यर्थः । रसः शृङ्गारोऽञ्जरसश्च । क्षेत्रियोऽचिकित्स्यो राजयक्ष्माख्यः । न तूपमानेति । विप्रलम्भेऽपि (उप)मानभूतरोगधर्मतयेत्यर्थः । इति तुल्ययोगिताप्रकरणम् ॥ १६ ॥
विशेषेणेति । तेन मुखमिव चन्द्र इति प्रतीये उपमानीकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य गम्यत्वे विशेषतस्तद्वोधकशब्दाभावाच्चातिव्याप्तिः । स एवेति । न तूपमेयादुपमानस्य व्यतिरेकोऽपीत्यर्थः । एतदेव वृषयितुमुपन्यस्यति—कश्चित्त्विति । अत्रानुपादानेति । श्लेषस्थलेऽनुपादानत्रयमित्यर्थः । साम्यस्य श्रातत्वे आर्थत्वे आधि-

२. ‘पाण्डु’ इति । सप्तमे व्याख्यातम् । अत्र प्रकृतानामेव वनादीनामावेदनाख्य एको धर्म इति तुल्ययोगितालंकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘कुमुदेति । नीलं च तन्नीर्यं च तेषामालिः पङ्क्तिरिति विग्रहः । का । कः पदार्थ इत्यर्थः । आननस्येत्यत्र पुर इत्यनुपज्ञः । एकपदे युगपत् । अत्र कामिनीनयनाननोपमानत्वेनाप्रकृतानामेव कुमुदादीनां पूर्वार्धे कापदव्योत्य आक्षेपः उत्तरार्धे प्रतिहतत्वं चैको धर्म उक्त इत्यपरो मेदः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते नितराम् ।
विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥’

इत्यादिसंग्रहः । अत्र ह्युपमानभूतस्य शशिन उत्कर्षः । क्षीण्येऽपि पुनर्वृद्धेः”
इत्याह तत्र युक्तम् । अर्थार्थे हि तस्योपमानता । तदाधिक्यं चोपमेये यौवन
एवात्र विवक्षितम् । तस्मादुपमानस्योत्कर्षं व्यतिरेक इति रिक्तं वचः । पुन
विभज्यते—

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ॥ १९ ॥

शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लेषे तद्वन्निरष्ट सः ।

व्यतिरेकस्य द्वौ हेतू । उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमपकर्षनिमित्तं च ।
तयोर्द्वयोरप्युपादानमित्येकः प्रकारः । अनुपादाने तु त्रयो भेदाः । प्रथमस्यैव
द्वितीयस्यैव उभयोरपि वा हेत्वोरनुपादानात् । तदेवं चत्वारो भेदाः । ते च
प्रत्येकं त्रिधा । साधर्म्यस्य कचिदिवादिना शब्दशक्तेः प्रतिपादनात् । कचित्तु-
स्यादिशब्देनार्थशक्त्या । कचिदुभयाभावेऽप्याक्षेपेणेति द्वादशभेदाः । ते च
प्रत्येकमश्लिष्टश्लिष्टशब्द इति चतुर्विंशतिभेदः स इत्यर्थः । तत्राश्लिष्टभेदेषु
हेत्वोरुक्ता शब्दे साम्ये यथा—

‘असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे ।

अन्यतुच्छजनस्यैव न स्योऽस्य महामतेः ॥’

अत्रोपमाने तुच्छत्वमुपमेये महाघृतित्वं च हेतू । इवशब्दसत्त्वाच्च शब्द-
मौपम्यम् । अत्रैव तुच्छत्वमात्रस्य महाघृतित्वमात्रस्य वा द्वयोरपि वा क्रमे-
णानुपादाने हेत्वनुपादानभेदत्रयेऽपि शब्दौपम्यभेदत्रयं द्रष्टव्यम् । हेतुद्व-
योपादान एवार्थसाम्ये यथा—

‘असिमात्रसहायोऽयं प्रभूतारिपराभवे ।

नैवान्यतुच्छजनवत्सर्वोऽयं महाघृतिः ॥’

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यर्थमौपम्यम् । अत्र पूर्ववदनुपादानभेदत्रयं द्रष्टव्यम् ।
हेत्वोरुक्तावेवाक्षिप्ते साम्ये यथा—

‘इयं सुनयना दासीकृततामरसञ्चिषा ।

आननेनाकलङ्गेन निन्दतीत्युं कलङ्कितम् ॥’

१. क्षीण इति । विरमेत्यस्य मानादिति शेषः । यातं गतं यौवनं त्वित्यन्वयः ।
अनिवर्ति अपरावृत्तिशीलम् । अत्र यौवनस्यास्मिरतायामुपमानात्तदाधिक्यमिति व्यतिरे-
कालङ्कारः । २. इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘असीति । प्रभूता महत्त्व’ तेष्वयं तेषां
पराभवे सति । स्यो गवं । ३. इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘इयमिति । दासीकृता ताम-
रसस्य ताम्रकाञ्चनस्य धीर्येनेत्याननविशेषणम् । ‘स्मृतं तामरसं पथताम्रकाञ्चनयोरपि’ इति
विश्वः । ४. इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

यूनामतीव पिबतां रजनीषु यत्र

तृष्णां जहार मधु नाननमङ्गनानाम् ॥'

स्पष्टम् । श्रुष्टोक्तियोग्यपदस्य पृथगुपादानेऽप्येवंजातीयका भेदाः संभवन्ति तेऽन्यैव दिशा द्रष्टव्याः ।

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ॥ २० ॥

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वाद्वचनाहस्य यो निषेधः स आक्षेपः । निषेधो निषेध इवेत्यर्थः । शब्दगत्या निषेधेऽप्यर्थगत्या विधेरेव प्रतिपत्तेः । तत्प्रयोजनमाह—विशेषाभिधित्सयेति । वक्ष्यमाणविषयेऽशक्यवक्तव्यत्वमुक्तविषयेऽतिप्रसिद्धत्वं चेति विशेषः । विभजते—वक्ष्यमाणेति । तत्र वक्ष्यमाणविषयो यथा—

‘ए एहि किंपि कीएँवि कण्ण णिक्खि व भणामि अलमहवा ।

अविआरिअकज्जारम्भआरिणी मरउ ण भणिस्सम् ॥’

अत्र विरहजनितदुर्दशातिशयो वक्ष्यमाणो निषिद्धः । उक्तविषयो यथा—

‘ज्योस्सै माँक्किदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः

कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः ।

सत्त्वे सति श्लेघे कथमुभयानुपादानम् । वैधर्म्यानुक्तौ श्लेषस्य निरालम्बनत्वापत्त्या-
त्याशयः । पृथगुपादानेऽपीति । उपमानोपमेययोर्विशेषणत्वेन पृथगुपादाने-
ऽपीत्यर्थः । यथा—‘अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा मधुरमधिकं चूत-
स्यापि प्रसन्नरसं फलम् । सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन्नरसान्तरविज्जनो वदतु यदिहान्य-
त्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥’ इत्यादौ । अत्र द्वितीयोऽमृतशब्दोऽतिमधुरार्थः ।
नान्यथा किं त्वतिमधुराणि । अत्रोपमानभूतेष्वमृतादिषूपमेये चाधरेऽतिमधुरत्वं
पृथगुपात्तम् । प्रियादशनच्छदादन्यत्स्वादु स्यादिति भङ्ग्या तस्यातिस्वादुत्वप्रत्ययात् ।
इति व्यतिरेकप्रकरणम् ॥ १७ ॥ निषेध इवेति । निषेधाभास इत्यर्थः । ए
एहीति । ‘अये एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणाम्यलमथवा । अविचा-

१. ‘ए एहीति । ए इत्यव्ययं सानुनयसंबोधने । एहि आगच्छ । ‘एहिंवि’ इति पाठे
इदानीमपीत्यर्थः । अथवेति पूर्वश्लेपे । अलम् । न भणिष्यामीत्यर्थः । खेदातिशयात्पुनरुक्तिः ।
अलं व्यर्थमिति वा । अविचारितेति । स्वभावमनालोच्यानुरागवर्धनपरैत्यर्थः । अत्र विरहदु-
र्दशातिशयो वक्ष्यमाणो वक्तुमशक्यतया निषिद्ध इत्याक्षेपालंकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिका-
संक्षेपः । २. ज्योस्सैति । शीतांशुकान्तद्रवश्चन्द्रकान्तद्रवः । मृणालस्य वलयानि कङ्कणानि ।
अन्तर्मानसं मानसाभ्यन्तरे । प्रभवता प्रकर्षेण स्थितवता त्वया हेतुभूतेन ज्योत्स्नादयस्तस्या
नायिकायाः स्फुलिङ्गोत्करसाग्निकणसमूहस्य व्यापारो दाहोत्पादनं तस्यै तदर्थं भवन्ति । आ-
इति प्रकोपेऽव्ययम् । हन्त विषादे । अनेनोक्तेन किम् । न इमहे । अतिप्रसिद्धत्वादित्याशयः ।
अथमुक्तविषयो निषेधः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
व्यापाराय भवन्ति दृष्ट किमनेनोक्तेन न श्रमहे ॥'

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥ २१ ॥

वैयाकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेऽयुक्तम् । वस्तुतस्तु कारणप्रतिषेधे
कार्यवचनं विभावना । न च विरोधः । स्वाभाविकत्वस्य कारणान्तरस्य वा
विभावनात् । उदाहरणम्—

‘कुसुमितलताभिरहताप्यधस्त रुजमलिकुलैरवष्टापि ।
परिवर्तते सा नलिनीलहरीभिरलोलिताप्यधूर्णत सा ॥’

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

अखण्डेषु मिलितेषु प्रसिद्धकारणेषुक्तेषु कार्याभाववचनं विशेषोक्तिः । अत्रा-
प्यप्रसिद्धे कार्याभावहेतौ पर्यवसानाद्विरोधाभावः । सा च त्रिधा—अनुक्त-
निमित्ता उक्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता च । तत्राद्या यथा—

‘निद्रानिवृत्तावुदिते घुरले सखीजने द्वारपदं परासे ।
शुभीकृताश्लेषरसे भुजंगे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥’

रितकार्यारम्भकारिणी प्रियतां न भणिष्ये ॥’ निषेधाभासवद्विध्याभासोऽप्यलंकारो-
ऽन्यैरुक्तः । यथा—‘गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि
जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥’ इत्यादौ । इत्याक्षेपप्रकरणम् ॥ १८ ॥
क्रियैवेति । द्रव्यगुणादेरप्यनभिव्यक्तस्याहेतुत्वादभिव्यक्तरूपक्रियायाः सर्वत्रोपे-
क्षेति । क्रियैव हेतुरित्याशयः । आत्मादेरपि हेतुत्वादाह—वस्तुतस्त्विति ।
तथा च क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रियाशब्द उक्त इति भावः । स्वाभाविकत्वस्य
स्वभावविशेषजन्यत्वस्य । कुसुमितेत्यादौ सौकुमार्यातिशयरूपस्वभावजन्यत्वविभाव-
नम् । ‘पुष्पोद्गमैराभरणप्रयोगं प्रारेभिरे वामदशां युवानः । ततो विना कार्मुकक-
र्मसिद्धिं पुष्पायुधस्याभवदलमोक्षः ॥’ इत्यादौ कारणान्तरं पुष्पाभरणमनुरागोद्दीपकं
बोध्यम् । इति विभावनाप्रकरणम् ॥ १९ ॥ केचिद्विद्वोक्तमुक्तनिमित्तमेदद्वयमाहुस्त-
न्मते उदाहृतपद्येऽनुक्तनिमित्तता द्वितीयोदाहरणे तूक्तनिमित्ततेति द्रष्टव्यम् । अचि-

१. ‘कुसुमितेति । कुसुमानि संजातानि यासां ताः कुसुमिताः । रुजं पीडामधत्त धृत-
वती । परिवर्तते सा परावृत्य वर्तते सा । नलिनीयुक्ताभिरलहरीभिः । नलिनीपरम्पराभिर्वा ।
नलिनीति नायिकास्ये । अलोलिताप्यचालितापि । अत्राघातादिरूपकारणाभावेऽपि पीडादि-
रूपतत्कार्यकथनाद्विभावनालंकारः । सौकुमार्यातिशयस्याप्रसिद्धस्य हेतोर्विभावनात् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘निद्रेति । घुरले सखी । भुजंग उपनायकः । अत्र सुषोडशा-
दिकारणसत्त्वेऽप्यालिङ्गनपरिधायरूपकार्याभावोक्तिर्विशेषोक्तिः । सा च तन्निमित्तस्यानु-
रागातिशयस्यानुक्तेरनुक्तनिमित्ता । रतश्चमादक्षमत्वं निमित्तमिति चण्डीदासः. १’ इत्युदा-
हरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्रानुरागातिशयो निमित्तं चलनाभावे । स च विशिष्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि नोक्त इत्यनुक्तनिमित्तेयम् । उक्तनिमित्ता यथा—

‘कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥’

‘अत्र कर्पूरदाहमात्र उपमानं न तु शक्तिमत्त्वेऽपि’ इति भास्करः । शक्तिमत्त्व इति परमार्थः । ईषद्गन्धस्य तस्य सौरभाद्यतिशयात् ।

‘भ्रूभ्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारभावः ।
निजां यदल्लोषदशामपेक्ष्य संप्रत्यनेनाधिकवीर्यनार्जि ॥’

इत्यादि नैषधदर्शनात् ।

अत्रावारवीर्यत्वं शक्तिमत्त्वे कार्याभावरूपे हेतुरुक्तः । अचिन्त्यनिमित्ता यथा—

‘सै एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरतापि तनुं यस्य शंभुना न हतं बलम् ॥’

अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणस्य हेतुर्विशिष्य वक्तुं न शक्यत इत्यचिन्त्यनिमित्तेयम् ।

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २२ ॥

न्यनिमित्ततो वैलक्षण्यमाह—स च विशिष्येति । दाहमात्र इति । यथा कर्पूरं निरवशेषं दह्यते तथेत्येतावन्मात्रं विवक्षितं न तु तस्य शक्तिमत्त्वम् । अप्रसिद्धेरित्यर्थः । भ्रूभ्यां भ्रूस्वरूपेण भवता । घनसारसौ सारो दृढस्वत्ता कर्पूरता च । अल्लोषदशामदाहदशाम् । संप्रति दग्धदशायाम् । अत्राचिन्त्यत्वचिन्त्यत्वयोरनुक्तनिमित्तस्यैव भेदरूपत्वाद्देदद्वयमेव प्राचीनैर्नवीनैश्च कैश्चिदुक्तं तदयुक्तम् । अनुक्तनिमित्तायां निद्रेत्यादौ चिन्त्यस्य निमित्तस्यानुरागातिशयत्वेन विशिष्य ज्ञानमचिन्त्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । तद्यथा—‘ण हु ख्वं ण अ ऋद्धी णेअ कुलं ण अ गुणा ण विण्णाणम् । एमे अ तह वि कस्स वि कोवि जणो वल्लहो होइ ॥’ ‘न खलु रूपं न न ऋद्धिर्नैव कुलं न च गुणा न विज्ञानम् । एवमेव तथापि कस्यचित्कोऽपि जनो वल्लभो भवति ॥’ इति संस्कृतम् । अत्र रूपायभावेऽपि वल्लभत्वस्य निमित्तमचिन्त्यमित्यूह्यम् । इति विशेषोक्तिप्रकरणम् ॥ २० ॥ यथासंख्यमिति । अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथित्रीत्यादाविवान्नापि कमप्रक्रमभङ्गदोषात्तदभावरूपं यथासंख्यं नामा-

१. ‘कर्पूर इवेति’ शक्तिग्राणस्य मनसश्चाकर्षकता । कर्पूरस्यापीषद्गन्धस्य सौरभातिशया-
दृष्टान्तत्वम् । तथा च श्रीहर्षः—‘भ्रूभ्यां प्रियाया—’ (इत्यादि पद्यम्) इयं चानार्यवीर्यत्व-
रूपोक्तनिमित्ता । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. नैषधीयकाव्ये सप्तमसर्गे २५ तमः श्लोकः—
३. ‘स एक इति । त्रीणि जगन्ति भुवनाति । अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्य-
मित्यचिन्त्यनिमित्तवेति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

यथा—

‘एकस्त्रिधा वसति चेतसि चित्रमत्र

देव द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।

तापं च संमदरसं च रतिं च पुष्प-

शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥’

स्पष्टम् ।

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणोतरेण वा ॥ २३ ॥

सामान्यं यद्विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः ।
द्वयोरपि प्रत्येकं समर्थनहेतुः । साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति चतुःप्रकारोऽयमित्यर्थः ।
तत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनं साधर्म्येण यथा—

‘निजैदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।

पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम् ॥’

सामान्येन विशेषसमर्थनं साधर्म्येण यथा—‘सुसितवसना—’ इत्यादि ।

विशेषेण सामान्यसमर्थनं वैधर्म्येण यथा—

‘गुणानामेव दौरात्म्याद्भुरि धुर्यो नियुज्यते ।

असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः ॥’

अत्र धुर्य इत्यादिसाधारण्यात्सामान्यम् । गौर्गलिरिति विशेषः । वैधर्म्यं च
स्फुटम् । वैधर्म्येण विशेषस्य सामान्येन समर्थनं यथा—

लंकार इति नव्याः । इति यथासंख्यालंकारप्रकरणम् ॥ २१ ॥ विशेषो वा सा-
मान्येनेति । दृष्टान्तप्रतिवस्तूपमयोस्तु विशेषेण विशेषस्य समर्थनमिति ततो भेदः ।
काव्यलिङ्गे तु न सामान्यविशेषभाव इति तन्निरासः । इत्यर्थान्तरन्यासप्रकरणम् ॥

१. ‘एक इति । हे देव, एकस्त्वं द्विषां विदुषां मृगीदृशां च चेतसि त्रिधा त्रिभिः
प्रकारैर्वसति अत्र विषये चित्रमाश्चर्यमित्यन्वयः । किं कुर्वन् । शौर्यस्य प्रतापस्योष्मणा
विनयेन लीलया विलासेन च यथासंख्यं तापं संमदस्य हर्षस्य रसं रतिं च पुष्प- । इति
प्रकारव्यपदेशनम् । सोऽर्थं यथासंख्यालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘निजेति ।
आवृतमाक्रान्तम् । एवकारोऽप्यर्थः । सुन्दरमपीत्यर्थः । अयं विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽ-
र्थान्तरन्यासः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘सुसितेति । व्याख्यातुं सप्तमे । अत्र क
नाति शुभप्रद इति सामान्येन पूर्वोक्तविशेषसमर्थनरूपः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.
४. ‘गुणानामिति । दौरात्म्यादपराभावात् । धुरि अनन्यसाध्यकार्यभारे । धुर्यस्तादृहनक्षमः ।
संजातः किणो वर्षणचिह्नं यस्य स तथा पञ्चाग्रसमासेनातादृशः स्कन्धो यस्य सः । गलिः
कुत्सितगुलो गौर्वलीवर्दः । गले वक्रादासजितं युगं यः पातयति स गलिरिति केचित् । अत्र
वैधर्म्येण सामान्यसमर्थनम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदंशम् ।

त एव धन्याः सुहृदः पराभवं जगत्पट्टैव हि ये क्षयं गताः ॥’

सामान्यविशेषभाव उपपादनीयः ।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि यद्वयोर्विरुद्धयोरिवाभिधानं स विरोधः । पुनं विभजते—

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ॥ २४ ॥

क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

जात्याद्यैरेति गुणक्रियाद्रव्यैः । त्रिभिरिति गुणक्रियाद्रव्यैः । द्वाभ्यामिति क्रियाद्रव्याभ्याम् । यद्यपि गुणानामपि जात्या विरोधः संभवत्येव तथापि जातेर्गुणविरोध एव प्रविष्टत्वात्त्रिभिरित्युक्तम् । एवं क्रिया द्वाभ्यामित्यपि द्रष्टव्यम् । तदयमर्थः—जातिनिरूपितो भेदश्चतुर्धा । गुणनिरूपितस्तु पूर्वभेदभिन्नस्त्रिधा । एवमग्रेऽपि । तत्र जात्या जातेर्विरोधो यथा—

‘अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवल्यादि दवदहनराशिः ।

सुभग कुरङ्गदशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते ॥’

अत्र नलिनीत्वकिसलयत्वादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधः । वियोगातिशयेन गौणत्वात्तदाभासता । एवमग्रेऽप्युक्तम् । जातेर्गुणेन यथा—

॥ २२ ॥ वस्तुगत्या विरोधस्य दोषत्वादविरोधेऽपीत्युक्तम् । तद्व्याचष्टे—वस्तुगत्येति । अभिनवेति । ननु जात्योर्द्रव्ययोश्च न विरोधालंकारो भवितुमर्हति रूपकाकान्तत्वात् । अन्यथा मुखं चन्द्र इत्यादावपि विरोधालंकारप्रसङ्गात् । न च निरवकाशं रूपकं गुणादौ सावकाशस्य विरोधस्य बाधकमिति वाच्यम् । तथा सति मृणालवल्यादिदवदहनराशिरित्यादाविष्टस्य विरोधालंकारस्यासिद्धिप्रसङ्गादिति चेत्, अद्धा । परं तु यत्र यस्य चमत्कारे प्राधान्यं स तत्रालंकार इत्युच्यते । एवं च मुखं चन्द्र इत्यादौ विद्यमानोऽपि विरोधो न चमत्कारितया विवक्षितः अपि तु चन्द्रामेद एवेति रूपकमेव । दवदहनराशिरित्यादौ तु विरहिण्याद्यवस्थाया अद्भुतत्वविवक्षावशाद्विरोध एवेति व्यग्रस्था । न च रूपके विरोधाविवक्षायामपि विरोधे

१. ‘अहो इति । कश्चिदापन्नं सुहृदं प्रति तदवस्थोन्नितमप्रियं वक्तुकामः खेदातिशयात्सजीवितं निन्दति । हि विपादे । यद्यस्यादेवविधस्याप्रियस्य कदाप्यनुक्तत्वात् । अहो इत्याश्चर्ये । त एव जगति धन्या इति संवन्धः । पराभव आपत्तिः । अत्र वैधर्म्येण विशेषसमर्थनम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘अभिनवेति । हे सुभग, विधिवशतो दैववशतो वियोग एव पविर्वज्रं तस्य पाते सति नूतननलिनीादिकं दावानलराशिरूपम् । भवतीति शेषपूरणेनान्वयः । अत्र नलिनीत्वादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधस्य विरोधीपकतया दहनत्वोपचारेण परिहारात्तदाभासोऽलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

‘गिरयोऽप्यनुजतियुजो मरुदप्यच(ध)लोऽप्ययोऽप्यगम्भीराः ।
विश्वंभराप्यतिलघुर्नरनाथ तवान्तिके नियतम् ॥’

अत्र गिरिष्वादिजातीनामनुजतत्वादिगुणैर्विरोधः । वर्णनीयातिशयविवक्षया तु परिहारः । विश्वंभरेति तु न जात्युदाहरणम् । जातेः क्रियया यथा—

‘येषां कण्ठपरिमहप्रणयिता संप्राप्य धाराधर-
स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं परामोति च ।
तेषां संगरसङ्गसक्तमनसां राज्ञां त्वया भूपते
पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकम् ॥’

अत्र धाराधरत्वजातेरनुरागस्नेहपराप्तिक्रियाभ्यां विरोधः । लौहित्यचैक्यव्या-
र्थकत्वादविरोधः । एवमग्रेऽप्यविरोध ऊह्यः । तीक्ष्णत्वस्यानुरागेण विरोध इत्य-
पव्याख्यानम् । अनुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । जातेर्द्रव्येण यथा—

स्वानुगुण्येनाभेदस्य विवक्षितत्वाद्व्यपत्तिरिति शङ्क्यम् । विरोधविवक्षाविरहवैशि-
ष्ट्यस्यारूपकलक्षणे निवेशेनादोषात् । अभेदस्य विरोधाङ्गत्वेन प्राधान्येन विरोधस्यैव
व्यपदेशौचित्याद्वा । एवं च मुखं चन्द्र इत्यादावपि विरोधविवक्षायां स एवालंकार
इत्यवधेयम् । गिरय इति । अनुजतिरल्पोचता । अचलत्वमल्पवेगत्वम् । अग-
म्भीरा अल्पगम्भीराः । नवो ह्यल्पार्थत्वात् । तथा चोक्तम्—‘तत्सादृश्यं तदल्पत्वं
तदन्यत्वं विरोधिता । अप्राशस्त्यमभावश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः ॥’ इति । तत्सा-
दृश्यम्—अब्राह्मण इति । तदल्पत्वम्—अनुदरा कन्येति । तदन्यत्वम्—अघटः पट
इति । विरोधित्वम्—अपुरा इति । अप्राशस्त्यम्—अप्रशस्तो ब्राह्मणोऽब्राह्मण
इति । अभावः—भूतले घटो नास्तीति । तेन जातिगुणविरोधोदाहरणत्वसंगतिरि-
त्याहुः । वस्तुतस्त्वभावस्यापि जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तत्वेन गुणान्तर्भाव एवेति प्रन्थ-
कृद्वक्ष्यति । अतिलघुत्वमपकृष्टगुरुत्वम् । तस्य च विश्वंभराद्रव्येण विरोधः । प्रकृते
तु तस्य नोदाहरणत्वम् । व्यक्त्यभेदेन विश्वंभरात्वस्य जातित्वाभावादित्याह—
विश्वंभरेति । अनुदाहरणत्वेति । तीक्ष्णत्वस्य जातित्वाभावादिति भावः ।

१. ‘गिरय इति । अनुजतियुजत्वभावः । अवलो बलशून्यः । अत्र गिरिष्वादिजाती-
नामुच्चत्वाभावादिभिर्गुणैर्विरोधः । राजगतीश्रवातिशयविवक्षया तत्परिहारः । एवम-
ग्रिमोदाहरणेष्वपि विरोधतत्परिहारावृत्तनीयो । यस्त्वभावस्य गुणत्वाभावादल्पाभे नञ् इति
व्याख्यानं तदयुक्तम् । चतुर्थी शब्दानां प्रवृत्तिरिति नये जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तस्यैव
गुणपदेनोपादानात् । अन्यथाभावादिविरोधस्यासंग्रहेण विभागान्यूनत्वापत्तेरिति । इत्युदा-
हरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘येषामिति । कण्ठपरिमहे वा प्रणयिता प्रणयशीलता तान् ।
धाराधरः खड्गः । तीक्ष्णस्तीक्ष्णधारः परवक्ष्य । अनुरज्यतेऽनुरक्तो भवति लोहितश्च । स्नेहं
प्रीति चैक्यं च । परामोति प्रामोति । संगरस्य युद्धस्य सङ्गे सक्तं मनो येषां ते । पटलैः
समूहैः । प्रसाधनविधिर्भूषाविधिः । कौतुकमिति क्रियाविशेषणम् । पटलकौतुकमिति वा ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘सृजति च महदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम् ।
अवसरवशातः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥’

अत्र शफरत्वजातेर्जनार्दनेन द्रव्येण विरोधः । गुणस्य गुणेन यथा—
‘सततं मुसलासक्ता बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ।
द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥’

कठिनत्वसुकुमारत्वयोर्विरोधः । गुणस्य क्रियया यथा—

‘पेलैवमपि खलवचनं दहतितरां मानसं सतत्त्वविदाम् ।
परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत्प्रमोदयति ॥’

अत्र पेलवपरुषत्वयोर्गुणयोर्दाहप्रमोदक्रियाभ्यां विरोधः । यथा वा मञ्जातुः
श्रीहर्षस्य—

‘सर्वतः पुरत एव दृश्यते पात्रतां न पुनरेति चक्षुषोः ।
हृद्गतोऽपि भुजयोर्न भाजनं कोऽयमालि वनमालिनः क्रमः ॥’

अत्र दर्शनगमनक्रिययोर्गमनाभावभुजभाजनत्वाभावाभ्याम् । उक्तत्रयाति-
रिक्तस्यैव गुणशब्देन विवक्षणात् । ‘गिरयः—’ इत्यादि तथैवोदाहृतम् । गुणस्य
द्रव्येण यथा—

‘कौञ्जाद्रिहृदामदृष्टदोऽसौ यन्मार्गेणानर्गलशातपाते ।
अभूजवाभोजदलाभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥’

अत्राभोजदलाभिजातत्वस्य गुणस्य कौञ्जाद्रिणा द्रव्येण विरोधः । क्रियायाः
क्रियया यथा—

जनार्दनस्य मत्स्यशरीरपरिग्रह आगमसिद्ध इति विरोधः । शराभिघाततैक्ष्ण्यातिशय-
विवलनौपचारिकत्वं (?) च नवाम्भोजदलसौकुमार्यस्य विवक्षितत्वात्परिहार्यः । जडी-
करणतापक्रिययोः कालभेदेन वा क्रियाया जलनिधिना विरोधस्तपःप्रभावत्वातिशयेन
परिह्रियते । एवं कालिन्दीपदस्य श्यामत्वेनौपचारिकतया विरोधपरिहार इति दिक् ।
इति विरोधप्रकरणम् ॥ २३ ॥ वर्णस्वभावोक्तिः प्रथममरुणच्छाय इत्यादौ बोध्या ।

१. ‘सृजतीति । अवति रक्षति । हेलया अनायासेन । सोऽपि जनार्दनोऽवसरवशाच्छ-
फरः । जाता इति शेषः । अत्र शफरत्वजातेर्जनार्दनेन द्रव्येण विरोधः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका-
संक्षेपः. २. ‘सततमिति । घटना संपादनं तेन कठिनाः कराः । भवति त्वयि सति सरोजव-
त्सुकुमाराः । जाता इति शेषः । अत्र कठिनत्वसुकुमारत्वयोर्गुणयोः परस्परं विरोधः ।’ इत्यु-
दाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘पेलवमिति । पेलवं कोमलम् । सतत्त्वतत्त्वशब्दौ पर्यायौ । मल-
यजं चन्दनम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ४. ‘पतदुदाहरणमुदाहरणचन्द्रिकायां न
व्याख्यातम्. ५. ‘कौञ्जेति । उद्गमैरुद्गृह्यन्तिः पाषाणैर्द्वंद्वो यस्य मार्गेणानां वाणानामनर्ग-
लेऽविच्छिन्ने शाते तीक्ष्णे पतने सति नवाम्भोजदलवदभिजातः कोमलोऽभूत्स भार्गवः परशुरा-
मोऽपूर्वः सर्गः सृष्टिर्यस्य यत्कर्मको यत्कर्तृको वेति सत्यमित्यन्वयः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।

विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च तनुते ॥’

अत्र जडयति च तापं च तनुते इति क्रिययोर्विरोधः । क्रियाया द्रव्येण यथा—

‘अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति

श्रितोऽस्माभिस्तृष्णाकवलितमनोभिर्जलनिधिः ।

इदं को जानीते निजकरपुटीकोटरगतं

क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥’

अत्र पानक्रियायाः कर्मीभूतेन जलनिधिना विरोधः । यद्यपि जलनिधीनां बहुत्वेन न द्रव्यविरोधोदाहरणत्वमुचितं तथाप्येकलवणाशुधिपरतया समर्थनीयम् । द्रव्यस्य द्रव्येण यथा—

‘सैमदमतङ्गजमदजलनिध्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।

क्षितितिलक त्वयि तटजुषि शंकरचूडापगापि कालिन्दी ॥’

अत्र गङ्गायमुनयोर्विरोधः ।

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २५ ॥

स्वत्वं च स्वमात्राश्रितत्वम् । न तु स्वाश्रितत्वमात्रम् । अतो न साधारणधर्मवर्णनेऽतिव्याप्तिः । रूपशब्देन वर्णः संस्थानं चोच्यते । उदाहरणम्—

‘पश्चादङ्गी प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाङ्गमुच्चै-

रासज्याभुप्रकण्ठो मुखमुरसि सटा धूलिधूम्ना विधूय ।

१. ‘परीति । चतुर्थे व्याख्यातम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘अयमिति । वारां जलानां निलयः स्थानमिति हेतोस्तृष्णाक्रान्तमनोभिरस्माभिर्जलनिधिः श्रित आश्रितः । मुनिरगस्त्य एनं समुद्रं क्षणादासमन्तात्पास्यति इदं को जानीते इत्यन्वयः । कीदृशम् । निजा करपुटी करसंपुटं तदेव कोटरं बिलं तद्वत्तम् । ताम्यन्तो ग्लायन्तस्तिमयो मत्स्या मकराश्च यत्र । तादृशम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘समदेति । हे क्षितितिलक, त्वयि तटजुषि तीरगते सति शंकरस्य चूडा मस्तकं तद्वत्ता आपगा नदी गङ्गापि कालिन्दी यमुना भवति । कुतस्तत्राह—समदेत्यादि । मतङ्गजाः करिणः तेषां मदजलनिध्यन्द एव तरङ्गिणी नदी तत्परिष्वङ्गात्संबन्धात् । मदजलस्य इयामवर्णत्वं प्रसिद्धम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ४. ‘पश्चादिति । शयनादुत्थितस्तुरंगोऽश्वः क्षमां भूमिं खुरेण विलिखति । उत्किरतीत्यन्वयः । अनवरतं चलन्प्रोथो नासिका तुण्डं च यस्य सः । किं कृत्वेत्यत्राह—पश्चादित्यादि । अङ्गी चरणौ । त्रिकस्य पृष्ठवंशाधरभागस्य नत्वा नम्रतया विततं विस्तृतमङ्गं द्राघयित्वा दीर्घाकृत्य । आभुप्रो वक्रः कण्ठो यस्य तादृशः । मुखमुरसि आसज्येति संबन्धः । सटाः स्कन्धकेशावलिः । ‘पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्’ इत्यमरः । ‘प्रोथोऽध्वगेऽध्वघोणायाम्’ इति विश्वः । अत्रासजातिवर्णनात्स्वभावोक्तिरलंकारः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

घासप्रासाभिलाषादनवरतचलप्रोथतुण्डस्तुरंगो

मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुरितः क्षमां खुरेण ॥'

अत्राश्वमात्रगतयोः क्रियासंस्थानयोर्बर्णनम् ।

व्याजस्तुतिमुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।

मुखे निन्दावगतौ यस्तुतौ पर्यवसानं स्तुतेर्वा मुखेऽवगमो निन्दायां पर्य-
वसानं तद्व्याजस्तुतिवाच्यमित्यर्थः । कथमुभयोरनेनाभिधानमिति चेत्, आद्यस्य
व्याजेन स्तुतिरिति ग्रहणात् अन्त्यस्य तु व्याजरूपा स्तुतिरिति । तत्राद्या
यथा—

‘हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मन्ये न मौलिः परो

लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते ।

यस्त्यागं तनुतेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः

प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वद्येव यस्याः स्थितिः ॥’

स्पष्टम् । अन्त्या यथा—

‘हे’ हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे

नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतवतः ।

तृप्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-

भारप्रोद्बहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥’

अत्रोपकारवैमुख्ये पर्यवसानम् ।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥ २६ ॥

शब्दशक्त्या एकार्थाभिधायकं पदं यत्सहार्थान्वयबलादनेकार्थाभिधायकं सा

पश्चादित्युदाहरणेऽङ्घ्रिप्रसारणादिक्रियाप्रयुक्तं संस्थानं बोध्यम् । इति स्वभावोक्तिः
॥ २४ ॥ रूढिरिति । एतद्व्याचष्टे—पर्यवसानमिति । इति व्याजस्तुतिः
॥ २५ ॥ शब्दशक्त्येति । विशेषणपदस्य समानविभक्तिकनामार्थान्वयबोधक-
त्वसाधयेत्येन क्रियापदस्य च प्रथमान्तोपस्थाप्यान्वयबोधकत्वसामर्थ्येन चेत्यर्थः ।
एकार्थेति । उक्तैकार्थान्वयगमकमित्यर्थः । सहार्थेति । समानकालीनैकधर्मवत्त्व-

१. ‘हित्वेति । हे राजन्, त्वां हित्वा परोऽन्य उपरोधेनानुरोधेन वन्ध्यं शून्यं मनो येषां
तादृशानां मौलिः श्रेष्ठो नास्तीति मन्ये । तथा रमां लक्ष्मीमन्तरेण विनान्यत्र लज्जाया
वर्जनमभावो न संदृश्यत इत्यन्वयः । कथम् । तत्राह—य इत्यादि । यो भवान्मुखशतैर-
पायशतैरेत्यागल्येत्यर्थः । त्यागकृतमवमाननं प्राप्तापीति संबन्धः । इयं निन्दापूर्विका व्याज-
स्तुतिः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘हे’ इति । हेलाया जित्वा बोधिसत्त्वा बोद्धा येन
सः । अतिकारुणिकेत्यर्थः । तोयधे समुद्र । परोऽन्यः । तृप्यतां पान्थजनानामुपकारस्य
घटनायां संपादने वैमुख्येन पराव्युत्पत्तेन लब्धं यदयशस्तद्भारस्य प्रोद्बहनेन मरोर्देशस्य
कृपया साहायकं करोषीति स्तुतिपूर्विकेयं व्याजस्तुतिनिन्दापर्यवसायिनी ॥’ इत्युदाहरण-
चन्द्रिकासंक्षेपः ।

सहोक्तिः । 'चैत्रमैत्रौ गच्छतः' इत्यादौ तु शब्दशक्त्यैवोभयाभिधानम् ।
यथा—

'सह दिवहणिसाहं वीहरा सासदण्डा
सह मणिवलपुहिं बाहधारा गलन्ति ।
सह सुहभ विभोपु तीक्ष्ण उच्चिगिरीपु
सह अ तणुलदापु दुर्बला जीविदासा ॥'

अत्र दीर्घत्वादीनां आसादिभिरन्वयः साक्षादेव शाब्दः । दिवसादिभिस्तु
सहान्वयबलात् ।

विनोक्तिः सा विनान्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।

सद्यः शोभनो न नेतरो नाशोभन इत्यर्थः । तेन केनचिद्विना कस्यचिद्-
शोभनत्वं शोभनत्वं वा प्रतिपाद्यते सा विनोक्तिः । तत्राशोभनत्वं यथा—

'अरुचिर्निशया विना शशी शशिना सापि विना महत्तमः ।
उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥'

शोभनत्वं यथा—

'मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।
अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥'

अत्र मृगलोचनया दुष्टसुहृद्विशेषं च विना नरेन्द्रसूनोर्विचित्रव्यवहारप्रग-
ल्भत्वचन्द्रसुन्दराशयस्वरूपं शोभनत्वमुक्तम् ।

रूपसाहित्यान्वयबलादित्यर्थः । अनेकार्थेति । अनेकार्थोचितस्वार्थबोधकमित्यर्थः ।
एतच्चोदाहरणे स्पष्टीकरिष्यते । सहेति । 'सह दिवसनिशाभिर्दोर्धाः आसदण्डाः
सह मणिवलयैर्वाष्पधारा गलन्ति । तव सुभग वियोगे तस्या उद्वेगशीलायाः सह च
तनुलतया दुर्बला जीविताशा ॥' अत्र यथा 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यत्र पुत्रवृत्ति-
धर्मसमानकालीनधर्मवान्पिता । आगत इत्यागमनस्य पितर्यैव शाब्दोऽन्वयः । पुत्रे
तु सहार्थसाहित्यबलादागमनबोधः । आगमनरूपधर्मस्यैवागतपदसमभिव्याहारेण धर्म-
त्वेन बोधात् । (विरोधात्) । एवमिहापि आसदण्डेषु दीर्घत्वान्वयः शाब्दः विशेषतो

१. 'सह गच्छतः' ग. २. 'सहेति' इत्या नायकं प्रतीयमुक्तिः । आसानां धनप्रचुरतया
दण्डत्वेन रूपणम् । काश्यान्मणिकण्ठगलनम् । आशया दुर्बलत्वं कादाचित्कत्वम् ।
अत्र सहोक्तिरलंकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. 'अरुचिरिति । अरुचिर्दीप्तिशून्यः ।
शशिना विना सापि निशापि सहदुत्कर्तृ तमोऽन्धकार इति रूपकम् । उभयेन चन्द्रनि-
शाभ्याम् । स्फुरितं विजसितम् । चकास्ति शोभते । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ४ 'मृगेति ।
नरेन्द्रसूनु राजपुत्रो विचित्रेषु व्यवहारेषु या प्रतिभायाः स्फूर्तेः प्रभा प्रकाशस्तेन प्रगल्भः ।
मृगनयनासक्तस्तु नैवभूत इत्यर्थः । अनेन दुष्टप्रकृतिना । अमृतद्युतिश्चन्द्रस्तद्वत्सुन्दरः ।
स्वच्छ आशयोऽन्तःकरणं यस्य । उदाहरणद्वये विनोक्तिरलंकारः । पूर्वत्रान्येन विना
अशोभनत्वमिह तु शोभनत्वमिति भेदः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥ २७ ॥

परिवृत्तिरिति लक्ष्यालंकारनिर्देशः । पूर्वाचार्याणां तथैवोद्देशदर्शनात् । अतो न लक्ष्यलक्षणसंदेहः । समासमैरिति विभागः । विनिमयो हि केनचिद्वस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानम् । तच्च क्वचित्समेन समस्य । क्वचिदसमेनासमस्य । अन्यमपि द्विधा—क्वचिन्यूनेनोत्तमस्य । क्वचिदुत्तमेन न्यूनस्येति त्रिविधेयमित्यर्थः । समासमत्वं चोपादेयत्वानुपादेयत्वाभ्याम् । तत्राद्यद्वयं यथा—

‘लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं

मतं लास्यं दत्त्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।

लतास्त्वध्वन्यानामहह दशमादाय सहसा

ददत्याधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥’

अत्र प्रथमार्धे लास्येनोपादेयतया समस्यामोदस्य, द्वितीयार्धे उपादेयतया उत्तमया दशा आधिव्याधीनामतादशतया न्यूनानां विनिमयः । अन्त्या यथा—

‘नानाविधप्रहरणैर्नृप संप्रहारे स्त्रीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान् ।

इसारिवीरविसरेण वसुंधरेयं निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा ॥’

अत्रोत्तमया वसुंधरया न्यूनानां प्रहारानां विनिमयः ।

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।

तद्भाविनः

दिवसनिशादौ साहित्यप्रतीक्षा आर्थ इति लक्षणसंगतिः । दीर्घादिपदं तु दिवसादा... धर्मत्वेन दीर्घत्वादिवोधे तात्पर्यग्राहकतया हेतुरिति बोध्यम् । इति सहोक्तिप्रकरणम् ॥ २६ ॥ विनोक्तिरित्यादि स्पष्टम् । इति विनोक्तिप्रकरणम् ॥ २७ ॥ न्यूनेनोत्तमस्येति । न्यूनेन दत्तेनोत्तमस्यादानमित्यर्थः । एवमुत्तमेन दत्तेन न्यूनस्योपादानमित्यर्थो ज्ञेयः । अत्र समेन समस्येत्यस्यानुपादेयत्वेन समत्वविवक्षायां चतुर्थोऽपि भेदः कैश्चिदुदाहृतः । यथा—‘अस्थिमालामयीं दत्त्वा मुण्डमालामयीं तनुम् । गृह्णता त्वत्पुरस्थानां को लाभः स्मरशासन ॥’ इति । एवं दानाद्यभावेऽपि धर्मि-धर्मभावव्यत्यासे वा विपर्ययाख्योऽलंकार उक्तः । यथा—‘काचो मणिर्मेणिः

१. ‘लतानामिति । अयं मरुदायुर्लतानामसममनुपममामोदं परिमलं श्रयतीत्यन्वयः । मतं मनोरमं लास्यं नृत्यं दत्त्वा अर्थाल्लताभ्यः । अध्वन्यानां पान्थानाम् । अहह खेदे । आधिर्भनःपीडा । व्याधिः प्रसिद्धः । अमिर्दिग्भ्रमणदर्शको विकारः । रुदितं रोदनम् । मोहो निश्चेष्टता । एषां व्यतिकरं समूहम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘नानेति । हे नृप, संप्रहारे युद्धे प्रहरणैरायुधैर्दारुणशब्दयुक्तान्प्रहारान्स्त्रीकृत्य दण्डयुक्तेनारिसमूहेनेयं वसुधा वि-स्वस्वामिभावसंबन्धस्येति यावत् । विधिर्यस्यास्तादृशी । अत्रोदाहरणद्वयेऽपि यथायोगमुत्तममध्यमाधमानां विनिमयोक्ते परिवृत्तिरलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

भूतभाविन इति द्वन्द्वः, न कर्मधारय इत्यविरोधः । भूता भाविनो भावा
अप्रत्यक्षा इव क्रियन्ते प्रत्यक्षतयाभिधीयन्ते तद्भाविनम् । भावः कवेरभिप्रायो
निश्चयादिप्रतीतिविषयकोऽप्राप्तीति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । उदाहरणम्—

‘आसीदज्ञानमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥’

अत्र पूर्वार्धे भूतस्याज्ञानस्य उत्तरार्धे भाविनो भूषणसंभारस्य प्रत्यक्षतया-
भिधानम् ।

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥ २८ ॥

अत्र विवक्षितविवेकेन हेतुवचनं काव्यलिङ्गमिति लक्षणम् । वाक्यपदार्थ-
तेति विभागः । वाक्यार्थता पदार्थता चेत्यर्थः । तत्र वाक्यार्थता यथा—

‘वैपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा

पुरारे नैवाहं कचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।

नमन्मुक्तः संप्रत्यहमननुरग्रेऽप्यनतिमा-

न्महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥’

अत्र पुरा कचिदपि नाहं भवन्तं प्रणतवान् । अग्रेऽप्यहमनतिमानित्यवान्तर-
वाक्ययोरर्थोऽनमनमपराधे हेतुः । अनेकपदार्थता यथा—

काचो येषां तेऽन्ये हि देहिनः । सन्ति ते सुधियो येषां काचः काचो मणि-
मणिः ॥’ अत्र काचस्य धर्मित्वं मणेरधर्मत्वमुक्त्वा अनन्तरं मणेरधर्मित्वं काचस्य
धर्मत्वमुक्तमिति धर्मभावविपर्यासः । धर्मस्यासौ यथा—‘यस्य न सविधे दयिता’—
इति पद्ये । अत्र हि पूर्वार्धे तुहिनदीधितौ दग्धदहनत्वमुत्तरार्धे तु दग्धदहने तुहिनदी-
धितत्वमिति विपर्यासः । न तु धर्मधर्मविपर्यासः । तस्य यथास्थितत्वेनैव विवक्ष-
णात् । दयितविरहोपाधिना परस्परधर्मविपर्यासस्यैव च विवक्षणादित्यवधेयम् । इति
परिवृत्तिप्रकरणम् ॥ २८ ॥ अविरोध इति । भूतानां भाविकस्याप्रतीतेरित्यर्थः ।
निश्चयादीति । अज्ञानादेः पूर्वकालीनसत्तानिश्चयसूचनेऽभिप्राय इत्यर्थः । आदि-
नाज्ञानादिकं विनापि तत्कृतशोभासत्त्वादिकं गृह्यते । इति भाविकप्रकरणम् ॥ २९ ॥
अनमनमपराध इति । अपराधोऽत्र दुरितं विवक्षितम् । तन्नानमनस्य हेतुत्वम् ।

१. ‘आसिदिति । भावी भूषणानां संभारः समूहो यत्र तथाभूताम् । अत्र भूतभावि-
नोरज्ञानभूषणसंभारयोः प्रत्यक्षतयाभिधानाद्भाविनं नामालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.
२. ‘वपुर्इति । हे पुरारे शिव, पुरा पूर्वस्मिन् कचिदपि जन्मनि प्रायो भवन्तमहं न प्रण-
तवान् । इदं वपुषः प्रादुर्भावादनुमितम् । प्रणामे सति मुक्तिलामेन तदसंभवात् । अत-
एवाह—संप्रति नमन्मुक्तः । अतनुः शरीरशून्योऽहमग्रेऽप्यनतिमान् नतिरहितः । तत्त-
स्यात्पूर्वापरकालीनानमनादिदमपराधद्वयं प्रत्यवायरूपं क्षन्तव्यमित्यपराधहेतोर्वाक्यार्थभूत-
स्यानमनस्योपादानात्काव्यलिङ्गालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘प्रणयिसखीसलीलपरिहासरताविगते-

ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति भव ।

वपुषि वधाय तत्र तत्र शस्त्रमुपक्षिपतः

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥’

अत्र शस्त्रोपक्षेपो भुजपाते हेतुः । न चायं वाक्यार्थः । शस्त्रमुपक्षिपत एतावन्मात्रस्यावाक्यार्थत्वात् । तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपत इत्यस्यापि न वाक्यत्वम् । विशेषणत्वादिति तदर्थस्यापि हेतुत्वे न वाक्यार्थस्य हेतुत्वमिति । एकपदार्थता यथा—

‘भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमालि शुभं

हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालुपालंकृतिम् ।

अधाराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-

लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥

अत्र महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदिता हेतुः । तच्च समासादेकपदार्थ एव । अर्थान्तरन्यासे तटस्थतयोपनिबद्धस्य हेतुत्वे पर्यवसानम् । इह तु साक्षादेव हेतुविभक्त्यादिना हेतुतयोपनिबद्ध इति ततो मेदः ।

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।

अपराधस्य क्षमणं च तत्फलानुत्पादनं तत्राशनं वेति नानुपपत्तिः । तदिति चानमनद्वयजन्यं दुरितद्वयपरामर्शकम् । न त्वनमनद्वयस्य हेतुत्वस्य शाब्दत्वेऽलंकारत्वस्यानिष्टत्वात् । विशेषणत्वादिति । तत्रेति षष्ठ्यन्तार्थे विशेषणत्वादित्यर्थः । अर्थान्तरन्यास इति । अत्रेदं विचार्यम्—काव्यलिङ्गेऽपि सुखालोकोच्छेदितेत्युक्तोदाहरणेऽन्यत्र च बहुशो हेतुविभक्तितच्छब्दादिहेतुवाचकपदाभावात्कथं काव्यलिङ्गता । अर्थान्तरन्यासे निजदोषावृतमनसामित्यादावतिष्ठन्दरस्य विपरीतत्वेन भाने तादृशजनवृत्तित्वेन साक्षात्पित्तोपहतत्वं हेतुर्नोच्यते किंतु शङ्कपीततादर्शनगतत्वेनेति तादृश्यम् । काव्यलिङ्गे तु मोक्षरूपे पक्षे साक्षादेव सुखालोकोच्छेदित्वमुच्यते इति मेद इत्युच्यते । तथापि हेतुविभक्त्यादिनेत्यसंगतमेव । उक्तोदाहरणे तदभावात् । प्रस्युत पञ्चम्या हेत्वभिधाने ‘अलमतिचपलत्वात्’, ‘प्रजानां विनयाधानात्’ इत्यादौ काव्य-

२. ‘प्रणयति । मालतीमाधवे मालतीं हन्तुमुपगतमधोरवण्टं कापालिकं प्रति माधवस्योक्तिः । तत्र तस्मिन्वपुषि शस्त्रमुपक्षिपतस्तत्र शिरसि अकाण्डेऽनवसरे अमदण्ड इवैष भुजः पतत्वि-
त्यन्वयः । तत्किम् । यद्वपुः प्रणयिनीनां सखीनां ये सलीलं परिहासरतास्तैरधिगतैः मातेलै-
तशिरीषपुष्पताडनैरपि ताम्यति ग्लायति । अत्र भुजपाते शस्त्रमुपक्षिपत इत्यनेकपदार्थो हेतुः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘भस्मेति । गिरिसुताकान्तस्य शिवस्यालयः प्रासादस्तबल-
कारभूता सोपानपङ्क्तिः शोचामीत्यर्थः । ‘अभितः—’ इत्यादिना वाशब्दयोगे द्वितीयः । युष्माकं
या सपर्या पूजा तत्सुखस्यालोकः प्रकाशस्तदुच्छेदके निधीयामहे । ययमिति शेषः । अत्र महा-
मोहत्वे सुखालोकोच्छेदकत्वं समस्तपदार्थो हेतुरिति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

वाच्यवाचकभिन्नेनावगमनव्यापारेणार्थाद्वाच्यस्यैव यदभिधानं तत्पर्यायो-
क्तम् । पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात् । ध्वनेस्तु न वाच्य, एवार्थो विषय इति
सतो भेदः । उदाहरणम्—

‘यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्जिता ।

मदनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥’

अत्रैक एवार्थ एरावतशक्रौ मदमानविमुक्तौ जाताविति व्यञ्जनया मदमा-
नाभ्यां तयोरधिकरणयोर्निवासप्रीतिरुज्जितेत्यभिधया च प्रतिपाद्यते । तेन च
यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् । न च प्रतिपक्षस्यैव प्रतिपत्तिरफलेति किं व्यापारद्व-
येनेति वाच्यम् । यतो यथा व्यङ्ग्यं तथा नोच्यते । प्रकारयोर्भेदात् । एकरूप
एव वस्तुनि प्रकारभेद एव कथं स्यादिति चेत् यथा शुक्ले गवि चलति निर्वि-
कल्पकसविकल्पकयोः एक एव अर्थस्ताभ्यां विषयीक्रियते । न पुनर्यथा निर्विक-
ल्पकविषयस्तथैव सविकल्पकेनापि विषयीक्रियते । भिन्नत्वसंसृष्टत्वाविषयकं
निर्विकल्पकं भिन्नत्वसंसृष्टत्वप्रकारकं तु सविकल्पकमिति ।

उदात्तं वस्तुनः संपत्

लिङ्गस्यानिष्टत्वात् । तस्मात्साक्षात्परम्परया वा यत्र कारकहेतुरर्थतोऽवगम्यते तत्का-
व्यलिङ्गम् । उक्तार्थदृढप्रत्ययाय यत्रार्थान्तरन्यसनं तत्रार्थान्तरन्यासः । किञ्चिदर्थज्ञा-
पकतया हेतुकथनमनुमानमित्येव व्यवस्था युक्ता । तथा हि काव्यलिङ्गोदाहरणे-
ष्वनमनस्यापराधे कारकहेतुत्वमेव । तथा भुजपाते शस्त्रोपक्षेपस्य, मुक्तमोदरूपत्वे
आलोकोच्छेदस्यापि कारणत्वं योगक्षेमसाधारणं विवक्षितम् । एवं निजदोषेत्यादौ
दोषस्य भ्रमं प्रति कारकहेतुत्वोक्तेः पूर्वार्धे काव्यलिङ्गम् । तस्य तु दृढप्रत्ययार्थमुत्तरार्धे
विशेषसहचारोपन्यासः । न तु विशेषरूपोऽर्थः । सामान्यार्थे कारकहेतुरिति न
काव्यलिङ्गतेति । अनुमाने तु ज्ञापकहेतूपन्यासः । अस्मादिदं गम्यत इति । तेन यत्र
ज्ञापकहेतुनानुमितिः कवितात्पर्यविषया तत्रानुमानालंकार इति दिक् । इति काव्य-
लिङ्गम् ॥ ३० ॥ अर्थादिति । पर्यायोक्तपदसामर्थ्यादित्यर्थः । यथा निर्विक-
ल्पकविषय इति । निर्विकल्पकविषयो यथा केवलस्तथा सविकल्पकेन न विष-
यीक्रियत इत्यर्थः । तथा चैकप्रकारत्वाभावेऽयं ह्यन्त इति ज्ञेयम् । भिन्नप्रकारत्वे
तु निर्विकल्पके प्रकाराभावादसंगतिः स्यादिति । अत एव निर्विकल्पकसविकल्पक-
प्रकारभावमेवाह—भिन्नत्वेति । भिन्नत्वं विशेषणगम्या अतद्यावृत्तिः । वृत्तौ चाभि-
न्नासंसृष्टत्वेनेत्यकारप्रश्लेषो बोध्यः । केचित्तु निर्विकल्पकेऽपि यत्किञ्चिदिदमिति किञ्चि-

१. ‘यमिति । यं रावणं प्रेक्ष्य मदनैरावणस्येन्द्रगजस्य मुखे मानेन च हरेरिन्द्रस्य हृदये
चिरेण रूढा वृद्धि प्राप्तापि निवासप्रीतिरुज्जिता त्यक्ता । इत्येवमैरावतेन्द्रौ मदमानशक्त्यौ
जातावित्यर्थस्य व्यङ्ग्यस्यैव भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात्पर्यायोक्तमलंकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिका-
संक्षेपः । २. ‘भिन्नत्वं’ कः ।

संपत्समृद्धियोगः । न तु तस्यैवातिशयः । उदाहरणम्—

‘मुक्ताः केलिविसृजहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः

प्रातः प्राङ्गणसीमि मन्थरचलद्वाकाङ्गिकाक्षारुणाः ।

दूराद्दृष्टिमवीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः

यद्विद्वज्जवनेषु भोजनूपतेस्तद्दानलीलायितम् ॥’

अत्र विद्वज्जवनस्य मुक्तादिधनसमृद्धियोगः ।

महतां चोपलक्षणम् ॥ २९ ॥

महतां यदुपलक्षणमङ्गभावः अर्थाद्वर्णनीये तदप्युदात्तमित्यर्थः । उदाह-
रणम्—

‘तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।

निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥’

अत्रैतादृशो महान्रामो दण्डकाया वर्णनीयाया अङ्गम् । नन्वत्र रामगत
उत्साहातिशय एव चमत्कारनिदानं तस्य प्रधानत्वाद्विच्छिद्यन्तराभावाच्च किञ्चि-
पयोऽयमलंकारव्यपदेश इति वाच्यम् । नञ्चत्र वीरो रसः प्रधानम् । तस्यैवा-
ङ्गत्वात् ।

तत्सिद्धिहेतावेकसिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत् ।

समुच्चयोऽसौ

तत्सिद्धिहेतौ तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य साधके । समाधावतुल्यकक्षयोः कार-
णयोरुपादानमत्र तु तुल्यकक्षयोरिति विशेषः । उदाहरणम्—

‘दुर्वाराः अरमार्गणाः प्रियतमो वूरे मनोऽत्युत्सुकं

गाढं प्रेम तवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।

त्वेन वस्तु भासत इति यथाश्रुतोपपत्तिमाहुः । इति पर्यायोक्तप्रकरणम् ॥ ३१ ॥ न
तु तस्यैवेति । बदरामलकाप्रदादिमानामित्यादौ पर्यायालंकारमेवेतिप्रसङ्गादिति
भावः । उपलक्षणमिति भावप्रधानमित्याशयेनाह—अङ्गभाव इति । वर्णनीयाया
इति तस्याः प्राधान्यसूचनायोक्तम् । इत्युदात्तप्रकरणम् ॥ ३१ ॥ समाधाविति ।

१. ‘मुक्ता इति । विदुषां भवनेषु केलौ विसृज्याच्छिन्नसूत्राद्वारागलिताः संमार्जनी-
भिर्हृता अपसारिता अङ्गणसीमि मन्थरं मन्दं चलन्तीनां शालानां वनितानां चरणकाक्षवा
वरुणा भारक्ता मुक्ताः कर्मभूताः दूराद्दृष्टिमवीजेषु शङ्किता धीर्येषां ते केलीशुकाः कर्तृ-
भूताः कर्षन्ति यत्तद्भोजनूपतेर्दानलीलायितमित्यन्वयः । अत्रोक्तसमृद्धिवर्णनादुदात्तालं-
कारः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘तदिदमिति । यस्मिन्नरण्ये निवसन्नामो बाहुमान-
सहायो रक्षसां क्षयं चकार तदिदमरण्यमिति महताः श्रीरामस्यारण्योत्कर्षकतया तदङ्ग-
मावादपर उदात्तमेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘दुर्वारा इति । मार्गणाः शराः ।
मन्मथसुहृत्कालो वसन्तः । स एव कृतान्तोऽयमः समाप्त्यन्तः । अथवा कृतान्तो

जीत्वं धैर्यविरोधि सम्मयसुहृत्काकः कृतान्तोऽक्षमो
नो सख्यश्चतुर्वाः कथं तु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ॥'

अत्र स्वरमार्गणा एव विरहासहस्यं कुर्वन्ति । सतोऽधिकं प्रियतमदूरस्थित्या-
शुपासम् । एव एवोक्तलक्षणः समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस-
तीति यत्केनचित्पृथग्लक्षितासावुक्तम् । यथाहि—

‘कुलममलिनं भद्रा मूर्तिमैतिः सुतिशालिनी
भुजवक्त्रकं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।
प्रकृतिसुभगा देते भावा अमीभिरयं जनो
व्रजति सुतरां दर्पे राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥’

अत्र कुलादीनां समीचीनानामेव योगः । दुर्वारा इत्याद्युक्तोदाहरणे स्वरमा-
र्गणादीनामसमीचीनानाम् ।

‘शैशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।

‘समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः’ इति लक्षणात्समुचीयमानमपि कारणा-

यमोऽक्षमः । अकाले प्राणानपहर्तुं समर्थ इत्यर्थः । चतुरा विरहविनोदने कुशलाः । इत्थं
सति शठो मर्मभेदी विरहः कथं तु सोढव्य इत्यर्थः । अत्र दुर्वारत्वेनाशोभनानां तादृशैरेव
प्रियतमादिभिर्विरहासहस्यरूपकार्यं समुच्चय इति स एवालंकारः । नववयःप्रभृतीनां
शोभनत्वेऽपि विरहोदीपकत्वेनात्राशोभनत्वं बोध्यम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. ‘कुलमिति । भद्रा शोभना । मूर्तिराकृतिः । इतिः शास्त्रक्षवणं वेदो वा । अलं
पर्याप्तम् । स्फीता विस्तृता । प्रकृत्या सुभगाः शोभनाः । अयं वृक्षयमानो जनः । अमीभिः
कुलादिभिः सुतरां गर्वं व्रजति । तव त्वङ्कुशाः । विनयहेतवः इत्यर्थः । अत्र दर्पाख्ये
कार्ये शोभनानामेव समुच्चयः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. शशीति । स्वाकृतेः शोभना-
कृतेः । दुर्गतो दरिद्रः । अत्र शशिनः स्वतः शोभनस्यापि दिवसधूसरत्वादशोभनत्वेन
शोभनाशोभनरूपस्य तादृशैरेव कामिनीप्रभृतिभिः समुच्चयः । तदुक्तं वृत्तिकृता—शशिनि
धूसरे शब्दे शल्याम्तराणीति । सदसद्योग इत्यस्य सदसद्रूपाणामनेकेषां योग इत्यर्थः न तु
सद्योऽसद्योग इति । तथा सति सद्यचराभिन्नत्वरूपार्थदोषेणालंकारत्वासंभवात् । अत एव
नृपाङ्गणगतः खल इत्यत्र नृपाङ्गणगतत्वेन शोभनत्वं खलत्वेन चाशोभनत्वमिति समर्थनेऽपि
सद्यचराभिन्नत्वात्तदंशमुपेक्ष्यैवालंकारोदाहरणता प्रामाणिकैरुक्ता । एवं विशेष्यस्य शोभनत्वं
विशेषणस्य त्वशोभनत्वमिति प्रक्रान्तम् । इह त्वन्ययेति प्रक्रमभङ्गोऽप्यत्र हेयः । ननु
दुर्वारा इत्यसद्योगप्रसक्तिः । अत एवोदाहरणेऽपि कथं न सद्योग इति चेदत्रोच्यते । इह
शोभनस्य सतोऽशोभनत्वमिति विवक्षा । तत्र त्वशोभनमेवैतदिति विवक्षितं न तु शोभन-
त्वमपीति न सदसद्योगप्रसक्तिः । अत एवात्र मनसि शङ्क्यानीत्युपसंहृतम् । सुन्दरत्वेनान्तः
प्रविष्टानामपि व्यथाहेतुत्वात् । तत्र तु सर्वथा दुष्टत्वाभिप्रायेण कथं सोढव्य इति निरवयम् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

मृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शय्याभि मे ॥'

अत्र सदसतोर्योगः । दुर्जनस्यासत्त्वात् शय्यादीनां सत्त्वात् । एवञ्चिन्त्यम् ।
पूर्वं दूरस्थित्यादिविशेषणेन, धूसरत्वादिनात्राप्यसम्यक्त्वमिति ।

समुच्चयान्तरमाह—

स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रिया ॥ ३० ॥

अत्र गुणाः क्रियाश्चेति विग्रहे संख्याविशेषस्याविवक्षणात् विशेषविवक्षाविरहेण
च सजातीयवद्विजातीयस्यापि यौगपद्यस्य लाभात् गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च
युगपद्भवतः स त्रिरूपः समुच्चयः । तत्र गुणयोर्यौगपद्यं यथा—

‘विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च ।

प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥’

अत्र विमलत्वमलिनत्वयोः । क्रिययोर्यथा—

‘अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नववारिधरोदयादहोभिर्भविष्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥’

अत्रोपगतो भवितव्यं चेति क्रिययोः । गुणक्रिययोर्यथा—

न्तरं सौकुमार्यमात्रोपयोगि न त्वितरकारणतुल्यकक्षमित्यर्थः । चिन्त्यत्वे हेतुमाह—
पूर्वमिति । दुर्वारा इत्युदाहरण इत्यर्थः । विशेषणे नासम्यक्त्वमित्यन्वयः । तत्रापि
हि प्रयतमस्य सत्त्वमेव दूरस्थितिविशेषणेन परमसत्त्वम् । इहापि स्वतःसुन्दरस्य
शशिनो दिवसधूसरत्वेनेत्यसद्योग एवेत्यर्थः । आदिपदेन गलितयौवनत्वादिपरिग्रहः ।
वस्तुतस्तत्र सदसद्योगपदे न द्वन्द्वः किं तु कर्मधारयः । संश्वासावसंश्च सदसज्जि-
(दि)ति । तादृशानामनेकेषामेकार्थजनने समुच्चय इत्यर्थः । एवमपि दुर्वाराः
शशील्यनयोः कथं भेद इति चेत्, इत्थम्—दुर्वारा इत्यत्र विरहासहिष्णुतया प्रिय-
तमादीनां सतामप्यसत्त्वेन विवक्षा । इह तु शोभनस्य सतो धूसरत्वादिना अशोभ-
नत्वमपीति विवक्षा । अत एव पूर्वं कथं (तु) सोढव्य इत्युपसंहारो दुष्टत्वाभि-
प्रायेण, अत्र तु मनसि सप्त शल्यानीत्युपसंहृतं सुन्दरत्वेनान्तःप्रविष्टानामपि व्यथा-
हेतुत्वादित्यनवद्यम् । ननु गुणक्रिया इति बहुवचनाद्गुणाः क्रियाश्चेति विग्रहे बहुमां
गुणानां यौगपद्यमेव लभ्यते । एवं बहूनां क्रियाणामेव तल्लभ्यते । न तु द्वयोर्गुण-
योर्द्वयोश्च क्रिययोस्तथा द्वयोर्गुणक्रिययोरतस्तल्लभोपायमाह—अत्रेति । सत्यम् ।

१. ‘विदलितेति । विदलितं खण्डितं सकलानामरीणां कुलं येन तद्वलं सैन्यम् । प्रसङ्गाः
प्रकटखलाः । अत्र विमलत्वमलिनत्वयोर्युगयोस्तुल्यकालतारूपः समुच्चयश्चकारदशगम्यः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘अयमिति । विक्रमोर्वशीये गुरुवसो वचनम् । तथा प्रियया
उर्वश्या । एकपदे एककाले । भवितव्यमिति संबन्धः । निरातपत्वेनातपराहितेन रम्यैरहोभि-
र्दिवसैः कर्तृभिः । अत्रोपगममवतयोः क्रिययोः समुच्चयः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

‘कलुषं च तवाहितेष्वकस्मारितपङ्केरुहसोदरभि चक्षुः ।
पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमाददां कटाक्षैः ॥’

अत्र कलुषत्वपतनयोर्गुणक्रिययोः । अत्र कश्चिद्वैयधिकरण्य एव समुच्चय इत्याह तत्र युक्तम् । ‘पुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्’ इत्यादौ सामानाधिकरण्येऽपि दर्शनात् । केचित्तु सामानाधिकरण्य एवायमित्याहुस्तदपि न सम्यक् । ‘कृपाणपाणिश्च मवान्रणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये’ इत्यादौ वैयधिकरण्येऽपि तद्दर्शनात् ।

एवं क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायः

एकत्वेन विवक्षितं वस्तु यत्र क्रमेणानेकस्मिन्भवति क्रियते वा स एकः पर्यायः । अत्र क्रमेणेति समुच्चयव्यावर्तनाय । प्रयोजकानिर्देशतन्निर्देशौ भवतिकरोत्यर्थौ न तु स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वे । वृषलक्ष्मणः कण्ठे कालकूटवास-स्यास्वाभाविकत्वेन भवतीत्यत्रानुदाहरणत्वापत्तेः । तत्राद्यो यथा—

‘नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

बहुत्वविवक्षायामुक्तदोषः स्यात् । न चेह संख्याविशेषविवक्षा । एवं सजातीययौगपद्यस्यापि । एवं च गुणयोः क्रिययोश्च यौगपद्यस्यैव गुणक्रिययोर्यौगपद्यस्यापि त्र्यम्बादुक्तार्थलाभो निरवय इत्यर्थः । अन्ये तु गुणाश्च क्रियाश्चेति द्वन्द्वे बहूनामेव समुच्चयः स्यादतो गुणौ च क्रिये चेति द्वन्द्वोत्तरं गुणक्रियाश्च गुणक्रिये चेति गुणक्रिया इत्येकशेषाद्वयोर्द्वयोरेव समुच्चय इति त्रिविधः समुच्चयोऽयमित्याहुः । एतन्मते द्विवचनान्तेनोत्सर्गतः समासाभावात्तत्कल्पनकेशः । द्वयोरेव समुच्चय इत्यप्ययुक्तम् । ‘प्रादुर्भवति पयोदे कज्जलमलिनं बभूव नमः । रक्तं च पथिकहृदयं कपोलपाली मृगीहृद्यः पाण्डुः ॥’ इत्यादौ बहूनामपि गुणानां समुच्चयस्येष्टत्वात् । तथा—‘उदितं मण्डलमिन्दो रुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण । मुदितं च सकलललनाचूडामणिशासनेन मदनेन ॥’ इत्यादौ बहूनां क्रियाणां समुच्चयस्यासंग्रहप्रसङ्गात् । अतः स यथोक्त एव प्रकारः समीचीन इति संक्षेपः । इति समुच्चयप्रकरणम् ॥ ३३ ॥ मतान्तरनि-रासायाह—प्रयोजकेति । तं इति । ‘ततेषां श्रीसहोदरलाभरणे हृदयमेकर-

१. ‘कलुषमिति । तव चक्षुः प्रकृत्या श्वेतकमलसदृशकान्तिः अहितेषु शत्रुषु कलुष-कोपेनारुणं च । तेषां शत्रूणां वपुष्यापदां कटाक्षैः कर्तुमि। पतितं चेति कलुषत्वपतनयो-र्गुणक्रिययोः समुच्चयः ।’ इत्युदाहरणमन्विकारसंक्षेपः । २. ‘नन्विति । हे कालकूट मिय, वसरोत्तरं विशिष्टमुत्कृष्टं पदं यस्यां तादृशीयमाश्रयस्थितिस्तव केनोपदिष्टेत्यन्वयः । तदेव दर्शयति—प्रागिति । हृदयेऽभ्यन्तरे । अवस इति शेषः । अत्रान्तरम् । वृषलक्ष्मणो हरस्य । अनुना पुनरिति संबन्धः । अत्रैकस्यैव कालकूटस्य क्रमेणानेकत्वमिति । इत्युदाहर-णमन्विकारसंक्षेपः ।

प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ

कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥'

अत्र कालकूटस्य वस्तुत एकस्यानेकत्र वासे प्रयोजकं किञ्चिदपि नोक्तम् । न केवलमयं वास्तविक एकत्वे किं त्वारोपितेऽपि । यथा—

‘विम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत ।

अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि दृश्यते ॥’

अत्र प्रयोजकानिर्देशः स्फुट एव । रागपदार्थस्य त्वोष्ठे लौहित्यात्मकतया हृदये तु स्नेहाद्यात्मकत्वेन भेदेऽप्यभेदकत्वस्याध्यवसानाच्चैकत्वविवक्षाविरोधः । द्वितीयो यथा—

‘तं ताण सिरिसहोभररभणाहरणम्मि हिभभमेकरसम् ।

विम्बाहरे पिभाणं निवेसिअं कुसुमबाणेण ॥’

अत्र कुसुमबाणेनेति प्रयोजकनिर्देशः ।

अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन्क्रमेण यन्नवति क्रियते वा सोऽन्यः पर्याय इत्यर्थः । पूर्वव-
द्याख्येयम् । तत्र भवत्यर्थे यथा—

‘मधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।

अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं विषं तदेव ॥’

अत्रैकस्मिन्खलवचसि क्रमेणामृतव्यजने विषकथने च न प्रयोजकनिर्देशः ।
करोत्यर्थे यथा—

‘तद्वेहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः

सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।

सम् । विम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥’ इति संस्कृतम् । तेषामिति ।
दैत्यानामित्यर्थः । पूर्ववदिति । भवति क्रियत इत्येतदित्यर्थः । इति पर्यायप्रक-

१. ‘विम्बोष्ठ एवेति । विम्बसदृश ओष्ठो विम्बोष्ठः । ‘ओत्वोष्ठयोः’ इति पररूपम् ।
ओष्ठे रागो लौहित्यं हृदये तु स्नेहः । अत्र श्लेषेणामेदाध्यवसायादेको रागपदार्थः क्रमेणाने-
कत्रोक्तः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘तं ताणेति । श्रीसहोदररत्नं कौस्तुभ आभरणं यस्य
तस्मिन् श्रीविष्णौ । एकरसमेकतानम् । ‘तत्तेषां पातालवतिनामसुराणां’मिति चण्डीदासः ।
हृदयं कुसुमबाणेन प्रियाणां कान्तानां विम्बसदृशेऽधरे विनिवेशितमित्यनेकत्र स्थितौ प्रयो-
जकनिर्देशाद्भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ३. ‘मधुरिमेति । मधुरिम्या रुचिरं खलानां
वचनं प्रथमं पृथुबलममृतं व्यनक्ति प्रकाशयति । अथ विचारानन्तरं तदेव खलवचनं
मोहहेतुभूतमन्तर्गतं हालहलाख्यं विषं कथयति । महो आश्चर्यम् । अत्रैकस्मिन्खलवचने
क्रमेणामृतविषयोः स्थितिरिति पूर्वविपरीतः पर्यायः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ४. ‘तदिति ।
अयं द्विजो दिवसैः कर्तुमिरियती भूमिं समृद्धिंसीमां समारोपित इत्याश्चर्यम् । तदेव

स सुदो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योषिता-
भाश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमिषतीं भूमिं समारोपितः ॥'

अत्रैकस्मिन्निजे तद्वेदतन्मन्दिराद्यैरनेकैः दिवसैरिति प्रयोजकनिर्देशः । न
चेयं परिवृत्तिः । हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् ।

अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥ ३१ ॥

पक्षे संबन्धः सपक्षवृत्तित्वं विपक्षवृत्तित्वं चेति रूपत्रयवान्हेतुः साधनम् ।
व्यापकत्वाभिमतस्य पक्षोऽयोगव्यवच्छेदो व्यापकसंबन्धपर्यवसन्नः साध्यम् ।
तदुभयवचनमनुमानालंकारः । यथा—

‘यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भुवं
यत्तत्रैव पतन्ति संततमभी मर्मस्पृशो मार्गणाः ।
तच्चक्रीकृतचापमञ्जितशरमेख्णकरः क्रोधनो
धावत्यग्रत एव शासनधरः सख्यं सदासां सरः ॥’

अत्र पूर्वार्धे साधनस्य उत्तरार्धे साध्यस्य वचनम् । प्रयोगश्चैवम्—एताश्च-
क्रीकृतचापं सदा पुरोधाववक्षितशरत्वादिविशिष्टमनोभवाः सततनिपतन्मर्मभे-

रणम् ॥ ३४ ॥ पक्षे संबन्ध इति । पक्षधर्मतेत्यर्थः । सपक्षवृत्तित्वेनान्यथा
व्याप्तिप्रदर्शनं विपक्षवृत्तित्वेन व्यभिचारविरहप्रदर्शनम् । अयोगव्यवच्छेदोऽवश्यं
संबन्धः । व्याप्यस्य व्यापकं विनानुपपत्तेः । एतच्च हेतूप्रेक्षाव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् । तत्र
योगस्याप्यनुत्कटतया भानादिति । एता इति क्रियः पक्षभूता निर्दिष्टाः । चक्री-
कृतचापं यथा स्यात्तथा सदा पुरो धावन्निश्चिते धनुषि योजिते शरे मेख्णन् चपलः
करो यस्य सः । क्रोधनः क्रोधशीलः । शासनमाज्ञा तद्धारको मनोभवो यासां तथा-
भूता इति साध्यम् । सततं निपतन्तो मर्मभेदिनो चाणा यत्र तादृशं लसद्भूव्यापारो
यत्र तादृशं स्थानं युवजनरूपं यासां तत्त्वादिति हेतुः । स्वस्थाननिपतनिपतन्मर्मभे-
दिवाणफलसद्भूव्यापाराश्रयत्वादिति यावत् । तत्रैवेत्यनेन चाणनिपतनस्य भूव्यापार-

दर्शयति—तद्वेदमिति । तत्पूर्वं दृष्टम् । नताः खर्वा भित्तयो यस्य तत् । दिवोऽन्तरिक्षात् ।
जरती जीर्णा । धनाग्ना मेघतुल्याः । घटाः श्लेष्मयः । कालं मधुरस्वरम् । अत्रैकस्मिन्निजे
तद्वेदमन्दिरादीनामनेकेषां क्रमेण स्थितौ दिवसैरिति प्रयोजकनिर्देश इति शेषः । इत्यु-
दाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. ‘तन्मन्दिरादीनामनेकेषां’ वा. २. ‘यत्रैता इति’ । यत्र अने पताः कामिन्धः
लहरीचलाचलदृशो यासां ताः । अभी अनुभूयमानाः । मार्गणाः शराः ।
यद्यस्मात् । तत्तस्मात् । सरः यासां कामिनीताम्रघट पद्म सदा मण्डलीकृतचापं यथा
स्यात्तथा धावतीति सख्यम् । कीदृक् सरः । काञ्चित् योजिते शरे मेख्णन् चपलः करो
यस्य सः शासनमाज्ञा तद्धारकः । अत्र पूर्वार्धे साधनं नान्यत्तादृशमन्यथाभूतस्य
साध्यस्य साधनादनुमानालंकारः । प्रयोगस्तु—एताः पुरोधाववक्षितशरत्वादिभिर्मर्मभे-
दिवाणामनुभूव्यापारकत्वादिति बोध्यः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

दिवाणकलसद्भ्यापारकस्थानत्वादिति । नन्वत्र पूर्वं साधनधरसाध्यस्यापि बचनं संभवति । यथा—‘मधु तिष्ठति वाचि योषिता’ इत्यादि । तत्कथं सामान्यत एतदुक्तं न तु विशेषत इति चेत्, साध्यस्य पूर्वभागे तादृशवैचित्र्याभावादिति ।

विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

साकूतैः साभिप्रायैः । उक्तिरर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—

‘महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।

न संहतास्तस्य न भेदवृत्तयः प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितम् ॥’

अत्र महौजस्त्वादिविशेषणानि परानभिभवनीयत्वाद्यभिप्रायकाणि । न च वाच्यम्—अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभिधानादर्थसिद्धं पुष्टार्थत्वमिति दोषाभावमात्रतया कुतोऽलंकारमध्ये पठितोऽयमिति । एकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानासुक्तोदाहरणवदुपादाने वैचित्र्यमपि अनुभवसिद्धं न तु दोषाभावमात्रमिति संप्रदायः । वयं त्वालोचयामः—तादृशैकविशेषणोपन्यासेऽप्यलंकारत्वमुचितम् । अपुष्टार्थत्वविरहस्य निर्विशेषणतयाप्युपपत्तेरनुभवसिद्धत्वाभावाद्वैचित्र्यस्य चानुभवसिद्धत्वात् । यथा—‘शुद्धे सद्यनि पल्लविन्युपवने’ इत्यादौ ।

व्याजोक्तिश्छन्नोद्भिन्नरूपवस्तुनिगूहनम् ॥ ३२ ॥

उद्भिन्नत्वमस्फुटस्य प्रकाशः । तथा चास्फुटमपि वस्तुस्वरूपं कथं विवक्ष्यमानं केनापि यदपह्नूयते सा व्याजोक्तिः । न चेयमपह्नुतिः । प्रकृताप्रकृतयोः साम्ये तत्संस्कारात् । अत्र तु तदभावात् । न च प्रथमं गूहस्थानन्तरं प्रकाशास्यापह्नव इति सामग्रीभेदादेवापह्नुतिर्भेद इति वाच्यम् । एवंविधे विषये साम्यसंभवेऽप-

स्थाननियतत्वोक्तेः । अत एव शासनधर इत्युक्तम् । यथेति । ‘मधु तिष्ठति वाचि योषिता’ हृदि हलाहलमेव केवलम् । अत एव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते ॥’ इति पथम् । विशेषत इति । उक्तप्रकारद्वयवर्तयेत्यर्थः । इत्यनुमानप्रकरणम् ॥ ३५ ॥ संप्रदायपदसूचितमस्वरसं प्रकाशयन्स्वयं समाधत्ते—वयं त्विति । अनुभवसिद्धत्वाभावादिति । पुष्टार्थत्वमेति शेषः । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह—वैचित्र्यस्य चेति । ‘शुद्धे सद्यनि पल्लविन्युपवने’ वाप्या नवाम्मोहदि क्रीडाश्च सदादले विवलितग्रीवविमुक्ता दृशः ।’ इत्यादावित्यर्थः । तथा च दोषाभावरूपस्यापि पुष्टार्थत्वस्य चमत्कृतिविशेषजनकत्वरूपमलंकारत्वमुपधेयसंकरेऽप्युपावेरसंक्रान्तिर्वाधमिति भावः । इति परिकरप्रकरणम् ॥ ३६ ॥ साम्यसंभव

१. ‘महौजस इति । धनुर्भृतो धनुर्धरा भटास्तस्य दुर्योधनस्य प्रियाण्यसुभिः प्राणैः समीहितं कर्तुं वाञ्छन्तीत्यन्वयः । अत्र महौजःशालित्यनानाकमणीयत्वं मानधनत्वेन शुद्धे पलायनाभावः धनपूजितत्वेनोपेक्षाराहित्यं सहाये लब्धकीर्तित्वेनोत्साहः प्रतापशक्तित्वं च असंहतत्वेन सहायानपेक्षत्वं अमेदवृत्तित्वेन प्रयोजनैकपरत्वं च न्यज्यत इत्युक्तविशेषणानां साभिप्रायत्वात्परिकरालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः.

हुतेरेवोपगमात् । ननु यत्रापहवार्थं सादृश्योपक्षेपः सा व्याजोक्तिः सादृश्यादे-
मेव तु यत्रापहवोपक्षेपः सापह्वतिरिति चेत्, न । तत्रोभयत्राप्यपह्वतेरेवोपग-
मात् । यदाहुः—

‘साम्यायापहवो यत्र सा विज्ञेया त्वपह्वतिः ।

अपह्ववाय सादृश्यं यस्मिन्नेषाप्यपह्वतिः ॥’ इति ॥

उदाहरणम्—

‘शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-

द्रोमाञ्चादिविसंस्थुलाखिलविविव्यासङ्गमङ्गाकुलः ।

हा शैलं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं

शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः ॥’

अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकैकरूपतया प्रसृतौ शैलकारणतया प्रकाशनादपल-
पितस्वरूपाविति व्याजोक्तिं प्रकाशयतः । वयं तु—पुलकवेपथुभ्यां सात्त्विकान्यां
प्रकाशिता गूढावगतिस्तयोः शैलकारणताप्रकाशनेनापह्वतेति व्याजोक्तिरियम् ।

किञ्चित्पृष्ठमपृष्ठं च कथितं यत्प्रकल्पते ।

तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा मता ॥ ३३ ॥

इति । (कुवलयानन्दे पद्यमिदम् ।) यथा ‘सीत्कारं शिक्षयति’ इत्यादौ गुप्तस्य
नायकस्य सीत्कारेत्याद्युक्त्वा व्यक्तस्य नहीत्यादिनापहवेऽप्यपह्वतिरेवेत्यर्थः । न-
न्विति । उक्तोदाहरणे साम्यसत्त्वेऽपि तस्याहत्वेनापहवप्राधान्याभावाद्वाजोक्ति-
रेव अपहवप्राधान्ये त्वपह्वतिरिति व्यवस्थेत्यर्थः । यदाहुरिति । उद्भटादिमतानु-
सारिण इत्यर्थः । उभयत्रेति । अपहवप्राधान्येऽहत्वे च सति साम्य इत्यर्थः ।
तथा च सीत्कारमित्यादावप्यपह्वतिरेव । प्रकृताप्रकृतसाम्याभावे तु व्याजोक्तिरिति
व्यवस्थेत्यर्थः । तथैवोदाहरति—शैलेति । अत्र वृत्तौ शृङ्गारानुभावत्वेनाभिव्य-
क्तयोः कम्परोमाश्रयोः शैलजन्यत्वप्रतिपादनेनापहवो व्याख्यातः । तत्र कम्परो-
माश्रयोः पूर्वगूढत्वाभावादुद्भिजेत्यस्यार्थगतैः स्वयमुदाहरणं संगमयति—वयं
त्विति । ‘गूढा रतिः’ इत्येव पाठः । ‘अवगतिः’ इति त्वपपाठः । एवं च पूर्व
गूढस्यानुभावाभिव्यक्तस्य रतिभावस्यान्यप्रयुक्तत्वकथनेनापह्वतिरिति लक्षणसंगतिः ।
इति व्याजोक्तिप्रकरणम् ॥ ३७ ॥ परिसंख्येति । परिशब्दो वर्जनार्थः । संख्या

१. ‘शैलेति । शिवो वो युष्मानवताद्वस्तु । कीदृशः । शैलेन्द्रेण हिमवता प्रतिपाद्यमाना
दीयमाना या गिरिना तदस्तस्योपगूढमाश्रयः । भावे कः । तेनोद्भट्टा रोमाञ्चादिभिर्विसं-
स्थुलो व्यग्रश्चासावखिलस्य विधिव्यासङ्गस्य मङ्गेनाकुलः । ततश्च सात्त्विकभावगोपनाय तुहि-
नाचलस्य करयोर्हा शैलमित्यूचिवान् । हेति विज्ञेये । शैलान्तःपुरं च मातृणां प्रादयादीनां
मण्डलं समूहश्च गणाश्च तैरिति विग्रहः । सस्मितं दृष्टः । अत्र सात्त्विकभावस्य रोमाञ्चा-
देर्हिमवत्करस्पर्शनिमित्तकत्वेन गोपनाज्वाजोक्तिरलङ्कारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

तादृक्तुल्यम् । व्यवहारेण व्यवच्छेदाय । यत्किञ्चित्कथितं सास्वतुल्यस्यान्यस्य व्यवच्छेदाय यत्कल्पते सा परिसंख्या भवेति लक्षणम् । अन्यस्य कथनमप्यव्य-
पोहाय कथं कल्पत इति चेत् । प्रमाणान्तरेणाधगतस्य वस्तुनः पुनः प्राप्तेन
प्रतिपादनस्य प्रयोजनान्तराभावात् । पृष्टमपृष्टं चेति तु विभागः । कथनं हि
किञ्चित्प्रश्नपूर्वकं किञ्चिन्नातरपूर्वकमिति द्विविध्यमित्यर्थः । ते च द्वे अपि विधे
व्यवच्छेदस्य प्रतीयमानत्वाच्चरवाभ्यां प्रत्येकं द्विविधे । तत्र प्रश्नपूर्वके कथने
व्यवच्छेदस्य प्रतीयमानता यथा—

‘किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं घुसरितः
किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा
यदासकल्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति ॥’

अत्रान्यनदीसविधादिव्यवच्छेदं प्रतीयमानम् । तत्रैव वाच्यं व्यवच्छेदं यथा—

‘किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥’

स्पष्टम् । अप्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेदं प्रतीयमानं यथा—

‘कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।
काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥’

अप्रश्नपूर्वक एव कथने व्यवच्छेदं वाच्यं यथा—

‘भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकाभास्त्रे ।
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥’

श्लेषेणाप्येषा संभवति—यथा—‘चित्रेषु वर्णसंकराः’ ‘खलसंयोगः शालिषु’
इत्यादि ।

यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्

१. ‘किमिति । आसेव्यं सेवनीयम् । घुसरितो गङ्गायाः । सविधं वीरम् । अनवद्यमु-
त्तमम् । येषु घुसरितसविधादिष्वासत्तया । निरवधिर्या विमुक्तिः सायुज्यरूपा तदर्थम् ।
अत्र सेव्यत्वेनावगतस्य गङ्गासविधादेः पुनः कीर्तनमितरपरिसंख्याभिमिति सैवालंकारः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. किमिति । अत्र लोके । आर्यैश्चरितमाचरितम् । सुकृतं पुण्य-
कर्म दोषो व्यभिचारादिः । धिषणा बुद्धिः । अभिमतोत्तरदानादाह—जानातीत्यादि ।
अत्र व्यवच्छेदं वाच्यमिति भेदः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘कौटिल्यमिति । कौटिल्यं
कपटं कुञ्चितत्वं च । रागः पक्षपातो रक्तिमा च । काठिन्यं निर्वयत्वं दृढता च । तरल-
त्वमविचार्यकार्यकारित्वं चपलता च । अत्र हृदयादी नेति व्यवच्छेदः प्रतीयते । प्रश्नाभावा-
त्पूर्वसाद्रेदः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ४. भक्तिरिति ‘भक्तिरासक्तिः । भवे शिवे ।
व्यसनं रुचिः । युवतिरेव कामाक्षमिति विग्रहः । अत्र व्यवच्छेदं वाच्यमिति विशेषः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

यथोत्तरमिति वीप्सायां यथाशब्दः । तेनोत्तरोत्तरं प्रतीत्यर्थः । उदाहरणम्—

‘जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते गुणामुरागप्रभवा हि संपदः ॥’

नन्वत्र कार्यकारणभावालङ्कृतिप्रपञ्चनप्रसङ्गेन हेत्वलङ्कारोऽपि लक्षणार्हः । उक्तश्चायं मट्टोद्भूतेन—‘हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः’ इति । तत्किं न लक्षितं इति चेत्, आयुर्धृतमित्यादिरूपस्यास्य वैचित्र्याभावेनालङ्कारत्वस्यैवाभावात् । नन्वेवम्—

‘अविरलकमलविकासः सकलालिप्तदृश कोकिलानन्दः ।

स्योऽयमेति संप्रति लोकोत्कण्ठाकरः कालः ॥’

इत्यादौ प्राचां काव्यरूपताभिधानं विरुध्येत अलङ्काराभावादिति चेत्, न । कोमलानुप्रासेनैव तत्संभवात् । तत्किं हेत्वलङ्कारो नास्त्येव । क एवमाह । कीदृशस्तर्ह्यसाविति चेत्, पूर्वांशं काव्यलिङ्गमेवेति ।

क्रियया तु परस्परम् ॥ ३४ ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

वस्तुनोः परस्परं जन्यजनकभावोऽसंभवी । तस्य तं प्रत्येव पौर्वापर्ययोर्द्वयो-
रसंभवादित्यत उक्तं क्रिययेति । एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः । अविशिष्टं वस्तु
तावद्विजातकल्पम् । तेन वैशिष्ट्यप्रयोजनक्रियाजनके जनकत्वोपचारः । तथा च
नित्यस्तादृशैकक्रियाजनकत्वमन्योन्यालङ्कार इति सारम् । उदाहरणम्—

‘हंसाणं सरोहिं सिरी सारिजह् अह सराणं हंसैहिं ।

अण्णोणं विअ एए अण्णोणं णवरि गरुअन्ति ॥’

अत्र श्रीसारणेन सरोहंसयोर्मियो जनकता ।

बुद्धिः । तेन वर्जनबुद्धिरित्यन्वयार्था संज्ञा । इति परिसंख्याप्रकरणम् ॥ ३८ ॥ हेतु-
मतेति । हेतुमता कार्येण सहाभेदहेतोरभिधानमित्यन्वयः । इति कारणमालाप्रक-
रणम् ॥ ३९ ॥ अविशिष्टं शोभारहितम् । निष्कृष्टं लक्षणमाह—तथा चेति ।
परस्परं वैशिष्ट्यजनकैकक्रियाजनकत्वमित्यर्थः । हंसाणं इति । ‘हंसानां सरोभिः
श्रीः सार्यते(सारीक्रियते)थ सरसां हंसैः । अन्योन्यमेवैते आत्मानं केवलं गुरुकु-
र्वन्ति ॥’ इति । सार्यते प्रसार्यते । उत्कृष्टा क्रियत इति यावत् । इत्यन्योन्यालङ्कारः

१. ‘जितेन्द्रियत्वमिति । सप्तमे व्याख्यातम् । पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति हेतुत्वात्कारण-
मालालङ्कारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘अविरलेति । अविरलं निरन्तरं कमलानां
विकासरूप इत्यर्थः । आयुर्धृतमिति वत्कार्यकारणयोरभेदेनाभिधानम् । स्वमभेदोऽपि । अयं
च हेत्वलङ्कार इति मट्टोद्भूतमतम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘हंसाणं इति । श्रीः
शोभा । सारीकरणं श्रेष्ठतासंपादनम् । अत्र सरोहंसयोः परस्परं शोभासारीकरणरूपोपकारज-
नकत्वादन्योन्यं नामालङ्कारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

उत्तरश्रुतिमात्रतः ।

प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ ३५ ॥

असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ।

यत्रोत्तरश्रवणमात्रेणानुपात्तमपि प्रश्नवाक्यं परिकल्प्यते तदेकमुत्तरम् । प्रश्ने सति लोकातिक्रान्तगोचरतयासंभाव्यं यदसकृत्प्रतिवचनं तत्पुनरपरम् । अत्र प्रश्नोत्तरयोः सकृदुपादानं न चमाकरोतीत्यसकृद्विशुक्तम् । असंभाव्यं तु चमत्कारित्वमिति मान्याः । अप्रसिद्धत्वमिति तु वयम् । तच्च प्रमाणान्तरागोचरविषयत्वात् । अत एव प्रश्नपरिसंख्यातो भेदः । तत्र हि लोकसिद्धविषयस्योत्तरस्य प्रयोजनान्तराभावेनान्यव्यपोहे तात्पर्यम् । अत्र तु निगूढविषयतया वाच्य एव तात्पर्यविश्रामः । तत्रार्थं यथा—

‘वाणिअभहत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाण वाघकित्ती अ ।

जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसप्पते सोळा ॥’

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी मूल्येन ताः प्रयच्छेति क्रेतृवचनमनेनोत्तरवाक्येनानुमीयते । सूत्रे च प्रश्नपदं पूर्ववाक्यमात्रपरमिति प्रश्नाभावेऽप्यदोषः । यद्वा हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तयस्तव सन्तीति प्रश्नवाक्यमिहोन्नेयम् । न च वाच्यमिदं काव्यलिङ्गविशेष एव उत्तरस्य प्रश्नं प्रति हेतुत्वादिति । उत्तरस्य तदनुपादकत्वात् काव्यलिङ्गस्य तदात्मकत्वात् । तर्हि ज्ञापकतयानुमानमेवेति चेत्, न । एकधर्मिगतत्वेन साध्यसाधननिर्देशो हि तत् । न चात्र तथा । तस्मादलंकारान्तरमेवोत्तरम् । द्वितीयं यथा—

‘कां विसमा देवगाई किं लद्धं जं जणो गुणग्गाही ।

किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुक्खं जं खलो लोओ ॥’

॥ ४० ॥ अत्रेति । द्वितीयमेव इत्यर्थः । वाणिपति । ‘वाणिजकहस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च । यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिसर्पते सुषा ॥’ इति । उत्तरं कारकहेतुत्वेनाभिमतं ज्ञापकहेतुत्वेन वा । नाद्य इत्याह—उत्तरस्येति । किमतो यद्येवं तत्राह—काव्येति । सदात्मकत्वात्कारकरूपहेतुत्वात् । तस्मादिति । अर्थादनुमानेऽपि साधननिर्देशादित्यर्थः । का इति । ‘का विषमा दैव-

१. ‘वाणिपति । एषा हि क्रेतारं वाणिजं प्रति जरथायस्योक्तिः । कृत्तयश्चर्माणि । लुलिता अलका यत्र तादृशं मुखं यस्या इति विग्रहः । तथा च पुत्रस्य स्वकान्तायामासक्ततया हस्तिव्याघ्रहननपाटवाभावादसद्गृहे दन्तकृत्तिविरह इति भावः । अत्रोक्तस्य येषोत्तरेण त्वद्गृहे हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तयः सन्तीति क्रेतुः प्रश्नोन्नयनादुत्तरालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘का इति । अत्र चमत्कृतस्य लोकाप्रसिद्धस्यासकृदुक्तिर्द्वितीयो भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्र दैवगत्यादेर्वैषम्यादि लोकप्रसिद्धमेव प्रकाश्यते । 'किमासेव्यं पुंसां'
इत्यादि प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यवच्छेदे तात्पर्यम् । अत्र तु वाच्य एवेति ततो
भेदः ।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥ ३६ ॥
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ।

कुतोऽपीति आकारादिक्रिताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः । तत्र रूपादेरन्यथा-
स्वमाकारः । ततो यथा—

‘वक्रस्यन्दिस्वेदविन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।
पुंस्त्वं तन्वया व्यञ्जयन्ती वयस्या पाणौ स्मित्वा खङ्गलेखां लिखेत् ॥’

अत्र कण्ठकुङ्कुममेदलक्षणेनाकारेण लक्षितं पुरुषायितं सख्या सखीहस्ते
खङ्गलेखालेखनेन वैदग्ध्यादभिव्यञ्जितम् । पुंसामेव पाणौ कृपाणस्य योग्यत्वाद् ।
चेष्टाविशेष इङ्गितम् । तेन यथा—

‘संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥’

अत्र नेत्रोत्साहरूपेणेङ्गितेन लक्षितः कामिनः संकेतकालाभिलाषः कामिन्या
निशासूचकेन पद्मसंमीलनेन लीलया प्रकाशितः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३७ ॥

परावधिरिति परः पर्यन्तभागो गद्यस्य पद्यस्य वा अवधिरुत्कर्षसीमा यस्य ।

गतिः किं लब्धं यज्जनो गुणग्राही । किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत्स्वलो लोकः ॥’
अत्र पूर्वं सामान्यत उक्तमपि उदाहरणगतत्वेन विशेषतः पुनराह—अत्रेति । एवं
च लोकातिकान्तगोचरतयेत्यस्य वृत्तिग्रन्थस्य प्रमाणान्तराविषयागोचरतयेत्येवार्थः न
तु लोकोत्तरचमत्कारितयेति । प्रश्नपरिसंख्यायामपि तत्सत्त्वेन भेदानुपपत्तेरिति ।
इत्युत्तरालंकारः ॥ ४१ ॥ कुङ्कुमेति । कुङ्कुमेन भेदो मिश्रणम् । इति सूक्ष्मम्

१. वक्रेति । कण्ठे स्थितं कुङ्कुमं वक्रात्स्यन्दिभिर्गलद्भिः स्वेदविन्दूनां प्रबन्धैः
पङ्क्तिमिभिर्भ्रं संभिन्नं दृष्ट्वा कापि वयस्या सखी स्मित्वा हसित्वा तन्वयाः पुंस्त्वं पुरुषायितं
व्यञ्जयन्ती सती पाणौ खङ्गलेखां लिखितवती । पुंसामेव पाणौ तस्या उचितत्वाद् । अत्रा-
कारेण लक्षितं सुबुद्धिवेद्यतया सूक्ष्मं पुरुषायितं पाणौ खङ्गलेखनेन प्रकाशितमिति सूक्ष्मा-
लंकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘संकेतेति । विटं जारम् । संकेतकाले मनो यस्य ।
तं जिज्ञासुमित्यर्थः । अत एव हसन्त्यां नेत्राभ्यामर्पितं सूचितमाकृतं रहस्यं येन तादृशं
ज्ञात्वा विदग्धया नायिकया लीलासंबन्धिपद्मं निमीलितमित्यन्वयः । अत्र नेत्रेङ्गितेन
लक्षितः सूक्ष्मोऽभिप्रायः कामिन्या निशासूचकेन पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः । इत्युदा-
हरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

नेन पर्यन्तमागो यत्र सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । चाराचिरोहितया तत्रैवोत्कर्षविश्रान्तेः ।
उदाहरणम्—

‘राज्ये सारं वसुधा वसुंधरायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तस्यं तस्ये वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥’

मिश्रदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।

युगपद्वर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ ३८ ॥

अत्रात्यन्तमिति देशभेदस्यैवोपकारकं न तु पृथगपि विवक्षितार्थम् । युगप-
दिति स्वरूपनिर्बचनम् । तेन कार्यकारणभूतयोर्धर्मयोर्यत्र मिश्रदेशतया संप्रति-
पादनं सा असंगतिः । हेतुफलयोरभिधूमाद्योरिव प्रसिद्धायाः समानदेशस्वरू-
पायाः संगतिः परित्यागात् । तथा प्रतिपादनं च कारणान्तरेभ्यो वैलक्षण्यात् ।
उदाहरणम्—

‘जस्सेअ वणो तस्सेअ वेअणा भणइ तं जणो अलिअम् ।

दन्तक्षतं कपोले वड्डुं वेअणा सवत्तीणम् ॥’

स्पष्टम् । नन्वयं विरोधालंकार एव । हेतुफलयोर्वैयधिकरण्यस्य विरोधरूप-
त्वादिति चेत्, न । वैयधिकरण्यं असंगतिः । न च सैव विरोधः । किं तु तद्वो-
धिका । वैयधिकरण्येन तयोर्विरोधप्रतिभासनात् । नन्वेवमपि प्रतीयमानो
विरोध एवालंकारोऽस्तु न तु तद्वोधिकासंगतिरपि साक्षात् । न च वाच्यं समा-

॥ ४२ ॥ सारश्च ॥ ४३ ॥ अत्रात्यन्तमितीति । देशभेदस्यात्यन्तिकत्वं चम-
त्कारोत्कर्षकतयोपकारकत्वेनोक्तमित्यर्थः । स्वरूपेति । द्वयोः कथनस्यान्यथा योगा-
दिति भावः । संज्ञाया अन्वर्थतां दर्शयति—हेतुफलयोरिति । वृत्तित्थं केना-
प्यतिशयेनेति व्याचष्टे—तथेति । जस्सेति । ‘यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणति
तज्जनोऽलीकम् । दन्तक्षतं कपोले वड्डा वेदना सपत्नीनाम् ॥’ अत्र शारीरमानस-
योर्वेदनयोरैकत्वाध्यवसायो मूलम् । ननु व्यधिकरणत्वेन नियतयोः सामानाधिकर-
ण्यवत्समानाधिकरणत्वेन नियतयोर्वैयधिकरण्यस्यापि विरुद्धत्वादिरुद्धालंकार एवेति
शङ्कते—नन्विति । असंगतेर्विरोधाद्भेदाच्च विरोधरूपतेत्यापाततः समाधत्ते—
वैयधिकरण्यं हीति । विरोधस्फूर्तिं विना चमत्काराभावात् एवालंकारः समु-
चित इति । पुनराशङ्कते—नन्वेवमपीति । असंगतिविरोधयोर्भेदेऽपीत्यर्थः ।
सिद्धान्त्यमिमता व्यवस्थां प्रमाणाभावेन वृषयितुं शङ्कते—न चेति । सामानाधि-

१. ‘राज्य इति । सौधं सुधागृहम् । अनङ्गसर्वस्वमिति रूपकम् । अत्र पूर्वपूर्वापेक्षयो-
रुत्तरस्वोत्कर्षाक्षरमस्य सर्वात्कृष्टत्वपर्यवसन्नः सारालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-
२. ‘अस्सेअ इति । अत्र वेदनादन्तक्षतयोः कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यस्यासंगतिरलंकारः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

नाधिकरण एव विरोधो विरोधालंकारनिर्वाहको न तु व्यधिकरणोऽपीति । लक्षणे सामान्यत एव विरोधस्योक्तत्वादिति । मैवम् । सामान्येनोक्तस्यापि विशेष एव पर्यवसानात् । अपवादविनिर्मुक्त एव देशे उत्सर्गः प्रवर्तते । विरोधालंकारस्य चासंगत्यलंकारोऽपवादक इति । व्यधिकरणविरोधस्यापवादाक्रान्ततया तद्विज्ञ-विरोधे विरोधालंकार इति । अत एव तथैवोदाहृतम् ।

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

इष्टात्कारणादन्येन कारणेनोपकृतः कर्ता यदक्लेशेन कार्यं करोति स समाधिः ।
सम्यगाधिः समाधिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम्—

‘मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं धनगर्जितम् ॥’

तयोस्तुल्यकक्षताविरहान्न समुच्चयालंकारान्तर्भावः ।

समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ॥ ३९ ॥

योग्यता आनुरूप्यम् । संभावितः सर्वसमतः । तेनेदमनयोः समुचितमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समं नामालंकारः । योग्यता च प्रकर्षनिकर्षाभ्याम् । तत्र प्रकर्षेण यथा—

‘धातुः शिल्पातिशयनिकषस्थानमेवा मृगाक्षी
रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य ।
जातं दैवात्सदृशमनयोः संगतं यत्तदेत-
च्छृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥’

करण एव एकाधिकरणप्रतीयमान एव । व्यधिकरणः भिन्नाधिकरणः प्रतीयमानः । तथा च सामानाधिकरण्यकृतविरोधमाने विरोधालंकारः । सामानाधिकरणयोर्भिन्ना-धिकरणत्वनिबन्धनविरोधमाने त्वसंगतिरिति व्यवस्थेत्यर्थः । व्यधिकरणेति । व्यधिकरणत्वप्रयुक्तस्येत्यर्थः । तथैव सामानाधिकरण्येनैव । उदाहृतं विरोधालंकार इति शेषः । इत्यसंगतिः ॥ ४४ ॥ सम्यगाधिरिति । सम्यगाधानकरणमित्यर्थः ।

१. ‘मानमिति । दिष्ट्या भाग्येन । उदीर्णमुद्रतम् । अत्र धनगर्जितरूपकारणान्तरयोगेन मानापगमरूपकार्यस्य सुकरत्वात्समाधिरलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘धातुरिति । शिल्पं कौशलं तदतिशयस्य निकषस्थानं परीक्षास्थलमिति मृगाक्षीविशेषणम् । रूपे रूपविषये दत्तपत्र इति विजयायेत्यादिः । संगतमिति भावे क्तः । समागम इत्यर्थः । दैवादित्यस्य उपनतमित्यनेनान्वयः । अत्रोचितयोगवर्णनात्समालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

निकर्षेण यथा—

‘चित्रं चित्रं यत् यत् महश्चित्रमेतद्विचित्रं
जातो देवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥’

कचिद्यदतिवैधर्म्यान् श्लेषो घटनामियात् ।
कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् ॥ ४० ॥
गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।
क्रमेण च विरुद्धे यत्स एव विषमो मतः ॥ ४१ ॥

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत्कचियोगो घटनां नोपैति किं त्वनुपपद्यमानतयैव
प्रतीयते स एको विषमः । यच्च कचित्कार्यमारभमाणः कर्ता बलवत्कारणान्तरेण
विष्टम्भात्क्रियाफलं नाप्नोति प्रत्युतानिष्टं विषयमासादयेत्स द्वितीयः । यत्र क्रिया-
फललाभेऽपि कार्यकारणयोर्गुणौ क्रिये वा विरुद्धे भवतस्तौ तृतीयचतुर्थौ विषमौ ।
सर्वत्र समताया विपर्ययात् । तत्र प्रथमो यथा—

‘शिरीषादपि मृदङ्गी केयमायतलोचना ।
अयं क्व च कुकूलान्निदुःसहो मलयानिलः ॥’

द्वितीयो यथा—

‘सिंहिकासुतसंग्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।
जग्रसे साश्रयं तत्र नमन्यः सिंहिकासुतः ॥’

अत्र त्राणरूपफलाभावेऽन्येन ग्रासरूपोऽनर्थः । तृतीयो यथा—

इति समाधिः ॥ ४५ ॥ सममिति । स्पष्टम् । इति समम् ॥ ४६ ॥ विष्टम्भा-
दिति । प्रतिबन्धादित्यर्थः । कुक्षिशरीरयोरवयवावयविनोर्वैषम्यं पानकर्तृत्वपानक-
मेत्वरूपं पानपदार्थमेदेऽप्यमेदोपचारेण बोध्यम् । इति विषमालंकारप्रकरणम्

१. ‘चित्रमिति । अत्र चित्रवतशब्दयोर्वीप्सा विसयातिशयद्योतनाय । परिणतं
पक्वम् । स्फीतिः समृद्धिः । एतस्याः फलसमृद्धेः कवलनकला भक्षणचातुरी तत्र कोविदः
पण्डितः । अत्र द्वयोरपि निकृष्टतयोचितयोर्योग इति भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.
२. ‘शिरीषेति । शिरीषात् शिरीषपुष्पात् । कुकूलान्निः कुम्भकाररचितो घटाविषयनामिः ।
अत्र कशब्दोक्तं द्वयोरत्यन्तवैलक्षण्यं विषमालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.
३. ‘सिंहिकेति । सिंहिका सिंही राहुमाता च । तत्सुतः सिंहो राहुश्च जग्रसे कवलित-
वान् । अत्रेष्टसाधने प्रवृत्तस्य विपरीतानर्थप्राप्तिरूपो विषमभेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.
४. ‘साश्रयग्रासरूपः’ ग.

‘सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते ॥’

चतुर्थो यथा—

‘आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥’

अत्रानन्ददानशरीरतापनक्रिये विरुद्धे । सूत्रे विभाग उपलक्षणपरः । तेन
संदन्विनोरानुरूप्याभावात्मकस्य विषमस्यान्येऽपि मेदा भवन्ति । तत्रावयवाव-
यविनोर्वैषम्ये यथा—

‘विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥’

एवमन्यत्राप्युद्धम् ।

महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।

आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥ ४२ ॥

वर्णनीयोत्कर्षापेक्षया यन्महत्याश्रिते विषये तदपेक्षया तनुरप्याश्रयो मही-
यान्स्यात् महीयस्तया वर्ण्यते महत्याश्रये वा विषये आधेय एव तथा वर्ण्यते
तदुभयमधिकालंकारः । तत्रार्थं यथा—

‘अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥’

॥ ४७ ॥ वर्णनीयेति । वर्णनीयोत्कर्षविवक्षयेत्यर्थः । एतच्च महतीत्यत्रेव तनुर-
पीत्यत्राप्यन्वेति । विषये प्रतिपाद्ये । महत्याश्रये इत्यत्रापि वर्णनीयेत्यादेरन्वयः ।
आधेय एव तनुरपि तथा महीयस्तया वर्ण्यते इत्यर्थः । इत्यधिकप्रकरणम् ॥ ४८ ॥

१. ‘सद्य इति । तमालवल्लीला कृपाणलेखा यस्य राज्ञः करस्पर्शमवाप्य सद्य...’
त्कालं रणे रणे प्रतिसङ्ग्रामं शरदिन्दुवत्पाण्डु शुभ्रं यशः प्रसूते एतच्चित्रमित्यन्वयः ।
अत्र कार्यकारणयोर्विरुद्धगुणत्वरूपो विषमः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘आनन्देति ।
अमन्दमनस्त्वम् । अत्र कार्यकारणयोरानन्ददानतापनक्रिये विरुद्धे इति चतुर्थो विषमः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘विपुलेति । सागरे शीत इति सागरशयस्तावृशस्य विष्णो-
र्विपुलेन विस्मृतेन कुक्षिणा युगक्षये भुवनानि पपिरे पीतानि । स पुनः । सोऽपीत्यर्थः ।
एकतमया कयाचित्रगरकामिन्या मदेन विभ्रमो विद्यातो यस्यां सा चासावसकला अर्त-
पूर्णा च तथाभूतयैकया दृशा पपे सादरमवलोकित इव । पीत इत्यभेदाध्यवसानम् ।
अत्रावयवावयविनोः पानकर्तृकर्मतारूपं वैषम्यमित्याद्यनन्तभेदोऽयं सुषीभिरुद्धनीयः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ४. ‘अहो इति । मातीति अवकाशं लभत इत्यर्थः । अत्र कवि-
विवक्षावशेन महतो यशोराशेराधेयात्तनुरपि त्रिभुवनरूप आभासो महत्त्वेनोक्त इत्यधिक-
लंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्राश्रयस्य भुवनधितयस्य महत्तया वर्णनम् । द्वितीयं यथा—

‘युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो जगन्ति तस्यां सविकासमासत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥’

अत्राश्रयभूताया मुदो महीयस्त्वं विवक्षितम् ।

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।

या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४३ ॥

अपकारिणमपि विपक्षं साक्षादपकर्तुमक्षमेण केनापि तदीयस्य तिरस्करणं तमेवोत्कर्षयितुं तदुच्यते प्रत्यनीकम् । प्रतिनिधितुल्यत्वात् । यथानीकेऽभियो-
ज्येऽशक्तेन तत्प्रतिनिधिभूतः कश्चिन्निगूढमभियुज्यते तथेहापि प्रतियोगिनि
विजेयेऽशक्तेन तदीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः । तदीयत्वं च साक्षात्संबन्धेन
परम्परासंबन्धेन चेति द्विविधमेतत् । तत्राद्यं यथा—

‘त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता ।

पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां ताडयत्यनुशयादिव कामः ॥’

अत्र कामिन्याः कामिनश्च साक्षादेव स्वस्वामिभावः संबन्धः । द्वितीयं यथा—

‘यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।

कान्तवक्रसङ्गच्छाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनापि बाधते ॥’

अत्र यत्पदार्थेन मुखस्यावयवावयविभावः संबन्धस्तेन चन्द्रस्य सादृश्यलक्षण
इति परम्परासंबन्धः ।

उत्कर्षयितुमित्यनन्तरं यदिति शेषः । कथं तत्प्रत्यनीकमुच्यते तत्राह—अनी-
केति । प्रत्यनीकशब्देन सैन्यप्रतिनिधिरुच्यते । तत्साम्याच्च प्रकृतार्थे प्रयोग इत्यर्थः ।
साम्यमेवोपपादयति—यथेति । तत्प्रतिनिधिभूतस्त्वन्मित्रादिः सैन्यभयाजिगूढमभि-

१. ‘युगान्तेति । युगान्तकाले प्रतिसंहत आत्मा स्वात्मभूतः प्रपञ्चो येन तस्य
कैटभद्विषः श्रीविष्णोर्यस्यां तनौ जगन्ति भुवनानि सविकासं सावकाशमासत उपविशन्ति
स तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्याभ्यागमसंभवा मुदः प्रीतयो न ममुर्नावकाशं
प्राप्तव्य इत्यन्वयः । अत्राश्रयानां मुदा महत्त्वोक्तिरित्यपरो मेदः’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
२. ‘यदुच्यते तत्प्रत्यनीकम्’ ख. ३. ‘त्वमिति । अनुशयाद्दृष्टात् । भवेदनुशयो द्वेषे’
इति विश्वः । अत्र स्वशत्रुं नायकं जेतुमशक्तेन कामेन तत्प्रतिनिधित्वेन तदीयकामिनीपी-
डनात्प्रत्यनीकालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ४. ‘यस्येति । यस्य श्रीकृष्णस्य ।
कायस्य नियग्रहो बधस्तेन गृहीतः स्वीकृतो विग्रहो वैरयेन सः । कान्तेत्यत्र यस्येत्यनुप-
व्यते । कृती वैरिनिर्यातने कुशलः । अत्र श्रीकृष्णचन्द्रयोः परम्परया संबन्धित्वमिति
विशेषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते ।

निजेनागन्तुकेनापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥ ४४ ॥

सिजं स्वाभाविकं लक्ष्म निगूहनीयसाधारणं चिह्नं तद्वारेण केनचिद्वस्तुना बलवत्तया यत्किंचिद्वस्तु वस्तुगत्यैव तिरोधीयते तन्मीलितालंकारः । तच्च द्विधा—लक्ष्मणः क्वचित्स्वाभाविकत्वात्क्वचिदागन्तुकत्वाच्चेत्यर्थः । तत्र स्वाभाविकेन लक्ष्मणा मीलितं यथा—

‘अपाङ्गतरले दशौ मधुरचक्रवर्णा गिरो

विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशां स्वतो लीलया

तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥’

अत्र दृक्तरलतादि अङ्गस्य स्वाभाविकं लिङ्गं समानं च तिरोधेयेन मदेन । तत्राप्येतदुपलम्भात् । आगन्तुकेन लक्ष्मणा यथा—

‘ये’ कंदरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-

स्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते ।

अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्दहतां सकम्पं

तेषामहो वत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥’

अत्र कम्पपुलके अङ्गस्य लिङ्गे हिमाद्रिकंदरनिवाससामर्थ्याधिगतशीतरूप-कारणस्यागन्तुकत्वेन तत्कार्यभूतयोक्तयोरप्यागन्तुकत्वं भयैः समानता च । तेष्वपि तयोरुपलम्भात् ।

स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ ४५ ॥

स्थापनं विधिः । अपोहो निषेधः । यथापूर्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः ।

युज्यते । पीड्यत इत्यर्थः । इति प्रत्यनीकप्रकरणम् ॥ ४५ ॥ वस्तुगत्यैवेति । एतच्चापद्धतिसाम्यालंकारव्यावृत्त्यर्थम् । तत्र वस्तुतस्तिरोधानाभावात् । इति मीलित-

१. ‘अपाङ्गतेति । अपाङ्गतरलो ययोस्ते इति विग्रहः । मधुराश्च ते वक्रा वक्रोक्तिसमर्पका वर्णा वासु ता गिर उक्तयः । इति प्रकारेण मृगदृशामङ्गके लीलया कर्त्या स्वतः स्वभावतः स्फुरितम् । तत्तस्मादत्र कृतं परं स्थानं येन तादृशोऽपि मदस्य मधुपातजन्यस्योदयो न लक्ष्यत इत्यन्वयः । अत्र मदसाधारणैरङ्गस्य स्वाभाविकैरपाङ्गतरलत्वादिविहैर्मदस्य गोपनान्मीलितालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘ये इति । ते तव ये द्विषस्त्वत्पाते त्वदागमने शङ्किता धीर्येषां तादृशाः सन्तो हिमाद्रेः कंदरासु निवसन्ति उद्धतरोमाश्च कम्पसहितमङ्गमुद्दहतामपि तेषां भयानां बुधः पण्डितोऽपि नाभिज्ञ इत्यन्वयः । अत्र रोमाञ्चकम्पयोरगन्तुकयोर्मयशीतसाधारणचिह्नयोर्भयतिरोधायकत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

तेन पूर्वं पूर्वं वस्तु प्रति उत्तरस्य वस्तुनो यत्र विशेषणतया बाहुल्येन विधिर्यत्र वा तथा निषेधः सा द्विधैकावली । विशेषणतया विधिरित्यस्य विधेर्विशेषणत्वमित्यर्थः । एवं विशेषणतया निषेधोऽपि । कश्चित्तु 'पूर्वकालविशेषणतया स्थितं वस्तु परं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यतेऽपोह्यते वा सैकावलीति सूत्रार्थः' इत्याह । तत्तु पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुन इत्यादिप्रकाशविरुद्धम् । तत्र विधौ यथा—

'पुराणि यस्यां सवराङ्गानि वराङ्गना रूपपरिष्कृताङ्गवः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्त्रं विलासाः कुसुमायुधस्य ॥'

अत्र पुराणामङ्गनास्तासामङ्गविशेषणक्रियामुखेन रूपं तस्य विलासास्तेषाम-
स्त्वमिति क्रमेण विशेषणतया विधिः । निषेधे यथा—

'न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।

न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न शो न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥'

अत्र जले पङ्कजस्य तत्र षट्पदानां तत्र गुञ्जितस्य तत्रापि मनोहारिताया
विशेषणतया निषेधः ।

यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

सरणं

प्रकरणम् ॥ ५० ॥ बाहुल्येनेति । सकृत्तथोक्तौ चमत्काराभावात् । तथा बाहुल्ये
तद्विशेषणतयेति । उत्तरोत्तरस्य विधिः संबन्धबोधनम् । तथा निषेधोऽभावबोधनम् ।
तत्र विशेषणतयेति तृतीयायाः प्रकारार्थत्वे विशेषणत्वप्रकारेण विधिनिषेधो वेत्यर्थः
स्यात् । न चासौ संभवति । प्रकारत्वे प्रकारेण बोधस्योदाहरणेष्वभावात् । अत
उपलक्षणे तृतीयेति विशेषणभूतयोर्विधिनिषेधयोरवगतिरित्याशयः । कश्चित्त्विति ।
परमनन्तरं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यते अर्थाद्विशेषणेन स्वधर्मविशिष्टमुपपाद्यत
इत्यर्थः । अथवा अपोह्यते स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकनिषेधबुद्धिविषयीक्रियत
इत्यर्थः । अत्रोदाहरणम्—'स पण्डितो यः स्वहितार्थदर्शी हितं न तद्यत्र परानप-
क्रिया । परे च ते ये श्रितसाधुभावाः सा साधुता यत्र चकास्ति केशवः ॥' अत्र
तच्छब्दार्थे विशेषणं पण्डितः पश्चात्स्वहितार्थदर्शित्वं प्रति विशेष्यस्तेन विशेषणेन
पण्डितत्वेनोपपाद्यते । द्वितीयमेदस्य तु 'न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं' इति वक्ष्य-
माणम् । अत्र हि सुचार्वित्यादिविशेषणेन स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकजलत्वनि-
षेधबुद्धिरिति । अत्र पुराणि यस्यामित्युदाहरणावाप्तिः सूत्राक्षराननुसारतश्चेति दोषः
स्फुट एव । दोषान्तरमप्याह—प्रकाशेति । इत्येकावलीप्रकरणम् ॥ ५१ ॥

१. 'पुराणीति । यस्यां दिशि । रूपेण परिष्कृतं भूयितमङ्गं यासां ताः । विलासाः
कुसुमायुधस्यास्त्वमिति रूपकम् । अत्र पूर्वपूर्वतन्बन्धिन्युत्तरोत्तरविधानरूपैकावलीप्रकारः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'नेति । न लीनः षट्पदो भ्रमरो यत्र तप । कलं कलसारवृत्तं
यथा स्यात् । अत्र तादृशनिषेधरूपैकावली ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्रार्थस्य स्मृतिः स्मरणालंकार इति लक्षणम् । यथानुभवमिति स्मृत्याकार-
दर्शनम् । इष्टे तत्सदृश इति तदेतुसंस्कारोद्बोधे हेतुनिर्देशः । अदृष्टादेरप्युपल-
क्षणात् । यद्वा अन्यादृशस्मृतेश्चास्तुताभावेनालंकारत्वाभावाच्चच्छेदकतया लक्ष-
णान्तर्गतमेवेतत् । तदयं वाक्यार्थः—केनचिदाकारेण नियतो यदाकदाचि-
त्केनचित्प्रमाणेनानुभूतः स कालान्तरे संस्कारोद्बोधहेतौ तत्समानधर्मदर्शने
सति यदनुभूतेन प्रकारेण स्मर्यते तत्स्मरणालंकारः । स द्विधा—पुनर्जन्मसि
जन्मान्तरे वा अनुभूतस्य स्मृतेः क्रमेणोदाहरणे ।

‘निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः प्लावितं चलदृशां लहरीभिः ।
तद्भवैः कुडुरुतैः सुरनार्यः स्मारिताः सुरतकण्ठरुतानाम् ॥’
‘कैरजुभगहिभजसोभाथणमुहविणिवेसिआहरवडस्स ।
संभरिअपञ्चअणस्स णमह कण्हस्स रोमञ्चम् ॥’

स्पष्टम् ।

भ्रान्तिमानन्यसंवित्तुल्यदर्शने ॥ ४६ ॥

अत्राप्यन्यसंविदिति लक्षणम् । तत्तुल्यदर्शन इति हेतुनिर्देशः । अन्येति
पदार्थं परामृशता तदित्यनेनाप्राकरणिकं निर्दिश्यते । तथा च तेन तुल्यमर्यादिह
प्राकरणिकं लभ्यते । तेन प्राकरणिकस्याप्राकरणिकतुल्यस्य दर्शने सति यदप्राकर-
णिकत्वेन ज्ञानं स भ्रान्तिमानित्यर्थः । न च रूपके निगीर्थाध्यवसानरूपायाम-
तिशयोक्तौ चातिव्याप्तिः । तत्र वस्तुतो अमाभावेऽप्यध्यवसानमाप्रस्त्रीकारात् ।
इह त्वर्थानुगमेन संज्ञाप्रवृत्तेर्भ्रमोपगमस्य स्पष्टमेवोपगमात् । उदाहरणम्—

‘कैपाले मार्जारः पय इति करालेडि शशिन-
स्तरुण्डिद्रप्रोतान्विसमिति करी संकलयति ।

अन्यादृशेति । सादृश्यामूलकेत्यर्थः । ‘स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युभयम् ।
ऋषीष्योतिर्मयान्सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥’ इत्यादौ हि न स्मृतेश्चास्तुत्वमिति नालं-
कारत्वम् । करजुपति । ‘करयुगपृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेक्षिताधरपुटस्य ।
संस्मृतपाञ्चजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाञ्चम् ॥’ इति स्मृतिप्रकरणम् ॥ ५२ ॥ तत्र
वस्तुत इति । अनाहार्यनयेत्यर्थः । ‘अध्यवसानमाप्रेति । मात्रेत्यनाहार्यल-
व्यवच्छेदः । अर्थानुगमेनेति । अर्थश्चानाहार्य एवोत्सर्गसिद्धोऽत्र संज्ञाघटक इति

१. ‘निम्नेति । चलदृशां गम्भीरनाभिकुहरेषु लहरीभिर्जलमोक्षयाः यदम्भः प्लावितं
संचारितं तद्भवैः कुडुरुतैः कुडुकुडुशब्दैः सुरनार्योऽप्सरसः सुरतसंनन्धिकण्ठरुतानां स्मा-
रिता इति कर्मणि षष्ठी । अत्र सदृशदर्शनजन्यं स्मरणमलंकारः । वस्तुदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
२. ‘करेति । स्तनयोर्मुखमिति विग्रहः । पाञ्चजन्यः श्रीकृष्णशब्दः । अत्र जन्मान्तरानु-
भूतस्मरणमिति भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ३. ‘कपाल इति । सर्वत्रेति शब्दोत्तरं उक्तेति

रतान्ते तल्पस्थान्हरति वनिताप्यंशुकमिति
अभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥'

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।

तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धना ॥ ४७ ॥

अस्य प्रयोजनं निर्वाहयितुमुपमेय एवालमित्यप्रयोजकतयोपमानं यदाक्षिप्यते
यच्चोपमानतया प्रसिद्धस्योपमेये तस्माद्विषेयविवक्षया अनावदरार्थमुपमेयभावः
कल्प्यते तदुभयरूपं प्रतीपम् । उपमेयस्योपमाने प्रतिकूलवर्तित्वात् । तत्रार्थं
यथा—

'लवण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे स्याग्निनां
देव त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।
इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं
चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्षमाभृतः ॥'

अत्र यथासंख्यमस्त्वेऽपि आक्षेप एव चमत्कारीत्याक्षेपोदाहरणता । द्वितीये
तु क्वचिदुपमित्यनिष्पत्त्या तिरस्कारः, क्वचित्तु निष्पत्त्या सैव तद्वेतुः । क्रमेणोदा-
हरणम्—

'एहं एहि दाव सुन्दरि कर्णं दाऊण सुणसु पभणिज्जम् ।
तुज्झ मुहेण किसोभरि चन्दो उअमिज्जह जणेण ॥'

अत्र मुखोपमानस्य अशिनः स्वल्पगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्तिर्वभणिज्जमिति पदेन
द्योत्यते । सैव च तिरस्कारहेतुः ।

भावः । यत्र भ्रमादिशब्देनेतिशब्दादिना वा भ्रमोपनिबन्धस्तत्र भ्रान्तिमानलंकार
इति नातिप्रसङ्ग इत्यप्याहुः । इति भ्रान्तिप्रकरणम् ॥ ५३ ॥ प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्त-
माह—उपमेयस्येति । ए एहीति । 'अये एहि तावत्सुन्दरि कर्णं दत्त्वा शृणुष्व-
वचनीयम् । तव मुखेन कृशोदरि चन्द्र उपसीयते जनेन ॥' इति । सैव चेति ।

शेषो बोध्यः । कपाले स्थितमिति शेषः । लेहि आस्वादयति । तरूणां छिद्रेषु प्रोतान्प्र-
विष्टान् । संकलयति गृह्णाति । रतान्ते हरतीति संबन्धः । प्रमया मत्तस्तदतिशयशाली ।
अत्र सदृशदर्शनजन्या भ्रान्तिरलंकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

१. 'लवण्येति । ओको गृहम् । गरिमा गौरवम् । स्याग्निनां दावृणामग्रेसरेऽध्यागप्ये ।
अवनीभरे क्षमः समर्थो भुजो यस्यैवभूते त्वयि वेधसा निष्पादिते सति । किं किमभ-
मित्यर्थः । पूषा सूर्यः । चिन्तारत्नं चिन्तामणिः । मुधैव बुधैव । कुलक्षमाभृतः कुलपर्वताः ।
अत्रोपमानाक्षेपरूपं प्रतीपमलंकारः । यथासंख्यमस्त्वेऽप्याक्षेपमाधानाच्चोदाहरणत्वम् ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. 'ए एहीति । वचनीयं निन्दितम् । भ्रमोपमानस्योपमेयत्वकल्प-
नमपरं प्रतीपम् ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।

‘गर्वमसंवाहमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे ।
सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥’

अत्र नलिनानां लोचनोपमेयीकरणमेवानादरहेतुः । उपमेयस्य न्यूनगुणत्व-
स्थितेः । अनयैव रीत्या तदपि प्रतीपं द्रष्टव्यं यत्सामान्यगुणयोगाभावेनोपमान-
त्वाननुभवेऽप्यर्थस्योपमानत्वकल्पना । कथमिति चेत् । उपमानतिरस्कारस्वाकं-
कारताबीजत्वात् । तच्च द्विधा संभवति । उपमानत्वेनैव प्रसिद्धस्योपमेयत्वक-
ल्पनया असदृशत्वेन प्रसिद्धस्योपमानत्वकल्पनया वा । सूत्रं चोपलक्षणतया
योज्यम् । उदाहरणम्—

‘अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मा स तात इष्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥’

अत्र हालाहलस्य खलवचनोपमानत्वमसंभाव्यमानमेवोपनिबद्धं तिरस्कारहेतुः ।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।

ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम् ॥ ४८ ॥

अतादृशत्वेऽपि विवक्षितगुणसाम्यस्य प्रस्तुतस्यान्येनाप्रस्तुतेन गुणसाम्यविव-
क्षया ऐकात्म्यं बध्यते तत्सामान्यम् । समानगुणयोगात् । तत्रापरित्यक्तनिजगुण-
स्येत्यपि विशेषणं विवक्षितम् । अन्यथा तद्गुणालंकारेऽतिव्याप्तेः । बध्यत इत्यस्य
प्रत्यायनमात्रमर्थो न तु शाब्दं प्रतिपादनम् । उदाहरणे ‘अविभाव्यतां गताः’
इत्यादावैकात्म्यस्याशाब्दत्वात् । उदाहरणम्—

व्यतिरेके तूपमेति निष्पत्तिरस्तीति वैलक्षण्यमिति भावः । न्यूनगुणत्वेति । वस्तु-
तस्तूरमाने साधारणधर्मसंबन्धोऽनूयते उपमेये तु विधीयते । तेन प्रसिद्धसादृश्य-
तयोपमानस्याविक्रयं साध्यसादृश्यतया चोपमेयस्य न्यूनत्वं बोध्यम् । सामान्य-
गुणयोगाभावेनेति । खमित्र इति शेषः । इति प्रतीपप्रकरणम् ॥ ५४ ॥ ऐका-
त्म्यमिति । अभेद इत्यर्थः । मीलितेऽग्रहणमेव अत्र तु भिन्नत्वेनाग्रहणमिति
भेदः । तद्गुणेति । यद्यपि तद्गुणालंकारेऽन्यगुणग्रहणमात्रं न तु धर्मिणोरभेदोप-
निबन्धः प्रतीतिर्वा । ‘विभिन्नवर्णां गरुडाग्रजेन—’ इत्यादावरुणस्य सूर्याश्वानां चाभेद-
कथनात्तत्प्रतीत्योरभावात् तथापि तद्गुणविषयताया इह निरासे तात्पर्यं बोध्यम् ।
तद्गुणालंकारे सति तल्लक्षणस्यात्रातिव्याप्तेरिति च ग्रन्थार्थः । इति सामान्यप्रकरणम्

१. ‘गर्वमिति । असंवाहं संवहनायोग्यम् । अपरिमितमिति यावत् । भद्रे शोभने ।
पूर्वत्र वचनीयत्वोक्त्या उपमितेरपर्यवसानमिह तु निष्पन्ना सा तिरस्कारहेतुरिति भेदः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘अहमेवेति । तातेति सानुकम्पसंबोधने । ‘तातोऽनुकम्प्ये जनके’
इति विश्वः । मा स इष्यः गर्वं मा कृथाः । अत्र निरुपमत्वेन गार्ग्यसाणस्योपमानताका-
ल्पनरूपं प्रतीपम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारकताविभूषणाः
सिततरदन्तपञ्चकृतवक्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।
शशभृति विततधास्त्रि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः
प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥’

अत्राभिसारिकाचन्द्रिकयोरेकात्मत्वप्रतीतिः । कविप्रस्तुताप्रस्तुतयोरुत्तरका-
लीनविवेकादिना तदुक्त्यनम् । यथा—

‘वेष्टैस्त्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ।
भृङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन्कोऽवेदयिष्यन्वचम्पकानि ॥’

अत्र भृङ्गपातानन्तरं भेदप्रत्ययो न तु पूर्वमेव प्रतीतिः । ननु भृङ्गपातेन भेद-
प्रत्ययात्कथमेकात्मत्वप्रतीतिरिति चेत् । अत्रे तथात्वेऽपि प्राथमिकाभेदप्रत्ययस्या-
निरासात्तस्य वृत्तत्वात् ।

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।
एकात्मा युगपद्भूतिरेकस्यानेकगोचरा ॥ ४९ ॥
अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।
तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधो मतः ॥ ५० ॥

स एष त्रिधा । तत्र प्रसिद्धमाधारं विनाधेयस्य विशिष्टावस्थितिर्यदभिधीयते
स एको विशेषः । तत्र प्रसिद्धमित्यनेनेदमुक्तं यदत्र वास्तवमाधारत्वं न विवक्षितं
किं तु कविप्रसिद्धिमात्रसिद्धमिति । अत एव तथैवोदाहरणम्—

‘दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।
रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥’

॥ ५५ ॥ सेति । ‘सा वसति तव हृदये सैवाक्ष्णोः सा च वचनेषु । अस्मादृशीनां

१. ‘मलयजेति । मलयजं चन्दनम् । सिततरं दन्तपञ्चं दन्तनिर्मितं ताटङ्कम् । तेन
कृता वक्त्रे रुन्दीतिर्यासां ताः । विस्तृतं धाम तैजो यस्य तस्मिन् । धरां पृथ्वीं धवलयति
सति । अविभाव्यतामलक्ष्यताम् । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरभिसारिकाचन्द्रिकयोर्वैवक्षि-
कगुणसाम्येनेकात्मतावर्णनात्सामान्यमलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘अत्र प्रस्तु-
ताप्रस्तुतयोरभिसारिका’ ख. ३. ‘वेष्टैस्त्वचेति । वेष्टैस्त्वचः पीतवर्णतयोपमानता । कर्णाग्रतोः
कर्णाग्रत्वात् । गण्डतले आगतानीति नीलवर्णकेशसान्निध्यप्रयुक्ताभिष्यक्तिवारणाय । भृङ्गा
अमराः । कोऽवेदयिष्यदक्षास्यत् । भृङ्गपातेन लक्षितानीत्यर्थः । अत्रोत्तरकाले विवेकेन पूर्व-
मेकात्मताप्रतीत्युक्त्यनादुदाहरणत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ४. ‘दिवमपीति । दिवं
स्वर्गम् । आकल्पं कल्पपर्यन्तम् । अनल्पेति गिरां विशेषणम् । येषां गिरां जगन्ति रमय-
न्तीति संबन्धः । अत्र कविरूपप्रसिद्धाधारं विनाधेयभूतानां गिरामवस्थितिवर्णनादेको
विशेषालंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्र कविरूपं प्रसिद्धमाधारं विना गिरां विक्षिष्टावस्थितिरुक्ता । एकस्य वस्तुनो युगपद्या एकात्मा अनेकवृत्तिः स द्वितीयो विशेषः । एकात्मेत्येकेन स्वभावेनेत्यर्थः । एतच्च विशेषणं 'एकस्मिन्ना वसति—' इत्यादि यथासंख्यव्यावर्तनाय । युगपदिति पर्यायनिवारणाय । उदाहरणम्—

'सा वसद् तुज्झ हिमए स चिभ भच्छीसु सा अ वक्षणेसु ।
अम्हारिसाण सुन्दर ओभासो णत्थि पावाणम् ॥'

स्पष्टम् । रभसेनान्यत्कार्यं कुर्वतः कर्तुर्यदशक्यस्यान्यस्यापि कार्यस्य तथैव करणं स तृतीयो विशेषः । अत्र तथैवेति तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः । एतच्च 'धुनोति चास्मि तनुते च कीर्तिम्' इत्यादि समुच्चयव्यावर्तनाय । उदाहरणम्—

'स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यम् ।
विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥'

अत्रान्यस्य करणं शाब्दम् । क्वचित्तु व्यङ्ग्यम् । यथा—

'गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हतम् ॥'

अत्र किं न मे हतमिति सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यकरणं व्यज्यते । नन्वाधारं विना वास्तवस्याधेयस्य व्यवस्थितिरनुपपन्नैव एवमन्ययोरप्यनुपपत्तिरिति चेत्, न । अतिशयोक्तिमालम्ब्य तथाभिधानात् । सर्वत्रैवविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणायिता । तां विना प्रायशोऽलंकारत्वाभावात् । अत एवाहुः (यदाहुः)—

'सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।
यतोऽस्यां कविभिः कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥' इति ।

सुन्दर अवकाशो नास्ति पापानाम् ॥' इति । रभसेनेति । एतच्चैकेनैव यत्नेन कार्यद्वयं करिष्यामीत्यभिसंधिद्व्यावृत्त्यर्थम् । स्फुरदित्यादौ यथासंख्यसत्त्वेऽपि विशेषालंकारस्यैव चमत्कारे प्राधान्यात्तदुदाहरणत्वम् । यदाहुरिति । काव्यादर्शकृतौ

१. 'सति । चोऽवधारणे । सैवेत्यर्थः । अत्रैकस्याः कामिन्याः एकरूपेण युगपदनेकत्र स्थितिवर्णनादपरो भेदः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. 'स्फुरदिति । हे राजन्, त्वां सृजता विधिना भुवि नवो मनोभवदिः ससृज इति सत्यमित्यन्वयः । एतदेवोपपादयितुं यथाक्रमं विशिनष्टि—स्फुरदित्यादि । अत्रैकं कार्यं कुर्वता तेनैव यत्नेनाशक्यकार्यान्तरकरणान्तृतीयो भेदः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. 'गृहिणीति । रन्धुसतीं शोचतोऽजस्येयमुक्तिः । मिथो रहसि । ललिते कामकलाविधौ विषये । प्रियभूता शिष्या । 'मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि' इत्यमरः । अत्र सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यान्तरकरणं व्यङ्ग्यमिति भेदः' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

विभाव्यत इति विशिष्टो भाव्यते । चमत्कारविशेषविषयः क्रियत इत्यर्थः ।

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।

वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥ ५१ ॥

अत्युत्कृष्टगुणस्याप्रस्तुतस्य योगात्तद्गुणसंपदुपरागात्स्वकीयं रूपं तिरस्कृत्य प्रस्तुतं वस्तु यत्तदनुकारमेवासादयति स तद्गुणो भण्यते । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽन्ते व्युत्पत्तेः । मीलिते वस्त्वन्तरेणाच्छादितस्य तस्यैव वस्तुनः प्रतीतिः । अत्र त्वनाच्छादितस्वरूपस्यैव वस्त्वन्तरगुणापत्तिरिति ततो भेदः । उदाहरणम्—

‘विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचिं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥’

अत्र तद्गुणद्वयम् । रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रकृष्टगुणत्वाच्चद्रूपतया प्रतीतेः । एतेन यत्केनचिद्व्याख्यातम् ‘स्वगुणत्यागानन्तरं पुनस्तत्प्राप्तिस्तद्गुणः’ इति, तदनादेयम् । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तिकथनप्रकाशविरोधात् । तत्र गुणद्वयकथनेन च तद्गुणद्वयव्युत्पादनात् । ‘भाते सीमन्तरले-’ इत्यादौ चक्ष्यमाणे संकरोदाहरणे तद्गुणत्वाभावप्रसङ्गाच्च । नहि तत्र त्यक्तस्य स्वकीयरूपस्यावाप्तिः ।

तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः ।

तदिति प्रकृतेत्यर्थः । अस्याप्रस्तुतस्य । अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि यदि न्यूनगुणोऽप्रकृतः प्रकृतस्य गुणं नानुहरति तदा अतद्गुणः । उदाहरणम्—

‘धवलोऽसि जहवि सुन्दर तहवि तुष्ट मज्झ रज्जिञ्ज हिमभम् ।

राभभरिण वि हिमण सुहभ णिहितो ण रत्तोऽसि ॥’

अत्रातिरक्ते मनसि घृतस्याप्यरक्तत्ववचनादुत्तरार्धमेवोदाहरणम् । तत्र प्रकृतं हृदयं संबोध्यस्वप्रकृतः । स्वहृदयवृत्तान्तनिवेदनस्यैव विवक्षितत्वात् । एवं

दण्ड्युपाध्याया इत्यर्थः । इति विशेषप्रकरणम् ॥ स्वमुत्सृज्य गुणमिति । स्पष्टम् । इति तद्गुणः ॥ ५७ ॥ स्व(तद्)रूपाननुहारश्चेदिति । धवलोऽसीति । ‘धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रज्जितं हृदयम् । रागभरितेऽपि

१. ‘विभिन्नवर्णाः’ माये रैवतकवर्णनम् । गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णाः सूर्यस्य रथ्या अथा यत्र रैवतकगिरौ वंशाङ्कुरवन्नीलै रत्नैः परितः स्फुरन्त्या रुचा ज्ञातव्या स्वा रुचि नीलवृत्तिमानिन्यिरे आनीता इत्यन्वयः । गरुडाग्रजेन परितः स्फुरन्त्या रुचा विभिन्नवर्णा इति वा । अत्राश्वानां स्वीयगुणत्यागेनाप्रस्तुताङ्गगुणानुहरणवर्णनात्तद्गुणालंकारः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘धवल इति । धवलो निर्मलः श्वेतश्च । रागो लौहित्यमनु-रागश्च । धवलपदस्य वृषभपरत्वमपि केचिद्राहुः । अत्रोत्तरार्धेऽप्रस्तुतेन गायकेन निवेदनीयवृत्तान्ततया प्रकृतस्य हृदयस्य गुणाननुहरणादतद्गुणोऽलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

चात्र सूत्रे तत्पदेन प्रकृतमिवाप्रकृतमप्युच्यते । तथास्येत्यनेनाप्रकृतमिव प्रकृत-
मप्युपस्थाप्यते । सामान्यमुखप्रवृत्तत्वात् । तथाचाप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपाननुहर-
णवत्प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपाननुहारोऽन्यः प्रकारः । यथा—

‘गोक्षमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाममुमयत्र मज्जतः ।

राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥’

अत्रान्यापदेशपक्षे राजहंसस्याप्राकरणिकत्वं प्राकरणिकसत्पुरुषोपमानतयोप-
पादनीयम् । वाच्यमात्रविश्रान्तौ तु न काचिदनुपपत्तिः ।

यद्यथा साधितं केनान्यपरेण तदन्यथा ॥ ५२ ॥

तथैव तद्विधीयत स व्याघात इति स्मृतः ।

यथा येनोपायेन तथा तेनोपायेनेत्यर्थः । तथा च केनापि कर्त्रा यद्वस्तु
येनोपायेन यथा साधितं तदन्येन कर्त्रा जिगीषुतया तद्वस्तु तेनैवोपायेन ततो-
ऽन्यथा चेत्साध्यते स व्याघात इत्यर्थः । प्रथमसाधितस्य वस्तुनो व्याघातिहेतु-
त्वात् । उदाहरणम्—

‘दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥’

अत्र दृशैव दाहो जीवनं च ।

एवं शुद्धालंकारा दर्शिताः । अस्ति पुनः कश्चिद्विषयो यत्राङ्गदादिसंबद्धपद्म-
रागप्रमुखमणिमेलकवत्प्रोक्तानामलंकाराणां संवलन एव चमत्कारः । तस्मा-
त्सोऽप्यलंकारः । तत्र द्वयी गतिः । परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितेस्तदभावाच्च ।
तत्र प्रथमा संसृष्टिरुच्यते द्वितीया तु संकरः । स च त्रिधेति प्रकारचतुष्टयं
लक्षयति—

सैषा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ५३ ॥

भेदः स्वरूपतो विषयतो वा परस्परमनपेक्षात्मम् । यद्वा विषयभेदे सति

हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥’ इति । इत्यतद्गुणप्रकरणम् ॥ ५८ ॥ यद्यथा
साधितमिति । स्पष्टम् । इति व्याघातप्रकरणम् ॥ ५९ ॥ इति शुद्धालंकारप्रक-
रणानि । विषय इति । काव्यविशेष इत्यर्थः । विषयत इति । विषयोऽलंकार-
प्रतिपादक आश्रयो वाशब्दः । एकवाचकानुप्रवेशेन संकरे स्पष्टोल्लसदित्यादौ रूप-
कानुप्रासयोर्विषयैक्येऽपि परस्परापेक्षाविरहावतिप्रसङ्गादवस्थ्यादाह—यद्वेति ।

१. ‘गोक्षमिति । यमुनासंबन्धि यामुनम् । अम्बु जलम् । न जीयते न वर्धते । नापचीयते
नापक्षीयते । अत्र प्रस्तुतेन हंसेनाप्रस्तुतगुणाननुहरणाभेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-
२. ‘दृशेति । विरूपाक्षः शिवः । अत्र हरेण दृशा दग्धस्य कामस्य हरजिगीषुभिः कामिनीभिर्दाह-
हेतुभूतना दृशैव तद्विपरीतजीवनसंपादनाव्याघातोऽलंकारः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः-

परस्परानपेक्षत्वम् । स्थितिर्न्यवस्थितिः । एतेषामनन्तरमेवोक्तानामलंकाराणां भेदेन यत्स्थितिः सा संसृष्टिरिष्टा । संकरमेवास्तु नैवम् । अङ्गाङ्गिभावे स्वरूपतः सापेक्षत्वात् । अनिश्रये व्यवस्थितेरेवाभावात् । व्यवस्थिते विषयतः परापेक्षत्वाद्विषयभेदाच्च । सेषं शब्दालंकारमात्रस्यार्थालंकारमात्रस्य शब्दार्थालंकारयोर्वेति त्रिप्रकारा । तत्राद्या यथा—

‘वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया ।

वनितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशान्यया ॥’

अत्रानुप्रासयमकयोः परस्परमनपेक्ष व्यवस्थितिः । द्वितीया यथा—

‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानि किरतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥’

अत्रोत्प्रेक्षोपमे परस्परमनपेक्ष व्यवस्थिते संसृष्टिं प्रयोजयतः । अन्त्या यथा—

‘सो^३ णत्थि एत्थ गामे जो पुअं महमहन्तलाभणम् ।

तरुणाण हिअल्लडिं परिसप्पन्ति णिवारेइ ॥’

अत्रानुप्रासरूपके शब्दार्थालंकारौ । नन्वनयोः शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन कथमेकार्थसमवायलक्षणा संसृष्टिरिति चेत्, एकवाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः ।

तेषामेवालंकाराणां चारुत्वार्थं स्वरूपनिष्पत्तये वान्यापेक्षणादात्मन्यनासादितस्वतन्त्रभावानां परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकत्वं स तु संकरः । संकीर्यमाणस्वरूपत्वात् । उदाहरणम्—

एवं च तत्र विषयभेदाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । सो णत्थीति । ‘स नास्त्यत्र ग्रामे य एतां स्फुरल्लावण्याम् । तरुणानां हृदयलुण्ठनं परितर्पन्तीं निवारयति ॥’ अत्र पूर्वार्धेऽनुप्रासः उत्तरार्धे हृदयलुण्ठनमिति रूपकम् । इति संसृष्टिः ॥ ६० ॥ चारुत्वार्थमिति । चमत्कृतिजनकत्वं ह्युपमादेरलंकारत्वम् । अतो विशेषणांशे विशेष्यांशे वान्यापेक्षेति भावः । संकीर्यमाणेति । परस्परसापेक्षेत्यर्थः ।

१. ‘वदनेति । माघे ऋतुवर्णने पद्यमिदम् । अन्यथा कस्यापि वनितया चलितया कलस्वरो मेखलायाः काव्याः कलकलः कोलाहलो विदधे । किंभूतया । वदनसौरभलोभेन परिभ्रमतां भ्रमराणां संभ्रमेण त्वराविशेषेण संभृता ससृद्धा शोभा यस्याः सा । अलका ज्वला यस्यां तादृशी दृश्यस्यास्तथाभूतयेति । अत्रानुप्रासयमकयोः परस्परनिरपेक्षयोर्व्याप्यसंसृष्टिः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘लिम्पतीति । व्याख्यातं प्राक् । अत्रोत्प्रेक्षोपमयोः संसृष्टिः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘सो णत्थीति । हृदयलुण्ठनमिति रूपकम् । आयुर्धृतमिति वत् । पूर्वार्धे त्वनुप्रासः । एवं च शब्दार्थालंकारयोः संसृष्टिरियम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘आत्ते सीमन्तरले मरकतिनि हते हेमताटङ्कयुग्मे
 लुप्तायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते ।
 शोणं बिम्बोष्ठकान्त्या त्वदरिमृगदशामिस्वरीणामरण्ये
 राजन्गुञ्जाफलानां स्रज इति शबरा नैव हारं हरन्ति ॥’

अत्र बिम्बोष्ठकान्त्या शोणमिति तदुणमपेक्ष्य गुञ्जाफलानां स्रज इति
 भ्रान्तिमानात्मानं लभते । तदुणोऽप्यत्र न स्वातन्त्र्येण चमत्कारविशेषं करोति
 किं तु भ्रान्तिमदपेक्षयैवेति परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभावः । अत्र द्वयोरलंकारयोः
 संकरः । बहूनामपि यथा—

‘जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवल्लयो
 वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः ।
 परिप्रेङ्खत्तारापरिकरकपालाङ्किततले
 शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥’

अत्र जटाभाभिर्भाभिरिति पितृवन इव व्योम्नीति चोपमा । कलङ्काक्षवल-
 लेति तारापरिकरकपालेति च रूपकम् । वियोगिव्यापत्तेरिवेत्युत्प्रेक्षा । वैराग्य-
 विशद इति श्लेषः । चत्वारोऽप्येते परस्परमङ्गाङ्गिभावेन प्रतीयन्ते । तत्रोत्प्रेक्षा
 श्लेषाङ्गम् । तद्वशादेव वैराग्यविशद इत्यत्र द्वितीयार्थानुसंधानात् । श्लेषश्च
 रूपकोपमयोरङ्गम् । तद्वशादवगतनिर्वेदमहिम्नैव जटाया अक्षवल्लयधारणस्य च
 संगतेः । तारापरिकरकपालेति रूपकं पितृवन इवेत्युपमाया अङ्गम् । तद्वीजं
 हि सादृश्यम् । न च इमशाने व्योम्ना सह तत्साहजिकं किं तु रूपितकपाला-

१. ‘आत्त इति । हे राजन्, अरण्ये इत्वरिणां भयादितस्ततो गमनशीलानां त्वदरि-
 स्त्रीणां सीमन्तरले शिरोभूषणे आत्ते गृहीते मरकतमणिशालिनि कर्णाभरणे हते मेख-
 लायां लुप्तायाभाच्छिन्नायां मणिघटिते तुलाकोटियुग्मे नूपुरयुगले झटिति गृहीते च सति
 बिम्बसदृशीष्ठकान्त्या शोणमारक्तं मुक्ताहारं गुञ्जाफलानां स्रज इति बुद्ध्या शबरा व्याधा
 नैव हरन्तीत्यन्वयः । अत्र बिम्बोष्ठकान्त्या शोणमिति तदुणालंकारस्य गुञ्जाफलभ्रान्त्यलंका-
 राङ्गत्वात्तयोरङ्गाङ्गिभावलक्षणः संकरः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘जटेति । शशी
 पितृवने इमशान इव व्योम्न्याकाशे चरति संचरतीत्यन्वयः । कीदृशः । जटाभाभिर्जटास-
 दृशीभिर्भाभिः किरणैरुपलक्षितः । करे धृतं कलङ्क एवाक्षवल्लयं रुद्राक्षवल्लयं येन सः ।
 करो रश्मिः पाणिश्च । वियोजुं शीलं येषां ते वियोगिनो विषया विरहिणश्च । तेषां व्या-
 पत्तेर्नाशादिव कलितं स्वीकृतं यद्वैराग्यं प्रसिद्धं विगतरक्तिमत्त्वं च तेन विशदः पाण्डुरः
 शुद्धचित्तश्च । भस्मेवापाण्डुर्भस्मना आपाण्डुश्च । कीदृशे व्योम्नि । परिप्रेङ्खन् चपलो
 यस्ताराणां समूहः स एव कपालानि तैरङ्कितं चिह्नितं तलं यस्य तादृशे । तलपदं स्वरू-
 पार्थक्यम् । ‘अधःस्वरूपधोरस्त्री तलम्’ इत्यमरः । अत्रोपमारूपकोत्प्रेक्षाश्लेषाणामङ्गाङ्गिभावः
 सुधीभिरुहनीयः । महाव्रतवृत्तान्तस्य चन्द्रवृत्तान्ते समारोपात्समासोक्तिः प्रधानभूतेति
 ज्ञेयम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अयत्वेनैवेति । सर्वत्र चाङ्गिनां चाङ्गवार्थमङ्गापेक्षा पूर्ववद्बुद्ध्यनीया । सर्वेषां चैषां पार्यन्तिकचारुत्वहेतुरङ्गिभूता च समासोक्तिः । चन्द्रगतत्वेन महाव्रतितृप्तान्तप्रतीतिः । सा च व्यक्तैवेति प्रकाशकृता नोक्तैस्त्वधेयम् । ननु कलङ्काक्षचलयेति कथमेकान्ततो रूपकमुच्यते । उपमाया अपि संभवेन संदेहसंकराचित्यादिति चेत्, न । रूपकपरिग्रहे करष्टतत्त्वमेव साधकं प्रमाणमतः संदेहस्याभावात्कथमस्य साधकत्वमिति चेत्, इत्थम्—करष्टतत्त्वरूपविशेषणस्याक्षचल्य एव सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः, न तु कलङ्के, अतः प्राधान्येनाक्षचलयप्रतीतिरेवोद्देश्या । सा च रूपकपरिग्रहेणैव संभवति । तत्र तिरोहितकलङ्करूपमक्षचलयत्वमेव मुख्यतयावगम्यते । नन्वेवमपि विशेषणमिदमसम्यगेव । चन्द्रपक्षे किरणेन कलङ्कधारणस्याभावात् मूल्यैव तेन उद्धारणादिति चेत्, न । श्लेषच्छायया हि कलङ्कस्याप्रधानस्य करधारणमसदेव प्रत्यासन्नतयोपचर्य योज्यते । तथा सत्युपमापरिग्रहे को दोष इति चेत्, कलङ्कोऽक्षचलयमिवेत्युपमायां कलङ्कस्य प्रधानत्वेन प्रतीतिः । न चास्य करष्टतत्त्वं तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् । मुख्यविषयोपचारापेक्षया चामुख्योपचार एव श्रेयानिति रूपकमेवाश्रीयते । शब्दालंकारयोरप्येव संकरो दृश्यत इति प्राञ्जः । उदाहरन्ति च—

‘राजति तटीयमभिहतदानवरासातिपातिसारावनदा ।

गजता च यूथमविरतदानवरा सातिपाति सारा वनदा ॥’ इति ।

तत्र यद्यपि यमकानुलोमविलोमचित्रमेदयोर्न स्फुटं परस्परपेक्षित्वं तथापि यमकनिर्वाहप्रवृत्तस्य कवेरपृथक्प्रयत्ननिर्वृत्ततयानुलोमविलोमस्योत्पत्तौ यमकापेक्षा यमकस्य तु चारुतातिशये तदपेक्षता । तदाश्रयेणातिदुष्करतयातिशयेन विदग्धमनोनुरञ्जकत्वादिति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु यमकनिर्वाह एव कविप्रवृत्तिरिति निश्चायकं नास्ति । अस्तु वा तथा । तथापि यमकं न चित्रहेतुः । किं तु तत्प्रयत्नः । तस्मादेकाश्रयानुप्रवेशेनैवायं संकरो न त्वनुप्राद्यानुप्राहकतयेत्येव युक्तम् ।

एकान्तत इति । निश्चित इत्यर्थः । अमुख्योपचार एवेति । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायादिति भावः । तदाश्रयेणेति । अनुलोमविलोमाश्रयेणेत्यर्थः । न चित्रहेतुरिति । नानुलोमविलोमरूपशब्दालंकारहेतुरित्यर्थः । किं त्विति । यमकप्रय-

१. ‘मुख्यतो’ क. २. ‘राजतीति । इयं तटी स्थली राजतीत्यन्वयः । किंभूता । अभिहतोऽभिघातं प्राप्तो दानवानां रासः सिंहनादो मस्यां सा । अतिपाती वेगवान् सारावः सशब्दो नदो मस्यां सा तथाभूता । एवं सा प्रसिद्धा गजता गजसमूहश्च यूथं कुलमतिशयेन पाति रक्षति । कीदृशी । अविरतेन दानेन मदजलेन वरा श्रेष्ठा । सारा स्थिरा । वनदा वनखण्डिका । अत्र यमकानुलोमविलोमयोः संकरो ॥ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ३. ‘मुन्दरतया’ क.

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्रयः ॥ ५४ ॥

न्यायः साधकं प्रमाणसत्तादोषः प्रतिकूलसत्ता । ग्रहो व्यवस्थितिः । यत्र द्वयोर्बहूनां वालंकाराणामेकत्र योग्यत्वेऽपि विरोधान्नैकदा व्यवस्थितिः, न चैकैत-
रस्य परिग्रहे साधकं तदितरपरिग्रहे बाधकं येन तदेव व्यवतिष्ठेत सोऽप्यनिश्च-
यरूपो द्वितीयः संकरः । सूत्रस्थचकारेण संकरस्यैवाक्षेपात् । उदाहरणम्—

‘जह गम्भीरो जह रअणणिढभरो जह अ णिम्मलच्छाओ ।

ता किं विहिणा एसो सुरसवाणीओ जलणिही ण किओ ॥’

अत्र किं समुद्रे प्रस्तुते श्लिष्टविशेषणमहिम्नाप्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीतेरियं समा-
सोक्तिः किं वाब्धेरप्रस्तुताप्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य तत्समानगुणतया प्रतिपत्ते-
रप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः । एकस्यैकदा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपत्वाभावादनयोर्यु-
गपदसंभवात्, न्यायदोषयोरसंभवाच्च । अयं द्वयोः संकरः । बहूनां यथा—

‘नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति ।

अधुनापि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ॥’

अत्र किं कामोदीपकः कालो वर्तत इति भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात्पर्यायोक्तम्,
किं वा एतदित्यस्य बिम्बपरामर्शकतया वदनस्येन्दुबिम्बेनाध्यवसानादतिश-
योक्तिः, अथ वा एतदिति वक्रं निर्दिश्येन्दुबिम्बरूपणवशाद्रूपकम्, अथवा
प्रसीदतीत्यस्योभयत्रान्वयविवक्षायामेकतरस्य प्रकृतत्वादीपकम् । द्वयोरपि प्रकृ-
तत्वेऽप्रकृतत्वे वा तुल्ययोगिता किं वा प्रदोषवर्णने चन्द्रबिम्बस्य प्रकृतत्वे
विशेषणसाम्यादाननप्रतीतौ समासोक्तिः आहोस्विन्मुखनैर्मल्यवर्णनप्रस्तावाच्च-
न्द्रस्याप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः । न्यायदोषयोरभावात् । यत्र तु तयो-
रन्यतरस्यावतारस्तत्रैकतरनिश्चयाच्च संशयस्तत्र ‘सौभाग्यं वितनोति वक्रशशिनो
ज्योत्स्नेव हासधुतिः’ इत्यत्र मुख्यत्वेन प्रतीयमाना हसितधुतिर्वक्र एवानुकूल्यं

लादि तदुत्पत्तिरिति नोत्पत्तौ यमकापेक्षेत्यर्थः । ‘साधकप्रमाणसत्ता’ इति पाठः ।
‘साधकप्रमाणता’ इत्यपपाठ एव । एवं ‘प्रतिकूलसत्ता’ इत्येव पाठ इति ज्ञेयम् ।
समुच्चयेनेति वृत्तिप्रथं व्याचष्टे—सूत्रस्थचकारेणेति । जह इति । ‘यथा
गम्भीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः । तत्किं विधिनेष सुरसपानीयो

१. ‘साधकं प्रमाणम्, दोषः प्रतिकूलता’ ख. २. ‘एकतरपरिग्रहस्य’ क. ३. ‘क्षिप-
णात्’ क. ४. ‘रत्ननिर्भरो रत्नपूर्णः । अत्र समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसयोः संदेहरूपः संकरः ।
एकसाधकापरवाधकप्रमाणाभावात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ५. ‘एकैकस्य’ ख.
६. ‘नयनेति । नयनानामानन्ददानशीलमेतदिन्दोर्बिम्बं प्रसीदति प्रकटीभवति । नि-
रुद्धा आशा दिशो येनेति तमसो विशेषणम् । अविशीर्णं न नष्टम् । अथ रूपकातिशयो-
क्त्यादीनां बहूनां संदेह इति भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ७. ‘किं वा’ क.

भजते । तत्रैव मुख्यतस्तत्संभवात् । वक्रस्य प्राधान्येन स्थितिरुपमायामेवेत्युप-
नासाधिका शशिति तु नानुकूला । मुख्यतस्तत्र हासद्युतेरभावात् । नापि प्रति-
कूला । गौणत्वेनाप्युपपत्तेरिति । न रूपकं प्रति साधिका बाधिका वा 'वक्रेन्दौ
तव सत्यं यदपरः शीतांशुरुन्मते' इत्यत्रापरस्वमिन्दावनुगुणम् । मुख्यरू-
पेन्दौ सति किमपरेणेन्दुनेति प्रतीतेः । तथाप्रतीतिश्च रूपकेण विना नेति
रूपकं प्रति साधकतां प्रतिपद्यते न पुनर्वक्रस्य प्रतिकूलम् । इन्दुसमानगुणे वक्रे
सति किमपर इन्दुरदित इति प्रतीतावत्रात्यन्तासंगत्यभावात् । अतो नोपमा-
बाधकम् । 'राजनारायणं लक्ष्मीस्वामालिङ्गति निर्भरम्' इत्यत्रालिङ्गनमुपमाया
बाधकम् । स्वामिसदृशं प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यानौचित्यात् । न तु रूपके
साधकम् । 'पादाम्बुजं भवतु मे विजयाय मञ्जु मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बि-
कायाः' इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूलम् । तत्रासंभवात् । अतो रूपके
बाधकम् । नन्वेतदुपमासाधकमपि भवति । पादेऽनुकूलत्वात् । तत्कथं रूपक-
बाधकतामात्रत्वमस्योच्यते न तूपमासाधकत्वमपीति । एवमन्यत्रापि यदेकत्रानु-
कूलं तद्वाहुल्येन परत्र प्रतिकूलम्, यच्चैकत्र प्रतिकूलं तत्तत्र एवान्यत्रानुकूलम् ।
अन्यथा तत्त्वस्यैवासंभवादिति चेत्, सत्यम् । किं तु यस्य यथात्वमुक्तं प्रती-
यते तत्र तस्य तथात्वव्यपदेशः । अत्र तु विध्युपमर्दिबाधकं साधकापेक्षयोक्त-
त्वेन प्रतीयत इति तेनैव व्यपदेशो युक्तः । तदेतदुक्तं विध्युपमर्दिबाधकस्य
तदपेक्षयोक्तत्वेन प्रतिपत्तेरिति । अन्ये तु तदन्यथा व्याचक्षते—विधीयतेऽने-
नेति विधिः साधकं तदुपमर्दि तस्माद्वलीयः । एतदुक्तं भवति—मञ्जीरशिञ्जि-
तस्य पादे संभवमात्रेण न तावदुपमासाधकत्वं निर्वहति यावदम्बुजे तद्विरहो
न निश्चीयते । तथा च तद्वाचकस्यैव प्राथमिकत्वात्तन्मुखेनैव व्यपदेशः । एवम-
न्यत्रापि साधकबाधकसत्त्वं सुधीभिः परिभावेनीयम् ।

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालङ्कृतिद्वयम् ।

व्यवस्थितं च

विषयः पदम् । तेनैकत्र पदे यदुभौ शब्दार्थालङ्कारौ स्फुटं व्यवस्थितौ भवतः
सोऽप्यपरः संकरः । उदाहरणम्—

जलनिधिर्न कृतः ॥' इति संस्कृतम् । न पुनर्वक्त्रस्य प्रतिकूलमित्यत्रापरत्वमित्यस्या-
नुपपत्तिः । न तु रूपके साधकमिति । उपमाबाधकमुखेन साधकत्वं तूपमाबाध-
कत्वं एव पर्यवस्यतीति भावः । विध्युपमर्दीति । स्वविरोधिकोऽप्युपमर्दाल्लभः ।
साधकापेक्षयेति । साधकं हि यथोपाभायां तथा रूपकेऽपि किञ्चिद्भवेदिति

१. 'अवगति' ख. २. 'अभ्युपगतः' ख. ३. 'रूपकेणेति' ग. ४. 'प्रतीत्या तत्र' क.
५. 'बाधकत्वं' ख.

‘स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्ब-
विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
क्षिष्टाष्टविन्दलकलपमुखावतार-
बद्धान्धकारमधुपावलि संसृकोच ॥’

अत्र पादत्रये प्रत्येकं रूपकानुप्रासौ प्रविष्टौ । शब्दायांलङ्कृतीति प्रायोवाद् ।
शब्दालंकारयोरप्येतद्दर्शनात् । यथा—‘कलकलोऽलकलोल्लसान्मया’ इत्यादाव-
नुप्रासयमकयोः ।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥

तस्मादनुप्रासानुप्राहकतया संदेहेनैकरूपप्रतिपाद्यतया व्यवस्थितत्वाच्च त्रिप्र-
कारोऽयं संकरः कथितः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकृतुम् । मेदानामनन्त-
त्वात् ।

इति प्रतिपादिताः शब्दार्थतदुभयगतत्वेन त्रिविधा भलंकाराः । ननु त्रिवि-
धानामप्येषां काव्यशोभातिशयहेतुत्वस्य तुल्यत्वेऽपि कुत एव प्रतिलिख्यमः यत्क-
श्चिच्छब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिच्छब्दार्थयोरिति चेत्, उक्तमत्र प्रागेव । दोषगु-
णालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः । निमि-
त्तान्तराभावात् । ततश्च योऽलंकारः शब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावनुबि-
धत्ते स तदलंकार इति व्यवस्थाप्यते । शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं चैतदेव
यच्छब्दपरिवृत्त्यसहत्वम् । नन्वेवं यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभय-
भावाभावानुविधायित्वेनोभयालंकारस्तथार्थशब्दहेतुकार्यान्तरन्यासप्रभृतयोऽप्यु-

वाङ्मया नेतरव्यवच्छेदसिद्धिः बाधकेन तु सद्यस्तत्सिद्धिरिति तदेव बलवदित्याशयः ।
अन्ये त्विति मतमुक्तार्थम् । एकपदप्रतिपाद्यतयेति । एकपदाश्रितत्वेन गम्य-
मानतयेत्यर्थः । यथाश्रुते शब्दालंकारे पदप्रतिपाद्यत्वस्यासंभवात् । प्रकारान्तरे-
णेति । तत्तदलंकारगतत्वेनेत्यर्थः । नन्वेवमिति । योऽलंकारः इत्याद्युक्तीत्या
शब्दार्थालंकारत्वव्यवस्थाम्युपगम इत्यर्थः । तनुवपुरित्यादिपुनरुक्तवदाभासे तनुश-
ब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दान्वयव्यतिरेकौ वपुःशब्दस्य परिवृत्तिसहत्या चार्थान्वय-
व्यतिरेकवित्युभयालंकारत्वम् । तथा विद्वन्मानसेत्यादि परम्परितरूपके मानसपदस्य

१. ‘स्पष्टेति । अथोऽनन्तरं दिवसरूपमरविन्दं कमलं संसृकोचं संकोचं प्राप्तवदि-
त्यन्वयः । कीदृशम् । स्पष्टमुल्लसन्तः किरणा एव केसराणि मस्यास्तथाभूता सूर्यबिम्बमेव
विस्तीर्णा कर्णिका वराटो यस्य तत् । तथा क्षिष्टाः प्रकाशाभावेन परस्परं मिलिता अष्ट
दिश एव दलानां कलापः समूहस्तत्र मुखेनावतारो यस्य स चासौ बद्धान्धकारश्च स एव
मधुपावलिर्यत्र तादृशम् । अत्र रूपकानुप्रासयोरैकपदानुप्रासैश्च संकरः ।’ इत्युदाहरण-
चन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘कलापमुपावतार’ इति हरविजयस्यः पाठः. तत्र ‘उपावतारः प्रदोषः’
इति टीका. ३. त्रिप्रकारकः क. ४. ‘शक्यते’ क.

भयालंकारा भवेयुरिति चेत्, न । इष्टापत्तेः । एवं तर्हि कथमुभयालंकारप्रस्ता-
वमुल्लङ्घयार्थमात्रालंकारप्रस्तावे पठिता इति चेत्, तत्रार्थवैविध्यस्य प्रकटतया
प्रतिभासात् । अथ योऽलंकारो यदाश्रितः स तदीय इत्येव किं न विभाग इति
चेत्, तथा कल्पनायामप्यन्वयव्यतिरेकादेव समाश्रयितव्यौ । तद्व्यतिरेकेण
विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावात् । तस्मादलंकाराणामन्वयव्यतिरेकनिबन्धन
एव परस्परं भेद इत्येव ज्यायः ।

नन्वलंकाराणां दोषाः प्राचीनैरभिहितास्ते किं न सन्त्येव आहोस्वित्संभवि-
नोऽप्युपेक्षिताः । आद्येऽनुभवविरोधः, अन्ये न्यूनतेत्यत आह—

एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन ।

उक्तेष्वन्तः पतन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५६ ॥

तथा हि अनुप्रासस्य तावन्नयो दोषाः, प्रसिध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोधश्च ।
ते च यथाक्रमं प्रसिद्धिविरोधापुष्टार्थत्वप्रतिकूलवर्णस्वेभ्यो नातिरिच्यन्ते । तस्त्व-
भावत्वात् । तत्र प्रसिध्यभावो यथा—

‘चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्ध्वजाम्ना-

नक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबरामं कुबेरः ।

रंहः सहस्रः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य

सौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः ॥’

श्लिष्टतया परिवृत्त्यसहत्वाद्धंसादिपदानां च तत्सहत्वादुभयालंकारता । एवं क्षणदा
सा च क्षणदा इत्यर्थान्तरन्यासेऽपि श्लेषमूलकतया शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानम्,
उत्तरार्धे त्वर्थस्येत्युभयालंकारत्वं स्यादित्यर्थः । नेति । इदमनिष्टापादनं नेत्यर्थः ।
अलंकारसर्वस्वकारमतमाशङ्कते—अथेति । दूषयति—तथेति । तथा हि क्वचि-
द्रूपे पद्ये वा गद्यपद्यान्तरनिरूपितोपमायां शब्दाश्रितत्वेन शब्दालंकारत्वापत्तिः । न
चेष्टापत्तिः । अपसिद्धान्तदोषात् । एवमलंकारान्तराणामपि शब्दगतत्वसंभवात्तत्रा-
प्यतिप्रसन्नो हेयः । विशिष्टस्येति । उक्तविषयव्यावृत्तस्येत्यर्थः । अलंकाराणा-
मिति । शब्दार्थालंकाराणामित्यर्थः । इति संकरप्रकरणम् ॥ ६१ ॥ चक्रीति ।

१. ‘चेत् उच्यते’ ख. २. ‘चक्रीति । सोऽहिमरुचेः भूर्यस्य सन्दनो रथो वोऽवताद्-
क्षु । स कः । जगतामुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य चक्रारपङ्क्तिं चक्रगतानामराणां कीलनां
पङ्क्तिं चक्री विष्णुर्न्वहं प्रतिदिनं प्रीत्या प्रसन्नः सन्तौति । एवमग्रेऽपि कर्तृकर्मभावेना-
न्वयो बोध्यः. ३. हरिरिन्द्रः । हरीनश्वान् । धूर् रथमुखं तद्गतान्ध्वजाम्नाम् । धूः स्त्री-ह्रीवे
यानमुखम्’ इत्यमरः । अक्षं चक्रम् । नक्षत्रनाथश्चन्द्रः । अरुणं सारथिम् । कूबरामं युग-
धराम् । रंहो वेगं सुराणां सहस्र इत्यन्वयः । अत्र चक्रवादीनां कर्तृकर्मणां निवृत्ततया निव-
रुक्तस्य स्तन्यस्तानकभावस्येतिहासादिषु प्रसिध्यभावोऽनुप्रासदोषः’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

अत्र चक्रिप्रभृतीनां कर्तृणां चकारपङ्कपादीनां प्रति नियमेन स्तुतिरनुप्रासा-
नुरोधेनैव निबद्धा न पुनरितिहासादिषु तथा प्रसिद्धेति प्रसिध्यभावः । सोऽयं
प्रसिद्धिविरोध एव । वैफल्यं यथा—

‘भणं तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुधि ।
यदि सल्लीलोछापिनि गच्छसि तर्हि त्वदीयं मे ॥’

यथा वा ।

‘अनणु रणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् ।
परिसरणमरणचरणे रणरणकमकारणं कुल्ले ॥’

अत्र वाच्यस्यार्थस्य विविच्यमानं न किञ्चिद्व्याख्यं प्रतीयत इत्युपट्यार्थत्वमेवा-
नुप्रासस्य वैफल्यमुच्यते । वृत्तिविरोधो यथा—‘अकुण्ठोत्कण्ठया—’ इत्यादि ।
अत्र शृङ्गारे परुषवर्णाढम्बरो गुणविवेचनप्रस्तावोक्तरीत्या विरुद्ध इति प्रतिकूल-
वर्णनैव वृत्तिविरोध इत्युच्यते ।

यमकस्य तु पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वमेव । कविभिस्तथाप्रयोगात् ।
यथा—

अत्र स्तोत्रस्तुत्युपन्यासे न किञ्चिदनौचित्यम् । अन्यत्र कवेरनुप्रासकुतूहलमज्ञादि-
त्याह—अत्रेति । चक्री कर्ता चकारपङ्क्तिमेव कर्मभूतां स्तौति नान्यत्र इत्येवंरूपेण
स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव कृता न पुराणावनुरोधान्नाप्यर्थौचित्यादतः प्रसिद्धिविरोधो
दोष इत्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति—भणेति । अत्र यदनुप्रासस्य वैफल्यं तदर्थस्या-
परिपोषे तिष्ठति । तादृगनुप्रासप्रसाधितवाचकनिवेशेऽपि वाच्यस्य तद्वारा वाक्यार्थो-
भूतपरस्य वाच्यत्वासिद्धेरित्याह—अत्र वाच्यस्येति । तृतीयमुदाहरति—अकु-
ण्ठेति । अत्रोपनागरिकां विमुच्य परुषाया अङ्गीकारायो वृत्तिविरोधः स वर्णप्राति-
कूल्यान्नातिरिच्यत इत्याह—शृङ्गारे इति । यमकविषयं दोषं दोषप्रयुक्तत्वेऽन्तर्भाव-

१. ‘भणेति पद्यद्वयात्मकं युग्मम् । हे तरुणि, यदि रमणस्य मन्दिरं गच्छसि तत्तदा
त्वदीयं परिसरणं गमनं मे भ्रमाकारणं निमित्तं विना रणरणकमुत्कण्ठा किं कृतः कुरुते
तद्गुणं वदेत्यन्वयः । रमणमन्दिरं रतिमन्दिरमिति वार्थः । आनन्दस्यन्दी सुन्दरो य इन्दुः
स एव मुखं यस्यास्तथाभूते । सतीलीला उल्लासयितुं शीलं यस्याः । ‘उल्लापिति’ इति
पाठे सतीमिलीलामिरुल्लपितुं शीलं यस्या इत्यर्थः । अरणौ रक्तौ चरणौ यस्यास्तथाभूते ।
कीदृक्परिसरणम् । अनणु अनल्पम् । रणन्ती मेखला यत्र तत् । अविरतं शिञ्जानं शब्दा-
यमानं मञ्जु सुन्दरं मञ्जीरं नूपुरं यत्र तादृशम् । अत्रार्थस्याचमत्कृतत्वादेव फल्यमनुप्रासदोषः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘अकुण्ठेति । सप्तमे व्याख्यातम् । अत्र माधुर्यव्यञ्जकवृत्ति-
विरोधोऽनुप्रासदोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘भुजंगमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहावकीर्णेषु नदी सदम्भाः ।

दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रमुखे सदम्भाः ॥’

उपमायां तु यौ न्यूनाधिकोपमानावे दोषौ तत्रोपमाने उपमेयावेक्षया जाति-
गतं प्रमाणगतं वा न्यूनत्वमधिकता वा तदनुचितार्थम् । धर्मगते न्यूनत्वा-
धिकत्वे यथाक्रमं न्यूनपदत्वाधिकपदत्वे । तत्र जातिगतं न्यूनत्वं यथा—‘च-
ण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्’ । अत्र चण्डालत्वजातेन्यूनतया
दुष्कर्मकारित्वव्यक्तेरनुचितार्थत्वम् ।

प्रमाणगतं यथा—‘वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति’ इति । जातिगतम-
धिकत्वं यथा—

‘अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान्मृष्टा विनिर्मित्पुरिव प्रजाः ॥’

ब्रह्मणः कल्पभेदेन भेदाद्ब्रह्मत्वं जातिः । प्रमाणगतमधिकत्वं यथा—

‘पातालमिव नाभिस्ते स्वनौ क्षितिधरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपतिसंनिभः ॥’

एषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयभूता अर्था अत्यन्तमेव कदर्थिताः । निन्दो-
पहासप्रतीतेरित्यनुचितार्थता । धर्मगतं न्यूनत्वं यथा—

‘सं मुनिर्लान्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतभागश्लिष्ट इवांशुमान् ॥’

अत्रोपमेयमौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः ।
न चाक्षेपादिनापि स्पष्टं प्रतीयते । अविनाभावाद्यभावादिति न्यूनपदत्वमेवै-
तत् । धर्मगतमधिकत्वं यथा—

‘सपीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञमीमं वपुराप कृष्णः ।

शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥’

१. ‘भुजंगमेति । सदम्भा दम्भयुक्ताः खलाः स्वीयां दुरन्ततां परिणामदुष्टतां निश्चित-
वतोऽपि जन्तोश्चेतः प्रमुखे आपाततः कर्षन्तीत्यन्वयः । ‘प्रसमं’ इति वा पाठः । क इव ।
सद्विद्यमानमम्भस्तेजोविशेषो यत्र तादृशो भुजंगमस्य मणिरिव । तथा ग्राहैरवकीर्णो व्यासा
सत्समीचीनमम्भ उदकं यस्यास्तथाभूता नदीवेत्युपमाद्वयम् । अत्र यमकस्य पादत्रयमात्र-
गतत्वं दोषः । तथा कविभिरप्रयुक्तत्वात् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘न्यूनाधिकत्वे’ ख.
३. ‘अयमिति । पद्ममेवासनं तत्रासीन उपविष्टो युगादौ प्रजा विनिर्मित्पुरि निर्मातुमिच्छुर्भ-
गवान्मृष्टा ब्रह्मेवेति ज्ञात्वा उपमानमधिकम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ४. ‘पातालमिति ।
कालिन्दीपातो यमुनाप्रवाहः । अत्र परिमाणतः उपमानाधिक्यम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
५. ‘स मुनिरिति । मौञ्ज्या लान्छितश्चिह्नितः कृष्णाजिनरूपं पटं वहन् स मुनिर्नारदो नीलेन
जीमूतमानेन मेघखण्डेनाश्लिष्टोऽंशुमानिव व्यराजदित्यन्वयः । अत्र मौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्ष-
णो धर्मो नोक्त इति धर्मेन्यूनता दोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ६. ‘स इति । पीतवर्ण-
वासो वस्त्रं यस्य, प्रगृहीतं शार्ङ्गं धनुर्मेव स श्रीकृष्णो मनोज्ञं सुन्दरं च तन्मीमं वपुराप

‘भुजंगमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहावकीर्णव नदी सदम्भाः ।

दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्पन्ति चेतः प्रमुखे सदम्भाः ॥’

उपमायां तु यौ न्यूनाधिकोपमानत्वे दोषौ उपोपमाने उपमेयापेक्षया जाति-
गतं प्रमाणगतं वा यन्न्यूनत्वमधिकता वा तदनुचितार्थम् । धर्मगते न्यूनत्वा-
धिकत्वे यथाक्रमं न्यूनपदत्वाधिकपदत्वे । तत्र जातिगतं न्यूनत्वं यथा—‘च-
ण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्’ । अत्र चण्डालत्वजातेन्यूनतया
दुष्कर्मकारित्वव्यक्तेरनुचितार्थत्वम् ।

प्रमाणगतं यथा—‘वह्निस्फुलिङ्ग इव आनुरयं चकास्ति’ इति । जातिगतम-
धिकत्वं यथा—

‘अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान्छष्टा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥’

ब्रह्मणः कल्पमेदेन मेदाद्ब्रह्मत्वं जातिः । प्रमाणगतमधिकत्वं यथा—

‘पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिचरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपतिसंनिभः ॥’

पृथु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयभूता अर्था अत्यन्तमेव कदर्थिताः । निन्दो-
पहासप्रतीतेरित्यनुचितार्थता । धर्मगतं न्यूनत्वं यथा—

‘सं मुनिर्लाञ्छितो मौज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतभागच्छिष्ट इवांशुमान् ॥’

अत्रोपमेयमौज्रीस्थानीयस्तद्विलक्षणो धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः ।
न चाक्षेपादिनापि स्पष्टं प्रतीयते । अविनाभावाद्यभावादिति न्यूनपदत्वमेवै-
तत् । धर्मगतमधिकत्वं यथा—

‘भूषितवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गं मनोज्ञसीमं वपुराप कृष्णः ।

शतद्वन्द्वेन्द्रायुधवाञ्छिशायां संसृज्यमानः क्षत्रिनेव मेघः ॥’

१. ‘भुजंगमेति । सदम्भा दम्भयुक्ताः खलः स्त्रीयां दुरन्ततां परिणामदुष्टतां निश्चित-
यतोऽपि जन्तोश्चेतः प्रमुखे आपाततः कर्पन्तीत्यन्वयः । ‘प्रसभं’ इति वा पाठः । क इव ।
सद्विषमनमम्मस्तेजोविशेषो यत्र तादृशो भुजंगमस्य मणिरिव । तथा ग्राहैरवकीर्णो व्यासा
सहस्रसीचीनमम्म उदकं यस्यास्तथाभूता नदीवेत्युपमाद्वयम् । अत्र यमकस्य पादत्रयमात्र-
गतत्वं दोषः । तथा कविभिरप्रयुक्तत्वात् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । २. ‘न्यूनाधिकत्वे’ ख.
३. ‘अयमिति । पद्मेवासनं तत्रासीन उपविष्टो युगादौ प्रजा विनिर्मित्सुरिमांस्तुमिच्छुर्मे-
गवान्छष्टा ब्रह्मेवेति जाला उपमानमधिकम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ४. ‘पातालमिति ।
कालिन्दीपातो यमुनाप्रवाहः । अत्र परिमाणतः उपमानाधिकत्वम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः ।
५. ‘स मुनिरिति । मौज्या लाञ्छितश्चिह्नितः कृष्णाजिनरूपं पटं वहन् स मुनिर्नारदो नीलेन
जीमूतभागेन मेघखण्डेनाच्छिद्योऽंशुमानिव व्यराजदित्यन्वयः । अत्र मौज्रीस्थानीयस्तद्विलक्ष-
णो धर्मो नोक्त इति धर्मन्यूनता दोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः । ६. ‘स इति । पीतवर्णे
वासो वस्त्रं यस्य, प्रगृहीतं शार्ङ्गं धनुर्मेन स श्रीकृष्णो मनोज्ञं सुन्दरं च तद्वसीमं वपुराप

अत्रोपमेवे प्रकृतवर्णनोपमाने तदुक्तत्वं शक्तिनो प्रधानमनेति चने
इत्यधिकारद्वयमेवैतत् ।

विश्वलिङ्गवर्णनवचनत्वे अप्युपमादोषो बोद्धव्योऽतिरेकिणो । तथा हि
लिङ्गवचनबोद्धेः तदुपमानोपमेययोः साधारणवर्मवाचकं पदमन्यतरवेदिक-
लिङ्गं कुर्वन् । तदेकतरत्वे तद्वर्ममन्यवाक्यतेः कथमुपमानिर्वाहः । अथ
प्रतीकमात्रं साधर्म्यमाशिक्षेयं स्यात्, तथाप्युपात्तवर्मविशिष्टस्योपमानस्युप-
मेयत्वं वा प्रतीयेत । न च तथा प्रस्तुतम् । अतः प्रकृतकामावाद्वाप्रकृतक-
मेव दोषः । यथा—‘चिन्तारत्नैव च्युतोऽस्ति करतो विश्वान्दमाभ्यस्य मे ।’
अत्र च्युत इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । पुंलिङ्गत्वात् । वचनमेदे यथा—‘सकृदो
महिषा देव दुदाः कुलवपुर्विव’ । अत्र दुदा इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । लिङ्ग-
मेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्रवादनम् । उपमानस्य बहुत्वे लिङ्गमेदेऽप्युपमान्वयसंभ-
वत् । अत्र तु लिङ्गवचनबोद्धेऽपि सामान्यानिवाचिपदमुपात्तस्यैवमेदं वापयते
किं त्वापमेदं हेनेमोन्मथयन्वेति तत्र दोषत्वमेव नास्ति । उभयत्राप्यस्यानुगम-
योग्यत्वमावत्त्वात् । तत्र लिङ्गमेदे यथा—‘गुणैरनवैः प्रथितो रत्नैरेव महा-
संघ’ । अत्र लिङ्गमेदेऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषादोषत्वाभावः । वचनमेदे
यथा—

‘उद्वेगो ददमेज्यामिः स्त्रीनिमेषुरतानृतः ।

इवमेव सा परां स्त्रीमां तदीया विभ्रमा इव ॥’

वदति—यमकम्य त्विति । उदाहरति—यथेति । अथ प्रतीयमानेति । स्वा-
दिबोध्यन्तेत्यर्थः । तथापीति । इत्यादिबोधेनोपमानिर्वाहेऽपीत्यर्थः । एवमुपात्तवर्म-
विशिष्टवस्तुमानोपमेयद्वयोरन्यतरस्य भवेत्, तथा च प्रकृतमत्र इत्याह—न च
तथेति । अन्यतरस्य सविशेषत्वत्वं प्रकृतविद्वदमित्यर्थः । पुंलिङ्गत्वादिति ।
पुंस्त्वान्वितत्वादित्यर्थः । तथा उपमाने चिन्तारत्ने वावेनान्वयादिति भावः । न
चैवमुपमेयोपमानं साधारणवर्मयोरेव वाचकाभाव इति साहचर्यम् । उपात्तवर्मस्यैव
देव बोधनस्य व्युत्पत्तेः । नस्य च पुंस्त्वान्वितस्योपमाने वाचस्योक्तत्वात् । लिङ्गमेदं
इति । सकृदप्यत्र पुंलिङ्गत्वादित्यर्थः । लिङ्गमेदेऽपीति । पुंस्त्वस्यैव स्त्रीत्वस्यापि
प्रतीतिः यदायोगमन्यवमनव इत्यर्थः । उभयत्रापीति । विशेषाभावेन लिङ्गा-

भावः । क. स्व. । अतएव विपुल इन्द्रायुषमिन्द्रपुत्रश्च तद्वान् निशादाः शक्तिना संमुख्य-
मानो मेव इव । अत्रोपमेवे शङ्खस्यानुत्पत्त्यस्यानीयस्य कन्दस्योपमाने प्रधानमधिकमिति
वर्माधिक्यदोषः । इत्युदाहरणवर्णनसंश्लेषः ।

१. ‘अतिरेक’ ख. २. ‘उचित’ ख. ३. ‘चिन्तारत्नमिन्द्रादिपञ्चकण्डानि स्यात्’
शक्ति । तत्राप्येव कमेण लिङ्गवचनमेदो दोषः । अन्ये लिङ्गमेदस्यादोषत्वम् । ४. ‘इत्युदा-
हरणवर्णनसंश्लेषः’ ख. ५. ‘पुंलिङ्ग’ ख. ६. ‘रूपमेदकम्’ ख. ७. ‘सकृदेण’ ख. ८. ‘एक-
वचन’ ख. ९. ‘उद्वेग इति । तस्याः प्रकृतनायिकाया वैशो भूषणाम्बरादिधारणपरीपाटी

अत्र वचनभेदेऽपि मधुरताभूत इत्यस्योभयान्वयाविशेषाच्च दोषत्वम् । एवं कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि भग्नप्रक्रम एव दोषः । तथाप्रतीतेरस्सलितरूपतया विश्रान्त्यभावात् । तत्र कालभेदे यथा—

‘अतिथिं नाम काकुत्स्थापुत्रमाप कुमुद्वती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥’

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति प्रकृतं न तु तमापेति कालभेदे प्रक्रमभेद एव । पुरुषभेदे यथा—

‘प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती बालप्रवालविटपप्रमवा लतेव ॥’

अत्र लता विभ्राजते इति प्रस्तुतं न तु सा विभ्राजसे इति तस्मात्पुरुषभेदः । संबोध्यनिष्ठस्य भ्राजनस्यासंबोध्यविषयतया अप्रतीतेः ।

विधिभेदो यथा—‘गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः’ इत्यादावप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेर्भेदः । यतो गङ्गा प्रवहतीति विवक्षितं न तु सा प्रवहत्विति । एवं विधस्यान्यस्यार्थस्योपमानगतस्यासंभवाद्विध्यादिभेदो द्रष्टव्यः । ननूदाहतेषु कथं दृष्टता । भिन्नकालसंमिच्छाद्धर्मादतिरिक्तमुपात्तं प्रतीतं वा कवित्साधारणं धर्ममुपादायोपमापर्यवसाने पश्चाद्भिन्नकालादिसंमिच्छधर्मान्वयात् । तथा हि विभ्राजसे इत्यत्र विविक्तमूर्तत्वादिना लतानायिकयोरुपमापर्यवसाने पश्चाद्भिन्नाजसे इत्यस्य नायिकामात्रान्वयेऽपि को दोषः । अथ यत्रोपात्तेनैव धर्मेणोपमानिर्वाहः

विवक्षणादिति । वचनभेदेऽपीति । प्रथमैकवचनतद्बहुवचनयोरदन्तहलन्तत्वाभ्यां भेदेऽपीत्यर्थः । अतिथिं नामेति । अत्र यथा चेतना प्रसादं प्राप्नोति तथा सा पुत्रमापेति कालभेददोषः । विध्यादीत्यादिपदार्थमाह—एवंविधस्येति ।

तदीया विभ्रमा विलासा इव परां शोभां दधते सः । कीदृशः । अन्याभिः स्त्रीभिरसदृशः । विभ्रमपक्षे सदृक्शब्दस्य बहुवचनम् । मधुरताभूतः पूर्णः । पक्षे मधुरतां विभ्रतीति तथाभूताः । दधत इत्यप्येकवचनबहुवचनसाधारणमतो नात्र वचनभेदो दोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. ‘अतिथिमिति । काकुत्स्थाद्राशः कुमुद्वती तत्पत्नी अतिथिं नाम पुत्रमाप प्राप्नवती । का कसात्कमिव । पश्चिमाच्चरमाद्यामिन्या निशाया यामाच्चेतना चैतन्यं प्रसादमुदोधमिवेत्यर्थः । अत्र यथा चेतना प्रसादं प्राप्नोति तथा सा पुत्रमापेति कालभेददोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

२. ‘प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्रमचिरकृतं मज्जनं खानमासेचनं च तेन विशेषतो विविक्ता शुद्धा मूर्तिः शरीरं यस्याः सा । कौसुम्भेन रागेण रुचिरः स्फुरत्तंशुकस्यान्तः प्रान्तो यस्यास्तादृशी । पक्षे कुसुम्भमेव कौसुम्भं पुष्पम् । स्वार्थेऽणप्रत्ययः । तद्द्रागो लोहितं तेन रुचिरा चासौ स्फुरत्किरिशुभिः पुष्पधूलिभिः कान्ता रमणीया । मकरकेतनं काममर्चयन्ती त्वं बालाः प्रवालाः पलवा यस्य तादृशो विटपः शाखा प्रभव उत्पत्तिस्थानं यस्याः सा लतेन विभ्राजसे शोभसे इत्यन्वयः । अत्र लता विभ्राजते त्वं विभ्राजसे इति प्रथममध्यमरूपपुरुषभेदः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

स च भेदः कालभेदासंभिन्न एव तत्र का गतिः । यथा—‘युधिष्ठिर इवायं सत्यवादी’ इति । युधिष्ठिरो हि सत्यमवादीत्, न तु वदतीति चेत्, उच्यते । तत्रापि सत्यवादीति प्रतीतधर्मेणैवोपमित्यव्याघातः । न च तथा सति सत्यवाद्यं सत्यं वदतीति पर्याप्तौ सत्यं वदतीति पुनरुक्तमिति वाच्यम् । ‘रैपोषं पुष्पाति’ इत्याद्यनुप्रयोगवददोषत्वात् । रैपोषमित्यत्रार्थव्ययेन पोषणस्येवात्राप्याज्ञानिकसत्यवादित्वस्य प्रतीतेरिति । सत्यमाथ । किं तु स्थितेष्वनुप्रयोगेषु क्वचित् तथा पुनरुक्तिमात्रसमर्थनं न तु सर्वथैव तन्निरवद्यम् । प्रस्तुतस्य रसादेः प्रतीतिस्खलनात् । न च तदसिद्धम् । सहृदयसंवेद्यत्वात् । किं च उपात्तमनादस्य प्रतीतेनोपमा इति तुच्छम् । उपात्तक्रियैव तद्विवक्षणात् । असादृश्यासंभवावप्युपमादूषणे अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः । यथा ‘ग्रंथामि काव्यशशिनां विततार्थरश्मिम्’ । अत्र काव्यस्य शशिनार्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं न कापि प्रसिद्धमिति तत्रोपमानिबन्धनमनुचितार्थमिति ।

‘निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥’

अत्रापि ज्वलदम्बुधारायाः सूर्यमण्डलाक्षिपतनमसंभवीति तन्निबन्धनमनौचित्यं पुष्पाति ।

उत्प्रेक्षायामपि ध्रुवेवादय एव शब्दा व्यक्तमुत्सहन्ते, न तु यथाशब्दोऽपि । केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात् । अत उत्प्रेक्षायां यथाशब्दोपादानेऽवाचकत्वमेव । यथा—

अन्यस्य प्रार्थनाद्यर्थस्येत्यर्थः । ‘इन्द्रस्येव प्रियो वृद्धिस्तव संप्रार्थ्यते जनैः’ इत्यादौ प्रार्थ्यमानताविशिष्टा श्रीवृद्धिर्नोपमानमिति दृष्टव्यम् । केचित्तु विधीयमानधर्माधर्मान्तरमेवोपमाने गङ्गायां स्यादत आह—एवंजातीयकस्येति । तथा च तदसंभव इति व्याचक्ष्युः । उपात्तधर्मस्यैवेवादिना बोधनं प्रक्रमभङ्गं चानादृत्य शङ्कते—नन्विति । रैपोषमित्यनुप्रयोगेऽपि कथं पुनरुक्तताया अदोषत्वं तत्राह—अर्थव्ययेनेति । पोषणसामान्ये धनव्ययकृतपोषणभेदबोधार्थतया नानुप्रयोगे पौनरुक्त्यदोषः । एवं सत्यवदसामान्यस्य स्वाभाविकयुधिष्ठिरसंबन्धिसत्यवदनरूपताबोधरूपप्रयोजनसत्त्वाच्च पुनरुक्तदोष इत्यर्थः । असंभवमुदाहरति—निपेतुरिति । इशो वारिधारा उपमानतया नोपपद्यन्त इत्यनुचितार्थत्वदोष इत्याह—अत्रापीति । उत्प्रेक्षादोषमप्यवाचकत्वेऽन्तर्भावयति—उत्प्रेक्षायामपीति । केवलस्येति । प्रायःपदाद्यसमभिव्याहृतस्येत्यर्थः । उत्प्रेक्षादोषमुदाहरति—यथेति । ‘नारीलोचनचातुर्यशङ्कासंकु-

१. ‘व्यत्ययेन’ ख. २. ‘ग्रंथामि’ क ख ग. ३. ‘निपेतुरिति । धनुर्मण्डलमध्यमतस्य तस्य आस्यादिव दीप्ताः शरा निपेतुः । दिनार्धभाजः परिवेषशालिनोऽर्कात्सूर्याज्जाज्वल्यमाना वारिधारा इवेत्युपमानाप्रसिद्धिदोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

‘उद्ययौ दीर्घिकागर्भान्मुकुलं मेचकोत्पलम् ।

नारीलोचनचातुर्यशङ्कासंकुचितं यथा ॥’

निर्विषयत्वमप्युत्प्रेक्षादूषणमनुचितार्थमेव । यत्तात्त्विकरूपाभावाच्चिरूपाख्य-
प्रख्यं तत्समर्थनाय यदर्थान्तरन्यासोपादानं तद्रूपं हि तत् । यथा—

‘दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

क्षुब्धेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने समत्वमुच्चैःशिरसामतीव ॥’

अत्र तमसस्त्रास एवासंभवी । तमसोऽचेतनत्वात् । तत्कथं तत्प्रयुक्तमद्रिणा
तत्परित्राणम् । उत्प्रेक्षितत्रासवत्तथा प्रतीतस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति
व्यर्थ एव तत्समर्थनाय यत्नः । यत्तु समासोक्तौ साधारणविशेषणबलादेवोपमा-
नप्रतीतौ प्रयोजनाभावेन तदुपादानवैयर्थ्यं तदपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः ।
यथा—

‘स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया ।

अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रुचिरया चिरयापि दिनश्रिया ॥’

अत्र सद्यविशेषणबलेन लिङ्गविशेषपरिग्रहाच्च तिग्मरुचेर्नायकतया ककुभां
तु नायिकात्वेन व्यक्तिः । तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि तत् एव प्रतिनायिकात्वेन
भविष्यतीति दयितयेत्यपुष्टार्थम् । अर्थतः प्रतीतस्योपादाने यदि पुनरुक्ति-
रुद्गार्थपुनरुक्तत्वं दोषः । नन्वस्यापुष्टत्वे श्लेषोपमा निर्विषया स्यादिति चेत्,
स हि तस्या विषयो यत्रोपमानोपादानं विना श्लिष्टेष्वपि विशेषणेषु न स्फुटा
प्रतिपत्तिः । यथा—

चितं भुवम्’ इति युक्तः पाठः । निरुपाख्येति । असदित्यर्थः । स्पृशति तिग्मरु-
चाविति । अत्र समासोक्तौ श्लिष्टविशेषणबलादलिङ्गबलेन च तिग्मरुचेर्नायकतया
ककुभां च नायिकात्वेनाभिव्यक्तिवद्दिनश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेनाभिव्यक्तिसंभा-
वानादयितयेत्यपुष्टार्थम् । श्लेषोपमेति । श्लेषमूलिकोपमेत्यर्थः । स्वयं चेति ।

१. ‘उद्ययाविति । दीर्घिका वापी तन्मध्यान्मुकुलरूपं मेचकोत्पलं नीलोत्पलमुद्गतम् ।
नारीलोचनचातुर्यस्य शङ्का भयं तेन संकुचितमिवेत्युत्प्रेक्षायां यथाशब्दस्यावाचकत्वदोषः ।
इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘दिवाकरादिति । यो निर्विर्वा दिवसे दिवाकरात्सूर्याद्रीतमत
एव गुहासु लीनमन्धकारं रक्षति । अर्थान्तरं न्यस्यति—नूनं निश्चितं क्षुब्धेऽपि शरणं
प्राप्ते उच्चैःशिरसां महतामतीव ममत्वम् । भवतीति शेषः । अत्रोत्प्रेक्षाविषयस्य तमसो
भयस्यालीकतया तन्मूलस्यार्थान्तरन्यासस्य निर्विषयत्वं दोषः’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.
३. ‘त्राण’ ख. ४. ‘कदाचित्’ ख. ५. ‘समर्थनायां’ ख. ६. ‘स्पृशतीति ।’ तिग्मरुचौ
स्वयं ककुभो दिशः करैः स्पृशति सति विजृम्भिततापया विजृम्भितापया दयितयेव दिनश्रिया
अतनुमानशोभया अतनुर्दीर्घो मानपरिग्रहो यस्यास्तवामृतसा स्थितमित्यन्वयः । किंभू-
तया । चिरयापि चिरकालीनयापि रुचिरया मनोरमया । करा रश्मयो वस्ताश्च । ताप
उष्णता खेदश्च । मानोऽभिमानः, मानं परिमाणं च । अत्र समासोक्तौ श्लिष्टविशेषणबला-

‘स्वयं च पञ्चवाताग्नभास्वरविराजिनी ।
प्रभातसंध्येवास्त्रापफललुब्धेहितप्रदा ॥’

अत्र प्रभातसंध्याया अनुपादानेन स्फुटा प्रतीतिः ।

अप्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयस्योपादानवैयर्थ्यं यत्तदपुष्टार्थत्वमेव दोषः । तत्राप्युपमेयमनयैव रीत्यावगन्तव्यं न पुनः शब्दप्रयोगेण पुष्टतां नेयम् । यथा—

‘आहूतेषु विहंगमेषु मशको नायान्पुरो वार्यते
मध्ये वारिधि वावसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिवसामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥’

अत्राचेतसः प्रभोरुपमेयस्याप्रस्तुतनिष्ठसामान्यद्वारेण संभवादयुक्तमेव शब्देन कथनमित्यपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वेति ।

तदेतेऽलंकारदोषा यथासंभवमन्येऽप्येवंजातीयकाः प्रोक्तजात्यन्तर्भाविता इति पृथग् प्रतिपादानमर्हन्तीति कल्याणमास्ताम् ।

संपूर्णं काव्यलक्षणम् ।

अत्र तु प्रभातसंध्याया अनुक्तौ न स्फुटा प्रतीतिरित्यदोषः । अनयैवेति । शिष्टसाधारणादिविशेषणसामर्थ्येनेत्यर्थः । आहूतेषु विहंगमेष्विति । अत्र तादृशं सामान्यं धिगिलेतावतैवाविवेकिप्रभोरवगतिसंभवात्पुनस्तदुक्तिरयुक्तेत्यपुष्टार्थत्वमप्रस्तुतप्रशंसायां दोषः । उपसंहरति—तदेत इति । प्रोक्तजात्यन्तर्भाविता उक्तदोषसामान्यधर्मातिक्रान्ताः । एवं च पृथक्प्रतिपादने पुनरुक्ततादोषात्तदभावो गुण एवेति तात्पर्यम् ॥

छिन्नवशेन च तिग्मरुचेर्नायकतया ककुभां च नायिकात्वेनाभिव्यक्तिवद्दिनश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेनाभिव्यक्तिसंभावनादयितयेत्यपुष्टार्थम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

१. स्वयं चेति । नवमे व्याख्यातम् । अत्र तु प्रभातसंध्याया अनुक्तौ न स्फुटा प्रतीतिरित्यदोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. २. ‘आहूतेष्विति । निदायसा गच्छन्तीति विहंगमाः पक्षिणः । तेष्वआहूतेषु पुरोऽप्ये आयानागच्छन् मशको न वार्यते । तस्यापि विहंगमत्वात् । मध्येवारिधि वारिधेर्मध्ये । वावसन्निति यद्बहुकि रूपम् । निवसन्नित्यर्थः । तादृशस्तृणमणिर्मेढतां मणीनां रुचं धत्ते । तृणाकर्षको मणिविशेषस्तृणमणिरिति केचित् । क्षुद्रमणिरित्यन्ये । खद्योतोऽपि तेजस्विनामपि मध्ये प्रचलितुं गन्तुं न कम्पते न विभेति । अतोऽचेतनं विवेकशून्यं अत एवानामृष्टमनालोचितं तस्यान्तरं स्वरूपतारतम्यं येन तत् । सामान्यं साम्यं विहंगत्वादिरूपं धिक् । कमिव । तादृशं प्रभुमिवेति । अत्र तादृशं सामान्यं धिगिलेतावतैवाविवेकिनः प्रभोरवगतिसंभवात् पुनस्तदुक्तिरयुक्तेत्यपुष्टार्थत्वमप्रस्तुतप्रशंसायां दोषः । एवमन्येऽप्येवंविधा यथासंभवमलंकारदोषा उक्तीर्या पूर्वोक्तदोषेष्वन्तर्भवन्तीति । पूर्णमिदमुदाहरणविवरणम् । इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः.

ज्येष्ठे सर्वगुणैः कनीयसि वयोमात्रेण पात्रे धियां
गात्रेण स्मरगर्वस्वर्णपरे निष्ठा प्रतिष्ठाभये ।
धीहर्षे त्रिदिवं गते मयि मनोहीने च कः शोधये-
दघ्राशुद्धमहो महत्सु विधिना भारोऽयमारोपितः ॥

परिशीलयन्तु सन्तो मनसा संतोषशीलेन ।
ईममद्भुतं प्रदीपं प्रकाशमपि यः प्रकाशयति ॥
दीपिकाद्वितयं कन्ये प्रदीपद्वितयं सुतौ ।
स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य गोविन्दः शर्म विन्दति ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दविरचिते काव्यप्रदीपेऽर्थालंकारनिर्णयो नाम
दशम उल्लासः ।

काव्यप्रकाशगम्भीरभावबोधो न चान्यतः ।
इति प्रदीपगम्भीरभावार्थद्योतनं कृतम् ॥
अनेन प्रीयतां देवो नृसिंहो रमया युतः ।
कुलदैवतमस्माकं सर्वभूतात्मना स्थितः ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्सदुपाख्यश्रीविट्ठलसूरिसूनुरामभट्टात्मजवैद्य-
नाथरचितायां प्रदीपव्याख्यायां प्रभाख्यायां दशम उल्लासः ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।